

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

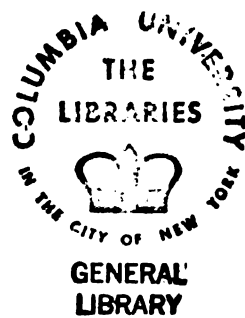
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ Է ՍԱՀՈՎ-ՄԵՍՐԱԿՅԱՆ ՄԻՅԱՆԱԿԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ
1894 ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՅԱՆԱԿԻՆ

Հ Ա Յ Ո Յ

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ
ՍԿՋՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ
(1794—1894)

ընդարձակ ծանօթութիւններով.

«Ողջոյն Ձեզ, խմբագիրք Հայոց, որ ձգնէք անդադար յաշիտա-
տուութիւնս և իբրեւ Հրապարակախօս մուկներէկ գրով և թղթ-
ով վարէք զժողովուրդն ի յառաջագիմութիւն և քաղաքա-
կութութիւն՝ բանալով զմիտս նոցա ընդունել զլաւն և խոր-
շել ի վատէն: Զգոյ՛՛, զգոյ՛՛ ջանացէք միշտ էշխել, զի այս է
Ձեր սեպուհ պարտիք . . . »

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԿԹ. Ա.Ը ՀԱՅՈՅ.

Գ Ր Ե Ց

ԳՐԵԳԻՆ ԶԻՒՆԻ ԼԵՒՈՆՆԵՆՑ.

1895

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՊՈԼ.

Типография

Абраама М. Малхасянца.

Տ.ՊԱՐԱՆ

ԱՐԱՋԱՐ Բ. ԲԱԼԽՈՆԵՆԻ.

Александрополь, Александровская, д. Теръ-Геворкова.

Z
6956
.A7
L49

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ե Ի

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ Ս. ԵՐՈՒՍԱԶԵՄԻ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ

ԲԱՐՑԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ե Ի

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ

ԲԱՐՑԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Z
6956
.A7
L49

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ե Ի

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ Ս. ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ

ԲԱՐՏԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ե Ի

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ

ԲԱՐՏԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԳԷՑ

ՊՐԱՅԵՍՍԱՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ

Ի ՏԷՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ

ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐԱՐԳԱԿԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՅՈՎԱԷՓԵԱՆ ԷՄԻՆԻ

ՅԱՐԳԵԼԻ ՅԻՂԱՏԱԿԻՆ

Խոնարհաբար

ՆՈՒԷՐ

ՀԱՒԱԳԱԳՐՈՂԻՑ

Մեր սոյն աշխատութեան մի ձեռագիր օրինակ անցնել տարի ուղարկեցինք Կոստանդնուպոլիս Հայոց Պատրիարքարան, ցանկանալով մասնակցել անցնել (1894) Թուականի Արժանախշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի կտակի Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան:

Առաջ ենք բերում այստեղ Պատրիարքարանից մեզ ուղղած գրութեանց պատճէնները:

Պատրիարքարան Հայոց

Կոստանդնուպոլիս

Համար 1483.

28 Փետրուարի 1894.

Մեծապատիւ

Աղա Գարեգին Լեւոնեանց

Սուրբ Երանգարապետիս

Ի պատասխանի ամսոյս 1/13 Թուականաւ Ձեր ուղղած գրութեան՝ հարկ կը համարինք ծանուցանել, թէ Ձեր երկասիրութիւնն այս օրերս հասաւ առ մեզ և յանձնեցինք զայն Իզմիրեանց կտակին Գործադիր Յանձնաժողովոյ:

Մնամք աղօթարար՝

Պ. Կ. ԽՈՐԷՆ.

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
Կ. ՊԱԼԻՍ

16 Յուլիս 1894

ԿՈՐԺԱԿԻ ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՎՈՂ

Յ. ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ ԿՏԱԿԻ

Մեծարգոյ

Պարոն Գարեգին Զիւանի Լեւոնեանց

Սուրբ Երանգարապետիս.

Ձեր աշխատասիրած „ՀԱՅՈՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ“ անուն գիրքը զոր այս տարուոյ Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան ներկայացուցած էիք, ըստ վկայութեան պատ. քննչաց արժանի դատուեցաւ քսան (20) Օսմանեան ոսկի պարգևի, զոր ներկայեալ չէրով պիտի ընդունիք:

Յանձնաժողովըս կը շնորհաւորէ Ձեր այս առաջին յաջողութիւնը եւ կը յուսայ որ այլ գրական աշխատութիւններ ևս արտադրելու քաջալերութիւն մը պիտի լինի Ձեզ:

Խնդրելով որ հաճիք մեզ իմացնել սոյն նամակի Ձեր ձեռքը հասնելն.

Մնամք յարգանք մեզ՝

ի դիմաց Գործադիր Յանձնաժողովոյ

ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ ԿՏԱԿԻՆ

Արքեպիսկոպոս

ՅՈՎՀ. Ք. ՄԿՐԵԱՆ.

Արքեպիսկոպոս

Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ.

Յ Ա Ն Կ.

Յառաջում — — Ա.

Թիւ էջ

Ազատութիւն	—	160	528
Ազգասէր	—	16	67
Ազգարար	—	1	1
Ազգարար Բիւզանդ.	12	47	
Աղբիւր*)	—	130	424
Աշխատանք	—	117	384
Առողջապ. թերթ	123	397	
Ասիա	—	88	292
Ասպարէզ	—	163	538
Աստղիկ արեւելեան	38	157	
Աստղ	—	57	231
Աստղ Հայաստանի	26	102	
Արարատ (Տփիսիս)	28	106	
Արարատ* (Եջմ.)	89	293	
Արարատ (Կ. Պոլ.)	93	304	
Արարատ (Նիւ-Նոր.)	167	542	
Արաքս*	—	146	490
Արեւելք (Փարիզ)	39	158	
Արեւելք* (Կ. Պոլ.)	137	454	
Արեւելեան Դար	54	225	
Արեւելեան մամուլ*	104	325	
Արեգակ (Կ. Պոլ.)	121	393	
Արեգակ (Նիւ-Նոր.)	153	509	
Արեւմուտք	—	49	205
Արծուի վասպուր.	36	139	
Արծուիկ Տարօնոյ	80	275	
Արձագանք*	—	124	400
Արմաւենի	—	82	278

Արմենիա*	—	140	469
Արշալ. Արարատեան	11	37	
Արտասուք	—	165	540
Արփի Արարատեան.	33	133	
Արօր	—	170	551
Աւետարներ*	—	15	62
Աւետարներ տղայոց*	106	346	
Ափեղցփեղ	—	165	246
Բաղմալէպ*	—	13	50
Բանասէր (Մադ.)	23	94	
Բանասէր (Կ. Պոլ.)	29	111	
Բիւրակն*	—	122	394
Բուրաստան ս. ՍՀկ.	30	115	
Բուրաստան մանկ.	129	420	
Գարուն	—	85	286
Գարուն Հայաստ.	64	245	
Գիտական շարժում.	41	473	
Գործ	—	127	411
Գրակ. եւ իմս. շար.	126	410	
Գրացուցակ*	—	172	554
Դանուք	—	166	541
Դաստիարակ	—	107	348
Դիմակ	—	66	247
Դիտակ Բիւզանդեան	5	15	
Դիտակ	—	98	312
Դպրոց	—	108	352
Եկեղեցի Հայաստ.	149	501	
Եղանակ Բիւզանդեան	3	10	
Երեւակ	—	41	162
Երեւանի յայտար.	133	434	
Երկրագունտ (Ման.)	78	270	
Երկրագ. (Կ. Պոլ.)	101	322	

Երկրագ. (Կ. Պոլ.)	131	431	
Եւրոպա (քղքկն.)	20	86	
Եւրոպա (ընտան.)	47	201	
Եփրատ	—	94	305
Ջեփիւռ Հայրեն.	72	254	
Ջուարճախօս	—	40	160
Էրիզա	—	91	301
Ընտանի իմաստ.	34	136	
Ընտանիք	—	132	433
Թանգարան	—	136	452
Թատրոն (Կ. Պոլիս)	110	359	
Թատրոն (Տփիսիս)	173	567	
Թութակ Հայկազ.	35	137	
Թութակ Հայ. աշ.	56	229	
Թռչնիկ (ամսօր.)	59	235	
Թռչնիկ Պիգասեն.	73	255	
Ժամանակ	—	75	258
Ժողովրդ. գիտութ.	159	527	
Ժրաւունք	—	90	300
Հապտեր Դիոգն.	135	451	
Լեզու	—	148	498
Լոյս	—	111	361
Լուսափայլ	—	81	277
Լրագիր	—	113	366
Լրոյ գիր. Օսմ. պետ.	8	26	
Խիկար	—	138	461
Խօսնակ Հայ. եկեղ.	151	503	
Շաղիկ (Զմիւռ.)	62	239	
Շաղիկ*	—	144	479
Շաղիկ մանկանց	156	521	
Շանուց. շաբաթ.	171	553	
Շիաճան	—	85	289

*) Աստղանիշ գրուած լրագիրները այժմ գոյութիւն ունին Տ. Գ. Լ.

Ծիւն Աւարայրի	86	290	Մեղու Հայաստանի	44	177	Վարժարան—	—	128	414
Կիթառ —	—	61	Մետէօրա —	—	118	Տարազ*	—	161	529
Կիլիկիա —	—	58	Միութիւն —	—	55	Տարեգրութիւն —	—	2	7
Կովկաս —	—	17	Մշակ*	—	105	Տիեզերք —	—	10	36
Կռունկ —	—	50	Մօղա —	—	102	Տնտես —	—	143	477
Կրթարան —	—	150	Մուգիկ —	—	103	Տօմար ընտան. —	—	48	204
Համբաւաբ. Ռուս.	63	241	Մուսայք Մասեաց	42	165	Փարիզ —	—	52	222
Հայաստան(Կ. Պոլ.)	19	82	Մուսայք Մասեաց	68	250	Փարոս Հայաստանի.	116	378	
Հայաստան (Լոնդ.)	154	519	Մուրճ*	—	155	Փնջիկ —	—	79	274
Հայելի —	—	6	Յայտար. գիր լրոյ	21	90	Փող առաւօտեան	100	320	
Հայկական աշխարհ	77	262	Յաւերժահարս —	67	248	Փորձ —	—	114	367
Հայրենասէր (Զմիւռ.)	14	58	Յիշատակարան —	4	13	Փունջ*	—	51	215
Հայրենասէր (Նիկ.)	27	103	Յոյս —	—	96	Քնար Հայկական.	60	236	
Հայրենիք*	—	99	Նեղոս —	—	157	Քննասէր —	—	147	496
Հալք* —	—	168	Նոյեան աղանի—	32	127	Պճանասփռեան—	25	100	
Հանդէս*	—	152	Նոր Դար (Կ. Պոլ.)	109	358	Օսմանեան երաժշտ.	70	252	
Հանդէս ամսօրեայ*	145	484	Նոր-Դար*	—	134	Օրագիր —	—	95	306
Հիւսիս —	—	767	Նորագիր —	—	112	Հայատառ-Տաճկաբարբառ լր-			
Հիւսիսափայլ —	45	187	Հտեմարտ (Կալ).	7	25	րագիրներ—	—	—	557
Հնչակ* —	—	164	Հտեմարտ (Զմիւռ.)	9	29	Լրագիրներ, որոնց միայն			
Հորիզոն —	—	97	Ռուսումնասէր —	24	97	յայտարարութիւններն են լոյս			
Զայն ընկերասիր.	71	253	Պատկեր*	—	162	տեսել —	—	—	560
Զաշակ ոսկ. դպր.	142	474	Պսակ —	—	119	Անկանոն պարբերական հը-			
Ճռաբաղ —	—	46	Սէր —	—	53	րատարակութիւններ—	—	—	
Մամուլ —	—	92	Սիօն —	—	83	Օտար լեզուներով լրագիրներ,			
Մանկավարժանոց.	139	465	Սուրհանդ. Կոստ.	18	80	որոնք հրատարակուում են			
Մանկավարժ. գրադ.	169	547	Սուրհանդ. Բիւզ.	22	92	Հայոց կեանքի և գրականու-			
Մանկավարժ. թեր.	115	374	Սուրհանդակ —	158	526	թեան վերաբերեալ —	569		
Մատենադ. ժողով.	125	408	Վաճառական —	84	285	Լրացումն —	—	—	—
Մասեաց աղանի	37	130	Վայելք —	—	120	Վերջին խօսք —	—	—	—
Մասիս*	—	31	Վարդ —	—	69	Տպագրական, վրիպաներ	570		
Մեղու —	—	43	Վարդ Կեսարիոյ—	74	257				

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

„ . . . Ինչպէ՛ս ազնիւ, ինչպէ՛ս վսեմ, ինչպէ՛ս զօրեղ է մա-
մուլը եւ մեծ նրա բարի եւ օգտաւէտ ներգործութիւնն ըստ ամե-
նայնի մարդկանց, հասարակութեան վրայ, երբ նա իւր կոչման
բարձրութեան վրայ է կանգնած, երբ նրան ղեկավարում են
կոչուածները . . . եւ ինչքան ապականիչ, անբարոյականացնող
քանդող եւ աւերող ներգործութիւն ունի նոյն մամուլը, երբ նա
ապականուած ընկած է, երբ նրա մէջ տեղ են բռնում անկոչ-
ները զրչի դերասանները . . . “

Ս. Ս.

պագրութեան գիւտից
դեռ շատ առաջ է հիմնուել
պարբերական մամուլի կամ լր-
ագրութեան գործը: Հին Յու-
նաստանում յայտնի չէ թէ
լրագիրներ կային թէ ոչ, բայց
հաստատ է որ Հռովմէական պետութեան
ժամանակ գոյութիւն ունէին: Յուլիոս Կեսա-
րըն առաջին հրատարակիչն է հանդիսանում.
որովհետեւ 49-թուին (Ք. Յ.) հրամայեց այս-
պէս կոչուած *Acta Romana diurna* եւ
Acta senatus կանոնաւորապէս խմբա-
գրել եւ հրատարակել: Այս երկու օրգան-
ները, որոնք Տիբերիոսի ժամանակ միացան,
բովանդակում էին տեղեկութիւններ պե-

տական անցքերի մասին եւ օրական նորու-
թիւններ:

Հռովմայեցիներից յետոյ լրագրութեան
գործի հիմը դրին Չինացիք, առաջին տե-
գամ 366 թուականին, Պէկինում հրատարա-
կելով «Նոր Լուրեր» անունով մի պարբե-
րական հրատարակութիւն, որ մինչեւ այժմ
շարունակուում է: Ոմանք Չինական լրագ-
րութեան ծագումը հաշուում են ութնե-
րորդ դարից: Նորերումս Չինաստանի Կան-
տոն քաղաքի Ֆրանսիական հիւպատոս պ. Էն-
բո-Հիւառ (m. Jmbault-Huard), Փարիզի
«Հասարակաց տնտեսական ընկերութեան»
դահլիճում բազմաթիւ ունկնդիրների առաջ
մի հետաքրքիր բանախօսութիւն է արել
«Չինական լրագրի եւ լրագրութեան մա-
սին», որի մանրամասն նկարագիրը տպուեց
„Temps“ լրագրում: Պ. Էնբո-Հիւառի ասե-
լով Չինաց ամենահին եւ ամենանշանաւոր
լրագիրն է «Պէկինու Լրագիր» կոչուածը, որ
մի տեսակ համարատու հրատարակութիւն
է երկրի օրէքների, պաշտօնական տեղեկու-

թիւնների, պետական հրամանների եւ այլն: Եւրոպայի բոլոր կուլտուրական ազգերը իւրեանց են վերագրում առաջին թերթ հրատարակելու պատիւը:

Երրորդ տեղը բռնում է մեր այսօրուայ գեղարուեստի աշխարհը-Իտալիան 1563 թրուականին իւր „Notizie Scritte“ լրագրով, երբ տպագրութեան գիւտից 123 տարի անց էր կացել: Այն միջոցներում էր լոյս տեսաւ Հռոմի երկրում այս երկրորդ պարբերական թերթը, երբ մեր Արգար դպիրը Վենետիկում հայ տպագրութեան փառաւոր հիմնարկութեամբ էր զբաղուած: Ոմանք ասում են, որ Իտալիայի առաջին լրագիրը գուրս է եկել 1636 թուականին Ֆլորենցիայում:

Իտալիայից յետոյ գալիս է Ֆրանսիան, 1605 թուականին հրատարակելով իւր առաջին թերթը. իսկ ոմանք հաւատացնում են որ 1615-ին է սկսուել Ֆրանսիայում լրագրութեան գործը մի շաբաթաթերթով, տպարանատէր Էմմէլի ձեռքով որի շարունակութիւնն է ներկայիս „Frankfurter-journal“-ը: Ոմանք էլ, թէ Ֆրանսիայի առաջին թերթը „La gazete de France“-ն, է որ 1831 թուականին սկսեց հրատարակուել Փարիզում, իհարկէ անհիմն է:

Ջուրիցերիայում 1609 թուականից արդէն սկսեց հրատարակուել Ստրասբուրգի թերթը, ինչպէս եւ 1610 թուականից Վիէնայում Աւստրիական լրագրութեան հիմը դրուեց: Ոմանք Աւստրիական լրագրութեան կանոնաւոր սկզբնաւորութիւնը վերագրում են 1700 թուականին:

Եօթներորդ տեղը բռնողը Գերմանիան է իւր առաջին օրագրով, որ սկսեց հրատարակուել 1612 կամ-15 թուականին:

Գերմանիայից ճիշտ տասն տարի յետոյ, 1622 թուականին, Անգլիան իւր մի պատկառելի լրագրով պարբերական մամուլի հիմը դրեց: „Britisch Presse“-ն է այդ օրագիրը որ եւ հրատարակուում է մինչեւ այսօր:

Իսպանիայի պարբերական մամուլի հաստատութիւնը վերագրուում է ոչ շուտ քան 1626 թուականը, որոնց մէջ նկարագրուած կան տասնեւհինգերորդ դարու նշանաւոր դէպքերը:

Շուէտական „Post och jurikes-Tidning“-ը գուրս է եկել 1644 թուականին, Մարիա-Խրիստինայի կառավարութեան օրով:

Այժմեանից տասն տարի յետոյ, այն է 1903 թուականին լրանում է ռուս լրագրութեան գոյութեան 200-ամեակը: Առաջին ռուսերէն պարբերական հրատարակութիւնը լոյս տեսաւ Մոսկուայում 1703 թրուականին. թէեւ ըստ ոմանց 1705-ին:

Տասնեւերկուերորդ տեղը գրաւում են Հայերը: Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հիմնուեց առաջին հայ օրագիրը «Ազգարար» սնունով: Ներկայ 1894 թուականին լրանում է հայ լրագրութեան 100-ամեայ գոյութեան տարեկիցը:

Ինչպէս տեսանք տասնից աւելի ազգերից յետոյ կարողացել է մեր ազգը լրագրութեան սկիզբը դնել: Գովելի չը լինելով՝ պախարակելի էլ չեն մերոնք. քանի որ դեռ շատ ազգեր մեզանից յետ են մնացել լրագրութեան սկզբնաւորութեան գործից: Քաղաքական զանազան խառն դրութիւնը, գաղթականութիւնն ու այդպիսի ազգակործան դիպուածները չեն պակասել, ինչպէս յայտնի է մերոնց գլխից: Մանաւանդ որ մեզանից շուտ սկսող ազգերի լրագրութեան հիմը մեծ մասամբ դրուել է տիրող ձեռքերի ղեկավարութեամբ, մինչեւ անգամ կայսրներին. իսկ հայ լրագրութեան հիմը գնողը եղել է մի հառարակ քահանայ: Եւ ո՞վ գիտէ արդե՞ք, մեր հին, ճոխ գրականութեան ոսկի դարերում, մեր պետական իշխանութեան ժամանակ չենք ունեցել պաշտօնական հրատարակուող մի գրութիւն, ինչպէս Հռոմի մայեցիք և Չինացիք: Պատմութիւնը մոլթն է այս կետում:

Ամերիկայում որ այսօր ծով է լրագրութիւնը, 1804 թուականին միայն սկսուեց

լրագրութեան գործը, անդրանիկ „Boston News“ անունով Բոստոնի թերթով:

Միացեալ-Նահանգներից լետոյ լիշենք Յունաստանը, որի առաջին թերթն անցեալ կիսադարում, 1821 թուականին լոյս տեսաւ:

Տաճկաստանում էլ 1825 թուականին սկսուեց պարբերական մամուլը: Ինչպէս եւ Ռումինայում 1828 թուականին, Սերբիայում 1841 թուականին եւ այլն:

Ուրեմն մեր լիշած ազգերի մէջ Հայն ընկնում է երկու երրորդից լետոյ, այսպէս՝

Հին Հռովմայեցւոց մէջ	49	թուակ.
Ջինաստան	366	"
Իտալիա	1563	"
Ֆրանսիա	1605	"
Ջուիցէրիա	1609	"
Աւստրիա	1610	"
Գերմանիա	1612	"
Անգղիա	1622	"
Իսպանիա	1626	"
Շուեդիա	1644	"
Ռուսիա	1703	"
Հայոց մէջ	1794	"
Ամերիկա	1804	"
Յունաստան	1821	"
Տաճկաստան	1825	"
Ռումինիա	1828	"
Սերբիա	1841	"

եւ այլն:

Սկսուելով մի աննշան կետից, լրագրութիւնն այսօր հասել է կատարեալ յառաջագիմութեան: Լուսաւորեալ երկիրներում լրագիր կարգալը ժողովրդին հասցի չափ պահանջ է դարձած. մեզանում լրագիրներ կարգացողները, «գաղթի սեւ ու սպիտակից ճանաչողները» համարեա մի որոշ դասակարգ են կազմում:

1850-ական թուականներից, դարուս վերջի կիսի սկիզբներից, լրագրութեան մի նոր փառաւոր տարեշրջան է սկսուում: Գոտտենբերգի անմահ գործը հետզհետէ ընդարձակուելով, արագատիպ մեքենաների ըս-

տեղծումով աճեց ու զօրացաւ լրագրութեան գործը: Այդ ամենը նպաստելով Կեսարի սկսած գործին, պարբերական մամուլըն այսօր հասել է հսկայական մեծութեան, կամ լաւ է ասել՝ մօտ իւր գագաթնակետին:

Հինգ աշխարհներում հրատարակուող լրագիրների թիւը այժմ հասնում է յիսուն երեք հազարի (53,000) որոնք վաթսուս միլիոն (60,000,000) կիլոգրամի թուղթ են սպառում: Այս մեծ գումարի կէս մասը հրատարակուում է Անգլիերէն լեզուով. իսկ միւս կիսի շատը Միացեալ-Նահանգներում: Անգլիայում վեց հազարից (6,000) աւելի պարբերական հրատարակութիւններ կան: Գերմանիայում հինգ հազար, հինգ հարիւր (5,500): Ֆրանսիայում 5,000. Իտալիայում 1,400, Աւստրիայում 1,200: Իսպանիայում 850-ի չափ, որի երրորդ մասը քաղաքական է: Ռուսիոյ լրագիրները 800-ից չեն անցնում Պետերբուրգում 200, Մոսկուայում 75: Ռուսիոյ մէջ 17,000 օրինակից աւելի տըպուող լրագիր կայ: Յունական լրագիրների թիւը իւր համեմատութեամբ լէգէոն է. իւրաքանչիւր գիւղ մի-երկու թերթ ունի: Աթէնքում կայ միայն 54 պարբերական թերթ: Բելգիա եւ Հոլանդիա ունին 300-ական լրագիրներ: Շուեդիա եւ Նորվեգիա, Դանիա, Փորդուգալիա 100-ականի չեն հասնում: Ճապոնիա իւր 2,000-ի չափ լրագիրներով այսօր կարող է պարծենալ: Ճապոնական լրագիրները վարից-վեր են կարդացւում: Աֆրիկէի մէջ աղքատ է լրագրութիւնը. հազիւ 200-ի հասնի. որոնց 30-ը Եդիպտոսումն է: Պատկառելի թիւ է Միացեալ-Նահանգների լրագիրների թիւը, որ հասնում է 17,000-ի, սրանց մէջ 1,000-ից աւելի ամենօրեայ կան: Վերջինս այնքան պարբերական հրատարակութիւն ունի, ինչքան որ միասին ունին Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա եւ համարեա թէ Ռուսիա:

Լրագրութեան գործն այնքան զարգացել է Եւրոպայում, որ մինչեւ անգամ կոյրերի եւ մուրացկանների համար էլ լրագիր-

ներ են հրատարակուում: Փարիզում ամեն օր լոյս է տեսնում եւ մուրացկաններին առաւօտները հաղորդում, թէ նոյն օրը քաղաքում որտեղ պիտի կատարուի մկրտութեան, հարսանեաց եւ յուղարկաւորութեան հանգէսներ, որ դիմելով այն տեղերը, գուցէ աւելի կարողանան փող ձեռք բերել:

1883 թուականից դարձեալ Փարիզում հիմնուեցին երկու ուրիշ լրագիրներ, որոնք հրատարակուում էին կոյրերի համար բաւականին օտարօտի անուններով՝ „Valentin Haüy“ եւ „Lionis Braille“: Յիշեալ լրագիրները որ պատկանում էին երկու ֆրանսիացիների, առաջինը տպուում էր սովորական տառերով եւ հրատարակուում էր Փրանսիայի 40,000-ի չափ կոյրերի ուսուցիչների, կամ հոգատարների համար: Իսկ վերջինը որ տպուում էր ուսուցիչ նշանագրերով, (relief), Լուի-Բրայլ կոյրի սիստեմով, նշանակուած է սոսկ կոյրերի համար: Առաջին մասը հաղորդում է իւր կոյր ընթերցողներին վերջին զանազան տեսակ մասնագիտական տեղեկութիւններ, խորհուրդներ, լուրեր, նորութիւններ եւ այլն: Իսկ Բ. մասը որ կրում է ռեալիստ-գիտական եւ երաժշտական խորագիրը, հաղորդում է կոյրերին ժամանակակից մտաւոր եւ արեւմտական կեանքի բոլոր նորութիւնները: Այս երկու հրատարակութիւնների խմբագիր պ. Մօրիս Դըլ'ա Սիգրանն ինքն էլ կոյր է:

Եւրոպական երկիրներում թէ որքան ապահովուած ու հանգիստ են լրագրի ծախսը ծածկելու եւ մի մեծ գումար էլ շահուելու, ահա առաջ բերենք երկու օրինակ. — Փրանսիայում „Petit journal“ թերթը որ ամենատարածուածն է, մօտ մի միլիոն (1,000,000) օրինակ է տպուում: 1890 թվականի հաշուից երեւում է որ Petit journal-ը այդ տարուայ ընթացքում եկամուտ է ունեցել զուտ 5,144,494 ֆրանք:

Թողնենք Եւրոպան, մի օրինակ էլ առաջ բերենք Ամերիկայից:

Նիւ-Եօրքի „The World“ թերթը օրը 300,000 կամ երբեմն էլ կրկնապատիկ թրուով է տպուում: Այս հսկայ լրագիրը հասարակ օրերը 16, իսկ կիրակի օրերը մինչեւ 48 մեծագիր էջերից է բաղկանում: „World“-ի խմբագրական մասը կազմակերպուած է հետեւեալ կերպով. —

— Խմբագրապետ՝ Պեօլետցեր. 15 խմբագիրներ, 200 տեղական լրագրեր, 500 թղթակիցներ:

Տպագրութիւնը 12 արագատիպ մամուլով է կատարուում, 200-ից աւելի մեքենաներ կան կազմելու, կտրելու եւ այլն: 300-ից աւելի գրաշարներ են աշխատում տպարանում:

Ամերիկեան այս հռչակաւոր թերթի խմբագրատունը մի հսկայական աշտարակաձեւ շինութիւն է 24 յարկից. ներքին յարկերում տեղաւորուած են տպարանական, թղթի եւ այլ հարկաւոր գործիքները իւրեանց աշխատաւորներով: Միջին յարկերում աշխատում են շարունակ յիշեալ լրագրի աշխատակիցները, անդադար գրում, թարգմանում տպագրութեան նիւթեր: Իսկ առանձին խմբագրատունը տեղաւորած է ամենավերին գմբէթաձեւ սենեակում: Այսպիսի տեղեկութիւնները մեր մամուլի հետ համեմատելով՝ առասպելական են թւում մեզ. պարզ բան է որ մերոնք թուով սակաւ լինելով, չէին կարող այնպէս լինել, ինչպէս որ են մեծ մեծ ազգեր: Մանաւանդ որ Հայերը տպագրական դարերում գուրկ լինելով վարչական ինքնուրոյնութիւնից եւ աւելի կրօնական ազգ լինելով, մեր այժմ ունեցած գրականութեան զարգացումն, ընդհանուր առմամբ, շատ լատ չէ: Հինգ (5) միլիոն հայերս այսօր ունինք հրատարակուող քսան (20) օրագիր. կը նշանակէ մի լրագիրը ընկնում է 50,000 հոգու վերայ: Ինչպէս յայտնի է մեր ամենատարածուած թերթերը այժմ ունին հազիւ 1,500 բաժանորդ. միջին թուով եթէ ամեն լրագրի 1,000 ստորագրուող հաշուենք, լրագիր ստացողների թիւը հայերիս մէջ հազիւ հասնի

20,000-ի, թող մի այդչափ էլ ձրի կարգացողներ լինին: Ուրեմն 5 միլիոն Հայերից լրագիրներ ամենեւին չեն կարողում 4,960,000, Հոգի, անչափահասներով հանգերձ:

Ստար լրագիրները իւրաքանչիւր տարի մեծ մեծ գումարներ են վաստակում. իսկ մերոնք երջանիկ են համարում իւրեանց, երբ այնքան ստորագրողներ ունենան, որ գէթ կարողանան ծախսերը ծածկել:

Ինչքան լաւ կը լինէր, եթէ մեր լրագիրներն էլ ունենային այնքան բաժանորդներ, որ կարողանային ապահով հրատարակուիլ: Հաստատ գեղեցիկ բան կը լինէր. որ մեր լրագիրներն էլ ունենային սեփական մի մի համեստ տպարան, աշխատակիցների կանոնաւոր վարձատրութիւն եւ այլն: Անկեղծ օգնութիւն է հարկաւոր նիւթական, թէ բարոյական որ մեր կարողութեան համեմատ կարելի դարձնենք Հայ լրագրութեան գործը բարգաւաճման դրութեան հասցնել: Իսկ իւրաքանչիւր լրագիր իւր համակրողների թիւը ստուարացնելու համար, պէտքէ բարձր պահէ իւր դիրքը հասարակութեան առաջ, որ իւր ամեն մի խօսքը նորա աչքում յարգ, դին եւ կշիռ ունենայ: Հեռու մնալ անձնական կրքերից, թշնամանքներից, ջերմ պաշտպան եւ անփոփոխ մնալ իւր դաւանած սկզբունքներին: Հասարակութեան գէպի ինքն ունեցած համակրութիւնն աշխատի զարգացնել օր աւուր, օրից միայն կախուած է իւր գոյութիւնը: Զը մտնէ աւօրեայ խախուտ ու անմիտ բանադրանքների տակ, որ լրագրի յարգը միայն կարող են նսեմացնել: Զանազան մանր հաշիւների, վէճերի հետեւելով՝ գործիք չը դառնայ այս ու այն խմբակներին, այլ պահպանէ այն շահերը-որ ազգի, ընդհանուր շահն է. քարոզէ այն վարդապետութիւնը, որին կոչուած է ինքը եւ սուրբ է ամենի համար: Մի խօսքով մեր հասարակութիւնը, որ տպագրած խօսքին հաւատում յարգում է, չը պէտքէ զանազան տեսակ ինգրիկաների զոհ գնալով, մամուլի մէջ հայհոյանք-

ներ շռայլէ:

Ճշմարիտ որ անուրանալի է մամուլի արած ծառայութիւնը ժողովրդի զարգացման, բարօրութեան եւ յառաջագիմութեան գործին: Առաքինութիւն, ինքնաճանաչութիւն, եռանդ, հաւատ, յոյս, սէր, գործունէութիւն, յառաջագիմութիւն լոյս . . . է քարոզում մամուլը: Ուսում, գեղարուեստ, քաղաքական դիտութիւն է սովորեցնում մամուլը մասնաւոր անհատների: Ճշմարիտ Բնչ էր ժողովրդի դրութիւնն առանց լրագրի, երբ այժմ ընթերցասէր մարդիկ անհամբեր ըստաւում են լրագրի համարներին:

Կեանքի մէջ չարն ու բարին, տգեղն ու գեղեցիկը, արժանաւորն ու անարժանն է ճանաչեցնել տալիս լրագիրը իւր ընթերցողներին:

Մեզ մնում է յաջողութիւն ցանկալ Հայ լրագրութեան, խրախուսելով խմբագիրներին անվախ, աներկմիտ մնալ մտքի-պատեւազմի դաշտում, ձեռքերում ամուր պահելով իւրեանց անձնապաշտպան ու ազգապաշտպան գէնքը՝ գրիչը:

Դժուար, փշոտ, բայց մխիթարական դործ: Նպաստել պարտական է իւրաքանչիւր Հայ այդ սուրբ գործի յառաջագիմութեան յաջողութեան, որից միայն կախուած է մեր ապագայ բաղձանքների իրագործումը: Ուրեմն օգնել, ամեն կերպ տարածել ամբողջի մէջ, սէր զարթնեցնել՝ գէպի մամուլը, կամ լրագրութիւնը:

Մեր կողմից մի խորհուրդ հայոց խմբագիր-հրատարակիչներին, լրագրութեան գործը մասամբ ապահովացնելու մասին: Երկու կենտրոններում-Կոստանդնուպոլսում եւ Տիֆլիսում միատեղ կամ զատ-զատ հիմնել մի գանձարան, «Հայ լրագիրների ապահովութեան գանձարան» անուանով: Այս գանձարանը դրուի մի մասնաժողովի տրամադրութեան տակ, որը ընտրուի ներկայիս քսան խմբագիրների ցանկութեամբ, միասին հաւաքուելով կամ ձայներ ուղարկելով: Իւրաքանչիւր Հայ լրագիր ստանայ տարեկան

առժամանակ 20 բաժանորդավճար, որի կիսին խմբագրութիւնը տասն (10) օրինակ իւր օրագրից ուղարկելու է զանազան աղ-գային հաստատութեանց, մասնաժողովի գե-կուցմամբ: Դրանով թէ մեր լրագիրները կը շահուին առժամանակ մի համեստ նուէ-րով, եւ թէ լրագրութեան տարածմանը նը-պաստած կը լինին:

— Մ ու տ ք գ ա ն ձ ա ր ա ն ի —

ա. Տարեկան անդամներից 5 ըուբլով.

Ծանօթ.—Տարեկան անդամների մէջ վի-ճակով ամեն տարի երկու հո-գու ուղարկել հայոց բոլոր պար-բերական հրատարակութիւն-ները. (դարձեալ լրագրութեան տարածուելուն մի թեթեւ օ-գուտ.) յուսալի է որ անգամ-ներ շատ կը լինին:

բ. Զանազան ներկայացումներից, պարա-հանդէսներից, խնճոյքներից եւ այլն:

դ. Զանազան բարեգործների կտակներով, որոնք վերջին տարիներում ուրախու-թեամբ սրտի շատացել են:

դ. Փողի տոկոսից, որ ամեն տարի խմբա-գրութիւնների հասանելիքն ուղարկե-լով, մնացածը տրուելու է պետական բանկը:

ե. Արգիւնաւոր (բայց միանգամ միայն) աղ-բիւրներից մինն էլ կարելի է հաշուել այն եկամուտը, որ ներկայ թուականի վերջերին Տփլիսում կամ Կ. Պոլսում «Հայ լրագրութեան 100-ամեայ յոբելեա-նը» կատարելիս, բազմաթիւ տեղերից կը դան զանազան նուէրներ, դրամ եւ այլն:

Այսպէս ահա, «ապահովութեան գանձարա-նը» հիմնելով, մասամբ օգնած կը լինինք մեր լրագիրների գոյութեան խնդրին: Իսկ երբ Տիրոջ աջողութեամբ «ապահովութեան գանձարանի» աղբիւրները շատացան, այն միջոցին կարելի է տալ ամեն մի լրագրի տա-րեկան 100 անդամավճար, բոլորին էլ ու-ղարկելու լրագիրներից մի մի օրինակ: Աւե-լի միջխառնական կը լինի, եթէ որպէս հիմ-

նագրամ «Հայ լրագիրների ապահովութեան գանձարան»-ին, մեր խմբագրութիւնները միայն առաջին անգամ նուիրէին մի մի համեստ դրամար, գոնէ 100-ական ռ. որ կը լինի 2,000 ռ.

1794 թուականից մինչեւ ներկայ 1894 թիւը, 100 տարուայ ընթացքում, ունեցել ենք 172 պարբերական հրատարակութիւն. 17-ն էլ հայատառ-տաճկաբարբառ լրագիր-ներ, որոնք հրատարակուել են զանազան տեղերում: Հայ լրագիրներ հրատարակուել են հետեւեալ երկրներում. Տաճկաստան, Ռու-սաստան, Հնգկաստան, Փրանսիա, Աւստրիա, Անգղիա, Ամերիկա, Իտալիա, Յունաստան, Բուլղարիա, Ռումինիա, Շուէդիա, Բելգիա որոնք ըստ առաւելութեան բաժանուում են հետեւեալ քաղաքների վերայ՝

Կոստանդնուպոլիս	77-ը
Տփլիս	17-ը
Զմիւռնիա.	16-ը
Մոսկուա	6-ը
Վենետիկ	5-ը
Նիու-Եորք	4-ը
Վիէննա	4-ը
Կալկաթա	3-ը
Երեւան	3-ը
Ս. Պետերբուրգ	3-ը
Փարիզ.	3-ը
Էջմիածին	2-ը
Մադրաս	2-ը
Վան.	2-ը
Եգիպտոսում	2-ը

Մնացածները հրատարակուած են մի մի հատ իւրաքանչիւր քաղաքում՝ . 17-ը
Մեզ այնպիս տեղերում 6-ը

Պարսկաստանում ոչ մի պարբերական հրատարակութիւն չենք ունեցել. ցանկա-լի էր օր առաջ տեսնել Շահի երկրում մի լուրջ օրագիր, մանաւանդ որ զգալի պա-հանջ կայ այնտեղ ազգային-կրօնական գոր-ծերում: Զերմ պաշտպան ազգային ու կրօ-նական խնդիրներին, հոգելոյս Ստեփաննոս եպիսկոպոս Միջխառն մտադիր էր մի

կրօնական-ազգային հանդէս հրատարակելու, բայց դժբախտապէս չը յաջողուեց:

Հայկական ոչ մի լրագիր չենք ունեցել նաեւ Գերմանիայում:

Մեր 172 պարբերական հրատարակութիւններից յայտնի են.—

Ամենօրեայ (կամ շաբաթը 5 անգամ)	4-ը
Երկօրեայ (շաբաթը 3 անգամ)	5-ը
Եռօրեայ (շաբաթը 2 „)	3-ը
Շաբաթաթերթ	32-ը
Տասնօրեայ	2-ը
Երկշաբաթաթերթ (կիսամսեայ)	27-ը
Ամսաթերթ (կամ ամսագիր)	53-ը
Երկամսեայ (2 ամիսը մի անգամ)	1-ը
Եռամսեայ (3 ամիսը մի անգամ)	1-ը
Կիսամսեայ (6 ամիսը մի անգամ)	4-ը
Միամսեայ (տարեկան)	3-ը
Անյայտ մնացել են	37-ը

Որոնցից ըստ բովանդակութեան բաժանուում են՝

Քաղաքական-գրական-հասարակական, ազգային, առեւտրական. (ընդհանուր առմամբ) 58-ը

Ուսումնական-Բանասիրական .	11-ը
Զաւեշտական	9-ը
Կրօնական-բարոյական	7-ը
Մանկավարժական	7-ը
Ընտանեկան	6-ը
Մանկական	4-ը
Առողջապահական-բժշկական .	3-ը
Երաժշտական	3-ը
Թատրոնական	3-ը
Մօզաների	2-ը
Իրաւաբանական	1-ը
Խառն բովանդակութեամբ .	58-ը

Այստեղ իսկապէս պէտքէ նկատել որ «Երաժշտական», «Թատրոնական», «Զաւեշտական», «Իրաւաբանական» եւ «Մօզաներ» բովանդակութեամբ թերթերը բոլորն էլ հրատարակուել են Տաճկաստանում: «Մանկավարժական» հրատարակութիւնները բոլորը Ռուսաստանում:

Մեր այս երկը կամ պատմութիւնը, որ

մինչեւ այսօր իւր բովանդակութեամբ գրութեաններից ընդարձակ եւ հարուստ է նիւթերով, բաժանել ենք տասնամեայ շրջանների, որով եւ յայտնի է լինում իւրաքանչիւր տասը տարուայ մէջ մեր լրագրութեան յառաջագիմութիւնը: Իսկ իւրաքանչիւր լրագիր բաժանուած է երեք մաս:

Ա. ԲԱԺԻՆ:—Արտաքին մաս.

Լրագրի անունը, որտեղ հրատարակուիլը, որ թուից սկսուել եւ որ թուին վերջանալը, խմբագիրը, տպարանը, դիրքը, թուղթը, տիպը, լեզուն-ոճը, ուղղագրութիւնը, բովանդակութիւնը, հասցէն եւ այլն:

Բ. ԲԱԺԻՆ:—Ներքին մաս:

Լրագրի գործունէութիւնը, ուղղութիւնը, նպատակը, իւր ընթացքում զանազան դէպքերն ու փոփոխութիւնները եւ այլն:

Գ. ԲԱԺԻՆ:—Ծանօթութիւններ. Օտար կարծիքներ այդ (ո եւ է) լրագրի մասին մեր աղբիւրներից քաղուած, մեր կողմից զանազան ծանօթութիւններ:

Ե Ղ Բ Ի Ի Ն Ե Ր.

ա. «ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ». օրագիր քաղաքական, բանասիրական եւ առեւտրական: Զմիւռնիա 1842, 1843, 1844, թուերը:

բ. «ԲԱԶՄԱՎԷՊ». օրագիր բարոյական, բանասիրական, տնտեսական եւ բնական գիտելեաց: Աշխատասիրութիւն Մխիթարեան միաբանից, հատոր հինգերորդ 1847, Վենետիկ ի տպարանի սրբ. Ղազարու:

գ. «ԵՒՐՈՊԱ». լրագիր շաբաթական, 1850, թիւ 28: [Սորա մէջ Հ. Փ. Վ. Ճամճեան «ազգային լրագիրներուն ու օրագիրներուն պատմութիւնը» վերնագրով մի յօդուածի մէջ 1812-1850 թ. լրագիրներու մասին մի փոքր նկատողութիւն է դրել]:

դ. НЫНѢШНІЕ АРМЯНЕ. Сочиненіе Г. Дюлоріе. Изданіе второе, исправленное и дополненное, подъ редакціею Е. Вердеревскаго, Тифлисъ въ типограф. канцел. намѣстн. кавказск. 1856.

[Այս գիրքը որ մի համառոտ աշխատու-

Թիւն է 108 փոքրագիր էջերից բաղկացած, պ. խմբագրողը մի քանի էջերում խօսում է հայ լրագրութեան մասին, սկսելով «Բիւզանդեան Դիտակ»-ից, որ իբր Թէ առաջին լրագիրն է եղել Հայոց մէջ: Աւելի ճշտութիւններ չէր կարելի սպասել:

Ե. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ. սկսեալ 1772 ամէ Փրկչեան, մինչեւ ցամն 1860, աշխատանքից Աւետիս վարժապետ Պերպերեան: Կ. Պոլիս ի տպարանի Յովհաննու Միւհէնտիսեան, 1861: [Հեղինակը իւր պատմութեան վերջում «Ժամանակագրութեան» մէջ յիշում է մի քանի հայ լրագիրներ]:

Զ. ԴԱՍԱԳԻՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ չորրորդ տպագր. Աշխատասիրեց Ստեփան Պ. Պողոս Փափագեանց. վաւերացեալ յազգային ուսումնական խորհրդոյ, Կենտրոնական վարչութեան. ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց յերուսաղէմ. 1870: [Վերջին էջերում յիշուած են մի-երկու հայ լրագիրների անուններ]:

Է. «ՄՇԱԿ». գրականական եւ քաղաքական լրագիր: 1872, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92.

Ը. Յարոյ. ՀԱՅՈՑ ՄԱՄՈՒԼԸ Ռուսաստանում եւ Կովկասի հայոց մէջ, առաջին փորձ համառօտ տեսութեան սկզբից մինչեւ մեր օրերը: («Обзоръ» ռուս լրագրում տպուած յօդուածի հայկական բնագիրը) Թիֆլիս Մարտիրոսեանի տպարանում 1878: [Հեղինակը որքան ուղեցել է հեռու պահել իրան աշխուրհիւնից, բայց դժբախտաբար չէ յաջողուել]:

Թ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ 'ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց Բ. նոր մատենագրութիւն. (Գարեգին վրդ. Զարբանալեան) Վենետիկ ի տպարանի Մըխիթարեանց 1878: [Հեղինակը խօսում է «Մեր դարը» վերնագրի տակ (էջ 470-506) հայ պարբերական հրատարակութեանց մասին: Ոչ լրիւ, բայց բաւականին խելացի տեսութիւն:

Ժ. Մինաս Գափամաճեան. ԴԱՍԱԳԻՐԻ

ՀԱՅ-ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. Ի պէտս ազգային վարժարանաց. հատոր Բ. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յովսէփայ Գաֆաճեան. 1879-80: [Հեղինակը իւր դասագրքի վերջում տեղաւորել է «Ցուցակ հայերէն լրագրաց եւ հանգիսից», յիշելով միայն իւրաքանչիւրի խմբագիրը, տեղը եւ որ թուականին լինելը. սակայն ոչ այնքան ճիշտ եւ լրիւ:

Ժա. «ԱՐՁԱԳԱՆՔ». գրականական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ. 1882. Թ. № № 21-22. [Յօդուածագիրը մեր յարգելի հնագէտ պ. Աղէքսանդր Երիցեանն է, որ, «Հայ պարբերական հրատարակութիւններ» խորագրի տակ մի «պատմական տեսութիւն» է գրել ժամանակագրական կանոնաւոր կարգով: Հմտութեամբ կազմած, բայց ոչ լիակատար]:

Ժբ. «ՆՈՐ-ԴԱՐ». քաղաքական եւ գրականական ամենօրեայ լրագիր. 1884, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93.:

Ժգ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՍԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի Կոստանդնուպոլիս 1885. . . [Հեղինակը իւր պատմութեան մէջ Ժթ. դարու հայ մատենագրութեան վերայ խօսելով, յիշում է նշանաւոր հայ լրագիրներից 20-ը. իբրեւ ճնշաստիչ եւ տարածիչ աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման]:

Ժդ. „Magazin“ շաբաթաթ. Լայպցիգ. 1885. № 15. (ապրիլ 11.) Արտիւր Լայստ Միրօզ: [Այս շաբաթաթերթում «Կովկասի գրականութիւնը» վերնագրի տակ մի յօդուած տպուեց: Յօդուածագիրը խօսում է Հայոց եւ Վրաց մամուլի արդի դրութեան մասին]:

Ժե. ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԸ: համառօտ տեսութիւն. Կ. Կոստանեանց. Մոսկով տպօր. Օ. Օ. Դերբեք 1886: [Հեղինակը Հայոց վանքերի նկարագրութիւնն անելով, հարկաւոր է համարել յիշել Թէ որ վանքում ունեցել ենք հանգէս կամ լրագիր]:

Ժզ. «ՀԱՆԻԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ». գրական. «պատմութ. հայ. լրագրութ. Ա.-Բ. շրջան. [Վիեննայի Միլիթարեան միաբանութեան անդամ-

ներեց՝ Հ. Գրիգորիս վարդապետ Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայի» 1887 թուից սկսեց գրել իւր յօդուածը, որ հատուկը տոր տպագրուում էր մինչեւ 1890 թիւը, եւ այլ եւս չը շարունակուեց: Դադարեցնելով վերապատուելի հայրը իւր տեսութիւնը, պատմութիւնը թողել է 50-ական թուականների վերջերին: Մեր աղբիւրների մէջ հարուստ է իւր տեղեկութիւններով Հ. Գալէմքեարեանի տեսութիւնը (ոչ պատմութիւնը ինչպէս ինքը գրել է): Սակայն դարձեալ զուրկ չէ բազմաթիւ վրիպակներէից:

ԺԵ. ՅՈՒՅԱԿ ԳՐՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ տպարանին 1889. Վենետիկ Ս. Ղազար: [Վենետիկում հրատարակուած լրագիրների մասին մի-երկու տող]:

ԺԶ. ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ. ա. Գրիգոր Արծրունու եւ նրա քսանը հինգ տարուայ գրական գործունէութեան առիթով (1865-1890) Աշխատասիր. Ա. Երեցեանց. Թիֆլիս. տպարան Արօր. 1890. [Պ. Երեցեան իւր այս գրքի Բ. գլխում էջ. էջ. 61, 62, 63, 68 խօսում է գլխաւորապէս Կովկասի կամ Ռուսաստանի հայ մամուլի անցեալի մասին]:

ԺԸ. Bibliographie Arménienne ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց. (Գրեգին վարդպ. Զարբանալեան). Վենետիկ. Մխիթարեան տպարան 1883. [Հ. Զարբանալեան իւր այս գրքի մէջ ի թիւս հայերէն զանազան հրատարակութեանց, յիշել է իւր ծանօթ մի քանի լրագիրներ]:

Ի. ARMENISCHE BIBLIOTHEK Herausgegeben von Abgar Joannissian y. II. Litterarische Skizzen von Arthur Leist. Leipzig Verlag von W. Friedr. [80-ական թուականներին պ. Աբգար Յովհաննիսեանի եւ գերմանացի պ. Արտիւր Մ. Լայստի տնօրէնութեամբ Լայպցիգում գերմաներէն լեզուով հրատարակուում էր

Armenische Bibliothek—(Հայկական—Մատենադարան) որ մի շարք տետրակներով, լաւ ծանօթացրեց օտարներին հայ գրականութեան հետ, պարբերաբար հրատարակելով Ռաֆֆու, Ռ. Պատկանեանի, Պ. Պռօշեանի, Գ. Սունդուկեանի, Ղ. վ. Ալիշանի, Սայեաթ-Նովայի եւ այլոց գրուածներէից:

Մատենադարանի բ. տետրակում պ. պ. հրատարակիչները հարկաւոր են համարել «Լրագրութեան գործը Հայոց մէջ» (Das armenische zeitungswesen) վերնագրով մի համառօտ տեսութիւն գետեղել:

Իա. Խ. Մալումեան ՄՏԳԻ ՄՇԱԿԸ Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով. Թիֆլիս տպար. Արօր 1890. [Հեղինակը գրքի դ. գլխում խօսելով «Հայոց մամուլի անցեալի մասին», ծանօթացնում է իւր ընթերցողներին գլխաւորապէս Ռուսահայոց մամուլից մի քանի տեղեկութիւններ: էջ էջ 32-36, 42-46.]

Իբ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ սկզբից մինչեւ մեր օրերը. գրեց Ստեփաննոս Պալասանեան. Թիֆլիս տպ. Յ. Մարտիրոսեան. 1890 [Հայ մատենագիր եւ ուսուցչապետ հանդուցեալ Ստեփաննոս Պալասանեան իւր ազգային պատմութեան 2. Շրջանում «Տպագրութիւնը եւ մամուլը Հայոց մէջ» գլխում (83-դ գլուխ, էջ 444-446.) խօսում է Ռուսահայոց պարբերական մի քանի հրատարակութիւնների մասին]:

Իգ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈՋԵՐ Յակոբ Պարոնեան Թիֆլիս 1891. տպարան Մ Շարադէ. [Հեղինակը խմբագիր-ընթերի մասին գրելիս, յիշել է նորանց հրատարակութիւնները]:

Իդ. ՕՐԱՑՈՅՑ Ժողովրդական-պատկերազարդ 1893 թ. Քրիստոսի: 2. տարի աշխատասիրութիւն Մակար Զմշկեանի. Թիֆլիս. տպարան Մ. Ռոտինեանցի: [Կազմողը օրացոյցի վերջում «Հայոց պարբերական մամուլը» վերնագրի տակ դասաւորել է 1893 թը-ուականին հրատարակուող հայ լրագիրների անունները]:

Իե. ՕՐԱՑՈՅՑ 1893 թ. Բ. (Ռոստով. Յ.

Տէր Աբրահամեան): [Օրացոյցի էջ 90-96 տեղաւորուած է 1893 թուին հրատարակուող հայ լրագիրների ցանկը]:

Իգ. Հայոց արգի մատենադրութիւնը. ա.-բ. տետր: Գէորգեան ձեմարանի ա. Լսարանի դասատուութեան համար զանազան աղբիւրներից քաղուածօրէն կազմեց նոյն տեղի հայկ. մատենադրութեան ուսուցիչ Փարսազան Տէր-Մովսիսեան. (ձեռագիր): [Դասատուութեան յարմար է կազմած, բայց շատ համառօտ. ամբողջ պատմութեան մէջ լիշուած է միայն 46 պարբ. հրատարակութեան անուն, այն էլ ոչ անաչառ: Տփլիսի «Մշակ» թերթի մասին գրուած է երեք էջ, իսկ միւս լրագիրների մասին մինչեւ անգամ կէս տող]:

Իէ. Յիշատակարանից հանուած Զմիռնիայի հայ լրագրութեան մասին. գրեց Իզմիրցի ձերմակեան. (ձեռագիր) արտագրեց Յ. Տ-Մ: [Զմիռնացի պ. ձերմակեան որ սովորութիւն ունի քաղաքում պատահած հետաքրքիր դէպքերն արձանագրելու իւր յիշատակարանի մէջ, չէ մոռացել գրելու եւ տեղակոն հայ լրագիրների մասին իւր կարծիքները. որ եւ մեր խնդրանօք արտագրեց պ. Յովհաննէս Տէր-Միրաքեանց]:

Բացի այս բոլոր հիմնական աղբիւրներից մենք օգտուել ենք նաեւ զանազան հատ ու կտոր գրուածներից, մեր ստացած մասնաւոր նամակներից, թղթերից եւ այլն:

Դառնանք այժմ մեր պատմութեանը:

Գ. Լ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ

ՄԱՄՈՒԼԸ

Ա.

1794-1800

(ՎԵՐԱԲԵՐԱԿ)

1 ԼՐԱԳԻՐ.

Հայ լրագրութան հիմը դրուեց Հնդկաստանում: Այս վեցամեայ շրջանում ունեցել ենք մի լրագիր: Նշանաւոր գործող այս բաժնում միակն է Յարութիւն քահանայ Տմաւոնեան:

1.

ԱԶԴԱՐԱՐ^{1.)}

(Ամսագիր)

Մադրաս (Հնդկաստան) 1794—1796

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին խմբագիր - Տէր՝ Յարութիւն ք.*) Տմաւոնեան:

Ի տպարանի Տէր Յարութիւն քահանայի Տմաւոնեան Շիրազեցույ:

Դիրքը՝ (տետր.)

Թուղթը եւ տիպը՝

Բաժանորդագիրն է՝ մի հոն

Լեզուն ոճը՝ } „... Սակայն որպէս միշտ տարաբախտապէս դէպ լինի Ուղղագրութ.՝ } ի միջի մեղում ի պակասում:“

Ծրագիրը՝ „... Իմացումն լինելոց է ընթերցողաց ծայրաքաղ անցքն նոյն ամ-

*) Ըստ ոմանց արքեպիսկոպոս.

սոյ ի զանազան կազէթաց, քարտէզաց եւ գրոց. նաեւ բանք Հարկաւորք եւ քաղցրաւորք եւ ի վերջումն տետրակիս զ'օրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց եւ զաւուրս ծննդեան եւ լրման լուսնոյ եւ այլն. . . >

այոց մէջ պարբերական անդրանիկ Հրատարակութիւնը «Ազդարար» ամսագիրն է, որ Հրատարակուում էր Հրնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, 1794

թուականի հոկտեմբեր ամսից, Յարութիւն քահանայ Տմաւոնեանի խմբագրութեամբ: Ուրախալի է որ Հայ լրագրութեան հիմնագիրը եղել է մի Հասարակ քահանայ, որի անունը մեր մամուլի պատմութեան մէջ անջնջելի կը մնայ:

Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից էր գաղթել Յարուսթին քահանան։ Սա Մադրասում տեսնելով տեղացի ազգայնոց գրասիրութիւնը, աշխատեց մի տպարան հաստատել, ընթերցանութեան մի քանի գրքեր տպագրելու։ Մադրասում առաջին հայ տպարանը որ պատկանում էր Նոր-Ջուղայեցի Յակովբ Շահմիրեանցին, արդէն վերջացել էր։ Բարեյիշատակ քահանան անձամբ հոգաց տպարանի պիտոյքները. մի մամուլ շինեց, տառեր ձուլեց, եւ սրդէն սկսեց մի երկու գրքի տպագրութեան համար աշխատել, որոնք եւ յաջողուեցին։

Տէր հայրը տեսնելով տեղական Անգղիական լրագիրները, իւր մտքում ծնուեց հրատարակել մի հայ պարբերական տետրակ։ Ամեն յարմարութիւն յաջողցնելով, շուտով իւր մտադրութիւնն իրագործեց հայր Շմաւոնեան։ Ղամար ամսի 20-ին (օգոստ. 7-ին) մի յայտարարութիւն ցրուեց Մադրասում եւ շրջակայքում առ «Բարեպաշտ պարոնաց եւ մաքրակենցաղ տիկնանց Մադրասիս Հայոց», այսպիսի բովանդակութեամբ «... նկատելով եթէ զօթանդակութիւն տպարանին եւ եթէ բարեպէս յառաջիկեալն ուսումնասիրաց յարմար վար...» նուիրել առաջի ձերումդ ազգասիրութեան... այսինքն տպիցմամբ 'ի լոյս ածել զտետրակ մի ամենայնում վերջնոյ ամսոյ անուանեալ աշտարակ յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց ծայրաքաղ անցքն նոյն ամսոյ...» եւ այլն։

Երկու ամսից յետոյ, թիւայ ամսի 30-ին (հոկտ. 16.) շրջ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն որ 'ի Մադրաս», լոյս տեսաւ «Ազգարար»-ի առաջին տետրակը։ Հնգկաստանի հայերը նոր ամսագրին դեռ կարճ ժամանակում 30-ի չափ բաժանորդներ տուին։

Հնգկաստանի չափ Թիւրքիայում էլ «Ազգարարը» շատ համակրողներ չունեցաւ. ամբողջ Տաճկաստանում հազիւ 10 ստորագրողներ եղան։ Դորա հակառակ Ռուսաստանում «Ազգարարը» հետաքրքրուողներ

շատ ունեցաւ։ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղութեան, Ստեփաննոս Գուլամիրեան աշխատակցում էին «Ազգարար»-ին եւ ամեն կերպ աշխատում էին անդրանիկ հայ հանդիսի յաջողութեան մասին։ Բայց ցաւօք սրտի «Ազգարարի» աստղը հետզհետէ թեքուում էր։ Հակառակ տէր-խմբագրի անդուլ ջանքերին, հակառակ հայ սակաւիկ գրագէտ հասարակութեան, «Ազգարարի» երկու տարին դեռ չը լրացած՝ դադարուեց։ Ամսագրի մահուան հետ էլ, մի քանի շաբաթ անցած, 1796 թուականի փետրուարին, հայ առաջին խմբագրի մահը տեղի ունեցաւ։

ԺՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Ազգարար»-ի երկու տարուայ տետրակները միասին կազմած, մի օրինակ գտնուում է Կ. Պոլսում, արժ. Յովհաննէս քահանայ Մկրեանի մօտ։

Մեր աղբիւրները «Ազգարարի» մասին — ա. «... Հայ լրագրութեան արշալոյսն արեւելեան Հնգկաստանի Մադրաս քաղաքէն է «Ազգարար» գրարար թերթն 1794 յուլիս (') ամսոյն եւ իւրաքանչիւր ամսոյն վերջերը կը հրատարակուէր...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1887, էջ 89 հ. Գ. Գ. բ. «... Ազգարար ամսօրեայ հրատարակութիւն ի Մադրաս Հնգկաց, ի ձեռն Տէր Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան. ի Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու սրբ. կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի Վաղարշապատ. եւ ի Թագաւորութեան օգոստափայլ Տեառն Երկրորդի Հերակլա արքայի ի Թիֆլիս...»

Մատեն, հայկակ. Ջարբ. էջ 10.

գ. «Ահա այդ ժամանակն է, ինչ հայ եկեղեցւոյ հարազատ պաշտօնեայ Տէր Յարութիւն Շմաւոնեանը, վէհ աւանդութիւններով հրապարակ է նետուում ու իւր ամսագիր «Ազգարարը» հիմնում...»

«Մանկավարժանոց» 1887 թիւ 1. Ս. Գ.

դ. «... ի վերջոյ ութեւտասաներորդ դարու սկսած է զտպագրութիւն «Ազգարար» ի որպէս եւ այլոց մատենից, սակայն որպէս միշտ տաքաբախտապէս դէպ լինի ի միջի մերում ի պակասաւորութենէ յարմար առնուլ գործոյն ընդ սկզբնաւորողին սոյն-

պէս եւ տպագրութիւն Մադրասայ գողցես
վախճան առնու ընդ բարեյիշատակ առնե
ազգասիրի . . .

„Արամայիս“ Թադ. Աւետում. էջ 113.
ե. „Առաջին Հայ պարբերական Հրատարա-
կութիւնը լոյս տեսաւ Հնգկաստանի Մադ-
րաս քաղաքում 1794-96 թ. „Ազգարար“
անունով . . .

„Դիւան Հայոց պատմութ.“ Գ. ք. Աղան.
զ. „ . . . Հայերէն պարբերական Հանդէս սկսե-
լու սկզբնական պատիւը վերաբերում է
ոչ թէ Վինետիկցոց, այլ Հեռու Հնդկաս-
տանի Հայերին: Կալկաթայում (°) 1795
(°) սկսուեց զբարար լեզուով Հայոց անդ-
րանիկ Հանդէսը . . . եւ շարունակուեցաւ
միայն երկու տարի: Մեզ չէ պատահած

տեսնել այս Հրատարակութիւնը . . . ”

„Արձագանք“ 1882 № 21. Ա. Երեց.
է. „ . . . Համառօտ կեանք մը ունեցած են
գրականական աշխարհի մէջ Հնդկային
մեր ազգի հեռաւոր զաղթականութենէն
Հրատարակուած . . . Ազգարարը լրագիր է
Մադրաս . . . 1846 (°-°) նորէն սկսաւ Հրա-
տարակուել ու կրկին խափանուեցաւ . . .

„Պատ. Հայ. դպրութ.“ ք. Ջարթ. էջ 472.
ը. „ . . . Առաջին Հայ լրագիրը որ դուրս է
եկել, „Ազգարարն“ էր Կալկաթայի (°)
Հայոց զաղթականութեան ձեռքով 1795
(°) թիւ: Բայց որովհետեւ թոյլ հիմունք-
ների վերայ էր դրուած, միայն երկու տա-
րի տեւեց . . . ”

„Հայկ. մատենադ.“ Ա. Լ. ք. էջ 145.

Բ.

1800-1810

(ՅԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ)

3 ԼՐԱԳԻՐ.

Երկրորդ շրջանում աւելացաւ 3 հայ պար-
բերական հրատարակութիւն կամ լրագիր: Այս
տասնամեայ շրջանում լրագրութիւնն սկսուեց եւ
Վենետիկում. գլխաւոր գործող հանդիսանում է
Ղուկաս Վրդ. Ինճինճեան:

2.

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ^{1.)}

Յիշատակարան քաղաքական,
պատերազմական. որ է եկեղեցա-
կան եւ բանասիրական անցից եւ
ղիպուածոց աշխարհի

(Տարեթիւրթ) 2)

Վենետիկ (Իտալիա) 1800—1803

Հրատարակուում էր տարուայ վեր-
ջերին:

Խմբագիր՝ Հ. Ղուկաս վ. Ինճինճեան (3)

Տպագրութիւն Ս. Ղազարու:

Դիւրքը՝ (գիրք) ութածալ փոքր գիրքով
384 էջ. 6X10 հարիւրամետր:

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, բաւարար-
բաժանորդագիւնը՝ (4)

Լեզու, ոճը՝ { ... Դանք հիմա ծեծին վրա,
երբոր նիստը աղէկ մը աւելց
Ուղղագրութ. } Զշնամոյն նաւերը, խապար:՝

Ծրագիրը՝ Իւր նախընթաց տարուայ
պատերազմական, եկեղեցական, քաղա-
քական, բանասիրական, վաճառական-
կան նշանաւոր անցքերը եւ այլն:

գրարար՝ Հնդկաստանի
հայ գաղութի անդ-
րանիկ ամսագիրը
չորս տարի էր որ դա-
դարուած էր: Հայոց
մէջ դեռ ոչ մի տեղ
լրագիր չէր երեւում.
միայն 1800 թուա-

կանին Միթարեան կաթողիկ վարդապետնե-
րի ձեռքով լոյս տեսաւ «Տարեգրութիւն»
անունով գիրքը, որի մէջ ամիս-ամիս բա-
ժանուած արձանագրուում էր նախընթաց
տարուայ նշանաւոր անցքերը: «Տարեգրու-
թիւնը» շարունակուեց երէք տարի: Վե-
նետիկեան տարեգրի լեզուն ինչպէս նմու-
շից երեւում է բաւականին մատչելի էր թէ
բարձր, թէ ուսմիկ ժողովրդի ընթերցանու-
թեան: 1803 թուին այլ եւս չը տեսաւ
«Տարեգրութիւնը»:

ԹՐԱՅԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1) «Տարեգրութեան» մասին մեր աղբիւրները՝
ա. ,, ... Տարեգրութիւն՝ եւ իւր բովանդակու-
թեան կողմանէ կը շրջէր ընդ բնաւ աշ-
խարհ, եւ ամեն տէրութեանց գիտնական
գիւտերու եւ այլն տեղեկութիւն կուտար.
կրնայ ըսուիլ որ լրագրութեան մանկու-
թեան հասակին այս պատկերը շատ շատ
յառաջագիւծութեան բողբոջներ ինքնին

կը ցուցնէր...“
 „Հանգ. Ամսօր.“ 1887 թ. էջ 90 հ. Գ. Գ.
 Բ. „Տարեգրութիւն. 1799 տարւոյն որ է յիշատակարան երեւելի անցից գիւղացի աշխարհի է սոյն ամի, կարգեալ ըստ իւրաքանչիւր աւուրց ամսոյ յորում դիպան, յաւելեալ է նմա եւ ընդհանուր աշխարհագրական տեղեկութիւն յամի տեսուն 1800 ի Վենետիկի է վանս Ե. Ղազարու...“

„Մատենադէտ. Հայկակ.“ Զարբ. էջ 662
 Գ. „Հայերէն պարբերական գրուածոց մէջ առաջին (““) կրնան սեպուիլ ժամանակի կարգաւ „Տարեգրութիւն“ կոչուած տետրակներն, որք 1799—1802 տարիներուն մէջ հրատարակուած են ի Վենետիկ յաշխարհիկ լեզու...“

„Պատմութ. Դպր.“ Բ. Զարբ. էջ 470.
 Գ. „... Սկսեւ է 1799-ին եւ տեւեր է մինչեւ 1802. խմբագիրն է Հ. Ղուկաս Վ. Ինճինճեան. փոքր գիրքով... տարին մի անգամ կը հրատարակուէր... Յիշատակեալ համառօտիւ անունք եւ հասակ թաղաւորաց, փոփոխութիւն եւ գաղնակցութիւն տէրութեանց, վիճակ գիտութեանց, գիւտք, արհեստք եւ վաճառականութիւն...“

Զեռագիր տեղեկութ. հ. Ղ. Վ. Ալիշան.
 Կ. „... Վենետիկցիք աւելի յաջող պայմաններ ունենալով, օգուտ քաղեցին „Ազգաբարի“ գտած համակրութիւնից 1799 թ. սկսեցին աշխարհաբար լեզուով „Տարեգրութիւն“ անունով պարբերական հրատարակութիւնը... Երեք տարի այս ձեւ շարունակուելուց յետոյ, „Տարեգրութիւնը“ գաղաբուց կամ լաւ է ասել ձեւը եւ անունը փոխեց...“

„Արձագանք“ 1882 թ. № 21 Ա. Եր.
 Գ. „... իսկապէս կը տեսնենք որ Միթթարեաններն են սկիզբ դրել (“) հայ լրագրութեան. 1799 թ. հրատարակեցին „Տարեգրութիւն“ որ եւ տպուում էր գրաբար (“) լեզուով. տեւեց 17 (““) տարի. իսկապէս բառի բուն նշանակութեամբ լրագիր չէր. այլ նման էր հանդէսի, որովհետեւ տարին մի անգամ էր դուրս գալիս...“

„Հայկ. Մատեն.“ Ա. Լ. Բ. էջ 145.

- 2.) Տարեթերթ միայն 3-ն ենք ունեցել.
- 3.) Տարեթերթի վերայ չէ գրուած խմբագրի անուն.
- 4.) Իսկապէս տարեկան մի տետրակի կամ գրքի համար դժուար թէ բաժանորդագին լինէր. այլ հատով ծախուած կը լինէր:

3.

ԵՂԱՆԱԿ

ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ¹⁾

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Վենետիկ (Իտալիա) 1803—1820
 Հրատարակուում էր տարին մի անգամ, յունուար ամսին:
 Խմբագիր՝ Հ. Ղուկաս Վ. Ինճինճեան.
 Խապարանի Ս. Ղազարու.
 Դիրքը՝ (գիրք) մօտ 300 էջ 32 in
 Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.
 Բաժանորդագինը՝ (2.)
 Լեզուն ոճը } „Բաղնիքի չափազանց յաճախութիւնը նաեւ վնասակար
 Ուղղագրութ. } ատեններ երթալը՝ իրենց...“
 Ծրագիրը՝

- Ա. ՆՈՐ ՏԱՐԻ—Նոր գիտելիք, բարոյական խորհրդածութիւններ:
- Բ. ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՕԳԵՐԵԻՈՒԹԱԿԱՆԱՑ Բժշկական եւ բնական այլ եւ այլ տեղեկութիւններ:
- Գ. ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՆ ՕԳԵՐԵԻՈՑԹ ՓՈՒՓՈՒԹԵԱՆՑ—Այս բաժնի մէջ գրուում էր իւրաքանչիւր ամսի օրն եւ բնութեան երեւոյթների դուշակութիւնները:
- Դ. ԶԲՕՍԱՐԱՆ ՈՒՍՄԱՆՑ—Գիտնական հատուածներ:
 Նաեւ քաղաքական անցքեր ու գէպքեր, ժամանակագրական կարգով: Բանասիրական, ուսումնական, արուեստագիտական եւ եկեղեցական, պատմական յօդուածներ, սովորութիւններ...

ղանակ Բիւզանդեան»
Բաղնիկի տարեգի-
րը կարելի է հաշ-
ուել «Տարեգրու-
թեան» շարունա-
կութիւնը. միայն
փոխուած է ձեւը.
անունը, խմբա-

գիրը, քաղաքը, տպարանը, ծրագիրը, որ
եւ գլխաւորն է, միեւնոյն են: Երեւի դո-
րա համար էլ մեր աղբիւրներից մի երկուսը
ինչպէս եւ պ. Արտիւր Լալստ սխալուել եւ
միացրել են:

1812 թուականին երբ Կ. Պոլսում հառ-
տատուեց «Արշարունեաց ընկերութիւնը»,
1815 թուականից «Նղանակ Բիւզանդեան»
տպագրուում էր «արդեամբ եւ ծախիւք»
լիշեալ ընկերութեան:

«Նղանակ Բիւզանդեան» 1813 թուակա-
նից մի քանի փոփոխութիւններ կրեց թուղ-
թըն ու տիպը աւելի գեղեցկացրեց եւ գրքի
մէջ իւրաքանչիւր ամսի վերջերին տեղադ-
րում էր մի մի «այլաբանական» նկար: Լե-
զուն էլ աւելի դիւրացել էր քան «Տարե-
գրութիւնը». ինչպէս ահա պ. Երեցեանը մի
նմուշ է բերել՝ «... Անցած տարուայ խօսե-
լովս արդեօք արթննցաւ մի. ուսման
վերայ սէր ձգեցիր մի: Կամ որ գուն
չես կրնար ետեւէ ինչալ նէ, տղիգ վե-
րայ հոգ տարիր մի. անանկ ճամբայ
աղնեմ որ ես չի կրցայ կամ չեմ կրնար
սովորիլ նէ, տղաս սովրի մարդ ըլլա
տէյի... (3)

Պ. Երեցեան «Նղանակ Բիւզանդեան»-ին
նմանեցնում է ամեն տարի Եւրոպացուց
մէջ երեւացող ալամանք-ներին, քան թէ
որ եւ իցէ պարբերական հանդիսի:

Տարեգիր «Նղանակ»-ի խմբագիր Հ. Ին-

ճինճեան նստելով Բիւզանդեան երկրում—
Կ. Պոլսում, գրում էր իւր նիւթերը եւ տպա-
գրել տալիս Վենետիկում: Բաղմավէպ էր
իւր նիւթերով «Բիւզանդեան Նղանակը» տ-
պատ էր մանաւանդ պատմական, աշխարհա-
գրական մասը:

Ամեն տարի մի-մի հատոր լոյս տեսնե-
լով, «Նղանակ Բիւզանդեան» 1820-ին դա-
դարուեց, որ եւ տեւեց 17 տարի:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

«Նղանակ Բիւզանդեանի» մասին մեր աղ-
բիւրների կարծիքները—

ա. «... Իբրեւ որ այդ գրքոյկները Բաղմավէպ
էին նիւթերի կողմից եւ աւելի նման
եւրոպացուց մէջ ամեն տարի երեւացող
ալամանքներին քան թէ որ եւ իցէ պար-
բերական հանդիսի...»

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Եր.

բ. «... Նղանակ Բիւզանդեան դերձովն ու
տպագրութեամբ ըստ ամենայնի նման
„Տարեգրութեան“. 1803-ին սկսաւ հրա-
տարակուել ամեն տարուց սկիզբն, աշխա-
տարութեամբ հ. Ինճինճեան անխոնջ
գրառիւրի...»

„Հանդ. Ամսօր.“ 1887 էջ 90. Հ. Գ. Գ.

գ. «... Սկսել է 1805 (°)-ին, եւ անընդհատ
հրատարակուել է մինչեւ 1820. խմբագիրն
հ. Ղուկաս վ. Ինճինճեան... իւրաքան-
չիւր ամսոց վրայ բաժանուած. երբեմն
ճոխ բովանդակութեամբ եւ երբեմն սա-
կաւ... նաեւ 1815 տարուոյն վերջը յա-
ւելուած է իւրաքանչիւր ազգաց եւ պե-
տութեանց դրօշները...»

Ձեռագիր տեղեկութիւն հ. Ղ. վ. Ալեշ.

դ. «... Նղանակ Բիւզանդեան 1800 (°)(1802)
գուշակութիւն փոփոխութեանց օգերե-
ւոյթ լուսնականաց, քառորդ է ի քառորդ
փոփոխութիւնք եղանակաց, դրեց աստե-
ղաց, երեց անցելոց շրջանաց...»

„Հայկակ. մատենագիտ“ Ջարթ. էջ 166.

ե. «... Ասոնց („Տարեգրութեանց“) ազգին
մէջ գտած ընդունելութիւնը կը խրախու-
սէ „Նղանակ Բիւզանդեան“ կոչուած
տետրակներուն հրատարակութեան ձեռք
զարկելու եւ որ անընդհատ կը շարու-
նակուի գրեթէ քսան տարուան միջոց...»

տարուէ տարի աւելի հետաքրքրական և ընդարձակ ճոխութեամբ տեղեկութիւններ հաղորդելով ազգայնոց . . .

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ Զարբ. էջ 470.
գ. „Ինչինչեան . . . Եղանակ Բիւզանդեան Բազմավէպ ամսագիր 1815, 16, 17, 18, 19, 20 ամսաց. 12 ծալ. 1819—20-ը 50 ֆր. . . .“

„Յուցակ գրոց Մխիթ. տպ. 1889 էջ 16.
2. Բաժանորդագիրն կամ գիրն տես՝ յօդուածիս գ. աղբիւրի վերջը:
3. Տես „Եղանակ Բիւզանդ.“ 1813 էջ 89.

4.

ՅԻՄԱՏԱԿԱՐԱՆ ¹⁾

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ (Իտալիա) 1807—180
Հ ր ա տ ա ր ա կ ու ու մ է ր
Խ մ բ ա գ ի ր
Ի տ ա ր ա ն ի Ս. Ղ ա զ ա ր ու . . .

ամանակակից քաղաքական դէպքերն ու այլ հետաքրքիր անցքերը որոնք արժանի էին գրի առնուելու, պէտք էր իսկապէս մի լիշատակարան գիրք՝ որտեղ արձանագրութեան յաջորդ սերնդի համար շատ պիտանի եւ հետաքրքրական նիւթեր: Այդպիսի մի պահանջի անհրաժեշտութիւնն զգացին Վե-

նետիկի հայ կաթօլիկ Մխիթարեանք 1807 թուից հրատարակելով «Յիշատակարան» անունով տետրակները: Թէ որչափ է տեսել «Յիշատակարանի» հրատարակութիւնը, մեզ յայտնի չէ. հաւանական է որ տեսած լինի 2—3 տարի:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Ր Ա Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

1.) „Յիշատակարանի“ մասին մեր աղբիւրները դրում են միայն—
ա. „ . . . 1807-ին Եւրոպայի մէջ տրուած պատերազմաց հետաքրքրական լուրերը հարկաւոր կընեն նաեւ ուրիշ համառօտ պարբերական երկասիրութեան մը հրատարակութեանը: Ասիկայ կը կոչուի „Յիշատակարան“ որուն միակնպատակն է(ր), ինչպէս խորագիրն ալ կըսէ, նոյն տարւոյն մէջ յԵւրոպա հանդիպած պատերազմաց ստորգ պատմութիւնն տարածել յարեւելս . . .“

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ Զարբ. էջ 470.
բ. „ . . . Այն ժամանակուայ Եւրոպական քաղաքական անցքերը այնքան զբաւած էին ամբողջ աշխարհին ուշադրութիւնը, որ ժամանակակից լուրերի հւ գէպքերի հաղորդելը Հայոց համար եւս կարեւոր էր: Այս կարիքը լրացնելու մտքով Մխիթարեանք 1807 թուից սկսեցին հրատարակել Վենետիկում „Յիշատակարան“ անունով պարբերական տետրակներ . . .“

«Արձագանք» 1882, № 21. Ա. Եր.
գ. „ . . . 1807 թուականին Վենետիկի Մխիթարեանք այդ հանդէսի (Տարեգրութեան) հետ միացրին եւ «Յիշատակարան» . . .“

«Հայկակ. մատեն.» Ա. Լ. Բ. էջ 146.
դ. Լայտ „Յիշատակարանը“ առանձին հանդէս չի համարում, ասելով որ այս եղել է „Տարեգրութեան“ յաւելում կամ վերջապէս միացրած: Պարոնը շփոթում է նրանից, որ „Տարեգրութեան“ խորագիրն է . . . իշատակարան քաղաքական . . . բանասիրական: . .

Գ.
1810-1820

(ՅԱՄԱՐՆԵՐ)

2 Լ Բ Ա Գ Ի Բ.

Երբորդ չըջանում կամ երկրորդ տասնամեակում միայն մի յայտնի պարբերական ենք ունեցել, այն էլ Վենետիկում: Գործող՝ Հ. Մանուէլ վարդապետ Ջախջախեան:

5.

Դ Ի Տ Ա Կ ¹⁾
Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ե Ա Ն

Դ Ի Ն Դ Ի Ո Յ

Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ա Ր Զ Ա Ր Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

(Կիսամսեայ)

Վ Ե Ն Ե Թ Ի Կ (Իտալիա) 1812—1817.

Հրատարակողն էր՝

Ա շ խ ա տ ա ս ի ռ Ե ա լ ի Հայր Մանուէլէ Ջախջախեան, Միսիթարեան միաբանից. 3)

Ի տպարանի վանս սրբոյն Ղազարու.

Դ ի ը ք ը՝ (տետր.) քառածալ թերթ. 8 էջ-երկսինեան 17X24 Հ.-մետր.

Թ ու ղ թ ը եւ տ ի պ ը բաւարար.

Բ ա ժ ա ն ո Ր Դ ա գ ի ն ը տարեկան 40 դուրուշ. (4)

Լ Ե Ղ Ո Ն, ո ճ ը՝ { „... ինծի փառք կը սեպեմ
իմացնել Գուկին տէրութեանդ,
Ու ղ ղ ա գ ը ու թ. { մէկ նոր եղած յաղթունին:“

Ծ ը ա գ ի ը ը՝

Պատմութիւն քաղաքական ու պատերազմական, բանասիրական եւ եկեղեցական դիպուածներու, բաժանուած ըստ կարգի ժամանակագրութեան: Ուսումնական ու

բանասիրական ճիւղերից գրաբար բարոյական ոտանաւորների աշխարհաբար թարգմանութիւններ: Արուեստական ու բնական յօդուածներ, վէպեր, առակներ եւ այլն:

Բովանդակութիւն 1813. Թիւ 26 (ապրիլ.)

Բրուսիա—Պեռլին-30 մարտի. Համառոտութիւն Պեռլինի կազէթային:

Ռոսթոք-23 մարտի.

Ֆրանսիա—Պրէմա-26 մարտի.

Մաարիտ 10 մարտի.

Թագաւորութիւն կրկին Սիկիլիոյ

Նաբոլի-5 ապրիլի.

Հռոմ. 12 ապրիլի.

Խապարներ՝ որոնք Վենետիկ քաղքին մէջ կամ կլլան, կամ կը լսուին եւ կամ կը խօսուին երկայն ժամանակ ժողովրդին մէջ իբրեւ ճշմարիտ:

ուստանգնուպոլսում ինչ-

պէս լիշեցինք նախընթաց էջերից մինում, 1812 թուականին կազմուեց մի Հայ ընկերութիւն ուսումնասէր անձերի մասնակցութեամբ. նպատակ ունենալով ազգի մէջ ընթերցանութիւն տարածել, հրատարակելով զանազան

տակ ունենալով ազգի մէջ ընթերցանութիւն տարածել, հրատարակելով զանազան

գրքեր ու լրագիրներ: «Արշարունեաց ընկերութիւն» էր կոչուում այդ ընկերութիւնը: Այդ ժամանակներում Վենետիկի Միթիթարեան հայրերից մի քանի ականաւոր անձինք բնակուում էին Կոստանդնուպոլսում եւ լուսաւորչական հայերի հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էին. աւելի անկեղծ քան այժմ: Այնպէս որ Հայոց պատրիարք Ամենայ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, պատրիարքարանում ժողովներ էր կազմում զանազան բարի մտքերի իրագործման համար, որտեղ ազատ մտնում էին կաթողիկ հայ վարդապետներ:

«Արշարունեաց» ընկերութիւնը իւր հիմման առաջին տարուանից, — 1812 թ. օգոստ. 1-ից, իւր ծախսերով հրատարակում է «Դիտակ Բիւզանդեան» պարբերական տետրակները Վենետիկում, որի խմբագրութեան եւ հոգսերի մասին յանձնառու էին Միթիթարեան հայ վարդապետները:

«Դիտակի» լեզուն նախ աւելի ռամկական, աւելի ժողովրդական էր. յետոյ փոփոխուելով, աւելի գրականական դարձաւ: Գլխաւոր տեղը «Դիտակի» նիւթերից առաջին տեղը բռնում էր քաղաքական բաժինը, թարգմանելով օտար լրագիրներից: Միայն Մ. Նապալիոնի տպագրական ճնշող օրէնքների տակ, չէին կարող ամեն ինչ ազատ տպագրել «Բիւզանդեան Դիտակի» մէջ. մանաւանդ երբ նա խոտիւ արգելեց այն օտար լրագիրները իւր երկրում մուտք գործելը, որոնք իրան հակառակ էին գրում:

«Դիտակ Բիւզանդեանի» մէջ յօդուածների տակ ինչպէս եւ ժամանակակից շատ լրագիրների եւ հանդէսների, ստորագրութիւններ չեն երեւում: Մեր ձեռքում եղած մի քանի տարուայ «Դիտակների» ոչ մի յօդուածի տակ աշխատակցի կամ թարգմանչի ստորագրութեան չը պատահեցինք: Կը նշանակէ այդ ժամանակներում պարբերական հրատարակութիւններին կողմնակի անձնաւորութիւններ չէին աշխատակցում. այլ միայն խմբագիր կամ հրատարակիչը:

Թէպէտ «Դիտակ Բիւզանդեանի» իւրաքանչիւր համարի վերջում գրուում էր—«Աս գործքս որ է պատմութիւն հիմիկուան ատենիս, տասնը հինգ օրը մէկ մը կը տպուի», բայց մեր ձեռքում եղած «Դիտակի» համարները խիստ անկանոն էին լոյս տեսած: Այնպէս որ ըստ իւր գրութեան տարեկան պէտք է տար 24—25 տետրակ, այն ինչ 1815 թուականին տպագրուած է 71 տետրակ բայց զարմանալի չէ որ շատ է երեք անգամի չափ. որովհետեւ տետրակները շատ բարակ են կազմուած իւրաքանչիւրը փոքր քառածալ 8 էջ, երբեմն էլ 4 էջ միայն:

Դժբախտաբար «Արշարունեաց ընկերութիւն» որ «Դիտակի» նիւթական միջոցների օժանդակն էր, երկար կեանք չը կարողացաւ ունենալ: Մեզ անայտ պատճառով ընկերութիւնը լուծուեց, 1816-ի վերջերին էլ դադարուեց «Դիտակ Բիւզանդեան» հինգ տարի կեանք ունենալուց յետոյ:

ԺԱՆՍԻՆԻՆՆԵՐ.

- 1.) «Դիտակ Բիւզանդեանի» 1813 թուականի համարներն ամբողջապէս կազմուած, մի օրինակ կան Ալէքսանդրապոլում դպիր Սարգիս Միքայէլեանի մօտ:

«Դիտակ Բիւզանդեանի» մասին մեր աղբիւրների կարծիքները—

- ա. «... Սկսեւ է 1812 եւ հրատարակուել է մինչեւ 1816... 15 օր մի անգամ կը հրատարակուէր 16 էջ բովանդակութեամբ... Տիպը եւ թուղթը նոյն է նշանակին հետ, լեզուն նմանապէս աշխարհաբար...»
- Ձեռագիր տեղեկութ. հ. Ղ. վ. Աւիշ.
- բ. «... Նոյն ընկերութեան (Արշարունեաց) առաջարկութեամբն եւ հանգանակելով 1812-ին սկսեց հրատարակուել «Դիտակ Բիւզանդեան» հնգետասանօրեայ թերթն եւ որ կը շարունակին ցամա 1817: «Դիտակ» կրնայ առաջին կարգաւորեալ օրագիրը սեպուիլ ազգերնուս մէջ, եւ որ բաւական աշխատութիւն եւ արդիւնք ունեցած է իւր նպատակին հասնելու, որչափ որ կրնային ներել ժամանակին հան-

գամանքները եւ . . .

„Պատմ. Հայ. դպրութ.“ Զարբ. էջ 471.
 Գ. „ . . . Վենետիկոյ Մխիթարեանց մեծ. Մխարանութիւնն ի խնդրոյ եւ ձեռնտուութեամբ Արշարունեաց ուսումնասէր ընկերութեան, 1812-ին . . . սկսաւ սոյն այս լըրագիրն հրատարակել . . . Աւաղ որ „Դիտակ Բիւզանդեան“ 1816-ին վերջերը մեզի անձանօթ պատճառաւ մը շուտով մէկնեցաւ հինգ տարուան փոքր իշատէ արդունալից ասպարիզէն:

„Հանդ. Ամսօր.“ 1887 էջ. 119. Հ. Գ. Գ.
 Գ. „ . . . Եթէ մինչեւ այսօր շարունակուում լինէր այդ թերթը („Դիտ. Բիւզ.“) մենք մի մեծ պարծենալու գործ կունենայինք. . . „Դիտակ Բիւզանդեան“ միայն հինգ տարի կեանք ունենալուց յետոյ հանգաւ. . .

„Արձագանք“ 1882 № 21. Ա. Եր.
 Ե. „1815(“) Արշակ(ը)ունեաց ընկերութիւնը „Դիտակ Բիւզանդեան“ հնգետասանօրեայ թերթը հիմնեց. . .

„Նոր-Դար“ 1884. №-34. էջ 3. Սլաք.
 Գ. „Դիտակ Բիւզանդեան“ պատմութիւն քաղաքական եւ պատերազմական, բանասիրական ու եկեղեցական դեպքաբաններու որ հիմնական ատեններս կ'ըլլան աշխարհիս վրայ: Բաժնուած է ըստ կարգի ժամանակագրութեան որ իւր տարեգրութիւն մըն է տարուանս. 1812. Աշխատասիրեալ ի Լ. Գրիգոր վ. Խապարաճեան Կոստանդնուպոլսեցոյ որ'ի Մխիթարեան միաբանից. ի Վենետիկ. ի վանս ս. Ղազարու. . .

„Մատեն. Հայկակ.“ Զարբ. էջ 157.
 Է. „ . . . 1812 թուականին Կ. Պոլսում (") դուրս եկաւ Դիտակ Բիւզանդեան“ որի հրատարակութեան մասին հոգս էր քաշում Արշարունեաց հայրենասիրական ընկերութիւնը . . .

„Հայկակ. մատեն.“ Բ. Ա. Լ. էջ 146.
 Ը. „ . . . Դիտակ Բիւզանդեան քաղաքական, եւ ուսումնական տարեգիր. 4 ծալ 1812-1816“

„Ցուցակ գրոց Մխիթ. տպ. Վենետ էջ 13.
 Թ. „ . . . Հայ լրագրութեան սկիզբը (") դրին Վենետիկի Միաբանները, 1812 թուականին հիմնելով Կոստանդնուպոլսում (") „Բիւզանդեան Դիտակ“ հանդէսը որը հրատարակուում էր „Արշարունեաց“ անունով ընկերութեան ջանքերով եւ միջոցներով“
 „Այժմեան հայերը“ Դիւլոր. էջ 76.

Գ. Դիւլորի ոչ հայագիտութեան համար գըր-

ուել է գրքում „Արշարունեան էնդէրութիւն“

- Գ. Դիւլորի ասելով առաջին հայ պարբերական հրատարակութիւնն եղել է „Դիտակ Բիւզանդեան“ Մխիթարեանների ձեռքով:
2. Այս շրջանակի մէջ, որ ամեն մի համար „Դիտակ Բիւզանդեանի“ ճակատին՝ աջ կողմը տպուում էր, ներքին կողմից երեւում էր կամ (է) երկրագնդի մի մասը. որտեղ գրուած էր Հայաստան: Դորա վերայ լուսաւոր ամպերի եւ ճառագայթների միջից երեւում է մի թռչող հրեշտակ, որ մի ձեռքով փող է փչում, միւս ձեռքով բռնած է կրակը որ իւր լոյս է տարածում: Հրեշտակը մի ոտը դրել է „Հայաստանի“ վերայ: Այդ փոքր (3 հմետը) նկարի չորս կողմը կարդացուում է „Եսող աշխարհի տեսող զաշխարհի“
3. „Դիտակ Բիւզանդեան 1812 թուականին խմբագրում էր „Հ. Գրիգոր վարդապետ Խապարաճեան Կոստանդնուպոլսեցի Մխիթար. միաբանը. 1813, 1814-ին „աշխատասիրեալ ի Լ. Մատթթիւս վարդապետէ Փիլակիւլճեան ի Մխիթարեան միաբանից. իսկ 1815, 1816-ին, ինչպէս վերը գրել ենք Հ. Ման. Զարգախեան:
4. Վենետիկի 1889 թ. ցուցակի մէջ չէ նշանակուած „Դիտակ Բիւզանդեանի“ (քաժանորդա)գիրը:

6.

ՀԱՅԵԼԻ ¹⁾

Կալկաթա (Հնդկաստան) 181-181

այելի» Հայ պարբերականի մասին շատ խնայողութեամբ են խօսում մեր ազգիւրները: Յատուկ այս լրագրի մասին մեր երկու պատուիրած նա-

մակաները որ ուղարկել էինք Հնդկաստան, մնացին անպատասխան: Շատանում ենք միայն մեր աղբիւրներէջ «Հայելու» մասին գրուած կտորներն առաջ բերելով: Մեր կողմից նախապէս հարկաւոր ենք համարում ասել, որ «Հայելի» կոչուող օրագիրը մի աննշան պարբերական է եղել: Հրատարակուելիս է եղել Վալկաթայում 1810-ական թուականներին, եւ շատ շուտով դադարուել է:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Հայելու» մասին աղբիւրներ—

ա. «... Համառօտ կեանք մը ունեցած են գրաւորական աշխարհէ մէջ՝ Հնդկային

մեր ազգի հեռաւոր գաղթականութիւնէն հրատարակուած «Հայելի» եւ... քաղերք առաջինն ի Վալկաթա. . .»

«Պատմ. հայ. դպր.» Զարբ. էջ 472.

բ. «... Պատմութ. հայ. դպրութ. կը յիշէ այս ժամանակներ Հնդկահայ գաղթականութիւնէ ի Վալկաթա հրատարակեալ քաղերք մը «Հայելի» անուն. . . Մենք բախտ չունեցանք այդ «Հայելին» դիտելու. ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք. . .»

«Հանդէս Ամսօր.» 1887 էջ 150 հ. Գ. Գ.

գ. «... Վալկաթայում «Հայելի» հանդէսը որոյ տեղը, ժամանակը եւ միւս հանգամանքները մեզ յայտնի չեն. . .»

«Արձագանք» 1882. № 21 Ա. Եր.

Դ.
1820-1830

(ՏԱՍՆԱԲԱՆԱԿ)

ԱՅ ՄԻ ԼՐԱԳԻՐ

Հայոց մէջ լրագրութեան գործը հետզ-
հետէ ընդարձակուելու տեղ, 1820-ական
թուականներին աւելի եւս նուազեց, կամ

լաւ է ասել ընդհատուեց: Այս տասնամեայ
շրջանում (1820—30) ոչ մի թերթ չենք
ունեցել:

Ե.

1830-1840

(ՅԱՍՆԱՐԱՆ)

4 ԼՐԱԳԻՐ.

Նշանաւոր է այն դէպքը, որ այս տասնամեայ տարեշրջանում էր Թիւրքիայում սկսուեց Հայ լրագրութեան գործը: Կոստանդնուպոլիսը որ Հայ լրագրիչները որդան է եղել, այս տասնամեակում առաջին Հայ պարբերականի հիմը դրուեց: Լրագրութեան գործի մէջ այս շրջանում ճարտարակութեամբ գործում էին Ամերիկացի Միսիոնարները:

7.

ԾՏԵՄԱՐԱՆ ^{1.)}

Վաղկաթա (Հնդկաստան) 183⁰—183⁰

Երկայ դարու սկիզբներին Հնդկաստանում եւս ունեցել ենք մի հրատարակութիւն «Շտեմարան» անունով: Շատ ցանցաւ են Շտեմարանի մասին մեր ունեցած ստույգ տեղեկութիւնները: Աննշան կեանքով, աննշան էլ մնացել է Շտեմարանը մեր պատմութեան մէջ: Մեր աղբիւր-

ներից եւ ոչ մինը չէ լիշում այս «Շտեմարանի» մասին: Միայն Հ. Գալէմբարեան իւր «պատմութիւնից» գուրս մի ծանօթութեան մէջ լիշում է մի քանի թօսքեր որ հետեւեալն է—

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1). Աղբիւրներ «Շտեմարան» թերթի—

ա. . . . . Թաղիաթեանցի լիշած դադարեալ Հայ լրագրաց նայելով . . . «Շտեմարան» հնդկահայ թերթն «Բանասէրէ» ետքըն հրատարակած ըլլայ. սակայն Սինկափորի «Ուսումնասէր» լրագրէն կ'իմանանք որ . . . դարուս սկիզբն հրատարակուած է . . . «Հանդ. Ամսօր.» 1888 էջ 220.

8.

ԼՐՈՅ ԳԻՐ ^{1.)}

ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ^{2.)}

(Շարաթաթերթ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճկ.) 1832-1833

Հրատարակուում էր (3)

Խմբագիր (4)

Ի տպարանի «Թագուիմ Վազայի» լրագրի.

Դիրքը (տետր) 8ածալ թերթ 4 թուղթ 8էջ.

Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ

Բաժանորդագիրն տարեկան՝

Լեզուն ոճը՝ { « . . . Գօթուա ցաւին հանդիպողը մերկացնելով, նախ խիստ ջնուցած կամ Թէ. . . »

Ծրագիրը՝ պաշտոնական լայտարարութիւններ, տեղեկութիւններ, կառավարչական նոր կարգադրութիւններ, արքունական պաշտօնեաների տեղափոխումներ, աճուրդ, առեւտրական լուրեր եւ այլն:

Ոստանդնուպոլսում որ հայ լրագրութիւնը մեր ժամանակ հասել է մի բարձր աստիճանի, 30-ական թրուականների սկիզբներում նոր սկզբուէն հայ պարբերական մամուլի գործը:

Աղէքսանդր Բլակ Կ. Պոլսում 1891 թուականին, որպէս Բ. Դրան մի պաշտօնական թերթ սկսեց հրատարակել „Moniteur Ottoman“ (Ազգարար Օսմանեան) ֆրանսերէն լեզուով լրագիրը:

Հետեւեալ 1832-ին այդ լրագիրը գուրս եկաւ եւ տիրող պետութեան լեզուով—տաճկերէն, «Թագուլիմ Վազայի» անունով: Խմբագրութեան կողմից որպէս «ի գիտութիւն տեղացի հայ բազմաթիւ հասարակութեան» որոշուեցաւ այդ լրագրի հայերէն թարգմանութիւնն էլ լոյս հանել: 1832 թուականին «Թագուլիմ Վազայի» լրագրի 12-դ համարից սկսուեց հայերէն «Լրոյ Գիր» «Թագուլիմ Վազայի» թերթը լոյս գալ:

Սուլթանի մայրաքաղաքի առաջին հայ թերթի լեզուն, բաւականին դիւրամատչելի էր, աւելի ռամկական աշխարհաբար. միայն երբեմն պատահում էր որ լեզուի մէջ խառն գործ էր ածուում տաճկական բառեր:

Այժմեան համար խիստ հետաքրքիր է այն, որ «Լրոյ Գիրը» իւր նիւթերի պակաս

ժամանակ թողնուում էր սպիտակ եւ բաց էջերով: Ձէին աշխատում անպատճառ լցնել նորա էջերը, երբ պատրաստի նիւթեր չըկային. այլ նա լոյս էր տեսնում կէս տպագրութեամբ կէս անտիպ: (5)

Օսմանեան Մեծի Տէրութեան «Լրոյ Գիրը» որ իւր տեղանոն հրատարակութեամբ մի տարին էլ չը լրացրեց, չի կարող մեր մամուլի պատմութեան մէջ արժանաւոր տեղ բռնել. մանաւանդ որ իւր ազգին ոչ մի ծառայութիւն չ'արաւ: Մի թերթ եւ իշխատակութիւն «Լրոյ Գիրը» վայելում է նորա համար միայն, որ Թիւրքայի առաջին հայ պարբերական հրատարակութիւնն է:

ԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

Աղբիւրներ «Լրոյ Գիր» մասին:

ա. «... Կարճ եւ շատ կարճ եղաւ ասոր կեանքը. մէկ տարուան մէջ տեսաւ ծննդեան հետ մահն ալ: Ապրեցաւ խեղճութեամբ, բոլորովին կապեալ իւր բնագրին. Կոտոր տէրութեանց անցքերու եւ ազգային իրաց անձանութ. . . »

„Հանգ. Ամսօր“ 1887 էջ 50. հ. Գ. Գ.

բ. «... 1830-էն ետքը՝ Օսմանեան տէրութեան մայրաքաղաքին մէջ, սկսաւ պաշտօնական լրագիր մ' ալ հրատարակուել տաճկերէն լեզուով: Անոր հետեւողութեամբն ու երբեմն նաեւ թարգմանաբար՝ հայ լրագիր մ' ալ երեւեցաւ նոյն քաղաքին մէջ... »

„Պատմ. գալուստ.“ Բ. Ջարբ. էջ. 472.

գ. „... Նոյն երեսնական թուականներին (1832). Կ. Պոլսոյ մէջ երբեմն երբեմն լոյս էր տեսնում տէրութեան ձեռքով հրատարակուող... այս թերթը եւս շուտով գաղթեցաւ... »

„Արձագանք“ 1882 թ. № 21 Ա. Եր.

դ. „... Թագուլիմ Վազայի“ (Լրոյ Թերթ) շարաթաթերթ, 1832-1833. Կ. Պոլիս լեզուն տաճկերէն՝ եւ նոյն տառերով (Գիտակ. Բիւզանդ.). 7-դ (՝) համարից պ. Խմբագիրը յարմար համարեց տալ թարգմանութիւն հայերէն, բաց յաջողութիւն չը գտաւ... »

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագիր).

ե. „... Լեւոյ Գիր 1838 (") Պոլս...“

„Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 339.

2.) Պ. Նրեցեան եւ Հ. Զարրանալեան գրում են
„Օսմանեան Պետութեան.“

3.) Քէնեւ շաքաթաթերթ անունն էր կրում,
բայց անկանոն էր հրատարակուում—6,
10, 15, 20-օրը մի անգամ:

4.) Խժրագիր անձն չէր ճանաչուում որովհետեւ
թերթի վերայ չէր ստորագրուում խմբա-
գրի անուն:

5.) Այգադիւի տարօրինակ լրագիրներ եղել են եւ
Գերմանական հին լրագիրների մէջ, որոն-
ցից մի քանի համարներ մինչեւ այսօր
պահուում են Հայտըբերգի համալսարանի
գրադարանում:

9.

ԾՏԷՄԱՐԱՆ ^{1.)}

ՊԻՏԱՆԻ ԴԻՏԵԼԵԱՅ

(Ամսագիր)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1839—1854.

Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին.
Խմբագրութեամբ՝ Ամերիկայի Միսիո-
նարների (2)

Ի տպարանի Ա. Պ. Զըրչըլի.

Դիւրքը՝ (տետր.) ¹/₂ թերթ տպագրակ. 16
էջ—երկսիւնեան. 18X17 Հ.-մետր.

Քուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագրինը՝ 18 շրջ. տարեկ.

Լեզուն ոճը՝ { „... աս գէշ կիրքը վերցուր
իմ վրայս Տէր իմ. օգնէ ին-
Ուղղագրութ.“ } ծի քովին հոգիովդ. ան. „

Ծրագիրը՝

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—Քարոզներ, ճառեր, աղօթ-
ներ, խրատներ, խորհուրդներ...

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—Զանազան յօդուածներ,
յորդորներ, առաժներ եւ այլն:

ԳԻՏՆԱԿԱՆ—Բնագիտական, աշխարհա-
գրական յօդուածներ, տեղեկութիւն-
ներ եւ այլն:

Բովանդակութիւն (3) 1840. (թիւ 5).

Առիւծ (պատկերով)—Հրէա Բաբունի մը.

—Հաւատը՞նչ է.—Եւսէբիոս.—Խղճմտանք.

—Դարձեալ Հայտարարացիների աւազակնե-
րուն վրայ.—Սոսկայի անձնասպանութիւն.—

Հնդկաստանի ճերմակ եւ կարմիր մըջիւն-
ներուն վրայ.—Յակոբոս Փերդուսոն.—Ծո-

ղաց համար քանի մը գիտելիք.—Աբրահա-
մին հրեշտակներն ընդունելը. (պատկերով)

—Գերեզման.—Թալմուտ.—Մարտ ամսուն
վրայ.—Մեղքին ընծայած բերկրութիւննե-

րը.—Դեղ եւ դարման անհաւատութեան.

—Բնութեան լոյսը չի կրնար ցուցնել փըր-
կութեան ճանբան.—Ծովային թռչուն որ-

սալու վտանգը.—Վագր (պատկեր).—Քարե-
րուն մէջ գտնուած կենդանիներուն վրայ.

—Ճշմարիտ Քրիստոնէութեան գաղտնիք.—
Աբրահամին մատուցած պատարագը (պատ.)

—Փախչելու ճամբան.—Զանազանութիւն
մարդկային դիմաց.—Հաւատք եւ գործք.

—Ապառնի ատենի վրայ.—Տանը մէջ դործ
ածելու երեք կարճ կանոն.—Ապրիլ ամսուն
վրայ.—

մերիկայի բողոքա-
կան քարոզիչները
ըստ իւրեանց սո-
վորութեան որ սի-
րում են պղտոր ջը-
րում ձուկ որսալ,
30-ական թուա-
կաններին Ամերի-
կայից Թիւրքիա
լցուեցին եւ վրի-

տում էին ծովագերեալ քաղաքներում: Օգուտ
քաղելով հայ ժողովրդի անշարժ գրութիւ-
նից, 1839-ին յունուարի սկզբից Զմիւռնիա-
յում սկսեցին հրատարակել «Շտեմարան»

պիտանի գիտելիք անուանով մի ամսագիր: Ահա թէ ինչ խօսքերով է գիտաւորում պիտանի գիտելեաց «Մտեմարանը» Հայ Հասարակութեան—«Ասանկ գործեր հողագնտիս երեսի վրայ ամեն լուսաւոր ազգերն ու երկիրներին մէջ կայ հիմա . . . Ուրեմն ինչո՞ւ համար Հայոց ազգին քաջ, մշակեալ, հարուստ եւ զարգարուն լեզուն մինակ մընայ . . . մեր «Մտեմարանը» աշխարհաբար լեզուով պիտի ըլլայ: Գրաբար լեզուին գերազանց ճոխութեանը ու գեղեցկութեանը վրայ տգէտ չենք. բայց քանի որ ան ազնիւ լեզուն ազգին մեծ մասը չի հասկնար, . . . արժան գատեցանք որ մեր «Մտեմարանը» ռամկօրէն ըլլայ. . . (4)»

Ինչ նորութիւններով կը կարողանային Հայ Հասարակութեան ուշքը գրաւել, Հայ տարրի հոգին ու միտքը որսալ, յափշտակել իւրեանց կեղծաւոր. քարոզներով, եթէ ոչ հրատարակելով մի պարբերական հայերէն հրատարակութիւն, որ եւ առաջինն էր Զմիւռնիայում:

Թունգ կրօնամոլութեան մոլորեցուցիչ սերմեր ցանել Հայ անարատ ու անմեղ սրտերում—այս էր «Մտեմարանի» նպատակը: Բայց բարեբախտաբար շատ երկար չը տեւեց այդպիսի ցածհոգի վարմունքներն ու գործունէութիւնը: Գուցէ գորանց տմարդի վարմունքներից դրդուած հետեւեալ տարուանից անկեղծ քրիստոնեայ Հայ հանգուցեալ Ղուկաս Պալտազարեան իւր «Արշալոյս»-ով գրական ասպարէզ իջաւ, փայփայելով Հայ ժողովրդի սիրած սրբութիւններն ու եկեղեցին: Խիստ հակառակ կանգնեց «ուղղափառ եղբայրներ»-ի դաւանած սկզբունքների բերան «Մտեմարանին», անդադար հարուածելով նորանց ամէն մի անմարդավայել գործերը:

«Մտեմարանն» սկզբից մինչեւ 1843 թրուականը անընդահատ շարունակուեցաւ: 1843-ին հանգստանալով, 1844-ի յուլիսի 1-ից Ե. տարին սկսուեց որ եւ շարունակուեցաւ մինչեւ 1846 յուլ. 1-ը:

«Մտեմարանի» ոչ պատուական խմբագրութիւնը ամսագրի վերջին համարում հարկաւոր է համարել, ի գիտութիւն իւր ընթերցողների, գրել հետեւեալ տողերը— «Առ այժմ պիտի դադրի ան պատճառաւ որ վերատեսուչս մօտերս Ամերիկա կ'երթայ որ մէկ տարի կենալու միտք ունի. . .»: Բարեբախտաբար մէկ տարին եղաւ ութը տարի: Ամսագրի Ե. տարին 1854 թուականին լոյս տեսաւ, բայց ոչ իզմիրում այլ Կ. Պոլսում: Քաղաքի փոփոխման հետ «Մտեմարանի» գիրքըն ու անունն էլ փոխուեց, ծրագիրն աւելի ծայրայեղ կրօնական դառնալով—«Աստ-աբէր»—Մտեմարան պիտանի գիտելեացն սկսեց իւր նոր գործունէութիւնը:

Գուցէ իզմիրցի «Աւետարներ—Մտեմարան»-ն ու Կ. Պոլսի «Աւետարները» որպէս երկու «հարազատներ», ձեռք ձեռքի տուած նոր ուժերով սկսէին գործել տեղի բազմա-Հայ շրջաններում, եթէ իզմիրում Պալտազարեան, Կ. Պոլսում Զամուրճեան պատուելին միասին չը պաշտպանէին հակառակ բողոքականութեան ուղղութիւնը: Զամուրճեան իւր «Հայաստան» թերթով այնչափ հարուածեց «Մտեմարանին», որ դեռ Կ. Պոլսում մի տարին չը լրացրած, 1854 թուականի վերջերին հանգեաւ ի. . . (5)

Ձը նայելով որ «Մտեմարանի» իւր նիւթերի վերաբերութեամբ ու խմբագրական կազմակերպութեամբ մի ինքնուրոյնութիւն չէր կազմում, շարունակ նիւթեր արտադրելով ու թարգմանելով այլ լրագիրներից, չը նայելով որ «Մտեմարան» իւր ժամանակակից լրագիրներից հակակրուած էր, չը նայելով որ ինչպէս բողոքական միւս պարբերականները այնպէս էլ «Մտեմարանը» նիւթական կողմից՝ որ Հայ լրագիրների ամենանշանաւոր հարցն է՝ ապահով էր շնորհիւ ամերիկեան եւ անգղիական ոսկիներով, որպէս Զմիւռնայի տառօնին Հայ պարբերական, որպէս Տաճկաստանում կանոնաւոր եւ պաշտօնագրաւ անդրանիկ հանգէս, կարելի է մի առանձին ակնարկով խօսել քանի մի տող. .

Ամեն տարի պիտանի գիտելեաց «Շտեմարանը» տալիս էր 30-ի չափ մանրանկարներ, քնական գիտութեան վերաբերեալ պատկերներ, որոնց հետ եւ համառօտ հատուածներ բնագիտութիւնից:

«Շտեմարանը» բացի կրօնականը, իւր ընթերցողներին ծանօթացնում էր ուրիշ առարկաների հետ: Իւր ժամանակին մի կրօնական, բարոյական, գիտնական հանդէս էր բաւարար նիւթերով: Թէպէտ խմբագրութիւնը նպատակով էր զետեղում գիտնական-ու բարոյական յօդուածներ, իբր թէ միառեսակ կրօնական ընթերցողներին չը ձանձրացնելու, թէպէտ նիւթերի մեծ մասը թարգմանութիւններ ու արտատպումներ էին: Ոմն Վաղ. Ս. Յովհաննիսեանի ստորագրութիւնը շարունակ երեւում էր «Շտեմարանի» էջերում:

«Շտեմարան» առաջին տարին տպագրւում էր Հոման Հալլոքի, յետոյ մինչեւ 1846 թուականը Գուլէյմիոս Կուֆիթի տպարանը: Իսկ Կ. Պոլսում եղած միջոցին «Շտեմարանի» վերջին տարում, Չըրչիի տպարանում:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) „Շտեմարանի“ 1839, 40, 41 թուականների համարները մի օրինակ կան Կարս . քաղաքում պ. Սարգիս Բիւքիւճեանի մօտ: Աղբիւրներ «Շտեմարանի» մասին: ա. „... Շտեմարան որչափ եւ կը ջանար իւր ուղղութիւնն 'ի սկզբան ծածկել, (ինչո՞ւ... միթէ ինքն էլ էր հաւատացած որ իւր արած գործն ազնիւ գործ չէ) սակայն արդէն ա. տարւոյն մէջ գոյնն սկսաւ ցուցնել... եւ կաղ 'ի կաղ յսուած երթալով անուանափոխութեան ժամանակ արդէն բողոքականաց պաշտօնական լրագիրն եղած էր... իւր այս ուղղութեան պատճառաւ ազգին ընդհանրութեան առջեւ ընդունելութիւն չը գտաւ...“
- „Հանդ. Ամսօր.“ 1887 էջ 151 հ. Գ. Գ.
- բ. „... Սրանց թուում հարկաւոր է նաեւ աւելացնել անգղիացի բողոքական քարոզիչների ջանքերով եւ միջոցներով Զմիւռնիայում հրատարակուող „Շտեմարան պիտանի գիտելեաց“ գրականական եւ կրօնական հանդէսը 1839-43 (?) թ...“

տանի գիտելեաց“ գրականական եւ կրօնական հանդէսը 1839-43 (?) թ...“

„Այժմեան հայերը“ Դիւլոր. էջ 82.

[„... Къ этому изчисленію должно еще прибавить: *Շտի(ե)մարան պիտանի գիտելեաց—Magazinъ полезныѣхъ знаній—* литературное и религиозное обозрѣніе, издаваемое въ Смирнѣ стараніями и средствами английскихъ протестантскихъ миссій съ 1839 (до) 1843 (?)...“]

„Нынѣш. Армян.“ Дюлор. էջ 82.

գ. „... Այդ ընդհանրութեան յետոյ Ամբերկեան բողոքականները հրատարակեցին Զմիւռնիայում մի ամսաթերթ „Շտեմարան պիտանի գիտելեաց“, որը պատկերազարդ էր, եւ պարունակում էր իսկապէս թանկագին նիւթեր, գիտութեան վերաբերեալ, Բայց որովհետեւ հրատարակիչները ջերմ կերպով յայտնում էին իւրեանց բողոքական ձգտումները, այդ պատճառով ամսաթերթը կորցրեց իւր բաժանորդներին եւ ստիպուեցաւ դադարելու...“

„Հայկ. Մատին.“ Ա. 1. էջ 146.

„... Nach dieser Unterbrechung waren es amerikanische protestantische Missionäre, die in Smyrna die Herausgabe einer Monatsschrift unternahmen. Dieselbe hiess „Magazin für gemeinnützige Kenntnisse“, war illustriert und brachte auch wirklich viel Gediegenes und Wissenswerthes, aber da die Herausgeber allzu sehr ihre protestantischen Tendenzen zeigten, verlor das Blatt bald alle Leser und musste zu erscheinen aufhören...“

„Armenische Bibliot. II.-A. L. էջ 146.

դ. „... Հայ պարբերականաց մէջ. առաջին բանասիրական օրագիր... թէ նիւթերով եւ թէ լեզուով ընդհանրապէս ընտիր թերթ մը. եւ ընդունելութիւն կրնար գտնել յազգին, եթէ մերթ ընդ մերթ հրատարակած կրօնական հատուածներովը իրաւացի կասկած մը չ' տար թէ բողոքականութեան սկզբանց ծաւալ մանր գործի չըլլար: Զորս (') տարւուան այս թերթերն 1842(°)-ին վերջերը խափանուելով “

„Պատմ. հայ. դպր.“ Բ. Զարթ. էջ 472.

ե. „... Շտեմարան բողոքական ամսաթերթ. Զմիւռնիա 1839—1854. խմբ. բողոքակ. Միսոնարներ էին. 54 թուին նա փոխուեց Կ. Պոլիս... երկրորդ տեղն է

բունում բարոյականը. այն է կարճ առածներ, յորդորներ դէպի առաքինութիւնը. ունէր նաեւ գիտնական մաս—աշխարհագրական եւ բնագիտական տեղեկութիւններ. . .”

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռ.)

գ. Օգուտ քաղելով ազգիս անտէրութիւնից, Տաճկաստանի հողի մէջ նոր ոտք դրած բողոքական քարոզիչները երեսնական թուականների սկիզբներում զարմանալի արագութեամբ եւ ճարպիկութեամբ բուն դրին . . . Զմիւռնիայի մէջ եւ անմիջապէս 1839 թ. սկսեցին ամսօրեայ „Նտեմարան պիտանի գիտելեաց“ պատկերազարդ թերթը . . . Հայ հասարակութեան սառնութիւնն (դէպի „Նտեմարան“) օրէցօր այնքան շատացաւ, որ չը նայելով Անգղիայից ստացած դրամական օգնութեանը, „Նտեմարան“ 1842 (՝) թ. դադարեց ընդամենը չորս (՝) տարի միայն հրատարակուելով . . .”

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Եր.

է. „Նտեմարան պիտանի գիտելեաց“ 1838 (՝) Զմիւռնիա“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ. էջ 340.

- 2.) „Նտեմարան պիտանի գիտելեաց“ մեր ձեռքում եղած տետրակների վերայ խմբագրի ստորագրութիւն չի երեւում:
- 3.) „Նտեմարան“ իւրաքանչիւր տարուայ նիւթերի ցուցակը տպում էր գեկտեմբերի տետրակի վերջում:
- 4.) Տես. „Նտեմարան“ 1839. Թիւ 1.
- 5.) Կը նշանակէ „Նտեմարան“ 15 տարուայ ընթացքում 1839-54 հրատարակուեցաւ միայն 7 տարի:

10.

ՏԻԵՋԵՐԲ ^{1.)}

հանդէս գրասովայր

Եղեցիկ անուն է գրել իւր հանգիսի անունը մեզ անյայտ խմբագիրը: Դժբախտաբար «Տիեզերքի» միայն անունն է մընացել մեր մամուլի պատմութեան մէջ:

Մեր յայտնի հնագէտ պ. Աղէքսանդր Երիցեանն է եղել միայն, որ «Տիեզերքի» անունն լիջել է: Իսկ թէ ինչ աղբիւրներից է վերցրել յարգելի պարոնը իւր այդ տեղեկութիւնը, մեզ անյայտ է:

ԺԱՆՈՒՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Հայոց պարբերական մամուլի մեր երեսունի չափ աղբիւրները լուռ են „Տիեզերքի“ մասին: Բայց որքան մենք կարծում ենք 30-ական թուականների գործ պէտք է լինի. Պ. Երիցեան որ „Տիեզերքի“ հետ լիջել է իւր մի քանի անյայտ լրագիրների անուններ, գրել է եւ „ձեմարան գիտելեաց“ անունով հանգէս: Վերջինս որքան մեզ յայտնի է լրագիր չէ եղած այլ մի հաստոր գիրք տպուած Վենետիկում 1818 թ.

1840-1850

(ՅԱՆՆԱԲԱՆ)

14 ԼՐԱԳԻՐ.

Ռուսաստանը՝ կամ գլխավորապես Կովկասը որ Թիբեթայից կամ սոսկ Կ. Պոլսից լեռնային առաջին տեղն է բռնում հայոց պարբերական մամուլի ճոխութեան նկատմամբ, այս տասնամեայ շրջանում է սկսել իւր գործունէութիւնը։ Տաճկաստանն էլ աւելի կանոնաւորեց իւր հայ լրագրութիւնը, աւելի նորան որոշ գոյն տալով։ Այս տասնամեակում լրագրութեան հայ առաջնորդում նշանաւոր գործողներն էին՝ Մեսրոպ Թաղիաթեանց, Յովհաննէս Տէրոյեանց, Ղուկաս Պալտաղարեանց, Յակովբ Կարինեանց, Մեքայէլ Պատկանեանց, եւ նմանապէս բողոքական քարոզիչներն ու վեհնային Միեթեանք։

11.

ՕՐԱԳԻՐ 2.)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԱՅԻՐԱԿԱՆ.

(Երկշաբաթաթերթ)

Զմիւռնիա (Տաճկաստան) 1840—1886.
Հրատարակուում էր՝ շաբաթ օրերը.
Հրատարակիչ եւ տէր լրագրոյս՝
Յարութիւն Սուաճեան (3)
Ի տպարտնի «Արշալոյս Արարատեան» (4)
Դիրքը՝ (Թերթ) միաժալ 4 էջ 3 սիւն-
եան 30X44. Հ.-մետր:

Թողթը եւ ախլը՝ նախ բաւարար, լեռնային մաքուր։

Բաժանորդագրիւն՝ տարեկ. 120 դր2. (5)
Լեզուն, ոճը՝ } «... Հանդիսաւոր ատենա-
Ուղղագրութ.՝ } րանութիւն մը պիտի ըլլայ
Ծրագրիւն՝ } երկրորդ քննութիւնին...»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Արտաքին լուրեր, քաղաքական զանազան յօդուածներ, լուրեր եւ այլ տեղեկութիւններ...

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — «Բանասիրականք» (գծի տակ) պատմութիւններ, վէպեր ուսումնական ու բարոյական հաստատածներ, ճառեր տեղագրութիւն, ուսանաւորներ, պատկերներ...

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ—(6) «Աւետարական լուրեր» բազմազան տեղեկութիւններով. լիակատար ծանօթութիւն, լուրեր, ապրանքների սակագին, վաճառականական այլ եւ այլ հարկաւորութիւններ եւ այլն։

Կար եւ ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ-ի բաժանմունք որի մէջ տպագրուում էր «Ազգային» լուրեր, տեղական եւ օտար հայաբնակ քաղաքներից նամակներ։ ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ. խառն լուրեր մեծ մասամբ թարգմանաւած օտար թերթերից։

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ- Յայտարարութիւններ։ Բովանդակութիւն (7) 1843. Թիւ 123. ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ—Բարձրագոյն Դուռը Սերբիայի վեճի վերաբերմամբ։—Օսմանեան ներքին գործերու բարեկար-

գուլթիւնները եւ ն. Վեհափառութեան հրովարտակը.— Ժանտախտ Պէրութում.— Աւսարիայի դեսպանի նոր յայտարարութիւնը Բարձրագոյն Դերտան.— Ուլիէմ զօրավարի Պարսկաստան երթալը.— Երէք հիւպատոսների նոր պաշտօնները.— Ղալաթիայի Սէրայի բժշկակ. ուսումնարանի քննութիւնները:

— Ժանտախտ Էրզրումում.— Ռէշիտ փաշայի առողջութիւնը.— Սալիէ Սուլթանի մահը.— Նորին Վեհափառութիւնը իւր ծառայողների հետ.— Յակովբ Զելէպի Տիւզեանի Փարիզ երթալը.— Եղիպտոս (Աղէքսանդրիա): ԱՐՏԱՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ.— Անգղիա, — Գաղղիա, — Փորթուկալ, — Պելճիկա, — Ռուսաստան:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ.— Անգղիական Նիգաթ շողենաւը.— Լոնդոնի մատին.— Լուսնի ծնունդը.— Փռօկրէ օրագրի 18-ի դեկտ. պատմած տնցքը.— Ութ տարեկան տաղաբաշխական գաղտնու.— Անգղիայում Կոմսուհի Ժանֆաուլերի մահը, հանգերձների սեղմելու պատճառաւ.— Անգղիերէն մի լրագրի կարծիք Զինաստանի առեւարական տեղեկութիւնների մասին: Մի նոր լուր:—

Աստիճանք բարեխառնութեան Զմիւռնիոյ դիտեալ ի միջօրէի եւ եղեալ ըստ բաժանման Ռոմիւրի:

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ.— Գաղղիա, Տաճկաստան.

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ:

Պարուս առաջի կիսի վերջի կիսին, որ գեռ կանոնաւոր եւ այժմեան մեր լրագրութեան պէս ոչ մի լրագիր չէր երեւում, Ղուկաս Պալտազարեան հանգուցեալ հայ Խմբագիր-Հրապարակախօս, 1840 թուականի

օգոստոսի 10-ից Զմիւռնիայում սկսեց հրատարակել «Արշալոյս Արարատեան» քաղաքական բանասիրական եւ առեւտրական թերթը, որ մեր այսօրուայ լրագիրներից տարբեր չէր իւր կազմութեամբ:

Արդէն 45 տարի անցել էր հայ լրագրութեան սկզբնաւորութիւնից: Ամեն մի լրագիր իւր արժանի լիշատակը թողնելով, դնացել անհետացել էր: Հայ լրագրութեան տսպարիզում մենակ գործում էին Զմիւռնիայում բողոքական քարոզիչները իւրեանց բերտն «Մեծմարանով», Խոջ հայ ժողովրդին չլոյս հաւատը», փրկութեան «ուղիղ ճանապարհը» ցոյց տալու նպատակով, երբ յանկարծ Արարատեան աշխարհի ողջամիտ զուլալի մտքի ծնունդ «Արշալոյսը» ծագեց Տաճկական աշխարհի վերայ, Զմիւռնիայի հորիզոնից: Հրապարակախօսական փշոտ տսպարէզ իջաւ իւր անխոնջ գրչով Պալտազարեան, եւ սկսեց իւր ազնիւ ու ազգօգուտ գործը: Ահա խմբագիրը ինչ է գրում առաջին թերթում:— «Զուլառճալի զրօսարտն մըն է լրագիրը, ուր տեղ աշխարհքի վրայ ամենօրուան պատահած երեւելի անցքերը կարգալով, շատ բանի տեղեկութիւն կունենայ մարդս... ասանկ հայրենասէր ոգիով քաջալերութիւն կուտային մեզի ձեռք գործել եւ դուրս տանել աս հարկաւոր գործը... պիտի աշխատինք որ օրէօր հնարուոր կատարելագործութիւնները տանք մեր ներքայ օրագրին...» (8)

«Արշալոյս Արարատեան» իւր կանոնաւոր եւ երկարակեաց հրատարակութեամբ, ինչպէս Զմիւռնիայի հայ լրագրութեան մէջ առաջինն է, այնպէս էլ մեր պատմութեան մէջ յարգելի տեղ է վայելում:

Պալտազարեան՝ ջերմ պաշտպան տղգային եկեղեցական խնդիրների, միշտ հարուածում էր այնպիսի մարդկանց ու մտմուլին, որոնք հակառակ էին իւր, կամ տղգի մեծամտանութեան ուղղութեանը: «Արշալոյսըն» էր որ ժամանակակից պահանջներին անհրաժեշտ իւր սկզբունքը կապել էր հայ-

ընտանիքներն», «ուսումնասիրութեան», եւ «եղբայրասիրութեան» հետ:

Պալատաւարեանի ոչ խմբագրական գործերը քննելը մեր ծրագրից դուրս է, որ ասանք թէ բացի այն որ նա երկար տարիներ վարում էր «Արշալոյս Արարատեանի» Խմբագիր-Տնօրէնի դժուարին ղէկը, վարել է նաեւ ազգային հիմնարկութիւնների մէջ նշանաւոր պաշտօններ. ինչպէս մի ժամանակ Մեսրոպեան ազգային վարժարանի տեսուչ էր, կամ զանազան ընկերութիւնների նախագահ եւ այլն: Իւր պէս, թերթի դիրքն էլ բարձր պահելով, Պալատաւարեան, համակրողների մի ստուար բազմութիւն ձեռք բերեց: Բաժանորդների թիւը հետզհետէ կրկնապատկուում էր ամեն կողմից Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Ռուսաստանից շատ աշխատակիցներ ու ստորագրողներ ունեցաւ: Հին թերթերից, մանաւանդ արտասահմանից որ յաճախ էր պատահում մեր կողմերում ստացողներ լինէին, «Արշալոյս Արարատեանի» 70-ական թուականներից դեռ լիցում եմ որ Ալէքսանդրապոլում երկու օրինակ ստացուում էր: Բարեկիշառակ Յովսէփ աւագ քահանայ Կոստանեան, Մատթ. աղա Գորոյեան (հանգուցեալ) մշտական բաժանորդներ էին «Արարատեան Արշալոյս»-ին: Այս օրինակը հաստատում է, որ «Արշալոյս» Հայոց մէջ՝ մանաւանդ բարձր շրջաններում, փառաւորապէս տարածուած էր:

«Արշալոյս Արարատեան» առաջին տարուանից սկսեց հրատարակուել սրպէս կիսամսեայ թերթ՝ երկու շաբաթը մի անգամ շաբաթ օրերը. յայտնելով թէ «աս օրագիրը առ այժմ տասնը հինգ օրը մէկ անգամ կը տպուի». Նոյն (1840) թուականի նոյեմբերի 1-ից արդէն «աս օրագիրը տասը օրը մէկ անգամ կը տպուի». Երկու համար միայն տնօրէնայ հրատարակուելով նոյեմբերի 20-ից արդէն «շաբաթը անգամ մը» կը տպուէր սրպէս շաբաթաթերթ: Համարեայ հինգ տարի տեւեց շաբաթաթերթ «Արշալոյսի» հրա-

տարակութիւնը: Օրստօրէ յաջողութեան՝ մի այլ փաստ, որ Պալատաւարեանի թերթն ունեցաւ սեփական տպարան: (9) Բայց յաջողութեանը հօ միշտ հակառակ է անիրաւ ձախորդութիւնը: 1855 թուականի յունիսի 21-ին որ Զմիւռնիա մի մեծ հրդէհ պատահեց, անխնայ կերպով կրակը լափեց «Արշալոյս Արարատեան» տպարանը իւր բոլոր պարագաներով: Շատ մեծ ցու պատճառեց «Արշալոյսի» համակրող սրտերին այդ դժբախտութիւնը: Բայց այդ տխրութիւնը երկար չը տեւեց. անյուսահատ խմբագիրը չը վհուկուելով այդ մեծ դժբախտութիւնից, զանազան միջոցներով նորից մի համեստ տպարան բանալով, սկսեց իւր պիտանի գործը շարունակել. բայց թէ ոչ շաբաթաթերթ, այլ կիսամսեայ լրագիր՝ իւր ծննդեան կարգով. որպէս մնաց եւ մինչեւ վերջը:

Շատ չ'անցած վախճանուեց բազմամեայ հայ արդիւնաւէտ գործիչ, ծերունի Ղուկաս Պալատաւարեան: «Արշալոյս Արարատեանը» չը գաղարուեց, այլ հանգուցեալի ցանկութեան համեմատ նորից շարունակեց հրատարակուել: Այս շրջանում էլ խմբագրապետի պաշտօնը վարում էր դիտնական Յարութիւն Սուաճեանը, որ իւր պատկառելի նախորդի արժանաւոր յաջորդ կոչուելու բախտն ունեցաւ: Ազնիւ երիտասարդը ջերմ աշխոյժով պաշտպանում էր իւր մեծի գաղափարները, ուղիղ սկզբունքով մշակելով մինչեւ վերջը: Մի խօսքով գիտէր իւր տնելիքը որի համար կոչուած էր ինքը, որը պահանջում էր իրանից հայ գրագետ ժողովուրդը: Բայց Տաճիկ Կառավարութեան հրամանով 1886-ին դադարուեց «Արշալոյսի» հրատարակութիւնը, խմբագիր Սուաճեան էլ բանտարկուեց «թելագրութեամբ հակառակորդաց» ասում է հ. Գալէմքեարեան: Անմեղ երիտասարդի արգարութիւնը «քիչ մը յետքը» ճանաչուելով, արձակուեց բանտից. բայց «Արշալոյս» չը կարողացաւ այլ եւս հրատարակուել, որովհետեւ խմբագիրն հիւանդացաւ եւ շատ չանցած 1887 թ.

մարտի 1-ին կնքեց իւր երկրաւորը:

Կը նշանակէ «Արշալոյս» 1840-ին սկըսուելով, 1886-ին գաղարուեց յարգելի պատճառով, որ եւ տեւեց 47 տարի որ աչքի ընկնող թիւ է մեր մամուլի պատմութեան մէջ:

«Արշալոյս Արարատեան» թերթի գործունէութիւնը իւր երկու խմբագիրներէ օրով անմոռանալի եւ տնտեսաւոր լիարժէք է մնայ Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ: «Արշալոյս Արարատեան» իւր ժամանակին այն արաւ, ինչ որ անում են կամ աւելում են անել մեր ժամանակից նշանաւոր լրագիրները: Այս թերթի ուղղութիւնը, սկզբունքն այն էր որ՝ ճանաչել իւր մայրենի լեզուն, եկեղեցին, եւ այլ սրբութիւններ, գաւառներ լոյսը, բարի յառաջագիմութիւնը, սէր, ուսում գրականութիւն, եւ այլն: Հակառակ կանգնել այն վարդապետութեան, որ Հակառակ է ամբողջ ազգին, ինչպիսին է բողոքականութիւնը, Հակառակ կանգնել այն ազգամիտ նորաձեւութեանց, որոնցից բացի վնասը մի օգուտ չի կարելի սպասել: Վերջապէս «Արարատեան Արշալոյսն» էր որ իւր օրում միայն, Հայ լրագրութեան նիւթերի կազմութիւնը չափ ու ձեւի, կարգ ու կանոնի տակ դրեց: Բանասիրական ընդարձակ յօդուածները թերթի ներքեւի կիսում գծի տակ տեղաւորեց, որպէս որ այսօր անում են մեր լրագիրները: «Արշալոյսն» էր որ բացի Զմիւռնիայից ու Կ. Պոլսից, թղթակցութիւններ լուրեր էր տպագրում Թիւրքիայի զանազան Հայաբնակ քաղաքներից, Հնդկաստանից, Պարսկաստանից, Ռուսաստանից, Վրաստանից, Իտալիայից, Աւստրիայից, Ֆրանսիայից եւ այլն: Սորանցով «Արշալոյսը» կարողացաւ օտար երկիրների Հայ գաղթականութեանց սիրտն ու հոգին միացնել ազգային կենտրոնների հետ՝ Պատերազմի մանաւանդ Մայր-Աթոռի հետ: «Արարատեան Արշալոյս»-ին աշխատակցում էին՝ որ Հայ թերթերին կանոնաւոր աշխատակցելն «Արշալոյս»-ով սկսուեց, ժա-

մանակակից յայտնի Հայ գրագէտներից՝ Նուպար Կարապետեան, Խաչատուր Աղազարեան, Գ. Սուլթանեան, Յով. Յովհաննեան, Մկրտ. Փափաղեան, Կար. Տէտէեան, Յովհ. Խոսրովեան, Ստեփան Ոսկանեան, Սարգ. Տէր-Գոսպարեան, Ս. Պալապետեան. Յով. Զամուրեան, Գարեգին Փափաղեան, Յով. Շահինեան. Յով. Ռշտունի եւ այլք:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Արշալոյս Արարատեանի» 1840, 41, 42, 43, թուականների Համարներից մի օրինակ միասին կազմած կա, Ալէքսանդրապոլում. Փրկիչ եկեղեցւոյ տղայոց գարոցի գրադարանում: «Արշալոյս Արարատեան» եւ մեր տղերքները.—
- ա. . . . . Որչափ որ ալ «Արշ. Արարատեան» ազգային կրօնական մէկ մասին դրօշն կը զինուէր, եւ անոր դատը կը պաշտպանէր կրօնական խնդրոց մէջ . . . յայտնի մասին բաւական Հանդուրժող էր եւ գիտէր լրագրական քաղաքավարութիւն եւ ընդհանրապէս անկողմնապահութեամբ ժամանակակից լրագրած ծնունդը կը ծանուցանէր ուրախութեամբ եւ մահ ցաւելով . . .
- «Հանգ. Ամսօր.» 1887. էջ 153.
- բ. « . . . Խմբագիրը երկար ժամանակ գործը յաջողութեամբ յառաջ տարաւ մինչեւ որ մեռնելով թողեց (լրագիրը) Յարութիւն Սուաճեան Համարձակ եւ տաք բնաւորութեան տէր անձին, որը բաւականին յանգուգն կերպով շոշափում էր ժամանակակից Հարցեր մինչեւ որ տէրութիւնը արգելեց (թերթը) . . .
- «Հայոց արդի մասնագէտ.» (ձեռ.)
- գ. «Մեծ օգնութիւն ըրած ունի նաեւ 1841 (')-ին Թուրքաստանի մէջ անդրանիկ (") օրագիրը երեւցած «Արշալոյս Արարատեանը», որուն Հրատարակիչ եւ տէրն եղաւ Ղուկաս Պալտազարեան . . .
- «Դաս. ազգ. պատմ.» Ս. Փափաղ. էջ 313.
- դ. « . . . Ղուկաս Պալտազարեանը 1840 թ. Հիմնեց Հանրածանօթ «Արշալոյս Արարատեան» լրագիրը, որ մինչեւ Հիմա (1882) էլ շարունակուում է, Հիմնադրի որդւոյ (')

ձեռքով . . . Կոնստանտին օրինակն է մեր ազգի մէջ որ հայրը իւր որդուն (') ժառանգութիւն է թողնում իւր ստեղծած լրագիրը եւ որդին (") շարունակում է այդ գործը, հաւատարիմ մնալով հօր (") ուղղութեան . . . անթիւ ու թանկագին նիւթեր են գետեղում «Արշալոյսի» էջերում, որ ազգիս նորագոյն պատմութեան համար շատ նշանաւոր են . . . »

«Արձագանք» 1882. № 21. Ա. Եր.

Ե. «Արշալոյս Արարատեան» օրագիր քաղաքական, բանասիրական ազգային (') եւ առեւտրական, Խմբագրութեամբ Ղ. Գ. Պալտազարեան, Զմիւռնիա. տպ. «Արշալ. Արարատ» 1841 (")—1882 (").

«Հայկ. մատենագիտ.» Զարբ. էջ 71.

զ. « . . . Հայ քաղաքական լրագրաց մէջ եթէ ոչ առաջին իր հնութեամբ, այլ արդիւնաւոր բազմամեայ եւ անըհատ շարունակութեամբ բազմապատիկ նիւթական ու բարոյական դժուարութեանց մէջ ալ . . . »

«Պատմ. հայ. դար.» Զարբ. էջ 473.

է. «Դադարեալ «Արշալոյս» լրագրոյ խմբագիրն պ. Սուաճեան, չը կրնալով արդարանալ իւր ծանուցեալ դատին մէջ 'ի Զմիւռնի, որոշեր է վերաքննութեան դիմել ի մայրաքաղաքս (Կ. Պ.) Կենդանական վերաքննիչ ատենին . . . »

«Հայրենիք» («Նոր-դար») 1886. № 36)

ը. «Արշալոյս Արարատեան 1839 (') Զմիւռնիա Ղ. Պալտազարեան»

«Դասագ. հայ-ազգ. պատմ.» Բ. էջ 338.

թ. « . . . Որը յարուցեց սաստիկ յարձակումներ Զմիւռնիայի «Արշալոյս Արարատեան» հանդէսի կողմից . . . եւ որը պատճառ դարձաւ հրատարակչի վերջնական հեռանալուն եւ Հոյաստանի անկման . . . »

«Այժմ. հայերը» Դիւլոր. էջ 78.

[« . . . возбуждившее сильныя нападенія со стороны смирнскаго журнала Аршалуйсь Араратіанъ » (Заря Арарата) и бывшее причиною окончательнаго удаленія издателя и паденія самаго Гаястана . . . »

«Нынѣш. Армян.» էջ 78.

Ժ. « . . . 1840 թուականից սկսուեց հայ լրագրութեան ընդհանուր զարգացումն եւ այդ տարում Ղուկաս Պալտազարեանի հիմնած Զմիւռնիայի «Արշալոյս Արարատեա-

նը» տեւում է մինչեւ այսօր (1885): Յիշեալ լրագիրը շատ համակրողներ է վաստակում շնորհիւ իւր փուլած հարուստ տեղեկութիւններին, ուր որ հայեր կան մինչեւ անգամ Հնդկաստանից . . . »

«Հայկ. Մատեն.» Ա. Լ. էջ 147.

[« . . . Mit dem Jahre 1840 beginnt für das armenische Zeitungswesen die Zeit der ununterbrochenen Entwicklung und der in diesem Jahre von Lukas Baltasarian in Smyrna gegründete „Arschalluis Araratian“ (Die Morgenröte des Ararat) besteht noch heute. Derselbe fand bald unter allen Armeniern viel Anhang und erlangte durch seine zahlreichen Berichte aus allen von Armeniern bewohnten Gegenden, besonders aus Indien, . . . »

«Arm. Bibliot.» A. L. էջ 147

2.) 1850 թուակ. օգոստ. 13-ից, տպագրուում էր «Արշալոյս Արարատեան» օրագիր Զմիւռնիոյ քաղաքական եւ ալլին:

3.) «Արշալ. Արարատեանի» սկզբի տարիներում խմբագրի անուն չեւ երեւում տպագրուած:

4.) Նախ մինչեւ 1844 թուականի մայիսի 20-ին, տպագրուում էր «ի տպարանի Ստեփաննոսի Պապոեան . . . »

5.) Բացի թերթի վերնագիրը կազմող «քաղաքական, բանասիրական եւ առեւտրական» բաժիններից, 1862-ին աւելացաւ եւ «Ազգային» բաժանմունք:

6.) Հայր Դաւէթբեքեան ըստ իւր սովորութեան «Արշալոյսի» էլ ազգային-գիտնական յօդուածների ցանկը արտատպել է իւր տեսութեան (պատմութեան) մէջ, «վասն զի այսպիսի կարեւոր տեղեկութիւնք կը կորսուին» ասելով:

7.) Տարեկան ստորագրութեան գինը՝ «120 զուռն է կանխիկ-փէշին» վճարողին:

8.) Տես «Արշալոյս Արարատեան» 1840. թիւ 1. էջ 1.

9.) 1844 թ. մայիսի 20-ից սկսեց տպագրուել «սեփական տպարանում»

12.

ԱՋԴԱՐԱՐ ԲԻՒՋԱՆԴԵԱՆ ^{1.)}

Կ Ա Ջ Ե Փ Ա

ՀԱՂԱՎԱՐԱՆ ԲԱՆԱՐԱՐԱՆ ԸՌԵՆՏԵՐԱՆ ԵՒ
ՋՐՈՍԱՆՆԵՐ

(Շարաթաթերթ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1740-1741
Հրատարակուում էր
Կազմեցած էր Խաչատուր Ռեկանեան
Տպարան Պօղոսի Արապեան Ապուլիսցոյ.
Դիրքը (թերթ) միաժալ 2 թուղթ-4 էջ.
Թուղթը եւ տիպը՝ լաւագոյն
Բաժանորդագրինը՝ տարեկան 100 դրշ.
Լեզուներն ոճը } „... չենք ուզեր որ սովորուածին է տէ՛յի պարսպ տեղը գլխացատին տանք.“
Ուղղագրութ. }
Ծրագրերը՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Տեղեկութիւններ, յօդուածներ, լուրեր:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Գիտնական, բարոյական ու արուեստական յօդուածներ, նորութիւններ...

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ—Առեւտրական լուրեր ապրանքների. նաւերի երթեւեկութեան, այլ տեսակ առեւտրական հաշուեցոյցեր...

ՋՐՈՍԱԿԱՆ—Ջուարճալիքներ, զանազան մանր-մունր յօդուածներ...

Րշալոյս Արարատեան
իւր Հրատարակութեանմիտարինդեռ
չը լրացրած, վաստակեց Հայ մամուլի
մէջ մի թշնամի, որ
նշան է իւր խիստ
ազդեցութեան:

Դեռ տասն եւ մէկ ամիս անցած, այսինքն 1840 թուականի նոյեմբ. 30-ից Կ. Պոլսում սկսուեց «Ազդարար Բիւզանդեան» շաբաթաթերթի Հրատարակութիւնը Խաչատուր Ռեկանեանի ձեռքով, որ նոր էր վերադարձել Ամերիկայից:

Ինչպէս յիշեցինք պ. Ռեկանեանի «Ազդարարը» հակառակ էր «Արշալոյս Արարատեան» համաերկրացի օրագրին: Ռեկանեանի գործունէութիւնը ծրագրուած էր աւելի ազատամիտ դժերով. ինչպէս եւ իւր նշանաբանը ցոյց է տալիս՝ «Ազդի մը լուսաւորութիւնը դիտութենէն եւ կրթութենէն յառաջ կուգայ»: Այս տողերի միտքը հօ ամեն մի անհատի յայտնի է որ ազդի լուսաւորութիւնն ու գիտութիւնը կրթութիւնից է կախուած: Այդ մի նորութիւն չէր. նորութիւնն այս էր «Ազդարարի» մէջ. լեզուն անմատչելի, ինչ էր դժուարամարս դարձուածներով ու բառերով. մանաւանդ Վազէթա-կազէթատէրեւ այսպիսի բառերը մարդու աչքէին ծակում: Ահա թէ ինչ է գրում խմբագիր Ռեկանեան «Ազդարարի» առաջին թերթում—«Սովորութեան նայելով, պէտք էր որ մենք ալ առջի կազէթանիս ըլլալուն՝ յառաջաբանութենով մը սկսէինք, այլ գրքերուն մէջը գտնուած յառաջաբանութիւններուն վիճակը տեսնելով. (որոնք քիչ մարդիկ կը կարգան) ու ալ նոյեմբ. 2-ին յայտարարութիւնը մը հրատարակելով... (2), և այլն: Ուրեմն նոյեմբերի սկզբին մի յայտարարութեամբ «Ազդարարը» ծանուց իւր շուտահաս գալուստը եւ ամսու վերջին կամ դեկտեմբերի սկզբից սկսուեց «Ազդարար Բիւզանդեանի» Հրատարակութիւնը, շաբաթական մի մի թերթ: Բայց դեռ չորս թերթ էր լոյս տեսել, խմբագիրը վճռեց մի նշանաւոր բարեփոխութիւն անել իւր թերթին որ կարգացողներ կամ լաւ եւսասել հասկացողներ լինին: 5-դ համարից «Ազդարար Բիւզանդեան» սկսեց տպարգրուել տաճկերէն լեզուով, հայ տառերով: Երբ խմբագիրը տեսաւ որ այդպիսով էլ չէ կարողանում գոնէ մի քանի տասնեակ ստորա-

գրողներ ճարել, յարմար գտանց 43-դ Համարից թերթի անունն էլ փոխել «Ճերիտէի Հաւատիս»: Կը նշանակէ Բիւզանդեան «Ազգարարը» տեւեց ընդամենը մէկ տարի. 1840 թուականի նոյեմբերին սկսուելով, եւ 1841-ի վերջերին դադարուելով կամ կերպաքանափոխուելով:

ԺՆՅՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները «Ազգարար» շափաթաթերթի մասին—

ա. «Ազգարար Բիւզանդեան-շաքաթաթերթ Կ. Պոլիս. 1840-41. խմբգ. Խաչատուր Ոսկանեան. այս թերթն ուզեց մրցել „Արշ. Արարատեանի“ Հետ, բայց չը կարողացաւ. Սկզբից Հրատարակուած էր Հայ, յետոյ լեզուն փոխեց տաճկերէնի. բայց անօգուտ . . . »

„Հայոց արդի մատենագր.“ (Ճեղագիր)

բ. „... 1840... սկսաւ Խ. Ոսկանեան՝ որ Ամերիկա ուսած էր իւր կրթութիւն, աշխարհաբար Հրատարակել . . . Հայերէն լեզուն փոխեց տաճկերէնի Հետեւելով իւր բաժանորդաց մեծագոյն մասին խնդրանաց, որով նաեւ եւրոպացի եւ տաճիկ բաժանորդներ գտաւ . . . »

„Հանգ. Ամսօր.“ 1888 էջ 58.

գ. „... Նոյն տարին Կ. Պոլսոյ մէջ քաղաքական լրագիր մ'ալ երեւեցաւ զոր կը հրատարակուէր Խ. Ոսկանեանի. . . »

„Պատմ. Հայ. դպր.“ Զարբ. էջ 475.

դ. „... այս պատճառաւ, քանի մը համար Հայերէն տպուելուց յետոյ լրագիրը փոխեց լեզուն տաճկերէնի . . . »

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Եր.

ե. „Ազգարար Բիւզանդեան“ 1840 Խ. Ոսկանեան.

„Իստագ. Հայ-ազգ. պատմ. էջ 337.

2.) Տես „Ազգ. Բիւզանդ.“ 1840 թիւ 1.

13.

ՀԱՆԴԻՍՈՐԱՆ

(Ամսաթերթ)

Վենետիկ (Իտալիա) 1843—1894.-եւա .
Հրատարակուած է ամսի սկիզբներին.
Աշխատասիրութեամբ Մխիթարեան
Միաբանութեան (2).

Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու.

Դիրքը (տետր) մէկ ու կէս տպագրագ.
թերթ. 48 էջ (3) 17X26 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, դուրեկան.
Բաժանորդագինը՝ տարեկ 10 Ֆրանկ:
Հասցէն՝ Վենետիկ (Իտալիա) Ս. Ղազար
Մխիթարեանց Վանք, Տպագրական տես-
չութիւն:

Կամ—Venise (Italie) S'. Lazare. Direktion de
L' imprimerie Arménienne.

Ծրագիրը—(4)

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆՔ — Աշխարհագրութիւն
Հայկական եւ այլոց—Բնագրութիւն—Գաղ-
թականութիւն—Ժողովրդական տեսութիւն
—Ճանապարհորդական նկատողութիւններ
—Նշմարք եւ նշխարք ի Հայաստան աշ-
խարհի—Պատմութիւն վաճառականութեան
—Տեղագրութիւն Հայոց մեծաց— . . .

ՊԱՏՄԱԿԱՆՔ—Ազգային իշատակք. Յուշիկք
Հայրենեաց—Հայագիտ. Հայկական ամիսնե-
րի մասին—Ազգային վիպասանութիւն—..
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿ.—ԼԵԶՈՒԱ-
ԲԱՆԱԿԱՆՔ—Հայ պատմագիրք, Բուսաբա-
ռութիւն—Հայկական դպրութիւն—Պատ-
մութեան ուսումնասիրութիւն—Աշխար-
հիկ կամ խօսուած լեզու—Տեսութիւն նախ-
նեաց թագաւորութեանց վերայ—Հայ լեզ-
ուի ուսումն—Հայերէն գրաբար—Հայկա-
կան տաղաչափութիւնք—Հայ ձեռագրաց
վերայ տեղեկութիւնք—Հայ ռամկական
լեզուն— . . .

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՔ—Հին դարու նշանաւոր
գործիչներ—...

ՏԱՂ—Քերթնիւթ—ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ—
Ազգային բանաստեղծութիւնք—Ազգային
եւ ռամկական երգեր—Հին քնարական բա-
նաստեղծութիւնք—Տաղք—Ողբք—Քերթ-
նաւծք ազգային երգչաց...

ՈՒՅՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՆՏԻՍ—ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ
ԵՒ ՃԱՌՔ—Ատենախօսութիւնք, Հանդէս
Հարցաքննութեանց—Յորելեանք—Տօնա-
խումք—...

ՄԱՀԱՑՈՒՑԱԿ ԵՒ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՔ. Մահա-
ցուցակ երեւելի արանց—Դամբանականք.—
ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—Ազգային կրթութիւն—Ազ-
գային դաստիարակութիւն—Մեր ներկայն.
—...ՍՈՎՈՐՈՅԹ ԱԶԳԱՅԻՆ—Հանդէս տօնից
—Հանդէս հարսանեաց—Հանդէս օծման
եկեղեցեաց—...

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ—Արձանագրութիւնք, ձեռա-
գիրք, գրամագիտութիւն—Յիշատակարանք.
ՎԵՊՔ ԵՒ ԱՌԱԾՔ—Առաւծք—Հայախօս ա-
ռաւծք—Մանրավէպք—Այլ եւ այլք:
ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ—Յայտարարութիւնք մաս-
նաւոր: Նոր տպագրեալ գրքեր—...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 1893. Թիւ 4. (ապր.)

—Կենսագիր եւ նկարագիր Եզնկայ վար-
դապետի կողբացուոյ (շարունակելի).—Հ.
Վարդան Սամուելեան:

—Հայկական բուսաբանութիւն (շարունա-
կելի) (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան.)

—Հայ լեզուի ուսումն լեւոպա (շար.)

—Հայկական վերտառութիւն մի. ժբ. դա-
րու...

—Հայք եւ դիւցաբանութիւն Հայոց (շար.)

—Զատիկ—Ծաղիկ եւ թռչնիկ (Բանաստ.)
Էմմ. Էֆ. Նսայեան.

—Իշխանաց կղզիք դ. (շարուն.)

—Հոլմէս Գիսաւորն

Գէլն ու չոպանը (ոտանաւոր) Սայեաթ-Նոպա.

—Լեւոն ժգ. սրբազ. Քահանայապետ եւ
իւր եպիսկոպոսութեան լիսնամեայ յորե-
լեանը (առանձին)

—Ցանկ.

Նապէթ վերայ

Ծանուցումն.

Նոր հրատարակութիւնք.

Կրկին տպագրեալք.

Ընդ մամլով.

Երկայումս հրատարակ-
ուող Հայ պարբե-
րական մամուլի
մէջ ամենից եր-
կարակեացն է
«Բազմավէպը»:

Կէս դարն անցել է
արդէն. անցեալ 1892

թուականին էր, որ «Բազմավէպը» լրացրեց
50-ամեայ իւր փառաւոր տարելիցը:

Հայ գրականութեան պատմական, մատե-
նագրական, կենսագրական, հնագիտական եւ
աշխարհագրական ճիւղերում մեզ բազմա-
թիւ դրուածներ են տուել Վենետիկի Մի-
թարեան հայրերը: Այդպիսի ազգաշահ գոր-
ծերով այսօր պարծենալու տեղիք ունի Վե-
նետիկի միաբանութիւնը: Մարդ կատարեալ
հոգեպէս ուրախանում է, երջանիկ է զգում
իւրան, երբ՝ ձեռքն է առնում վերապատուե-
լի հայրերի աշխատասիրութիւններից. մա-
քուր, շքեղ, հոյակապ որ անգին գանձեր են
կարելի է ասել մեր գրականութեան մէջ, եւ
հայ բանասէրի գրագարանի զարգ:

Ոչ թէ ուրանալ, այլ մեծ դժգոհութեամբ
կարելի է խօսել Վենետիկի միաբանութեան
գործերը: Յիսունից աւելի տարիների գործ
«Բազմավէպ» հանդիսարանի էջերը լի են
հայ գրողի համար բազմաթիւ հետաքրքիր
տեղեկութիւններով: Շատ ամփոս որ պատ-
ուելի հայրերն այսօր կրօնական տեսակետից
մեզանից ջոկնուած են եւ կապուած օտար
դաւանութեան: Միթար Աբրա հօր ծրա-

գրներն այսօր բոլորովին խախտուած, եղծուած են: Ի՞նչն էր ստիպում մեր ազգակից հայրերին արգեօք թողնել Հայկական-Առաւորչական Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին. թողնել, եւ կաթողիկոսեան պոչիցը բռնել: Ի՞նչն էր ստիպում Աստուածաշէն ս. Եջմիածինը թողնել, բոլորից սիրուած Մայր-Աթոռը թողնել, ու Հռովմի մետաղեայ արձանները պաշտել: Վերջապէս այսօրուայ լուսաւորչական գահի արժանաւոր եւ պաշտելի Ժառանգին մոռանալ, Նորա սուրբ աջը համբուրելուց խոստալիս ու երկրպագել օտար պապերին ու համբուրել նորա ոտները: Անշուշտ մի օր կը մտաբերեն իւրեանց նախնեաց սուրբ եկեղեցին ու դաւանութիւնը, եւ հետզհետէ իւրեանց մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը կը դառնան մեր հարազատ եղբայրները, ինչպէս արեւ են այդ, մի քանի ողջամիտ հայրեր: Բայց գաւառաքնութիւն, կամ այլ ինչ մեր նպատակից գուրս լինելով, մեր խօսքերը չենք կարող ընդարձակել: Այս չափը միայն ասելով որ Վենետիկի հալ միաբանութիւնը իւր հրատարակած գրքերի գները թանկ է նշանակում՝ որ մատչելի չէ մեր գրողներին, դառնանք «Բազմավէպը»...

Վենետիկում Միթիթարեան հարք քսան եւ երեք տարի էր որ դադարել էին պարբերական մամուլի գործունէութիւնից: «Բազմավէպի» պէս մի հանդիսի պահանջ զգալով, 1843 թուականի մայիսի 1-ից հրատարակել սկսեցին «Բազմավէպ» լրագիր բնական, տնտեսական եւ բանասիրական գիտելաց: Սկզբում «Բազմավէպը» կիսամսեայ հրատարակութիւն էր իւրաքանչիւր ամսի 1-ին եւ 15-ին հրատարակուելով. որպէս տեւեց տասն եւ հինգ տարի՝ այսինքն մինչեւ 1858 թուականը: Յետոյ տասն եւ հինգ տարի էլ, մինչեւ 1873 թ. հրատարակուում էր որպէս ամսաթերթ: 1873-ից «Բազմավէպը» սկսում է ըստ շաբաթ: Նոր շրջան մտած, սկսում է հրատարակուել երեք ամիսը մի անգամ, որպէս եւամսեայ հրատարակութիւն որ տեւեց մինչեւ 1889: Տեսնելով որ տպագրութեան նիւթերն առատ են եւ ընթերցողները եւամսեայ հանդիսարանից շատ գոհ չեն նորա ուշ ուշ հրատարակուելու պատճառաւ, խմբագրական տեսչութիւնը, որոշեց յառաջիկայ 1890 թուականից «Բազմավէպը» մտցնել Հին գրութեան մէջ, այսինքն դարձեալ ամիսը մի անգամ, որպէս ամսագիր. եւ այդպէս բազմավէպը մնացել է մինչեւ այժմ: Ինչպէս լիջեցինք «Բազմավէպի» խորագիրը կազմում էր նախ «Օրագիր, բնական, տնտեսական եւ բանասիրական գիտելաց», յետոյ «Օրագիր, բարոյական, բանասիրական, տնտեսական, եւ բնական գիտելաց» 60-ական թուականներին սկսուեց «Գրական պատմական եւ լեզուաբանական հանգէս» իսկ «նոր շարն» սկսուելուց յետոյ գրուում է միայն «Բազմավէպ հանդիսարան» որպէս եւ շարունակուում է մինչեւ այսօր:

Վենետիկի այս ամսագրի անունը կնքել է «Բազմավէպ», հանգուցեալ Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այուլազեան, երբ դեռ Վենետիկի միաբան վարդապետ էր:

«Բազմավէպը» գրողներու անունը չէ կրել երբեք, բայց պատահական մինչեւ այժմ էլ տալիս է զանազան նկարներ, պատկերներ, իւր յօդուածներին պատշաճաւոր: Դորա հակառակ մեզանում գրողներու հանգէսներ կան, որ երբեմն առանց մի պատկերի են լոյս տեսնում:

«Բազմավէպի» ուղղագրութեան կամ սրբագրութեան վերայ առանձին խնամք է տարուում, այնպէս որ մի տարուայ մէջ 12 տետրակներում, 12 սխալ չի պատահում:

Ս. Ղազարու միաբանութեան նպատակն էր, նախնական թուականներին տպուող «Տարեգրութեան» եւ «Դիտակ Բիւզանդեանի» համեմատ, «Բազմավէպի» էլ լեզուն մատչելի դարձնել աւելի ռամիկ ու «տգէտ» (5) դասակարգին. դորա համար էլ մի ընդհանուր ծրագրի տակ, «յԵւրոպական յառաջաբանութիւնը ուսմունքն ու արուեստներ գիւտերն ու աշխարհագրական տեղեկու-

թիւնները բնագիտութիւնները, դաստիարակութիւն, տնտեսագիտութիւն եւ երկրագործութիւն» (6) Կը մշակուէր խնամքով իւրաքանչիւրի վերայ բաւականին բացազրութիւններ տալով: Իսկ «Բազմավէպ» Նոր-Շարժմանելով, թողնելով «տգէտ» ու ռամիկ ժողովուրդը, «կը փափագի նոր ժամանակի լուսամիտ ուսումնաթերթից ոճոյն ալ հետեւիլ իւրիւր իւրիւր եւ իբրեւ լաւագոյն թանկարան կամ հանդիսարան մ'ընել հին եւ նոր գարեւոր գիտելեաց» (7) Այնուհետեւ «Բազմավէպ» կը սկսէ գիտնական ուսումնական եւ ալ յօդուածներ տպագրել եւրոպացի հեղինակութիւններէց երբեմն թարգմանութիւններ, աւելի շատ ազգային գրականութեան վերաբերեալ, յաճախ գրաբար լեզուով:

«Բազմավէպ» առանձնացած կեանք է վարում ու հնագիտական աշխարհից շատ սակաւ է դուրս նայում, դէպի ժամանակակից հասարակական շոշափելի խնդիրները հարցերը եւ ալլն: Աւելորդ չէր լինի եթէ «Բազմավէպ» յարգոյ խմբագրութիւնը մի սուանձին բաժանմունք յատկացնէր, մեր ժամանակին լոյս տեսնող հայկական գալուստեան վերաբերեալ գրուածների մասին մատենախօսական յօդուածներ գրելու: Այդ բանը նախատեսել է Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեան»:

«Բազմավէպ»ին աշխատակցել են եւ աշխատակցում են՝ Հ. Հ. Գաբր. վրդ. Այուլագովսքի, Օքս. Գուրգէնեան, Բ. Եւայեան, Ստեփ. Եազըճեան, Ման. Սոֆալեան, Ղեւոնդ Մ. Ալիշան, Եդ. Հիւրմիզեան, Համ. Թերճիմանեան, Պետ. Մինասեան, Միք. Զամչեան, Վարդան Սոմունճեան, Բ. Սարգիսեան, Խ. Սինանեան. (աշխարհականներէց) Թ. Թէրզեան. Մ. Ազարեան. Կ. Ֆլամարեան, Էմմ. Եսայեան, Հռափ. Երիթաւ եւ այլք:

Անկեղծ համակրութեամբ յարաբերութիւն եւ յաջողութիւն ենք մաղթում «Բազմավէպ» հանդիսարանին:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Մեր աղբիւրները «Բազմավէպ» մասին.—

ա. . . . Ի սկզբան երբ իւր (Բազմավէպ) նշմաններն շատ քիչ կային սզգին մէջ, գիտութիւններն պարզ եւ հասարակ ոճով ծանօթացուց ժողովրդեան ազգային յօդուածներով որոնցմէ թէեւ ոմանք այսօր նշանակութիւն չունին: Ազգին ինքնաճանաչութեան արթնանալուն ձեռնառու եղաւ. տուաւ նաեւ գիտնոց ազգային հնութեանց եւ գրականութեան վերայ բազմաթիւ յօդուածներ . . .

«Հանդ. Ամսօր» 1888. էջ 62.

բ. « . . . Բազմավէպ իւր առանձին դրօշ մը կը ջանայ քիչ-շատ պահել, Նթէ երբէք Միթթարեան միաբանութիւնս օգտամտոյց եղած է հայ գրականութեան, որ գարեւել է վեր ներհեալ եւ աղօտացեալ էր . . . »

«Բազմավէպ» 1883. պր. Ա. էջ 3.

գ. « . . . Վենետիկում Ս. Ղազարի Միթթարեանները 1843 թուականից սկսած հրատարակում են երկամսեայ (') հանդէս «Բազմավէպ» վերնագրով, զանազան բովանդակութեամբ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս նորա վերնագիրը. «Բազմավէպ», յօդուածներ իւր իւր կազմում են բնական եւ տնտեսական գիտութիւնները. գրականութիւն ժողովրդական հնութիւնների. կենսագրութիւն նշանաւոր հայերի եւ այլն: Այդ բոլորը նկարագրուած են գեղեցիկ ոճով եւ զարդարուած պատկերներով. «Բազմավէպ» զբաղուած է եւ քաղաքականութեամբ. բայց նորան համարում է իւր ծրագրից դուրս եւ ընդունում է միայն այնպիսի նիւթեր, որոնք վերաբերում են հասարակական շահերին . . . »

«Այժմեան հայեր» Դիւլ. էջ 81.

[. . . Въ Венеціи Мехитаристы св. Лазаря издають съ 1843 года двухмѣсячное (?) обозрѣвіе, подъ названіемъ *Բազմավէպ* (') Пазмавебъ (Полиграфъ), журналъ разнообразнаго содержанія, какъ это означаетъ и самое названіе: предметъ статей его составляютъ науки естественныя и экономическія, литература, народныя древности, біографія знаменитыхъ Армянъ и т. п.; все это

изложено изящнымъ слогаомъ и украсено иллюстраціями. Иногда „Пазмавебъ“ занимается и политическою, но считаетъ ее вѣдъ своей программы и допускаетъ только то, что прямо относится къ народнымъ интересамъ...“]

„Нынѣш. Армян.“ Дюл. էջ 81.

գ. „Բազմավէպ օրագիր բնական բանասիրական եւ ազգային“ գիտելեաց. Աշխատասիրութեամբ Մխիթարեան միարանից. սկզբնաւորեալ է 1843. Վենետիկի տպարանի սրբ. Ղազարու...“

„Մատեն. Հայկակ.“ Զարբ. էջ 80.

ե. „... 1845 (?) Թուականից Վենետիկի Մխիթարեանք հրատարակում են „Բազմավէպը“ որ մինչեւ այժմ շարունակութեամբ է...“

„Հայկ. Մատեն.“ Ա. Լայստ. էջ 148.

[Im Jahre 1845 (?) gründeten die Venediger Mechitaristen die Monatsschrift „Basmawep“ (der Polygraph), welche ebenfalls noch bis heute besteht...]

„Arm. Bibl.“ A. L. էջ 148.

զ. „... Վենետիկի Մխիթարեանք 1843-ին բանասիրական ազգային եւ ուսումնական հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռք զարկին. Այդ Թերթը կը կոչուի „Բազմավէպ“. Երեսուն տարի անընդհատ՝ եւ ազգին կողմանէ համակրական գովութեամբ ամիս ամիս երկերկու ութամիս պատկերազարդ Թերթեր հրատարակելով, 1874 էն երեքամսեայ հանդիսի փոխուած է. եւ ինչուան հիմա (1878) նոյնպէս կը շարունակուի...“

„Պատմ. Հայ. դպրութ.“ էջ 474.

է. „Երկար լուծիւնից յիտոյ վերջապէս 1843 Թուին սկսեցին Վենետիկի Մխիթարեանք ամենքին քաջ ծանօթ „Բազմավէպը“ որ եւ շարունակութեամբ է մինչեւ այսօր...“

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Եր.

ը. „... Թուին „Բազմավէպ“ անունով. Խմբագրութիւնը Միարանութեան ձեռքին է. երկար ժամանակից է վէր միայն մի քանի փոփոխութիւններէ է ենթարկուել... Այդ Թերթի (') վերայ միարանութիւնը բաւականին ուշ է դարձել ձգտելով ժամանակի պահանջներէ համաձայն... Նորա նպատակն էր ծառայել Ժողովրդի տեղէտ դասին...“

„Հայոց արդի մատեն.“ Փ.Տ.Մ. (ձեռ.)

Թ. „Բազմավէպ 1843. Վեն. Մխիթ. Հարք.“

„Դաս Հայ-ազգ. պատմ. Մ. Գ. էջ 388.

Ժ. „Բազմավէպ, կիսամսեայ (') օրագիր ուսումն. բանասիր. քաղաքակ. եւ տնտես. գիտելեաց.“

„Յուշակ գր. Մխիթ. տպ.“ Վենետ 1891.

2.) Առհասարակ գրութեամբ է „Միարանութեան“ ձեռքով. Զի յայտնութեամբ Թէ զանազան ժամանակներում իսկապէս խմբագրութեան պաշտօնն ով է վարել:

3.) Նախ երկսիւնեան էին „Բազմավէպի“ էջերը:

4.) „Բազմավէպի“ տեսչութիւնն 1893 Թուին առանձին տետրակով տպագրեց իւր հանդիսարանի անցեալ 50 տարուայ (1843-1893) նիւթերի բովանդակութիւնը. ըստ դասակարգի եւ ցանկի, որ եւ շատ կը հարկաւորի մեր բանասիրաց:

5.) Տես „Բազմավէպ“ 1845. յառաջարան:

6.) Տես „Հանգէս Ամսօրեայ“ 1888. էջ 58.

7.) Տես „Բազմավէպ“ 1875. յառաջ.

14.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԲՆԵՍԻՐԵԿԱՆ ԵՒ ԸՌԵՆՏՐԵԿԱՆ.

(Կիսամսեայ)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1843-1846.

Հրատարակութեամբ էր շաբաթ օրերը. Խմբագիր՝ Խ. Յ. Մխիթարեանց 2.)

Ի տպարանի «Արագածուն. ընկերութ.» Դիրքը՝ (Թերթ) միածալ 4 էջ-3 սիւնեան. 30X42 հ.-մետր:

Թուղթը եւ տիպը բաւարար.

Բաժանորդագիրն է՝

Լեզուն, ոճը՝ { „Ազգային հնութիւն մը, եկեղեցւոյ անկան քարի Ուղղագրութ.“ } Զապէլ թագուհի է ի...“

Ծրագիրը՝ (3.)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.— Լուրեր, տեղեկութիւններ, մանր յօդուածներ եւ այլն.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.— Աշխարհագրական տեղե-

կութիւններ, մանրազգի, ուսումնական այլ եւ այլ յօդուածներ, ազգային լուրեր եւ այլն:

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ. — Առեւտրական զանազան լուրեր, ծանօթութիւններ . . .

միւլնիայում „Արշալույս Արարատեան“ իւր յաջողութեամբ ուսիրտլիւ ընդունելութեամբ, ստեղծեց նոր լրագիրներ: 1843 թուականին մի խումբ ուսումնասէր անձինք քաղաքում հիմնեցին „Արագածունեաց ընկերութիւնը“, որի նպատակն էր գրականութեան հայասպարէզն ընդարձակել, գրքեր ու պարբերաթերթեր հրատարակելով:

Նոյն թուականի մայիսի 28-ից յիշեալ ընկերութեան տնօրէնութեամբ սկսեց հրատարակուել „Հայրենասէր“ անունով մի շաբաթաթերթ, խմբագրութեամբ Խ. Յ. Մեղիքսելումեանցի:

Հազիւ կէս տարին լրացած, „Հայրենասէր“ շաբաթաթերթը դադարուեց զանազան թշնամանքների պատճառով (4): Հետեւեալ 1844 թ. ապրիլի 10-ից սկսեց շարունակուել: Զմիւլնիայի այն մեծ հրդէհը որ տեղի ունեցաւ 1855 թ. յունիսի 21-ին որ եւ լափեց „Հայրենասէրի“ սիրելի հայրենակից Արարատեան „Արշալույսի“ տպարանը, անվնաս չը թողեց եւ Մեղիքսելումեանցի շաբաթաթերթին: Բոլորովին մոխիր դարձաւ հայրենասէր „Հայրենասէր“ լրագրի տպարանը, խմբագրատունը եւ այլն: Բայց „Հայրենասէր“ օրինակ առնելով իւր մեծ ուսուցչից՝ „Արշալույսից“, կարճ ժամանակում ամեն մի յարմարութիւն պատրաստելով նոյն

իսկ մի ամիս անցած սկսեց նորից հրատարակուել. յուլիսի 27-ին ծանուցանելով որ „Հայրենասէրը առ այժմ 15 օրն անգամ մը պիտի հրատարակուի“: Այսպէս կիսամսեայ թերթ մնաց „Արագածունեաց“ թերթը մինչեւ իւր վախճանը, այսինքն գարձեալ մի տարի: „Արշալույսի, չափ օժանդակողներ չունեցաւ „Հայրենասէր“: Նիւթական միջոցները թոյլ չը տուին նորան շարունակուելու եւ օտիպեցին դադարել 1846 թուականի մայիսի 10-ին:

„Հայրենասէր“ ինչպէս որ գիրքով էր նման „Արշալույսին“ այնպէս էլ համամիտ էր եւ պաշտպան նորա գաւառած սկզբունքներին: Միայն չէր գիրք էր բռնում կառավարչական եւ թունդ կրօնական վէճերից: (5)

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1. Աղբիւրներ «Հայրենասէրի».

ա „... Այս ընկերութեան (Արագածունեաց) երախայրին հղաւ „Հայրենասէր“ աշխարհաբար շաբաթաթերթ... „Հայրենասէրի“ իւր ինքնուրոյն եւ մասնական արդիւնքը կրնանք թերեւ նկատել սա պարագայն՝ որ իբրեւ գործիք „Արագածունեաց ընկերութեան“. նոյն, ընկերութեան անդամոցն ուսումնական աշխատութեանց զբաղուելու համար է... „Հանգ. Ամսօր.“ 1888 էջ 107.

բ „... Արշալույսի“ օրինակէն խրախուսուելով եւ օրուան վրայ ուսմանց սէրն ու եռանդը արծարծելով ի Զմիւլնիա, ուրիշ լրագրի մ' ալ 1844 (") հրատարակութեան ծնունդ տուաւ եւ էր „Հայրենասէր“ կոչուածը որուն նպատակն բանասիրական էր: Բայց սակաւատեւ եղաւ, շարունակութեան համար քաջալերութեան տարրը պակսելով... „

„Պատմ. հայ. գալր.“ էջ 474.

գ „... Հայրենասէր-հանդէս հիմնուած Զմիւլնիայում պ. Սելումեանցի ("). տեւած երկու (") տարի... „

„Այժմ. հայերը“ էջ 82.

դ „... (Հ) հայրենասէր. Гайренасеръ. „Армянскій (!) патриотъ—журналъ, основанный въ Смуриѣ-жѣ г-мъ Селумиан-

пемъ, (?) существовавший два (?) года..“

„Нынѣш. Армян.“ էջ 82.

գ. „Հայրենասէր“ շարաթաթերթ Ձմեռնիա.
... Հրատարակութեան նպաստեցին (‘)
„Արագածունեաց ընկերութիւնը“ Նոքա
(‘) բացին նոր տպարան իրենց ընկերու-
թեան համար, նպատակ դնելով ժողովուր-
դի մէջ գրքեր տարածելու...“

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռ.)

ե. „Հայրենասէր 1853 (‘‘) Ձմեռնիա Սէլ-
վիան (‘‘)“

„Դաս. հայ-ազգ. Պատմ.“ էջ 339.

զ. „... Յետագայ 1844 (‘) թուին, դարձեալ
Ձմեռնիայի մէջ Սէլուսեանցի (‘) խմբա-
գրութեամբ ծնեց մի բանասիրական թերթ
„Հայրենասէր“ անունով, բայց սակաւա-
թիւ ստորագրողներ ունենալով դադա-
րեց երկու տարուանից յետոյ...“

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. եր.

է. „... „Հայրենասէր“ ... գեղեցիկ տպա-
գրութիւն եւ լուրջ խորհրդածութիւններ
ժամանակին համեմատ, մինչեւ միեւնոյն
միջոցին „Բազմավէպ“ էն եւ „Արշալոյս“ էն
գատ ալ թերթ չ'կար ազգին մէջ...“

„Յիշատակ“ իզմիրցի ձերմակեանի.

2.) Խաչատուր Մեղիքսեւումեանց կովկասցի մի
վառվառն երիտասարդ էր, որ մի հարկաւոր
նպատակով գտնուում էր Թիւրքիայում:

3.) Հ. Գալէմբեար ըստ իւր սովորութեան իւր
տեսութեան մէջ յառաջ է բերել եւ „Հայրե-
նասէր“ ուսումնական—գիտնական յօդուած-
ների ցանկը:

4.) Իզմիրցի պ. ձերմակեանի ձեռագիր յիշատա-
կարանում կարգում ենք որ „Հայրենասէր“
դադարուեց կառավարութեան հրամանով:

5.) 1843 թուականի վերջերին „Հայրենասէր“
առաջին տարին Խ. Մեղիքսեւումեանց մի կրօ-
նական թէ ազգային թերթ եւ վէճի համար
մի քիչ ընդհարում ունեցաւ „Արշալոյս Արա-
րատեան“ օրագրի խմբագրապետ Ղուկաս
Պալտազարեանի հետ: Բայց Մատթէոս սրբա-
զան՝ (սպա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց)
իւր ազգու խօսքերով հաշտեցրեց երկու խմբ-
ագրերներին, որոնք եւ հաշտ ու սիրով մնա-
ցին այնուհետ:

15.

ԱՆՔԱՐԵՐ^{1.)}

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՌՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԸՆՏՈՆԵԿԱՆ ԵՒ
ՔԵՂՈՎԱԿԱՆ. 2.)

Կոստանդնուպոլ. (Տաճկ.) 1845-(3) 1894.- եւ

Հրատարակում էր՝ շարաթ օրերը.

Խմբագիր՝ ձ. Բ. Կրին (4)

Փոխ-խմբագիր՝ Հ. Ս. Պարնըմ.

Ի տպարանի Ա. Յակոբ Պոյաճեան.

Դիրքը՝ (5) (տետր.) 4 թուղթ 8 էջ 3-սիւն-
եան 29×40. Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագիրն է՝ տարեկան 2 մէճիւ.

Լեզուն, ոճը՝ } „Հուսկուրեմ“ կ'առնու մտաց
անընկճելի եւ անյողոյող ու-
Ուղղագրութ. } նակութիւն մը ձեւը եւ...“

Ծրագիրը՝

ԿՐՕՆԱԿԱՆ.— ձառեր, քարոզներ, բարոյա-
կան յօդուածներ, խրատներ եւ այլն:

ՌՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.— Թարգմանական, յօդուած-
ներ, ուսումնական նորութիւններ, լուրեր
եւ այլն:

ԸՆՏՈՆԵԿԱՆ.— Այլ եւ այլք, փշրանք, նա-
մակներ, ընտանեկան յօդուածներ...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.— Հանգէս Գաղաքական
Արտաքին լուրեր, վերջին լուրեր...

Արժէք գրամոց

Բովանդակութիւն 1886. թիւ 31.

Դիպուած մը. Մը. Մուտքէ պատմուած.

Ինչո՞ւ համար կորսուեցան.

Հիւանդանոց զանց առնուած որոշմ.

Անգիտակ ազգեցութիւն.

Յառաջադիմութիւն 'ի Փիճի.

ձաքոնեան կեանք 'ի նաւակս.

Ամառնային վտանգներ.

Աբրիկեան լերանց Վեհապետ.

Ոչըվիացիք, Այլ եւ այլք, Փշրանք, նա-

մականեր.

Հանդէս քաղաքական.

Արժէք դրամոց.

տեմարան պիտանի գիտելեաց» Իզմիրում հրատարակուող բողոքական քարոզչաների թերթին օժանդակ եւ օգնող Հանդիսացաւ «Աւետարներ» անունով կիսամսեայ լրագիրը, 1845 թուականի սկզբից հրատարակուելով Կոստանդնուպոլսում նոյնպէս Ամերիկեան Միսիոնարներէ ձեռքով: Ծալրայեղ կրօնական էր սկզբում «Աւետարները». չունէր ոչ «Ուսումնական» եւ ոչ էլ «Քաղաքական» բաժիններ: Որպէս վճարան թերթի ճակատին դրուում էր Ղուկաս Աւետարանչից այս խօսքերը—

«Ահա ես ձեզի մեծ ուրախութեան աւետիս կուտամ»:

Եթէ Ամերիկացւոց եւ Անգղիացւոց ոսկիները ջրի պէս չը վազէին «Աւետարներ» խմբագրատուն, գուցէ նա վաղուցուանից դադարուած կը լինէր, բայց նիւթական կողմից խիստ ապահով, ցաւօք սրտի գեռ մինչեւ այժմ պահպանել է իւր գոյութիւնը:

Կեղծաւոր փարիսեցիները՝ «Աւետարներ» տեսչութեան անդամները ոչ մի միջոց չէին խնայում իւրեանց թերթի տարածուելուն եւ գեղեցկացնելուն: Որպէս զի աւելի լաւ կարողանան հասնել իւրեանց «սուրբ» նրպատակին, «Աւետարներ» խմբագրութիւնը յարմար է գտնում 1872 թուականի փետրուար ամսից հրատարակել գործնալ մի աւետարներ «Անկեղիօֆորոս» անունով յու-

նարէն տառերով, տաճկերէն լեզուով. ինչպէս եւ 1873 թ. մի Աւետարներ տղայոց համար (7.) Հայերէն տառերով եւ Հայերէն լեզուով: «Աւետարներ» հրատարակուելու փորձեր եղան եւ Հայ տառերով տաճկերէն լեզուով եւ այլն: Այդպիսով «Աւետարներ» լրագիրներէ մի շարք ամեն կերպ շուսլու-թեամբ, աժան, շատ անգամ էլ ձրի տարածուեց Հայ ժողովրդի մէջ: Գուցէ թէ այդ անպատկաններին յաջողուէր փոքր Ասիայում մի գործ՝ ի կատար հանել, եթէ նոյն երկրում ազգի սրբութիւններին ու Եկեղեցուն պաշտպան կոնգրանձ չը լինէին Հայ լուսաւորչական թերթերը՝ «Արշալոյսը», «Հայրենասէրը» եւ յետոյ «Հայաստանը»:

«Աւետարները» թէեւ կրում է իւր ճակատին բացի կրօնականից եւ «ուսումնական-ընտանեկան» բառերը, բայց շատ ցանցառ տեղեկութիւններ կամ նիւթեր է տալիս դորանց համեմատ: Բայց թէ կրօնականը, մանաւանդ նախնական թուականներում, շատ լալիշ ու սանձարձակ էր: «Աւետարների» էջերը լի են անտակտ ու անշնորհք յօդուածներով: Քարոզները, խորհուրդները, իւրեանց տմարդի եւ անխելահաս կազմութեամբ, այսօր ծաղրի ու կատակի տեղ կարող են հարկաւորել: «Աւետարների» մի խորհուրդի հետ մեր ընթերցողներին ծանօթացնելու համար յառաջ ենք բերում հետեւեալը՝

ԹՅՆԱՄԻՆ ԻՆՉՊԵՍ ԶԻՆՈՐԵՓ ԸՆՆԱՌԻ Է.

«Կ'ըսուի թէ մարդ մը եթէ իր մարմնոյն վըրայ մեղր քսելու ըլլայ, մեղուն զանիկայ չ'խայթեր: Ուստի փեթակի հետ դործ ունենալով, կամ վայրի մեղուններու բոյն մը աւրել ուզելով, աս փոքր կենդանիներէն վտանգին մէջ եղողներն եթէ իրանց ձեռքին եւ երեսներուն մեղր քսեն, յիշեալ վրտանքէն եւ չարիքներէն պահպանուելու համար պրծած են: Մենք ալ եթէ բռնաւոր եւ չարակամ անձանց անարդանքէն, հալածանքէն եւ չարիքներէն պահպանուելու համար ամենէն աղէկ միջոցը հոգի-

նիս մեղրի մէջ թաթխելն է. այսինքն ամեն կերպով հեղութեամբ, քաղցրութեամբ, երկայնամառութեամբ եւ համբերութեամբ վարուելն է. ասանկով ամենադառն թշնամոյն մեզ վնասելու համար ըրած բոլոր ջանքերն ի դերեւ պիտի ելնեն» (7).

Ահա այսպիսի խորհուրդներով է առաջնորդում «Աւետարներ» իւր ընթերցողներին:

«Աւետարներին կատաղի թշնամի էին ժամանակակից բոլոր հայ լրագիրները, մանաւանդ Չամուրճեանի «Հայաստանը», հայր Դիմաքսեանի «Լոյսը»:

Պէտք է ասել որ «Աւետարներ» իւր աժանութեամբ վերջին տարիներս բաւականին տարածուել է հասարակութեան մէջ: Նորա ստացողների թիւը այսօր 2000-ից անցնում է: Առողջապահական եւ առեւտրական մասերն էլ աւելացան վերջին ժամանակներում «Աւետարների» 40-ամեակն անցնելուց յետոյ:

«Աւետարներ» նախ տպագրուում էր Զըրէլի տպարանում, յետոյ Արամեան տպարան. 1873 թ. յունիսի 15-ից (թիւ 3) ըսկսեց տպագրուել Յ. Պոյաճեան տպ. 1874 թ. յունուարի 7-ից դարձեալ Արամեան, յետոյ դարձեալ Պոյաճեան, որ եւ շարունակուում է մինչեւ այժմ:

«Աւետարների» էջերում վերջին տարիներում երբեմն երբեմն երեւում են պատկերներ ու նկարներ: Նախ մինչեւ 1861 թ. ռուսականը հրատարակուում էր որպէս կիսամսեայ. յետոյ ամսաթերթ երկու թուղթ, որ 3 տարի յետոյ քառածալ (8 էջ) դարձաւ: 1870 (8) թուականից սկսեց հրատարակուել շաբաթաթերթ, որ եւ տեւում է մինչեւ այսօր:

«Բազմավէպ»-ից յետոյ «Աւետարներն» է այժմեան հայ երկարակեաց լրագիրը որ յառաջիկայ տարում կը լրացնէ իւր 50-ամեակը:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Աւետարներ» շաբաթաթերթի երեք թ. համարները (1872—73—74) միասին կազմուած մի օրինակ կան Ալէքսանդրապոլում «Շիրակ» գրադաճառանոցում:

«Աւետարներ» եւ մեր աղբիւրները:

ա. «Աւետարների առաջին թիւը լոյս տեսաւ 1855(“”) յուն... Աւետարների ցայսօր վարած կեանքը նկատելով, պէտք է ըսել որ այս թերթը թէեւ հայերէն լեզուաւ է բայց ազգային չէ: Իրեն համար ազգին ոչ անցեալը եւ ոչ ներկայն հետաքրքրական է...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1889. էջ.

բ. «... Կ. Պոլսում նորից բողոքականները դուրս եկան իրենց ամենօրեայ (“”) «Աւետարներ» թերթով, որպէս զի լաւ կարողանան տարածել բողոքականութիւնը...»

«Հայկ. Մատեն. Ա. Լ էջ 148.

[... in Konstantinopel wieder die protestantischen Missionäre mit einem Tageblatte, dem „Awetaber“ oder Glücksboten auftraten, um unter der armenischen... „Arm. Bibliit.“ A. L. էջ 148.

գ. «... Բողոքական միսիոնարները... 1845 թուականին սկսեցին Պոլսում «Աւետարներ»... լրագիրը. որ քանի մի փոփոխութիւն կրած է. 1855-ին վերանորոգուած մինչեւ այսօր էլ շարունակուում է... Այս թերթը ինչպէս յայտնի է պաշտպան է բողոքական քարոզիչների շահերին եւ դուրա այսքան տարուայ յարատեւութիւնը հիմնուած է ոչ թէ քաժանորդագրութեան օգնութեան վերայ, այլ միսիոնարական ընկերութեան զոհաբերութեանց վերայ...»

«Արձագանք» 1882. № 21. Ա. Եր.

դ. «... Աւետարներ (18)55—90 (“”) խմբ. բողոք. միսիոնարների. Շտեմարան պիտանի գիտելեացի» շարունակութիւն... «Հայոց արդի մատենադր.» (ձեռագ.)

ե. «Աւետարներ. 1855 (”) Պոլիս. Միսիոնարք» «Դասագ. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 338.

«Շտեմարանի» մասին ոչ մի բան չեն գրել հ. Զարբանաւեան իւր «Մատենադրութեան» մէջ, եւ պ. Դիւլօրէի Իսկ գրողներից միայն պ. Նրեցիան ճիշտ է լինել «Աւետարների» սկզբնաւորութեան տարին. իսկ միւսները ինչպէս եւ հ. Գալէմբեարեան, տասը տարի սխալուում են որ շատ ներքին չէ:

- 2.) Այս տողերը չէր գրուում „Աւետարանի“ սկզբի տարիներում:
- 3.) „Աւետարանի“ հրատարակութեան սկիզբը գրուեց 1845 թվականին. բայց անցեալ 1893 թ. համարները վերայ գրուած լինելու տեղ 49-դ տարի, գրուած է 46-դ տարի: Դորա համար պէտք է կասկածել որ „Աւետարանը“ 70-ական թվականներին մի երեք տարով դադարուած է:
- 4.) Նախ գրուում էր „Ամերիկացի Միսիոնարաց կողմէն՝ Խմբագիր Ս. Պլիս“:
- 5.) Նախ, մինչեւ 70-ական թվականները, (թերթ) միածալ 4 էջ երէք սինեան 28×32 հ.-մետր:
- 6.) Բաժանորդագրինը աժան է նշանակուած. երկու մէքիտ. կամ 30 դուրուշ:
Ռուսական փողով մօտաւորապէս 3. ռ.
Ֆրանսիական „ „ „ 7. ֆ.
- 7.) Ցես „Աւետարան“ 1872. թիւ 32. էջ 8.
- 8.) Հ. Գալէմբերեան գրել է „Աւետարանը“ շարաւրթները դարձաւ 1877-ին, որ սխալուում է:

16.

ԱՋԳԱՍԷՐ²⁾.

ՕՐԱԳԻՐ

ԱՐԱՐԱՑԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՔՈՂՈՎՈՒՆ ՑՆՑԵՐՈՒՆ ԲՆՈՒՆ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՑ.

(Երկշաբաթաթերթ)

Կալկաթա (Հնգկաստան) 1845—1852.
Հրատարակուում էր՝
Խմբագիր՝ Մ. Դ. Թադիաթեանց.
Տպարտն Արարատեան ընկերութեան
Դիրքը՝ (թերթ) քառածալ 8 էջ...
Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար
Բաժանորդագրինը՝ տարեկան 24 ռուբլի
Լեզուն ռուս
Ուղղագրութ. { „... գնա Ազգասէր, մե-
դիր որպէս եւ ամենայն նա-
խորդը քո եմէ միայն քո...“

Ծրագիրը՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Քաղաքական եւ ազգային
յօդուածներ, լուրեր, տեղեկութիւններ եւ
ալլն:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ—Յօդուածներ, գաղափարական վի-
ճակագրութիւններ. . .

ԲՆՈՒԿԱՆ—Յօդուածներ բնական գիտու-
թեան վերաբերեալ. . .

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ—Բարոյական գիտելեաց վե-
րայ յօդուածներ, բանաստեղծութիւններ,
զուարճալիք, բանասիրական հատ ու կտոր
յօդուածներ եւ ալլն:

Նդկաստանի հայ ազգա-
բնակութիւնը որ
կարող է պարծենալ
հայ լրագրութեան
հիմը գնելով, պա-
կաս պարծենալու չէ
եւ «Ազգասէր» շա-
բաթաթերթի հա-

մար, որ մինչեւ իւր ժամանակին հրատարակ-
ուած լրագիրների մէջ փայլում է:

Հանգուցեալ յայտնի բանաստեղծ եւ հրա-
պարակախօս Մեսրոպ Պ. Թադիաթեանց (2)
որ մեր զրականութեան նոր պատմութեան
մէջ պատկառելի տեղ է վայելում, 1845
թվականին օգոստոսի 6-ից սկսեց հրա-
տարակել Կալկաթայում «Ազգասէր» շաբա-
թաթերթը, օժանդակութեամբ «Արարատե-
ան ընկերութեան», որ նոյն թվականի
սկզբից կազմուած էր Կալկաթայում, (3) կըը-
թուած, հարուստ եւ ուսումնասէր անձերից:
Սորանց նպատակն էր՝ «... տեղաբնակ հայաց
ազգայնութեան պահպանման եւ ուսումնա-
կան յառաջդիմութեան ձեռնառւ ըլլալ,
գաղափարներ հաստատելով եւ գլխաւորաբար

օգտակար գրքեր հրատարակելով. . .» (4):

«Ազգարարի» նշանաբանն էր «Աստուծոն առնէ զմարդ երջանիկ».

«Ազգասէր» իւր բազմազան բովանդակութեամբ, պատուաւոր տեղ է բռնում մեր մամուլի պատմութեան մէջ. մանաւանդ գորուս առաջին կիսում որ անհամեմատ գլխաւոր էր քան այժմ լրագրութեան գործ շարունակելը, դարձեալ Հնդկաստանի 10—15,000-ի չափ հայ ազգայինների մէջ այնպիսի սէր եւ յարգանք վայելեց, որ իւր նախորդների մէջ առաջինն եղաւ:

«Ազգասէր» լեզուն նախ պարզ աշխարհաբար էր: Լուստհոգի խմբագիրը երբ տեսաւ որ Հնդկահայ եղբայր այնքան գուրեկան չէ այդ, հետեւեալ տարին փոխեց գրաբարի եւ գնալով աւելի եւս «Ազգարարի» սէրն ու համակրտնքն աւելացաւ: Հանգուցեալ խմբագիրը բացի «Ազգասէր» ազգասէր խմբագրութեան գործը կատարելուց, վարում էր Վալկաթայի Ս. Սանդիտեան նորահաստա հայոց գալոսի տեսչի պաշտօնը:

Հրատարակուում էր իւր համեստ շրջանի մէջ «Ազգասէր» շաբաթաթերթն ամեն կերպ պաշտպանելով ու գովելով տղային շահերը: Ցաւալի է որ երկար չը տեւեց Թաղիաթեանցի շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը. 1848 թուականի յունիսի 24-ի «Ազգարարի» համարը գուժեց «Արարատեան ընկերութեան» լուծումը: Ընկերութեան լուծումով դադարեց եւ «Ազգասէր» հրատարակութիւնը:

Ոչ այնքան ընկերութեան քակտումը, որքան «Ազգասէր» դադարումը մեծ ցաւ պատճառեց Հնդկաբնակ հայ գաղթականութեան. այնպէս որ ամեն տեղերից յորդորներ եւ ցաւակցական թղթեր տեղացին «Ազգասէր» խմբագրութեան, եւ դորանց հետ էլ մեր հայ եղբայրք առանց յապաղելու օգնութեան ձեռք կառկաւելով հանդանոցի մի տպարան գնեցին եւ նուիրեցին շնորհ. Թաղիաթեանցին:

«Ազգասէր» վերստին սկսեց հրատարակ-

ուել նոյն թուականի (1848) սեպտ. 16-ին՝ «ի տպարանի «Ազգասէրի Արարատեան»:

Զմիւռնիայի «Արշալոյս Արարատեան» իւր 324 թուովն հրաւեր կարգաց Թիւրքիայի հայերին, օգնել «Ազգասէր» հրատարակութեան գործին: «Արշալոյսի» ձայնն ունեցաւ իւր օգտաբեր նշանակութիւնը. նուէրներ ուղարկուեցին «Ազգասէրին» Տաճկաստանից, Ռուսաստանից եւ Եւրոպայի մի քանի քաղաքներից:

Ի յիշատակ դադարեալ ընկերութեան, խմբագիր Թաղիաթեանց իւր հանդիսի անունը փոխեց «Ազգասէր Արարատեան» Հանրապետական հասարակելով: Այս անգամ էլ որպէս նշանաբան գրուած էր «Ազգասէր» ճակատին՝ «Մաքուր խղճմտանքն առնէ զմարդ երջանիկ»:

1849 թ. սեպտ. 15-ին «Ազգասէրը» դարձաւ երկշաբաթաթերթ. անուանուելով Հանրապետական հասարակելով, «Աստուծոն եւ աշխատութիւն» գեղեցիկ նշանաբանով:

Կիսամսագիր «Ազգասէրը» մի երկու տարուց յետոյ նորից նիւթական պակասութիւն զգաց: 1851 թ. փետր. 15-ին, «Արարատեան Ազգասէր» 54-դ համարի մէջ Թաղիաթեանց նկարագրեց իւր սուղ միջոցները գրամատկանին վերաբերեալ, այսպէս վերջոյնեւելով իւր խօսքերը՝ «... Գնա՛ Ազգասէր մեռիւր, .. այլ երանի էր քեզ եթէ զմահ ծերունոյն Սիմէօնի մեռանէիւր ասելով՝ արդ արձակեալ զծառայս քո խաղաղութիւն»:

«Ո՛ր սիրտ չի խոցեր այս թախծալից հրաժեշտէն» գրում է հ. Գալէմբար:

Հայ ազգասէր անձինք կարգաւորով այս առգերը նորից կամեցան օգնել իւրեանց նուէրներով: Ուղարկեցին գրամատկան հանգանակութիւններ, նուէրներ, որ եւ միջոց տուին «Ազգասէր Արարատեան»-ին հրատարակութեան:

Խմբագիր Թաղիաթեանց «Արշալոյս Արարատեանի» 1851 թ. 398-ի մէջ «Ազգասէր Արարատեան» այս երբորդ անգամ վերնագրով հրատարակեց Հնդկաստանի զանազան քաղաքներից

ստացած նամակներն. որոնցից յիշատակութեան եւ ուշադրութեան արժանի է «Թուղթ Մարիամայ Յ. Յարութիւնեան եւ օրիորդ Թագուհւոյ Մանուկեան» Բաթավիայից, որոնք 400 ռուբլի (մօտ 400 ռ. կամ 1000 ֆ.) ուղարկելով Թաղիաթեանցին՝ ի միջի այլոց գրում են «... Եթէ Հնար իցէ այս ու գուզն գումարիւ ձեզ քաջալերել առնել, զի կրկին սկսանելով ի լոյս ածջիկ զԱզգասէր ձեր, մեք հոգւով ուրախ լիցուք, քան զի կարի ցաւ է մեզ ընդ կորուստ այսպիսի մի պատուական լրագրի յաղագս մեր ի Հնդկս (Շ)...»

Արդեօք մեր ժամանակում էլ կարո՞ղ է պատահել մի այսպիսի բան Հայ կանանց կողմից:

Ազնիւ Հայուհեաց ազնիւ գործը, խրախուսեց, քաջալերեց, բարեյիշատակ խմբագրին: Նա իւր ջանասէր հոգով նորից գործի գլուխ կանգնեց, նորից սկսեց ազգօգուտ գործը՝ «Ազգասէր Արարատեանի» հրատարակութիւնը, իւր սկզբի գիրքով եւ ծրագրով, բայց այս անգամ էլ հազիւ մի տարի կարողացաւ շարունակել:

1852 թ. սկիզբներին «Ազգասէրի» սեփական տպարանը փոխադրուեցաւ Կալկաթայից 30 մղոնի չափ հեռու գտնուող Զիչրա գիւղաքաղաքը:

«Այս օգափոխութիւնն ալ չօգնեց» գրում է Հանդ. Ամսօրեան, 1852 թ. յուլիսի 15-ին ի սպառ դադարուեցաւ նիւթական պակասութեան պատճառով: «Ասիկայ (նիւթական պակասութիւնը) Հայ լրագրութեան հին սովորական համաճարակ եւ մահացու ախտն է» աւելացնում է Հ. Գ. Գ.

Այսպէս դադարուեցաւ «Ազգասէր Արարատեան» հանրապատում կիսամսագիր. Կալկաթայի հանդէսը 7—8 տարի հրատարակուելով:

Լրագրի կոչման համեմատ «Ազգասէրի» երեսին նշանաբանի տակ տպագրուում էր Արարատ մեծ եւ փոքր լեռները:

ԹՆՆՑԹԱԹԻՐԻՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Ազգասէր» հանդէսը.

ա. «...Ազգասէր» Հնդկահայոց ամենանշանաւոր թերթն էր, չունեցաւ իւր նմանն՝ ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ, իւր անաչառութեամբն եւ տեղական լրոց առատութեամբն շատ սիրելի էր եղած իւր ընթերցողած... Հնդկահայոց պատմութեան նշխարահայ բաւական հարուստ թանգարան մը եւ հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ բարի յիշատակ մը եւ պատուաւոր գիրք մը ժառանգութիւն թողելով...»

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1888 էջ 106.

բ. «... Բայց Թաղիաթեանցի գրէջը շատ համակրական լինելով, ոմանց մէջ ցանկութիւն ծագեցաւ նիւթապէս օժանդակել «Ազգասէրի» վերականգնելուն: Երեւի թէ այդ օգնութիւնը մեծ չէր. որովհետեւ 1850 թուին Թաղիաթեանցը նորից սկսելով իւր լրագիրը, ստիպուած էր 1851 (՝) Թերթին բոլորովին լռել...»

«Արձագանք» 1882. № 21. Ա. Եր.

գ. «1844 (՝) Կալկաթայի Մարդասիրական (՝) ընկերութիւնը (հիմնեց) Մեսրովպ Թաղիաթեանցի «Ազգասէրը»:

«Նոր-Դար» 1884. № 34. Սլաք.

դ. «... Խմբագիրն Մեսրովպ Թաղիաթեանց՝ արժանաւոր երեւեցաւ ազգակցած վստահութիւնն ու իրեն յանձնած պաշտպան ու աշխոյժ եւ եւանդուն... գրչովն ու սրտով՝ ամենուն ընդունելի բոլոր իւր լրագիրը...»

«Պատմ. Հայ. դպր.» էջ 475.

ե. «... Իւր («Ազգասէր») նիւթը քննելով կը տեսնենք որ քաղաքական մասին կատարելութեան... այն չափ միտ չի դնել. այլ աւելի կը ջանայ բարոյական, բանասիրական, տնտեսական ու զուարճալի հատուածներ հրատարակել եւ գլխաւորաբար իրեն պարտք կը սեպէ Հնդկաստանի Հայոց ազգային որոշումներն ու դպրոցական վիճակը ծանուցանել. հոն տեղացի Հայոց ազգային հոգին պահել ու վառել...»

«Ներուպա» 1850. թիւ 34.

զ. «Ազգասէր օրագիր ազգային եւ բանասիրական, հրատարակեալ ի Կալկաթա (1844 (՝)—47 ՝). խմբագրութեամբ Մեսրովպայ Թաղիաթեանց Ա. Վ. Սարկաւազի Ս. Լ. ջմիածնի...»

Մատեն. Հայկ. Զարբ. Էջ 9.

է. յ. . . . Ներկու տարի յետոյ (1847 ՞)
յայտնի բանաստեղծ . . . Կալկաթայում
հրատարակում է „Ազգասէրը“ . . .“

„Հայկ. մատեն.“ Ա. Լ. Էջ 148.

[Zwei Jahre später begann der berühmte Dichter Taghetian in Kalkutta die Herausgabe des „Asgasser“]

„Arm. Bibl.“ II. A. L. 52 148

Ը. յ. . . Հնդկաստանի մէջ, Կալկաթայում
դուրս եկաւ պատրիիօտ АЗЕАССЕРЪ, 1841
[Թուականից մինչեւ 1849(“)...“

„Այժմեան հայերը“ Դիւօր. Էջ 82.

[„... Въ Индіи, въ Калькутѣ, выходилъ *цивиленъ* Азкассеръ, (Патріотъ) съ 1845 по (до?) 1849(?) ...“]

., Ныяѣп. Арх " 52 82.

Թ. ՆԱԳԳԱՆԻՐ ԱՐԱՐԱՏԵՆՆԻ՝ 1845— 49(*)
ԿԱՂԿԱԹԱ՝

Պատ. հայ-ազգ. պատմ.՝ ք. 5 337.

Ժ. ,. . Բացի սորանից(, Հայոց հեւրանոց“ - եց)
Կալկաթայում , Արարատեան“ ընկե-
րութեան ջանքով հի(մ)նուեցաւ , Մար-
դասիւրական ճեմարանը“ իւր տպարանով,
որի մէջ ներկայ դարու կէսերին տպուում
էր , Սեզանսէր“ (անունով) օրագիրը, Մե-
րօր Թաղիաթեանցի խմբագրութեամբ...“
„Պատմ. Հայոց“ Ս. Պալաս. էջ 423.

„Պատմ. Հայոց“ Ս. Պալաս. էջ 423.

ժա. ,. . . Այս Թերթի գրողն էր Արշ. Աբա-
բատեան. Թղթակիցներ ունէր այնտեղ
. . . Թերթի հրատարակութեան համար (')
կազմուեց մի ընկերութիւն ,Արարատ-
եան՝ ծրագիրն ու նպատակը նման էր
նախորդներին . . .

„Հայոց արդի մատենագիր.“ (Ճեռագ.)

2.) Ս. Էջմիածնի Սարկաւազ Թաղիաթեանցի մասին լաւ ծանօթութիւն ունենալու համար պէտք է կարդալ „Կենսագրութիւն Մեսրոպ-բայ Դավթեան Թաղիաթեանց Երեւանցւոյ, հաւաքեց եւ խմբագրեց Տ. Յովհ. քահանայ Մկրտան: Թիֆլիս 1886. Յով. Մարտիրոս. տպարան“:

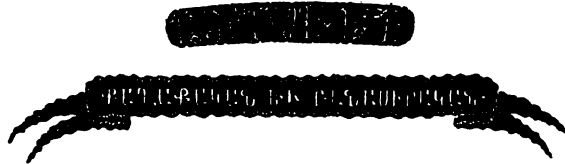
8.) Զբ չփոթել Կոստանդնուպոլսի ,Արարատեան ընկերութեան՝ հետ, որ հիմնուել է 1876 թուականին:

4.) Տես՝ „Հանդէս Ամսօրեայ“ 1888. էջ 107.

5.) Տես՝ „Արշալ. Արարատեան“ 1851. Թիւ 398.

17.

у n y u v 1.)

(Նաբաթ ԿԹԵՐԹ)

Տ փ խ ի ս (Ռոճսաստան) 1846—1858.

Հրատարակուում էր՝ շաբաթ օրերը.
Խմբագրութեամբ՝ Յ. Կարինեանի եւ
Մ. Պատկանեանի. 2).

Ի տպարանի Ընծայելոյ յազնուական
Գէորգայ Արծրունւոյ Ներսիսեան Հո-
գեւոր դպրոցի Հայոց 3).

ՊԻՐՔԸ՝ (Թերթ) միաժալ (4 էջ) երկսիւն-
եան 30X44 հ.-մետր.

Թոռնիքը եւ տիպը՝ միջակ.

Բ ա ժ ա ն ո Ր գ ա գ ի ն ը՝ տարեկան 7 մանէթ.

Լեզուն ոճը՝
Ուղղագրութ.
Ծրագիրը՝—

ਧਰਮ ਗੁਰੂ—

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ. — Պաշտօնական տեղեկու-
թիւններ լուրեր, հրամաններ, յայտարարու-
թիւններ, խառն քաղաքական լուրեր: Ներ-
քին յսւրեր:**

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.—Ոտանաւորներ, առականներ,
անեկոտներ, վէպիկներ . . .

Բովանդակութիւն (4) 1847. № 39.

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԲ.—Թիֆլիս.—Տ. Տ. Ներսէս
Ե.-ի Օժման Հանդէսը.—Օրինակ նամակի կը-
նիտդ Վարանցովի առ Սրբազնականատար Կա-
թողիկոսն: — Ստաւրապոլ: — Վիճաբանու-
թիւն 'ի վերայ սիրոյ.—Մով. Զոհրադեան:
ԽԱՆՆ ԼՈՒՐԵՐ.—Անգղիա, Գաղղիա, Գեր-
մանիա, Բելղիա, Բրուսիա, Իտալիա, Տաճ-
կոստան:

Իշտ կէս դար էր անցել այն օրից երբ Հնդկաստանի առաջին հայ լրագիրն սկսեց հրատարակուել, Ռուսաստանում գեռ նոր ըսկսուեց մեր լրագրութեան գործը:

Իշխան Վորոնցովի Կովկասի կառավարչապետ նշանակուելով, երկիրը բարոյական վերափոխութիւն կրեց: Հազիւ թէ նա մուտք էր գործել Տփլիս, կամեցաւ հրատարակել մի շաբաթաթերթ ռուսերէն, հայերէն, վրացերէն եւ թիւրքերէն լեզուներով:

1846 թուականից սկսուեցաւ ռուսերէն «Кавказ» լրագիրը Կոստանդինովի խմբագրութեամբ: Նոյն թուականին սկսուեցաւ եւ հայերէն լեզուով «Կովկաս» շաբաթաթերթը, դարձեալ Կոստանդինովի պաշտօնական խմբագրութեամբ: Բայց որովհետեւ պատասխանատու խմբագիրը հայերէն չէր իմանում, խմբագրութեան եւ այլ հոգաժողութիւնը բաւականին ազատ վարում էին Կարնի գաղթական Յակովբ վարժապետ Կարինեանցը եւ Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի ժամանակակից տեսուչ պ. Միքայէլ Պատկանեանը (յետոյ Կօլէժսկի սովետնիկ): 5) Աւելորդ չէ յիշել այստեղ, որ իշխանը վրացերէն եւ թիւրքերէն լեզուների համար «Կովկաս» ին ընդունակ խմբագիրներ չը գտնելով, յիշեալ լրագիրը այդ լեզուներով լոյս չը տեսաւ:

Որպէս մի նորութիւն «Կովկասի» երեւոյթը, Տփլիսի ժամանակակից հայ գրողներէց հաւաքուեցին 'ի միասին, շաբաթաթերթի խմբագրութեան գործը յաջող հիմքերի վերայ դնելու: Խմբագրի եղբայրը՝ Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեան, որը վեր-

ջը պատճառ եղաւ այդ լրագրի գաղարման, մեծ բաւականութեամբ աշխատակցում էր «Կովկաս»ին:

«Կովկասը» հրատարակուում էր գրաբար լեզուով, որի կարդացողները մի առանձին գասակարգ էին կազմում:

Իսկապէս «Կովկասը» այն արժանաւորութիւնը չունէր ինչ որ ունին մեր ժամանակակից թերթերը: Պաշտօնական չոր ու ցամաք լուրեր ու տեղեկութիւններ արտաբայած (թարգմանօրէն) իւր անուանակից ու պաշտօնական «Кавказ»-ից: Մի համեստ դրահատութիւն տալ կարելի է միայն «Կովկասի» բանասիրական բաժնում գծի առկա տպագրուող աշխարհաբար կամ գաւառական բարբառով յօդուածներին, որ բուականին հետաքրքրութիւն ունին: Կանոնաւորապէս, թղթակցութիւններ, նամակներ, «Կովկասը» բոլորովին չունէր: Լրագրի համարների առաջին էջերում որ խմբագիրները սովորաբար իւրեանց յայտարարութիւններն են տեղաւորում—գրում է պ. Յարոյ.—մեր «Կովկասը» մի ինչ որ պատկեր էր տեղաւորում որի նշանակութիւնը ես (պ. Յարոն) չեմ հասկանում (6) ... եւ բոլորովին չէին նեղանայ, եթէ մէկը ասէր ինչ (պ. Յարոյին) ներքեցէք պարոն ձեր խելքի բանը չէ այդ:

1846 թ. յունուարի 12-ից հրատարակուելով, «Կովկասը» իւր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1847-ի վերջերին: 300-ի չափ բաժանորդները չը կարողացան ապահովել «Կովկասի» կեանքը: Նիւթական տեսակետը մի կողմ թողած՝ մի ուրիշ ոչ հաճելի գէպքից ստիպուած գաղարուեց Կովկասի հայ անգրանիկ օրագիր «Կովկասը». իսկ նորո հասակակից ռուս «Кавказ»-ը մինչեւ այսօր շարունակուում է:

ԹԵՆՑԹԻԹԻՆՆԵՐ.

- 1.) «Կովկասի» մասին մեր աղբիւրները. ա. , , . . . Ռուս Կովկասեան երկիրներում, Տեք-

խիստ արտաբերեց երկու հայկական պարբերական հրատարակութիւններ՝ «Կովկաս քաղաքական եւ գրականական բովանդակութեամբ 1846 թ. սկսած, որը պարունակում էր իւր մէջ թարգմանուած ուսուցիչ անուն լրագրի յօդուածները եւ գոյութիւն ունեցաւ միայն երկու տարի...»

„Այժմեան հայերը“ Դիւլոր. էջ 81.

[„... Въ русскихъ кавказскихъ владѣніяхъ Тифлисѣ произвелъ два армянскихъ періодическихъ изданія: „Кавказъ“ — политическаго и литературнаго содержания, основанный въ 1846 г. заключившійся въ переводѣ на армянскій языкъ русскаго изданія того же имени и существовавшій только два года...“]

„Нынѣш. Арм.“ էջ 81.

Բ. „... Նախորդքն քո (,Մեղուի“) անբախտ Կովկաս

եւ Արարատ կարճ կալան կեանս.

Մին երկու ամ, միւսն վեց ամիս,

Ինչպէս մանուկ օրսպակաս...“

„Մեղու Հայաստ.“ 1858. № 3.

Գ. „... Կովկասեան գաւառաց Տփլիս մայրաքաղաքին մէջ ալ 1846-ին քաղաքական լրագիր մը երեւեցաւ „Կովկաս“ անունով: Այս պարբերականին իրմէ առաջ երեւցածներէն էական տարբերութիւնը լեզուին վրայ էր: Հրատարակողը ընդհանրապէս աշխարհիկ (””) լեզուն ընտրած էին, ընթերցողաց մեծ մասին իմանալի եւ օգտակար ըլլալու նպատակաւ... Հմուտ գրիչ մը, ուսումնասէր եւ ուսումնական միտք եւ գիտութիւններ ու խորհրդածութիւններ այս լրագրին բանասիրական արժէքն էին... 1848 (”) ին եւրոպական յեղափոխութիւնք՝ բանադատեցին զՌուսիոս սպառնական օրինաց վրայ առաւելագոյն հսկողութիւն բանացնել, եւ այն պատճառաւ „Կովկաս“ լրագիրն ալ հրատարակութիւնն արգելուեցաւ...“

„Պատմ. հայ. դպր.“ Զարբ. էջ 475.

Գ. „... Իսկապէս Թիֆլիսի մէջ այս հայերէն լրագիրը սկսուելու միտքը երկրիս այն ժամանակուայ փոխարքայ Վօրոնցովին է պատկանում... Մեզ անյայտ պատճառներէց հայոց „Կովկասը“ միայն երկու տարի շարունակուեց...“

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Եր.

Ա. „... Ռուսահայոց մէջ առաջին հայ լրա-

գիրն եղաւ Կովկաս շաբաթաթերթը (գրաբար (”) լեզուով) որ սկսաւ հրատարակուել Թիֆլիսում 1846-ին Տ. Գաբրիէլ (”) Պատկանեան քահանայի (”) խմբագրութեամբ: Նրկու տարի տեւելուց յետոյ, Կովկասը դադարեցաւ...“

„Պատմ. Հայոց“ Ս. Պալասան. էջ 444.

Գ. „... Թիֆլիսի Կովկաս անուն հայերենասէր օրագիրը, երբեմն երբեմն հաղորդելով մեզի մեր սիրելի հայրենեաց փափաքելի լուրերը ինքն ալ մեզի առաւել սիրելի կ'ըլլայ իր պարզ գրաբար լեզուով մէկ տեղ...“

„Հայաստան“ 1847. № 50—83.

է. „... Ն[ժ]է չեմ սխալուում, (սխալուում էք պ. Յարոյ) 1847 (”)–ին էր, որ առաջին անգամ Ռուսահայաստակ հայերի մէջ լոյս տեսաւ Թիֆլիսում առաջին հայ քաղաքական ու քանասիրական շաբաթաթերթը „Կովկաս“ անունով: Այս միանմանութիւն էր այն ժամանակուայ (որ այսօր հրատարակուում է) կիսապաշտօնական „Կովկաս“ ռուս... լրագրի...“

„Հայոց մամուլը Ռուս.“ Յարոյ էջ 18.

Ը. „... Առաջին հայ թերթը որ երեւեցաւ Ռուսահայերի մէջ, դա „Կովկաս“ շաբաթաթերթն էր որ 1847 (”) թուին հրատարակուեց Թիֆլիսում, խմբագրութեամբ Կարինեանի եւ գլխաւոր աշխատակցութեամբ Մ. Պատկանեանի: Բաւական է ասել որ „Կովկասը“ հրատարակուում էր գրաբար լեզուով եւ այդ առիւն գաղափար կը տայ, որ շաբաթաթերթը միայն „ընտրեալներին“ համար էր հրատարակուում... Նա միայն երկու տարի ապրեց եւ 1848 (”)–ին դադարեց...“

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալ. էջ 27.

Թ. „... 1846 եւ 1847 թուերին հրատարակուեց Թիֆլիսում „Կովկաս“ անդրանիկ հայ շաբաթաթերթը եւ իրանից անկախ պատճառով դադարեց...“

„Նիւթեր հայ. պատմ. համար“ էջ 54.

Ժ. „... Կովկաս, քաղաքական, ազգային (”) եւ բանասիրական շաբաթաթերթ: Հրատարակիչ Գ. (”) Պատկանեան Թիֆլիս. ՚ի տպ. Կովկաս օրագրին, (”) 1847 (”)...“

„Մատեն. Հայկ.“ Զարբ. էջ 309.

Ժ ա. „... Լեզուն գրաբար էր որուն մէջ բաւական յաջող ձեռք ու վարժ գրիչ մը կ'երեւնար, նոր յարմարեցուցած բառերուն մեծ մասը լեզուազէտ մարդու մտադրութեամբ եւ ախորժակաւ շինուած կրնանք

Համարել . . . իր պատմական ոճը ծանր, հանդարտ ու չափաւոր կերեւար. . . Բանի ուսահայ ժողովրդենէ ընթերցող չկար՝ այլ միայն ուսումնական դասերէ եւ աշխարհաբարն առ Ռուսահայս գեռ կը սպասէր Արժեաններու եւ Նազարեաններու գրաւորի ելլելու եւ գլխաւորաբար հրապարակական լեզու ըլլալու համար. . .

„Հանդէս Ամսօր“ 1888. էջ 187.

Ժ. Բ. . . . 1846 թուականին Տփլիսում հրատարակուեց „Կովկաս“ լրագիրը. այդ լրագրի հրատարակութեան պատճառ դարձաւ Տփլիսի այն ժամանակուայ կառավարչապետ իշխ. Վորոնցովը, որ ջերմ կերպով աշխատում էր տարածել Ներպական քաղաքակրթութիւնը իւրեան յանձնած երկրին եւ ահա այդ պատճառով նպաստում էր այդ լրագրին:

„Հայկ. մատենադար.“ էջ 149.

[„... Im Jahre 1846 entstand auch in Tiflis eine armenische Zeitung und zwar der „Kaukas“ oder Kaukasus. Den Anlass dazu gab der damalige Statthalter Transkaukasiens, Fürst Woronzow, der es mit der Verbreitung europäischer Kultur in der von ihm verwalteten Provinz sehr ernst nahm und daher auch das Zeitungswesen unterstützte.]

„Arm. Bibliot.“ II. A. L. էջ 149.

- 2.) Իսկապէս պատասխանատու խմբագրապետ ճանաչուում էր պ. Կոստանդինով:
- 3.) Կարճ ժամանակից յետոյ փոխուեց սեփական տպարան:
- 4.) Լրագրի համարները սկզբում ինչպէս որ այժմեան լրագիրները, չէր տպուում բովանդակութիւնը:
- 5.) Թէեւ թերթի վերայ ոչ մի խմբագրի ստորագրութիւն չի երեւում:
- 6.) Այդ պատկերը ներկայացնում է մի մերկ թեւաւոր ծերունի սպիտակ մորուքով նստած ամպերի վերայ: Դորա դիմաց կանգնած է մի երեխայ նոյնպէս մերկ ու թեւաւոր: Հորեզոնի վերայ երեւում է համաստեղութիւնը. պատկերի տակի գրուած գրաբար ոտանաւորը բացառում է նորա իմաստը:

18.

ՍՈՒՐՀԱՆԳԱԿ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ 1.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1846-1846.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութեամբ՝ Յովհաննէս Զամուրճեանի եւ Մկրտիչ Աղաթօնի: . . .

Լեւոնի հրատարակութեան հետեւեալ տարին Յովհաննէս վարժապետ Զամուրճեանց կամ Տէրոյեանցը, մասնակցութեամբ Աղաթօնեան Մկրտչի, սկսեց հրատարակել կիսապաշտօնական „Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ“ թերթը, որ հայոց պատրիարքարանի բերան (օրգան) կարելի էր հաշուել: Ժամանակակից արթուն սրբ. պատրիարքը, Ամենապատիւ Մատթէոս արքեպիսկոպոսը (յետոյ կաթողիկոս ամենայն հայոց) իւր գիրքով ու կոչումով բաւական էր գլուխ կանգնէր թերթի խմբագիրների գործունէութեանը. առաջնորդ լինելով այն ուղղութեանը որը սաստիկ հակառակ էր բողոքական քաղաքացիներին եւ նորանց «Աւետարներ» թերթին: Երկու ուսումնական եւ բարի քրիստոնեայ հայ խմբագիրներ՝ Տէրոյեանց եւ Աղաթօն, ձեռք ձեռքի տուած գործում էին, տնօնակրաբար, հաւատարիմ մնալով իւրեանց սեպուհ պարտականութեան:

«Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ» լրագիրը կարողացաւ կանոնաւոր իւր ստեղծ-

ման օրինակով հրատարակուել միայն վեց ամիս: Սրբ. պատրիարքի խորհրդով՝ որպէս զի գործն աւելի ընդարձակ ու ազատ լինի, թերթի դիրքը, ձեւը, խմբագրական ներքին կազմակերպութիւնը փոխուեց: Պատուելի Յովհաննէս վարժապետ Պրուսացի Տէր-Վարապետեան Չամուրճեան Տէրոյեանց, թերթի նոր փոփոխութիւնների համեմատ արժան համարեց «Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ» անունն էլ այնուհետ նշանակել «Հայաստան» որ առանց ժամանակ կորցնելու հետեւեալ յուլիսին սկսեց կանոնադրապէս հրատարակել:

ԻՆՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Մեր աղբիւրներից մի քանիսը, ինչպէս եւ հայր Գալէմքեարեան, «Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ» անունը չեն յիշել առանձին: Այլ մի քանի տող գրել են այս լրագրի մասին «Հայաստանի» մասին խօսելիս:
- ա. «... Վերջապէս որոշեց հայոց պատրիարքարանն որ «Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ» անուն լրագիր մը հրատարակուի, եւ յաջողեցաւ թողտուութիւն առնուլ...»
 «Հանդ. Ամսօր.» 1888. էջ 18.
- բ. «... Առջի բերան Սուրհանդակ Կ. Պոլսոյ անուամբ սկսաւ հրատարակուել: Զանազան դիպուածներ շատ կերպարանափոխութեան մտուցին թէ օրագրին ոճոյն եւ թէ խմբագրեաց մէջ: Բայց միշտ ազգին պատիւը պահելու խոհական եւ ըզգուշաւոր ընթացք մը երեւցնելով...»
 «Պատմ. հայ. դպր.» Զարբ. էջ 478.
- գ. «... Նոյն միջոցին պատրիարքին շրջապատող երիտասարդ ուսումնականաց մէջ փայլում էր պատրիարքական թարգման Եւրոպայում կըթուած պ. Աղաթօնեանը: 1846 թուին «Սուրհանդակ Կ. Պոլսոյ» լրագիրն էր որ ջերմ պաշտպան հանդեսացաւ հայոց շահերին...»
 «Արձագանք» 1882. № 21. Ա. Եր.
- Դուրեան Նիշիէ վարդապետի «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան» համեմատ աշխատութեան

մէջ չէ յիշուած «Սուրհանդակ Կոստանդնուպոլսոյ» լրագիրը: Ինչպէս եւ հայր Դուրեան չէ յիշել մինչեւ այս թերթի միջոցին հրատարակուած հայ պարբերականներից շատերը: Դրուած է այս գրքում միայն մի քանիսը, որոնք «նպաստեցին աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման» հետզհետէ թօթափելով ի նմանէ իւր մուրացածոյ՝ ճապախ եւ օտարոտի բացադրութիւններն ու բառերը:—[Թուով 20-ի չափ. Սկսելով «Արշալոյս Արարատեանից» մինչեւ «Լոյս» —ով վերջացնում է իւր տեսութիւնը հայր Դուրեան:

19.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ¹⁾

ԱՐԱԳԻՐ

ՔՈՂՈՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆՈՒՄԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՅԻՏՐԱԿԱՆ.

(Շաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլ. (Տաճկ.) 1846-1852

Հրատարակուում էր շաբաթ օրերը.

Հրատարակիչք լրագրիս՝

Յովհ. Պր. Տէր Կրպ. Չամուր.

Մկրտիչ Աղաթօն.

Ի տպարանի Յովհաննու Միւհէնտիսեան.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագինը՝ տարեկ. 100 դր.,

Լեզուն՝ ռճը } «Մեծարու պ. Միւհիւրիսին

Ուղղագրութ. } վրայ ուրիշ հիւանդութիւն ալ

Ծրագրիւրը՝ } զարով քիչ մը՝ հարկ եղաւ...»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—

Ներքին Լուրեր—Տեղական քաղաքական լուրեր, տեղեկութիւններ...

Արտաքին Լուրեր—Քաղաքական լուրեր, յօդուածներ ու զանազան տեղեկութիւններ արտասահմանեան գէպքերից. թարգմանութիւններ...

ԱԶԳԱՅԻՆ—

Նամականեր, թղթակցութիւններ զանազան տեղերից, յօդուածներ, լուրեր, հայոց պատրիարքարանի նոր կարգադրութիւններ, մատենագրական քննական յօդուածներ, ազգային սովորոյթք պատմութիւններ, վէպիկներ, ոտանաւորներ եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—(Պատմական)

Վիճակագրական, դրամագիտական, հնագիտական յօդուածներ, ձեռագիր յիշատակարանք. . . Աշխարհագրութիւն ճանապարհորդութիւններ, արձանագիրք:

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ—

Նոր լուրեր առեւտրական գործին վերաբերեալ, ապրանքների սակագինը և. Պոլսում, Իզմիրում եւ այլ տեղերում: Վերջին տեղեկութիւններ ընթացիկ գննոց զանազան ապրանքների՝ ինչպէս տորօն, բամբակ, աֆիոն...

ՄԱՆՈՒՑՈՒՄՆ—Յայտարարութիւններ ամեն անսակ գործերի:

Բովանդակութիւն 1848. թիւ 30—83.

—Քաղաքական—

Ներքին լուրեր. Պոլիս 24 յունուար.

Արտաքին լուրեր. Գաղղիա, Սպանիա, Իտալիա, Ամերիկա.

—Բանասիրական—Պօնաբարդ.

—Ազգային—Թիֆլիսի «Կովկաս» անուն հայրենասէր օրագիրը—Երեւանից—10 հոկտեմբ.

—Զանազան լուրեր—Բժշկական հնագիտութիւն, բնական երեւոյթ, արուեստական—կտրիչութիւն:

Ծանուցումն:

Սուրհանգակ Կոստանդնուպոլսոյ թերթը որի մի քանի համարները միայն լոյս տեսան, 1846 թուականի յուլիսի 1-ից փոխուեց «Հայաստան» շաբաթաթերթի, նոյն խմբագիրների տնօրէնութեամբ:

Ժամանակակից դրականութեան մէջ յայտնի լեզուագէտ Պատուելի Չամուրճեան վարժապետն իւր հետ օգնական ունենալով Աղաթօն Մկրտչին, միասին գործում էին:

Ազգային ժողովի տրամադրութեան տակ «Հայաստանը» դարձաւ մի կիսապաշտօնական թերթ եւ շարունակ հարուածում էր բողոքական քարոզիչների «Աւետարեւին»: Առանձնապէս «Հայաստանը», «կրօնական» բաժին չունենալով, յարգելի խմբագրութիւնը հարկաւոր համարեց որպէս յաւելուած «Հայաստան» վեցամսեայ «կրօնական» բրօշուրները հրատարակել, որոնց մէջ ազատ դրուում էր կրօնական վէճեր, եւ այլն:

«Հայաստանի» ազգին արած ծառայութիւնը դնահատելի է կրօնական խնդիրների մէջ: Աշխատակցում էին իւր ժամանակին յայտնի հայ գրագէտներից շատերը՝ ինչպէս եւ Մ. Հիսարեան, Մուր. Ռուբինեան եւ այլք:

«Հայաստանի» լեզուն պարզ աշխարհաբար էր եւ ամենքին դիւրամբօնելի: Թերթի էջերում երբեմն երեւում էին գրաբարոտանաւորներ եւ հատ ու կտոր մանր յօդուածներ:

«Հայաստան» երեք տարու չափ՝ այսինքն մինչեւ 1849 թուականը հրատարակուում էր խմբագրութեամբ Յով. Չամուրճեանի եւ Մկր. Աղաթօնի:

Մի թիթեւ վէճի պատճառով Պատուելի Տէրոյեանցը հրաժարուեց իւր պաշտօնից: Եւ «Ազգային Գերագոյն ժողովը. . . «Հայաստան» իւր պաշտպանութեան ներքեւ անելով. . . Հայաստան անկէ ետեւ ոչ Պօղոսին է եւ ոչ Ապօղոսինը, այլ ազգինը եւ ազգային Սնդուկին հաշուին համար պիտի հրատարակուի նոր տարւոյս սկիզբէն. . .»

Չամուրճեան հեռանալով «Հայաստանի» խմբագրութեան պաշտօնից, թերթի «Տնօրէն-Խմբագիր» ճանաչուում էր Մկրտչի Աղաթօնեան. խօստանալով հեռու մնալ զանազան կուսակցութիւններից, աշխատում էր Հայաստանի պայծառութեան եւ յաջողութեան մասին: Սակայն այսպիսի դիրքով չէր կարողա-

ցաւ «Հայաստան» մինչեւ անգամ մի տարին լրացնել: Նոյն տարուայ գեկտ. 17-ին Աղաթօնեանը հրաժարուեց պաշտօնից, եւ «Հայաստան» ստիպուած էր դադարել: Բայց Չամուրճեան 1850 թ. փետր. 6-ից գործի գլուխ կանգնած նորից սկսեց իւր թերթի հրատարակութիւնը: Նիւթական սուղ միջոցները թոյլ չը տուին «Հայաստան» ին յաւիտեան դադարումից ազատ մնալու: 1852 թ. յուլիսի 21-ին «Հայաստանի» համարը վերջինն եղաւ:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Կոստանդնուպոլսի «Հայաստանը» եւ մեր աղբիւրները:

ա. . . . . Հայաստանի լեզուն պարզ եւ անզարդ աշխարհաբար է(ր). ինչպէս սովոր էր ընդհանրապէս գրել Չամուրճեանց . . . Հայաստանն ալ մեր լրագրաց շարքին մէջ պատուաւոր տեղ մը կը գրուէ, թէ արտաքին եւ թէ ներքին արժանաւորութեան կողմանէ . . .

„Հանգ. Ամսօրեայ“ 1888 էջ 187.

բ. „1846 թ. յուլիսի 1. Հայաստան անուն օրագիրն սկսաւ ՚ի Կ. Պոլս“:

„Պատմ. Հայոց“ Պերպերեան էջ 546.

գ. „ . . . Ազգային ձեռնահաս իշխանութիւնը 1846-ին սահմանեց որ „Հայաստան“ անունով շարաթական լրագրի մը հրատարակութեան ձեռք գարնուի. եւ խմագիրք որդուեցան երկու ուսումնական անձինք. . . Իր (Չամուրճեանի) քանիքուն հմտութեան ազգանուէր փութոյն եւ խաղաղասէջ ոգւոյն հաւաստիքն տուաւ այն երկար տարիներն. . .

„Պատմ. Հայ. դպր.“ էջ 478.

դ. „ . . . Հայաստան 1846 Պր. Յ. Չամուրճեան“:

„Դասագ. Հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 339.

ե. „ . . . Այս թերթը հրատարակուեց պատերազմարանի „ . . . ութեամբ եւ իբր ճիշտ կրօնական ( ) օրգան ձգտում էր կուռել բողոքականութեան դէմ ուր արդէն հաստատուել էր Հռոմում եւ ունէր իւր առանձին թերթը . . .

„Հայոց արդի մատենադր. (ձեռագ.)

զ. „ . . . Որ ջերմ պաշտպան հանգիստացաւ

հայոց շահերին ընդդէմ բողոքականաց եւ ազգային վարչութեան համակրութիւնը գրաւելով պատերազմարանի կիսապաշտօնական գործիքը դարձաւ . . . Այս անգամ պատուելին (Չամուրճ.) բողոքականաց դէմ պատերազմելով այն աստիճան յափշտակուեցաւ, որ սկսեց կաթողիկոսութիւն քարոզել ( ) Զմիւռնիայի „Արշալոյսը“ երեւան հանեց Չամուրճեանի կաթողիկոսութիւնը ( ) եւ այնքան հարուածեց որ „Հայաստանը“ պարտաւորեցաւ դադարել 1850 ( ) վերջերին:

„Արձագանք“ 1882. № 21 Ա. Եր.

20.

ԵՒՐՈՊԱ^{1.)}

ԼՐԱԳԻՐ ԾԱՌԱԹԱԿԱՆ

ՃՈՂՈՂԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

Վիէննա (Աւստրիա) 1847—1857.

Հրատարակուում էր՝ կիրակի օրերը. Խմբագրութեամբ՝ Միխայիլեան Միտրանովսեան:

Միխայիլեան տպարան.

Դիւրքը (թերթ) միածալ մէկ թուղթ 4 էջ. Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 10 ֆլոր. Լեզուն ոճը՝ „ . . . Մէջը բանասէր մարդու մը մտածութեան արժանի Ուղղագրութ. } զանազան խօսքի կամ . . .

Ծրագիրը՝ (2)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ. — «Եւրոպայի տէրութեանց կարգերուն եւ սահմանադրութիւններուն, խորհրդարանաց մէջ եղած խնդիրներուն եւ աստեանաբանութիւններուն, դեսպանական խօսակցութիւններուն եւ ուրիշ քաղաքական դէպքերուն վրայ կարելի եղածին չափ անբողջ ու խիտ տեսութիւն մը. . .»

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ. — Գիտնական, ուսումնական, հնագիտական յօդուածներ, մատենախօսական-քննական, ճանապարհորդական, տեղագրական կենսագրական, պատմական

լեզուագիտական, արուեստագիտական, բանաստեղծական, սզգային տեսութիւններ, ռամկական երգեր, տաղեր եւ այլն:

Իէննայի Միւթարեան վարդապետներին բարի նախանշը դրդեց, որ իւրեանք էլ լեռ չը մնան Վենետիկի միաբանութիւնից որ արդէն լրացրել էին Ռուս-մովէպի» հրատարակութեան քառամեայ տարեկիցը:

մովէպի» հրատարակութեան քառամեայ տարեկիցը:

Վիէննայի միաբանութեան էլ նիւթական միջոցները ապահով էին. իսկ մի քաղաքական-ուսումնական հանդէս հրատարարակելն աւելորդ չէր: Միաբանութեան սեփական ապարանից «Եւրոպա» շաբաթաթերթի առաջին համարը լոյս տեսաւ 1847-ին, ապրիլի 20-ին, «փորձի համար» բաժանորդագրութիւնից դուրս: Իսկ կանոնաւոր հրատարակութիւնը «Եւրոպան» սկսեց նոյն թուականի յունիսի 17—29 (Ն.Տ.)-ին:

Գիտական-ուսումնական հայերէն հանդէսների մէջ որ քիչ ենք ունեցել, «Եւրոպան» իւր ժամանակին նշանաւոր էր՝ եւ անուամբ էր այն, ինչ որ այժմ անուամբ Վենետիկի «Բազմավէպը» (ոչ քաղաքականը) եւ Վիէննայի «Հանդէսը»:

«Եւրոպա» հանդիսի լոյս աշխարհ գալուն Վիէննայի Միւթարեան հայրերը բարի նախանշի թելագրութիւնից զատ, իսկապէս պարտական են ժամանակակից յայտնի քաղաքագէտ վսեմ. Յակովբ Չելէպի Տիւղեանին, որ «Բազմավէպի» լոյս աշխարհ

գալուն տարուանից՝ 1843-ից, յորդորում եւ ստիպում էր նորանց հրատարակել մի շաբաթաթերթ, որ բացի քաղաքականը ունենայ նաեւ «բանասիրական եւ ուսումնական մասը պահանջեալ կատարելութիւններով եւ աստիճանով բաներուն վրայ խօսի ծանրութեամբ, հանգարարութեամբ եւ կարելի եղածին չափ մաքուր ոճով» (3)...

«Եւրոպա» շաբաթական լրագիրը իւր հրատարակութեամբ կանոնաւորապէս տեսնելու մէկ տարի տեւեց, այսինքն մինչեւ 1858-թուականը, բազմաթիւ հետաքրքրական նիւթեր տալով իւր ընթերցողներին: 1857-ի վերջերին եթէ չասենք դադարեց «Եւրոպա» քաղաքական եւ ուսումնական լրագիրը, պէտք է ասենք որ դիրքը, բովանդակութիւնը, նպատակը փոխեց, անունը միայն թողնելով 1858 թուականի սկզբից սկսեց հրատարակուել այլ ծրագրով (4):

ԹՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Եւրոպա» լրագրի մասին մեր աղբիւրներից շատերը՝ ինչպէս եւ հայր Գալէմբերեանի տեսութեան մէջ, այս լրագրին վերաբերեալ մասը զրուած են ոչ առանձին առանձին, այլ միացրած երկու «Եւրոպան»։ Թէեւ նպատակը, ծրագիրը փոփոխուելով, արդէն դառնում է այլ հրատարակութիւն. թէկուզ քաղաքը, խմբագրութիւնը, տպարանը անփոփոխ մնան:

«Եւրոպայի» մասին մեր աղբիւրները.

- ա. «Եւրոպա լրագիր շաբաթական քաղաքական եւ ուսումնական, աշխատասիրեալ է Միւթ. Միաբանից, Վիէննա պաշտպան սուրբ Աստուածածնի վանքը. 1847-1857.

«Մատենադ. հայկակ.» Զարբ. էջ 187.

- բ. «Որչափ ալ «Հայաստան» իր աշխուժ գործունէութեամբ» լրագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բուն եւրոպական ոճով եւ հմտութեամբ զրուած լրագրի մը դեռ կարօտ կընար սեպուիլ ապրը. Խոհական եւ հեռապես անձինք՝ Վիէննայի Միւթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութեան կը սպասէին այնպիսի անձնանկրութեան մը...

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1888. էջ 216.

Համեստութեան զեղեցիկ շրջանակից դուրս
կը տեսնենք վերոյգրեւալ տողերը, որոնք պատկա-
նում են Գրիգ. վրդ. Գալէմբեարեանին, որ ինքը
Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութիւնից է եւ
որ նիւթական ծով դրութեան մէջ, Սերոպայի մի
մայրաքաղաքում մի ոչ հասարակական լրագիր
շաբաթաթերթ հրատարակելը „Խոհական ու հե-
ռատես“ Մխիթ. հայրերի կողմից „անձնանուէրու-
թիւն“ է ճանաչում: Հապա թիւ . . . նուբրութիւն
է այն անձանց կողմից, որոնք Կովկասում են հրա-
տարակում սուգ միջոցներով իւրեանց լրագիրը, այն
էլ ոչ շաբաթաթերթ այլ օրաթերթ:

գ. „ . . . Կ. Պոլսի կրթութեան դասակարգը յանձ-
նում է Վիէննայի Մխիթարեաններին բա-
ւականին խոշոր գումար, յանձնարարելով
որ նորանք հրատարակեն ժամանակին
յարմար մի հանդէս: Այդ հանդէսը կո-
չում էր „Սերոպա“, որ երկար հրա-
տարակութիւնից յետոյ, 1858 թուակա-
նին եղաւ Մխիթարեանների սեփական
հրատարակութիւնը. . . ”

„Հայկակ. մատենագ.“ Ա. Լ. էջ 150.

[„ . . . Konstantinopeler Armenier den Wie-
ner Mechitaristen eine bedeutende Geld-
summe mit dem Auftrage überwiesen,
eine ganz den Zeitforderungen entspre-
chende Monatsschrift herauszugeben. Die-
selbe trug den Namen „Europa“ und
wurde 1858 nach mehrjährigem Beste-
hen in ein Familienblatt umgewandelt. . . ”]

„Arm. Bibl.“ II. A. L. էջ 150.

դ. „ . . . Այսպիսի փափաքի մը յօժարափոյթ
օժանդակեցին Մխիթարեանք ու 1847
տարուոյն սկսան շաբաթական թերթ մը
հրատարակել. . . Սերոպական արուեստից
կատարելութիւն, լրոց ճոխութիւն, բանա-
սիրական եւ ուսումնական հատուածոց
զիտնական առատութիւն. . . ”

„Պատմ. հայ. դպր.“ էջ 479.

ե. „ . . . պիտի յիշենք նաեւ Վիէննայի Մխի-
թարեանց ձեռքով 1847 թիւ սկսած „Սե-
րոպա“ անունով շաբաթաթերթը, որ այն
ժամանակը եղած բոլոր հայ թերթերից
ամենաընտիրն էր թէ քաղաքական լու-
րերի առատութեամբ եւ թէ ճիշտ բանա-
սիրական մասով. . . ”

„Արձագանք“ 1882. № 21 Ա. Ե.

զ. „ . . . Տպագրութիւն („Սերոպայի“) ըստ
ամենայն մասանց եւ զեղեցիկ յոյժ զար-
դարուն են, միանգամայն եւ վայելչական

զի յանձն լուծուլ փորագրողին զգալի
եւրոպական վայելչագրութեան՝ անվթար
պահեաց եւ զսեփական ձեւն միայն զոր
բազումք յարգի փորագրողաց յաջաց կո-
րուսանեն ի նմանակ դէպս. . . ”

„Բանասէր“ 1849. № 38.

է. „ . . . Ըստ բարեմաղթութեան մերում տեսա-
նեմք զայս պատուական լրագիր ծայրա-
ցեալ արդեան տեղեկութեամբք Սերոպա
լի ազգային հնութեամբ որպէս եւ բնակա-
նօք պերճ. . . ”

„Ազգասէր“ 1850 թ. № 45. (բ.)

ը. „Վիէննայի Մխիթարեան հարց „Սերոպա“
շաբաթական հանդէսն (1847)—1858.“

„Պատմ. հայ. մատեն.“ Եղ. վ. Դուր.

թ. „ . . . Անունից պէտք է եզրակացնել նպա-
տակն ու բովանդակութիւնը: Կ. Պոլսում
(հայերը) այդ ժամանակ բաւական բար-
ձր պաշտօնական դիրքեր ունէին, նոցա
համար շատ ցանկալի էր շարունակ տե-
ղեկութիւններ ստանալ եւրոպական քա-
ղաքականութիւնից եւ որ գլխաւորն է
ճիշտ լինէին. . . ”

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռ.)

ժ. „ . . . Իսկ Սերոպայի 1850 թ. թիւ. 28-ն,
որ նոյնպէս հնագոյն լրագրաց պատմու-
թիւն մըն է, խաւարել չ'կարողացանք
վասն զի „Սերոպայի“ միայն քանի մ'օրե-
նակ ունիմք ամբողջական եւ կազմուած. . . ”

„Հանդ. Ամսօրէի“ խմբագրութ. (նամկ.)

ժա. „Սերոպա լրագիր 1847 Վիէննա“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 338.

2.) „Սերոպայի“ բոլոր տարիներու „ազգային“
յօգուածների ցանկը տպագրուած է „Հանդէս
Ամսօրեայի“ մէջ.

3.) Տես՝ „Սերոպա“ 1850 թ. № 37

4.) Տես՝ գրքիս մէջ լրագիր թիւ 47.

21.

ՅԱՅՏԱՐԱՐ ԳԻՐ ԼՐՈՑ^{1.)}

ՄԵՄԻ ՏԵՐԱԹԵԱՆՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ.

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1847-1847.

Հ Ր Մ Մ ա Ր ա կ ու ս ու մ է Ր

Խ մ բ տ գ ի Ր

Տ պ ա Ր ա ն

Դիրքը (թերթ) միաժալ. 4 էջ-երկարե-
նան: . . .

Սմանեան կառավարու-
թեան կիսապաշտօնա-
կան «Թագվիմի Վազա-
յի» տաճկերէն լրագիրը
որ Կոստանդնուպոլի-
սում 40-ական թուա-
կանների վերջի կիսին
դեռ եւս գոյութիւն
ունէր եւ 30-ական թուականների սկիզբներին
«Լրոյ Դիր» անունով թարգմանուում էր եւ
տպագրուում Հայ լեզուով, 1847 թուակա-
նին էլ որպէս շաբաթաթերթ պարբերաբար
լոյս էր տեսնում «Յայտարար» Դիր լրոյ կոչ-
ուող անունով: Մեծի տէրութեանն Օսմա-
նեան լրոյ գիրը իւր նախորդից երկարատեւ
չը կարողացաւ լինել. մի քանի համարներ
միայն հրատարակուելով նոյն թուականի
մէջ դադարուեց:

ԹՆՆՑԹԱԹԻԻՆՆԵՐ.

1.) «Յայտարարի» մասին մեր աղբիւրները
գրում են միայն՝

ա. «Յայտարար լրագիր (լրոյ գիր) 1847 թ.
Պոլիս»

Դաս. Հայ-ազգ. պատմ. էջ 340.

բ. «... 1847-ին Յայտարար լրագիր մեծի
Տէրութեանն օսմանեան, անուամբ դեռ
կը շարունակուէր. բայց թէ երբ դադարե-
ցաւ, մեր ունեցած անկատար ատաղձն չի
գուշակել»

„Հանդ. Ամսօր.“ 1889 էջ 58.

գ. „1847 թուին այնտեղ (Կ. Պոլսում) ըս-
կուեց „Յայտարար“ անունով մի լրա-
գիր. որ գրամական օգնութիւն չունենա-
լով (”) չուտով դադարեց . . .“

„Արձադանք“ 1882. № 21 Ա. Ե.
գ. „Յայտարար գիր լրոյ“ 1841 (”) նորից
լոյս տեսաւ . . .“

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագ.)
Մեր միւս աղբիւրները լուռ են այս մասին:

22.

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ե Ա Ն ^{1).}

ԼՐՈՒԿ ՏԵՐԱԹԵՐԹՆՆ ՍՄՐՆՆԵՆ ^{2.)}

(Շաբաթաթերթ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճկ.) 1847-1850
Հրատարակուում էր՝
Խմբագր.՝
Տպարան՝ Պօղոսի Արապեան Ապուլչեքցոյ:
Դիրքը (թերթ) մեծագիր 4 էջ. երեքսիւն.
Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ: . . .

Ուրհանդակ Բիւզանդեան
կոչուող շաբաթաթեր-
թը մի նորութիւն չէր,
այլ Մեծի Տէրութեանն
Օսմանեան պաշտօնական
«Թագվիմի Վազայի»
լրագրի նիւթերի հա-
յերէն թարգմանու-
թիւնները՝ որ նախ «Լրոյ Դիր» յետոյ «Յայ-
տարար» եւ վերջը «Ուրհանդակ» դարձաւ:
Բիւզանդեան «Ուրհանդակ» միշտ աղ-
պագրուում էր քաղաքական հատ ու կտոր
տեղեկութիւններ, լուրեր, եւ այլն: Իւր վեր-
ջին օրերում «Ուրհանդակ Բիւզանդեան»
իւր էջերում տեղաւորում էր եւ Եւրոպա-

կան լրագիրներին թարգմանաւած նիւթեր ուսումնական եւ տնտեսական բովանդակութեամբ: Սակայն մեր մամուլի պատմութեան մէջ որպէս ազգային հասարակական թերթ ճանաչուելու պատիւը չունեցաւ եւ համակրողներ ու խրախուսողներ չունենալով, քաշ եկաւ մինչեւ 1850 թուականը եւ այդ տարուայ մէջ դադարուեց:

ԹՆՆԹԱԻԹԻՆՆԵՐ.

1.) «Սուրհանդակ Բիւզանդեան» եւ մեր աղբիւրները—

ա. «Լրոյ գիրն» այլ եւ այլ կերպարանաց սակ մտնելէն ու ելլելէն ետեւ, 1846-ին վերստին հրատարակուեցաւ. . . Ժամանակակից ազգային լրագրաց համակրութենէն զուրկ՝ ապրեցաւ յանձնաթիւ մինչեւ 1850.՝
 «Հանդէս Ամսօր» 1888. էջ 219.

բ. «Սուրհանդակ Բիւզանդեան» տաւ լրոյ լրագիրն է(բ) որ ք. անգամ 1847—1850 հրատարակուեց եւ վերջնականապէս դադարուեց. . .

«Հայոց արդի մատենագր» (ձեռագ.)

գ. «. . . 1848 (՝)-ին քաղաքական նոր լրագրի մալ հրատարակութիւնն եղաւ 'ի Պոլսու եւ էր «Սուրհանդակ Բիւզանդեան» . . . Ներկորդ ու երրորդ անգամ մալ երեւեցաւ համառօտ միջոցներով . . .

«Պատմ. հայ. դպր» էջ 480.

դ. «Սուրհանդակ (Բիւզանդեան) 1848»

«Իսս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 340

ե. «. . . Այսպիսի վիճակ ունեցաւ նաեւ նոյն տարին սկսուած տէրութեան կիսապաշտօնական շաբաթագիրը «Սուրհանդակ Բիւզանդեան» անունով . . .

«Արձագանք» 1882 № 21. Ա. Ն.

2.) Հայր Զարրանալեան գրել է «Լրագիր Սամանեան պետութեան»:

23.

ԲԱՆԱՍԷՐ^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ՔԵԼԵՔԵԼԵՆ ԲՆԵԳԻՑԵԼԵՆ ՆԻ ԱՌԵՆՑՐԱԿՆ

(Տասնօրեայ)

Մ ա դ ր ա ս (Հնդկաստան) 1848—1849.

Հրատարակուում էր՝ ամսի 10, 20, 30.

(Տպարան) Ասիատիկ Վիմագրատուն.

Խմբագիր՝ Ս. Պ. Յովհաննէս.

Դիրքը՝ (թերթ) միածալ⁴ էջ-երկուսեան.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագիրն է՝

Լեզուն ոճը } «Ըստ այնմ եթէ համոզիք
 ուղղագրութ. } մեր 'ի տես ընծային 'ի թուղթ-
 «Ծրագիրը՝ } թրա նորա, եւ որ երեւին . . .

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ—Տեղական եւ այլ քաղաքների ազգային լուրեր, տեղեկութիւններ եւ այլն:

ԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ } Այս մասերը «Բանասէր» մէջ
 ԱՌԵՆՑՐԱԿԱՆ } ապագրուում էր անգղիական
 լրագիրներին թարգմանաւած:

Եսրովպ Թաղիաթեանց սարկաւագի ձեռքով հիմնուած Կալկաթայի «Ազգասէր» լրագիրը իւր քառամեայ տարեշրջանն էր մտնում, երբ Հնդկաստանի հայ գաղթականութեան մի ուրիշ կենտրոնում, Մադրասում, որ հայ լրագրութեան նախահօր ծննդավայրն է եղել, սկսուեց «Բանասէր» տասնօրեայ հանդէսը՝ 1848 թուական յունիսի 24-ին Ս. Յովհաննու ձեռնարկութեամբ:

«Բանասէրը» իւր համայնակրացի «Ազգասէրի» ընդունելութիւնը չը գտաւ, բայց եւ այնպէս իւր սակաւաթիւ բաժանորդներով մի առժամանակ կարողացաւ գոյութիւնը պահպանել:

Քաղաքական մասի մէջ «Բանասէրը» կարելի է ասել գերազանց էր իւր նախորդներից. բայց «գրական» եւ «առեւտրական» բաժինները շատ ցանցաւ էին ու աննշան:

«Բանասէր», որպէս ժամանակակից ազատամիտ լրագիր, իւր սահմանափակ ծրագրում էլ անխնայ հարուածում էր ամեն մի պատահողի, աջ եւ ահեակ չը նայելով: Բաժանորդները տեսնելով որ «Բանասէրը» իւր անսանձ խօսքերով մինչեւ անգամ շեղուում է մամուլի բարձր նշանակութիւնը պահելուց, հետզհետէ թողին հեռացան:

«Բանասէր» ստիպուեցաւ դադարելու:

Խմբագիր պ. Յովհաննէս իւր հանդիսի դադարմանից մի քանի օր առաջ դեռ եւս յոյս ու քաջալերութիւն էր խնդրում ու սպասում հայ հասարակութիւնից՝ «... Բայց եւ այնպէս այդ ամենայն անյաջող ելք վատակոցս ոչինչ զարհուրեցուցանեն զմեզ, յաջրս մեր խրտուելիքն այդոքիկ որք երկեցուցանեն զմակտի միայն եւ զանբանս 'ի կենդանեաց: Այլ մեր սրտապնդեալ 'ի քաջալերութենէ ճշմարտապէս եւ ուղղազատ բարեկամաց հանապազորդեցողիկ յերկս մեր աներկիւղ... 2)»

Բայց տեսնելով որ այլեւս ուշ է եւ հասարակութեան լուրջ եւ մեծամասնութիւնը երես դարձրեց եւ ստորագրողների թիւը մի-երկու տասնեակի իջաւ, երկու համար էլ դուրս տալով պ. Յովհան վերջին համարում յայտնեց որ «Լրագիր» դադարեցաւ 'ի 15-յունիս ամսոյ (1849 թ.)՝ ի կարօտութենէ քաջալերութեան... 3)»⁴ Նշանակէ «Բանասէրի» կեանքը տեւեց հազիւ մի տարի:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները «Բանասէրի» մասին—

ա. «... 1848-ին հնդկաց Մադրաս քաղաքին մէջ լրագրական թերթ մ'ալ սկսաւ հրատարակուել խմբագրութեամբ Ս. Պ. Յովհաննու. Բանասէր. . . վիմագիր պզտի թերթ մը որ աւելի իրենց ազգային տեղական լրերովն զբաղուելով ու սուր քննադատութեամբն եւ ոճով անձնականութեանց վիրաւորելով, ոչ երկար կեանք եւ ոչ ալ ընդունելութիւն ունեցաւ...»

«Պատմ. հայ. դպր.» Բ. էջ 481.

բ. «Բանասէր» Մադրասս դադարեցաւ վասնէր—վասն զի անաչառ էին բանք նորին եւ ամենեքեանք անսատարութեամբ լքին թողին մեռանել եւ ոչնչանալ...»

«Ուսումնասէր» 1851. թիւ 43.

գ. «... անաչառ եւ սրալեզու խմբագիրն իւր թերթը կը հրատարակէր տասն օրը ամբամ մը... եւ գլխաւոր գործն էր նոյն տեղեաց երեւելի ազգայնոց՝ բայց մանաւանդ եկեղեցական դասուն պարսաւելի կողմերը մերկացնել, դատել եւ դատափետել աներկիւղ եւ անաչառ...»

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1888. էջ 219.

դ. «Որքան համակրելի էր «Ազգասէրը», այնքան վատ ընդունելութիւն գտաւ... «Բանասէր» թերթիկը. քացի այն որ սա մեր մէջ աւազին լրագիրն էր վիմագրած, նա եւ անդրանիկ կարելի է համարել իւր բռնած ուղղութեամբ... «Բանասէրի» խմբագիրը անխնայ հարուածում էր այս եւ այն անձը եւ երբեմն այնպիսի գործերի վերայ էր խօսում որ միանգամայն մամուլի սրբազան նպատակից դուրս են...»

«Արձագանք» 1882 Ն: 21. Ա. Ե.

ե. «... լեզուն գրաբար. թերթի գլխաւոր նպատակն էր՝ երեւելի ազգայնոց, բայց մանաւանդ եկեղեցականների պարսաւելի կողմերը մերկացնել... բաժանորդները չուզենալով իրենց փողով յանգեմանութիւն գնել, հետզհետէ յետ քաշուեցին...»

«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)

զ. «Բանասէր 1848. Մադրաս»

Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 338.

2.) Տես՝ «Բանասէր» 1849. թիւ 38.

3.) Տես՝ «Ուսումնասէր» 1851. թիւ 43.

4.) Մեր աղբիւրներից մի քանիսը գրել են որ «Բանասէրը» մի տարի եւ չորս ամիս տեւեց,

բայց սխալուում են, «Բանասեր» հրատարակութիւնը տեւեց ուղիղ մի տարեի, դեռ ինն օր էլ պակաս—սկսուելով 1848 թուականի յունիսի 24-ից, դադարուեց հետեւեալ թուականի յունիսի 15-ին:

24.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵՐ^{1.)}

ԼՐԱԳԻՒՄ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԸՌԵՒՑՐԸՆԵՐԻ

(Երկշաբաթաթերթ)

Սինկափոր (Մալիա լէրիդի 2.) 1849-1853
Հրատարակուում էր՝ ամսի 1, 15.
Խմբագիր՝ Գրիգոր Գ. Գալստանեան.
Վիճադարան պ. Ա. Սէթի. տպ. «Արփի»
Դիրքը (թերթ) միաժառ մի թերթ 4 էջ-
երկսիւնեան:

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագրիւնը՝

Լեզուն ոճը՝ { «Ոմանք հրաժարեցան ի ըս-
ժանորդութենէ: Ուսումնասէ-
րին որոց զպատճառն...»

Ծրագիրը՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Տեղական եւ մերձակայ հա-
յարնակ քաղաքներից լուրեր, յօդուածներ
եւ այլն:

ԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ—Քննական յօդուածներ, նա-
մակներ եւ այլն:

ԱՌԵՒՑՐԱԿԱՆ—Լուրեր նոր տեղեկութիւն-
ներ, Հնդկաստանի վաճառականութիւն,
նաւերի մասին, առեւտրական վիճակագրու-
թիւն, բորսա եւ այլն:

Յիսունակ քան թուականներին կազմած վիճա-
կագրութեանը նայելով՝ երբ «Ուսումնասէր»
լոյս աշխարհ եկաւ, Սինկափորում հայ գա-
ղութը կազմում էր միայն 50 հոգուց որոնց
30 այր, 7 կին, 5 տղայ եւ 8 տղջիկ էին:

Թերթի խմբագիր Գալստանեան բաւա-
կան չը համարելով Հնդկաստանի «Ազգասէրի»
եւ «Բանասէրի» գոյութիւնը, ինքն էլ կա-
մեցաւ Սինկափորում 1849 թուականի յու-
լիսի 1-ից «Ուսումնասէր» անունով մի «գրա-
գիտական քաղաքական եւ առեւտրական»
թերթ հրատարակել:

«Ուսումնասէր» կիսամսեան, հայր Գա-
լէմքարեանի աւելով, ունէր ընդամենը 30
բաժանորդ՝ որոնցից 7-ը Սինկափորում: Բայց
այդ աղքատիկ շրջանում էլ կարողացաւ «Ու-
սումնասէր» իւր գոյութիւնը պահել չորս
տարուայ չափ:

«Ուսումնասէր» ինչպէս որ «Բանասէրը»,
լոյս էր տեսնում վիճագրութեամբ, վերջինս
իւր ճակատին ցոյց էր տալիս Սինկափորի
վիճատիպ պատկերը: Գ. Գալստանեան իւր
երկշաբաթաթերթը տպագրել էր տալիս
«Արփի վիճադարանի պր. Պ. Ա. Սէթի»:
Իսկ 1857 դեկտ. 27-ից սկսած արդէն տպա-
գրուում էր իւր՝ «Մասիս» սեփական վիճա-
գրատան մէջ:

«Ուսումնասէրի» պէս մի թերթի գոյու-
թիւնը իւր ժամանակին ոչ թէ աւելորդ,
այլ եւ պիտանի էր: Խմբագիր Գալստանեան
իւր սակաւաթիւ բաժանորդներին գոհացը-
նում էր քաղաքական, վաճառականական
թարմ նիւթերով. սակայն ցաւելով պէտք է
ասել, որ խմբագիրն այնքան ուսումնասէր
չէր, որքան ստակասէր կամ դրամասէր. ո-
րովհետեւ երբ լսեց որ Աւստրալիայի Մէլ-
պէօուն քաղաքի մօտ ոսկու հանքեր են գտ-
նուած եւ այնտեղ գնացողները հարստու-
թեան տէր են դարձել, սկսեց քարոզել իւր
«Ուսումնասէր» (") թերթի մէջ որ հայերը
գաղթեն դէպի Աւստրալիա եւ տիրանան
այդ նոր դուրս եկած ոսկու հանքերին:
Բայց երբ տեսաւ որ իւր այդ առաջարկու-
թեանն ականջ դնող չը կայ, 1853 թուա-
կանի մայիսի 27-ի համարի մէջ գրեց թէ
ոչ ոք չի կամենում «հետեւել մերոցս ազ-
գասէր եւ բարեմիտ յորդորականաց. . . ուս-
տի եւ մեք ի սէր ազգիս եւ յառաջադիմու-

թեան նորին՝ յուսացնալ ի խնամս եւ յողորմութեան նախախնամողին մերոյ ստանձնեցանք զայս դժուարին ճանապարհորդութիւնն: Այսպէս մեր «Ուսումնասէր» պարբերականի ոչ ուսումնասէր խմբագիրը թողնելով իւր դործը, գրական գործունէութիւնից լաւ համարեց վաճառականութիւնը՝ եւ նա ապագայում գուցէ ամենահարուստ անձերից մէկը դարձաւ «ի սէր ազգի եւ յառաջագրիմութեան» (3)

ԺՆՍԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Ուսումնասէր» եւ մեր աղբիւրները—

ա. «Ազգասէր» եւ «Բանասէր» դժբախտ ելքն խոհեմութիւն սորվեցուցած էր «Ուսումնասէր»-ին բայց միեւնոյն «ազատական» հետեւող էր ինքն ալ, ոճոյ չափաւորութիւն պահել կրնալով . . . «

«Հանդ. Ամսօր.» 1889 էջ 4.

բ. «Այն ժամանակ Սինկափորի սակաւութիւ հայք կամեցան իրանց լրագիրը ունենալ: 1849 թուից սկսուեցաւ այդտեղ «Ուսումնասէր» անունով «քաղաքական գրադարական եւ առեւտրական» թերթը, գրաբար լեզուով, երկու շաբաթ մի անգամ. . . «

«Արձագանք» 1882 թ. № 21. Ա. Ե.

գ. «. . . Գրէթէ անմիջապէս յաջորդեց «Ուսումնասէր» . . . կոչուածը: Ասիկայ ալ Հնդկաստանի Սինկափոր քաղաքին մէջ եւ տեղւոյն սակաւութիւ ազգայնոց եռանդմամբն սկսաւ հրատարակուիլ նախորդին պէս վիժմագիր, պարզ գրաբար լեզուով, ու երբեմն նաեւ տեղւոյն աշխարհիկ բարբառը գործածելով . . . «

«Պատմ. հայ. դպրութ.» բ. էջ 481.

դ. «Ուսումնասէր 1849. Սինկափոր վիմ «

«Իսս. հայ—ազգ. պատմ.» էջ 340.

ե. «Նրկշարաթաթերթ» Սինկափոր» (1849) 49—53 Գալստ(ան)եան Հնդկաստան . . . ուղղութիւնը ազատական էր, ձգտում էր խարազանել «

«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)

զ. «Վերջապէս Սինկափոր մի քանի տարի առաջ Հնդկաստանից տեղագիրութեամբ հայ գաղութը իւր հետ մտցրեց եւ պարբերական «Ուսումնասէր» հրատարակութիւնը, որը դուրս էր գալիս ամիսը երկու անգամ

վիճաբանական տեղադրութեամբ . . . «

«Այժմեան հայեր» «Իւլյոր. էջ 82.

[«. . . Наконецъ въ Сингапурѣ, перешедшая туда нѣсколько лѣтъ тому изъ Индіи армянская колонія внесла съ собою періодическое изданіе: *Ուսումնասէր* У с с у м н а с с е р ь (другъ просвѣщенія), выходящее два раза въ мѣсяцъ литографированными тетрадями въ два столбца . . . «]

«Нынѣшніе Арм.» էջ 82.

2.) Հ. Գալէմբերեան գրել է Հնդկաստան.

3.) Տե՛ս՝ «Ուսումնասէր» 1850 թիւ 16.

4.) Տե՛ս՝ «Հանդ. Ամսօր.» 1889. էջ 5.

25.

ՕՃԱՆԱՍՓՈՒԵԱՆ^{1.)}

Բուժքա (Հնդկաստան) 184°—184°.

իստ դժուար է իմանալ թէ ի՞նչ ծագումից եւ ո՞րտեղից է վերցրած այս հայ պարբերականի անունը, եւ ճիշտ ո՞ր թուականին է սկսել իւր հրատարակութիւնը, այդ մասին մեծ մասամբ մեր աղբիւրները լռում են: Այսքանը միայն մեզ յայտնի է, որ «Օճանասփոեան» հրատարակութիւն է եղել Հնդկաստանի Բուժքա քաղաքում, 40-ական թուականների վերջերին, «Ազգասէր» թերթի կենդանութեան միջոցին. մօտաւորապէս 1847—49, 50 թուականներին: Իւր աննշան ու կարճ կեանքով անյայտ է մնացել մեր մամուլի պատմութեան մէջ . . . :

ԺԱՆՈՐԴԱԿԱՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ կան միայն՝

ա. „... Եղեն այդ լրագիրք ազգին մերոյ՝ ի
Հնդիկս, որպիսիք են... Օճանասփռեան
լրագիր Բումպայեայ...“

„Ազգասէր“ (1850) Թիւ 66.

բ. „Այս հնդկահայ թերթն որ հոս յառաջ կը
բերուին իրր „Ազգասէրէ“ յառաջ վերջա-
ցած, բայց պէտք չէ իմանալ իրր „Ազ-
գասէրէ“ յառաջ հրատարակուած“

„Հանգ. Ամսօր.“ 1888. էջ 108.

Հայր Գալէմբեարեան „Հանգէս Ամսօրեայի“
մէջ իւր „պատմութեան“ մի ծանօթութեան տակ
խօսում է որ „Օճանասփռեան“ հայ պարբերա-
կանի մասին ինքը տեղեկութիւններ ունի, բայց
կարգը չը խանգարուելու համար, կը գրէ իւր տե-
սութեան վերջը, Բայց ցաւօք սրտի մինչեւ այժմ
„Հանգէս“ների մէջ այդ յօդուածների շարունա-
կութիւնը չի երեւում:

26.

ԱՍՏՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ^{1.)}

այստեանի անբախտ

ու անփայլ «Աստ-

ղը» որ երկրում է

եղել որ երեւի մի

ամիս էլ չը տեւ-

ելով, կամ չը փայ-

լելով հանդէս կոր-

չել է ոչ մի կայծ,

ոչ մի հետք չը թողնելով...

Է.

1850-1860.

(ՏԱՆՆԱԲԱՆԿ)

25 ԼՐԱԳԻՐ.

Մեր լրագրութեան գործն հետզհետէ սրբա-
ռուեց վանազան կողմեր: Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի
մայրաքաղաքներում, Հայաստանի կենտրոններում
սկսուեց հայ լրագրութեան գործը: Իսկ Կոստանդ-
նուպոլսում եւ Տփլիսում հետզհետէ ընդարձակ-
ուում էր: Այս շրջանում հայ լրագրութեան աս-
պարէզի մէջ նշանաւոր գործողներից են՝ Մկրտիչ
Վարդապետ Խրիմեան, Կարապետ Իւթիւճեան,
Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեան, Մսեր մազիս-
տրոս Մսերեանց, Ստեփան քահանայ Մանգին-
եանց, Գաբրիէլ եպիսկոպոս Այուսիւսքի, Ստե-
փաննոս Նազարեան, Յարութիւն Սուաճեան . .

27.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ^{1.)}

ԼՐԱԳԻՐ

ՔԱՂԱՔԱՎԱՆ ՈՋԻՆՈՒՆ ԲՆՆՈՒՄԻՆԵՆ.

(Նրկշարաթաթերթ)

Նիկոմիդիա (Տաճկաստան) 1850—1853

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Աբրահամ Մուրատեան.

Տպարան «Հայրենասէրի»

Դիրքը (թերթ) քառածալ մի թերթ 8 էջ-
երկսիւնեան.

Թուղթը եւ տիպը՝ նախ տգեղ, յետոյ
բաւարար.

Ծրագիրը

ՔԱՂԱՔԱՎԱՆ—Յօդուածներ, լուրեր տե-
ղական պաշտօնական լրագիրներից.

ԱԶԳԱՅԻՆ — Լուրեր, տեղեկութիւններ,
պատրիարքարանի նոր կարգադրութիւն-
ներ եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Վէպիկներ, պատկերներ,
զանազան յօդուածներ. . .

Լրագրական գործիչներն
այսօր մեր ժամանա-
կում բարձր դիրքով
ուսուցանականանձ-
նաւորութիւններ են,
եւ այդ գործով պա-
րապելցանկացողները
կանխաւ աշխատում
են ձեռք բերել հասարակութեան համակը-
րանքն ու ճանաչումը: Թիւրքիայում 1850-
ական թուականներին լրագրական գործով
ազգին ծառայելու խնդիրը տապուաւ էր շատ
անհատների սրտերը: Ինչպէս ասում է հ.
Գալէմբեարեան «ամեն մի գրիչ բռնել կըր-
ցողն, կը ձեռնարկէր ազգային գործեր»: Այդպիսիներից մէկը կարելի է հաշուել Աբ-
րահամ Մուրատեան պատանուն՝ Կոստան-
դնուպոլսի յայտնի Մուրատ վարժապետի
որդուն 10—17 տարեկան հասակում:

Որքան էլ գործ ձեռնարկող մի անփորձ
երիտասարդ էր, բայց այնուամենայնիւ «Հայ-

րենասէրը» իւր գոյութիւնը սլահեց մի քանի տարի: Պ. Մուրատեան սաստիկ վառ-
աւած «ազգասիրական Հոգևով» Յոբի չարչա-
րտնքներ էր կրում մինչեւ իւրաքանչիւր
«Հայրենասէրի» Համարը գուրս էր տալիս: Տա-
պաքական մի մամուլ չը կարողանալով
ձեռք բերել, նա նիւթերը գրում, խմբագր-
ում էր, մի տախտակի վերայ էլ տառերը
շարում ու թուղթը վերան դնելով, ոտքե-
րով սեղմում ու տպում իւր լրագիրը: Այս-
պէս շարունակուեցաւ երկու տարի: Նրորոգ
աարուայ սկզբին մի փոքրիկ մամուլ ձեռք
բերեց եւ սկսեց օրստօրէ կանոնաւորել իւր
գործը, թերթի դիրքն էլ փոխելով ու գե-
ղեկացնելով:

Նիւթական անյաշող պայմանները սա-
ռեցրին մեր «Հայրենասէր» լրագրի Հայրե-
նասէր խմբագրի եռանդուն սիրտը: Զը կա-
րողանալով մրցել իւր բախտի հետ, Մուրա-
տեան յուսահատուեց եւ 1852 թ. նոյեմ-
բերին, «Հայրենասէրի» 60-դ Համարում մէ-
տաւանձին յայտարարու.թեամբ յայտնեց որ
իւր թերթի օրերը Համարուած են, այլ ես
յարատեւելիւ յոյս չկայ: 1853 թուականի
մարտի վերջին դադարուեց «Հայրենասէրը»:

ԺԱՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Հայրենասէր» կիսամսեայ թերթը՝ եւ մեր աղբիւրները—

ա. . . . . Հայրենասէր որ չափ ալ մեր պատմութեան մէջ աննշանակ երեւոյթներէն ըլլայ, սակայն զարմանալի է Նիկոմիդիայի մէջ կարեւոր միջոցներէ զուրկ հրատարակուելուն բաւական յարատու մնալուն եւ ժամանակակից հայ լրագրաց համադրանքն զայեւելու համար . . . »

Հանդ. Ամսօր.՝ 1889. էջ 5.

բ. «Նախընթաց 1851 (°) տարւոյն մէջ Նիկոմիդիայ ժողովուն Ասիոյ հայերէն լեզուաւ պատի կիսաթերթ մը հրատարակելու գործ ժողովեց Մուրատեան Աբրահամ՝ «Հայրենասէր» անունը տալով իր օրագրին, որ:

ամիսն երկու տնօրսմ կը տպագրուէր տեղ-
ւոյն եւ տէրուծեան կարեւոր լրերը հա-
մառօտանլով . . . »

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ էջ 484.

«... Ուշագրութեան արժանի է ներկումի-
դացի Սրբահամ Մուրատեանի ձեռնարկու-
թիւնը: Այդ պարոնը 1850-ին . . ստեղծեց
„Հայրենասէր“ անունով մի փոքրիկ թերթ
որ երկու շաբաթը մի անգամ հրատարակ-
ուելով քաղաքական եւ տեղական լու-
րեր էր բովանդակում իւր մէջ: Սակաւա-
թիւ բաժանորդներով րուսկականացած, ե-
րեք տարի շարունակեց պ. Մուրատեան. . »

„Արձագանք“ 1882. № 21 Ա. Ե.

Գ. Իզնամիզում (Նիկոմիդիա) Փոքր Ասիայում
դուրս էր գալիս „Հայրենասէր“ 1848
Թուականի վերջերից ... “

„Այժմեան հայերը“ էջ 80.

[„Въ Иснамидѣ (Ниеомидіи) въ Малой
Азіи выходятъ *Հարենասուր* Гайренасеръ
(Цатріотъ) съ канца 1849 г. . . “

„Нынѣш. Армян.“ 42 80.

2.) Տես՝ „Հանդ. Ամսօր.“ 1889 հղ 5.

3.) *Stu* „*Uashtu*“ 1852. *Plu* 43.

28.

URURUS 1.)

ՀԱՂԱՔԱԿԱՆ ԸՌԵՒՑՐԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

(Շաբաթ աստիճան)

Տ փ / փ օ (Ռոճապատական) 1850—1851

Հրատարակում էր՝

Խմբագիր՝ Գաբրիել Ջ. Պատկանեան.

Գ. ք. Պատկանեա՞նի ապարան.

† 1999 (1999) 16 59...

Թուղթը եւ տիպը՝ հասարակ.

ԲԱԺԱՆՔՐԴԱԳԻՆՐ՝

Լեզուս, ոճը՝
Ուղղագրուած. } „Այս երկու գործոց ծանրու-
թիւն յանձն առնելով, սկսայ
խնդրել եւ ստացայ. . .“

ඊරාන රාජ්‍යය

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՅՈՎԱԾՆԵՐ ՈՒ ՀԵՄԱՔԸՐ-
ՔԻՐ յՈՒՐԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՂԽԱՐՀԻԳ.**

ԱՌԵԻՏՐՈՒԿԱՆ—Վաճառականական այլ եւ այլ տեսակ տեղեկութիւններ, բորսա եւ այլն: ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — Կրօնական—Բարոյական յօգուածներ, ոտանաւորներ, մանրավէպեր, նամակներ եւ այլն:

Եր Գաբրիէլ Պատկանեան, «Կովկաս» Կովկասի անդրանիկ լրագրի գաղարուսից անմիջապէս յետոյ, ունենալով համակրողների մի ստուար հասարակութիւն, վայելելով եւ երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի սիրալիր յարգանքը, 1850 թուականին Տփլիսում բաց արեց իւր սեփական տպարանը եւ նոյն թուի սեպտեմբեր ամսից սկսեց խմբագրել եւ հրատարակել «Արարատ» անունով շաբաթաթերթը, որ «Կովկասից» առաւել համակրութիւն եւ ընդունելութիւն գտաւ հայ հասարակութեան կողմից: Եւ ճիշտ որ այդ երկու հայ պարբերականների մէջ եղած տարբերութիւնը քիչ չէր: Գլխաւոր առաւելութիւններից մէկը նորանումն էր, որ ժամանակի պահանջման համեմատ «Արարատը» հրատարակուում էր աշխարհաբար լեզուով: Երկրորդ՝ որ «Արարատը» «Կովկասի» պէս էլ իւր էջերը չէր լցնում քաղաքական անաղ ու անկասկած յօդուածներով. այլ ինչպէս ծրագրում յիշեցինք, «Արարատ» տալիս էր իւր ընթերցողներին կրօնական-բարոյական համեղ յօդուածներ, մեկնութիւններով ու բացադրութիւններով:

«Արարատը» Կովկասում որպէս առաջին աշխարհաբար լրագիր, կարողութեան համեմատ աշխատում էր ընթերցանութիւն առ-

աւել հայ հասարակութեան մէջ, բայց սորանց էլ վիճակուած էր շուտափոյթ վաղճան, որ չը կարողացաւ նպատակներն իրագործել:

Մի դէպք՝ իսկապէս «Արարատ» շաբաթաթերթի դադարման պատճառ դարձաւ: (2)

Ինչպէս յայտնի է Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի բարերար Լազարեանների տոհմը վերջացաւ արու ժառանգ չը թողնելու պատճառաւ. իսկ նորանց հարստութիւնն անցաւ իգական սեռի սերնդին: Բայց 1850 թուականին տակաւին մի յոյս կար յիշեալ տոհմի համար: Խաչատուր Յովակիմեան Լազարեանց թէեւ ունեցաւ մի քանի աղջիկ զաւակներ, բայց Լազարեան ամբողջ տոհմի իղձն էր արու զաւակ ունենալ իւրեանց հարստութիւնը ժառանգելու համար: Վերջապէս այդ իղձը կատարուեցաւ եւ 1844 թուականին Խաչատուր Լազարեանց ունեցաւ մի արու զաւակ: Նորածին Լազարեան ժառանգին կնքեց անձամբ Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը, անուանելով Յովհաննէս: Թոյլ եւ հիւանդ բայց զարմանալի ընդունակ երեխան 'ի մեծ ցաւ Լազարեան անուանի տոհմին, վախճանուեց 1850 թուականի վերջերին: Ծնողները իւրեանց հանգուցեալ որդու յիշատակին ինչպէս յայտնի է նուիրեցին 50,000 մանէթ, իւրեանց ձեմարանին կից մի որբանոց հիմնելու:

Հանգուցեալ մեծ բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեան, որ այդ միջոցում գտնուում էր Տփլիսում եւ աշակերտելով իւր հօրը՝ Տէր Գաբրիէլին՝ աշխատակցում էր «Արարատ»ին, այդ դէպքի մասին մի շատ ցաւակցական դամբանական ոտանաւորի ձեւով մի ճառ գրեց (4) խիստ երախտադիտական զգացմունքով գէպի հանգուցեալը: Հակառակ ժամանակակից սովորութեան, այդ յօդուածը տպագրուեց սեւ շրջանակի մէջ, որ խոր սուգի նշան էր: Յօդուածը թոյլ տուողն էր գրաքննիչ Տէր Յովսէփ աւագ քահանայ Օրբելին որ միեւնոյն ժամանակ հա-

յոց կրօնական իր տեղական գիմնադրությունը: Այդ ժամանակներում Տփլիսի գրաքննիչները, ի թիվս որոց եւ Տէր-Յովսէփը ստորագրուում էին Կովկասի պետական դպրոցների հոգաբարձութեան՝ պ. Սիմէօնովին: Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանի թշնամիները յարմար գէպքից կարողանալով օգտուել, ի վնաս «Արարատի», Սիմէօնովի մասնակցութեամբ մի գեկուցում գրեցին Կովկասի փոխարքայ իշխ. Վորոնցովին: (4.) Շատ չանցաւ այդ գէպքից, 1851 թուականի մարտ ամսին «Արարատը» դադարուած էր: Վեց ամիս միայն կեանք ունենցաւ:

ԺԱՆՍԹԱՆԹԻՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները Տփլիսի «Արարատի» մասին.

ա. «... Ռուս կովկասեան տիրապետութեան մէջ Տփլիսը արտաբերեց երկու հայկական պարբերական հրատարակութիւններ... «Արարատ» հրատարակութիւն գրականական եւ քաղաքական, որը դուրս եկաւ «Կովկասից» յետոյ եւ վերջացաւ 1851-ին, նորա հրատարակիչ պ. (՝) Պատկանեանի հեռանալով պատճառաւ...»

«Այժմ. հայերը» Գ. Իււլր. էջ 81.

{ «Въ русскихъ кавказскихъ владѣніяхъ Тифлисъ произвелъ два армянскихъ періодическихъ изданія: „Кавказъ“... и „Араратъ“—обозрѣніе литературное и политическое, появившееся позже „Кавказа“ и прекратившееся въ 1851 г. по случаю выѣзда издателя его г. (?) Патканіанца...»

«Нынѣш. Армян. էջ 81.

բ. Տես՝ «Կովկասի» 1. ծանօթութեան. բ. մասի երկու տողերը:

գ. «... Միայն տարւոյ(՝) մը կեանք ունեցած է այս պատուական օրագիրն որ քաղաքական դիպուածոց հետ՝ ազգային լեզուի պատմութեան եւ մատենագրութեան խնդրոց վրայ կարեւոր եւ գիտնական անդրադարձութիւններ ընելով, ամենուն համակրութիւնն սկսած էր գրաւել: Ընտիր բանաստեղծական քերթուածներ ալ մերթ

ընդ մերթ կը զարգարէին իր էջերը, երամար պատիւ ընելով հեղինակացն ու խմբագրին...»

«Պատմ. հայեր. դպր.» բ. էջ 477.

դ. «... Երկու տարուանից յետոյ՝ այն է 1850 թուին Թիֆլիսի մէջ հ. Գաբրիէլ Պատկանեանը սկսեց «Արարատ» շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Այս լրագիրը մի տարի (՝) եւ մի քանի շաբաթ դուրս գալուց յետոյ 1851 թուի սկիզբներին դադարեց, խմբագրի Թիֆլիսից ալ տեղ փոխադրելու (՝) պատճառով...»

«Արձագանք» 1882. № 21. Ա. Եր.

ե. «... Արարատը՝ մի տարի միայն ապրելով եւ չը կարողանալով հաստատ հիմք ու համակրութիւն ունենալ հասարակութեան մէջ՝ դադարեցրեց իւր գոյութիւնը: Ինքը խմբագիրը այն համարմունքն ունէր որ իր թերթը ոչ լրագիր է եւ ոչ ամսագիր, ալ աւելի մի հաւաքածու յօդուածների, ժողովրդի մէջ ընթերցանութիւն տարածելու համար...»

«Հայոց մամուլը Ռուսաստ.» էջ 26.

զ. «... 1850 թուին Թիֆլիսում լոյս տեսաւ մի նոր շաբաթաթերթ «Արարատ» անունով՝ խմբագրութեամբ Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանի: «Արարատը» հրատարակուում էր կոտրտած աշխարհիկ լեզուով: Այդ թերթը գոյութիւն ունեցաւ մի տարի (՝)...

«Մտքի Մշակը» Խ. Մալում. էջ 28.

է. «... 1850 թուին Թիֆլիսում հրատարակուեց «Արարատ» շաբաթաթերթը եւ մի տարուայ մէջ... դադարեց...»

«Նիւթեր հայոց պատմ. համար» էջ 54

ը. «... «Արարատը» «Կովկասում» իբր շարունակութիւն կը նկատուէր, սակայն քաղաքական մաս ամենեւին չու(ն)էր (՝) Գէթիսի սկզբան... խմբագրին իր լեզուն աւելի արեւմտեան աշխարհաբարի մերձեցնել կը ջանար՝ ինչպէս ընդհանրապէս աչքն արեւմուտք դարձուցած էր ուրիշ ամեն մասին մէջ ալ... եւ այսպէս «Արարատ» օրըստօրէ զարգացում եւ յառաջադիմութիւն կը ցուցնէր...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1889. էջ 87.

թ. «... Նորա («Կովկասի») շարունակութիւնն եղաւ «Արարատ» թերթը (1850) աշխարհաբար լեզուով խմբագրուած որ միմիայն մի տարի գոյութիւն ունեցաւ...»

- „Պատմ. Հայոց“ Ս. Պալաս. էջ 444.
 Ժ. „Արարատ“ 50—51 թիֆլիս Գ. ք. Պատ-
 կանեան. դա մի տեսակ շարունակութիւն
 էր դադարեալ Կովկաս թերթի“
 „Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռագր.)
 Ժա. „Արարատ 1850. Տիֆլիս Մտերեան (“)
 „Դաս. Հայ-ազգայ. պատմ.“ էջ 338.
 „Արարատ“ի մասին ոչինչ չեն գրել պ. Արտիւր
 Լայստ, „Հայկական մատենադարան գրքում. եւ
 Հ. Զարրանալեան, „Մատենագիտութիւն Հայկա-
 կանի“ մէջ:
 2.) Տես՝ „Արձագանք“ շաբաթաթ. 1889. № 15.
 3.) Տես՝ „Արարատ“ քաղաք. առհետ. ու բանա-
 սիր. շաբաթաթերթ. 1850. թիւ 16.
 4.) Տես՝ „Արձագանք“ շաբաթաթերթի վերոյի-
 շիալ Համարը:

29.

ԲԱՆԱՍԷՐ^{1.)}

ԱՄՍԱԿԱՆ ՏԵՏՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՆԱԳԻՏԵԼԻՆ ԵՒ ՔՆՂԱԶԵԼԻՆ

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու լ յ ո լ ի ս (Տաճ.) 1851-1859
 Հ Ր ա տ ա ռ ա կ ու ու մ է Ր
 Հ Ր ա տ ա ռ ա կ ի չ եւ տ է Ր՝ Յ.Մ. Հիսարեան.
 Տ պ ա ռ ա ն Հ. Պայոլի.

Դ ի Ր ք ը (տետր.) փոքրագիր ութածալ 1 1/2
 տպագրական թերթ:

Թ ու ղ թ ը եւ տ ի պ ը՝ լաւագոյն.

Բ ա ժ ա ն ո Ր դ ա գ ի ն ը՝

Լ ե զ ու ն ո ճ ը { „... քիչ զիրք կամ սահ-
 մանեալ գրութիւնք կը գտըն-
 ուին, որոնք լուսաւոր...“

Ծ Ր ա դ ի Ր ը՝

ԱԶԳԱՅԻՆ—«Ազգային յօդուածներ. Ժամա-
 նակակից ազգային կենաց եւ թերութեանց
 վրայ, ազգին անցեալն եւ նշանաւոր անձ-
 նաւորութիւնները. վէպեր, բանաստեղծու-
 թիւններ եւ այլն»

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Քննադատութիւններ, մա-
 տենախօսական ուսումնական եւ այլ յօդ-
 ուածներ... ճանապարհորդութիւն, կեն-
 սագրութիւն, զուարճալիք...

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Քաղաքական տեսութիւն,
 յօդուածներ, լուրեր եւ այլ տեղեկութիւն-
 ներ քաղաքական աշխարհից:

ոյն դարու վերջի կիսի
 սկիզբներում մեր լը-
 րագրութեան գործի
 առաւանձնումը տուեց
 մեզ մի քանի լրա-
 գիրներ, որոնք ճիշտ
 որ հարկաւոր են եւ
 արժանի ուշադրու-
 թեան: Այդպիսի լրագիրներից մէկին կա-
 րելի է հաշուել Կաստանդնուպոլսի «Բանա-
 սէր» ամսական տետրը, որ պ. Հիսարեանի
 ջանքով հրատարակուել սկսեց 1851 թուա-
 կանի յունուարի սկզբից:

«Բանասէր» լոյս տեսած աշխարհը գեղեցիկ
 բայց լի էր խոչնդոտներով. թէեւ համակրող-
 ները քիչ չէին, թէեւ հասարակութեան
 լուրջ եւ ուղղամիտ մասը յարգող էր «Բա-
 նասէր» ուղղութեանը, բայց թշնամիներ էլ
 շատ ունեցաւ Հիսարեան: Անուան համա-
 պատասխան «Բանասէր» բանասէր էր Ի-
 րաւի եւ բազմազան իւր նիւթերով: «Բանա-
 սէր» նպատակն էր՝ «Լուսաւորութիւն, կըր-
 թութիւն, քարոզել ազգային յառաջա-
 գիմութիւն առաջնորդել... ուստի պէտք է
 տպագրել հասարակաց համար, եւ անոր
 ուշադրութիւնը գրգռելու հետաքրքրութիւ-
 նը շարժելու նիւթոց տպագրութիւն մը.
 պէտք է ընել որ զինք որսայ, կարգալու եւ
 կրթութիւն...» Խմբագիրը վարժ էր իւր
 գործում, դիտէր իւր ամսագրին յարմար
 նիւթեր ընտրել, մի քիչ թուլութիւն նըշ-
 մարելի է միայն «Բանասէր» կրօնական
 յօդուածների մէջ: Իսկ ինչ վերաբերում էր
 սոսկ ուսումնական-բանասիրական բաժնին,

մէջ միանգամայն հիանալի էր, եւ առաջ-
նակարգ ժամանակակից իւր ծրագրով լրագիր-
ների մէջ: Հայր Գալէմբեարեան ըստ իւր
սովորութեան «Հանդէս Ամսօրեայի» իւր լրա-
գրութեան պատմութեան մէջ գուրս է բե-
րել եւ «Բանասէրի» բոլոր տարիների «ազ-
գային—ուսումնական» յօդուածների ցանկը,
որ գովելի գործ է եւ շատ պիտանի կարող է
լինել հայ բանասիրաց:

Հագիւ մէկ չարին լրացրեց «Բանասէր»
ամսագիրը: 1852 թուականին Փրանսիայի
Անրի Գալու որի տպարանում էր տպագրու-
ում «Բանասէրը» սկսել էր մի բազմալեզու
ամսագիր հրատարակել Journal asiatique de
Konstantinople (Ասիական օրագիր Կոստան-
դնուպոլսոյ) անունով: «Բանասէր» ամսա-
կան տետրի խմբագիր լեզուագէտ պ. Հի-
սարեան թողնելով իւր ամսագրի հրատա-
րակութիւնը, յիշեալ «բազմալեզու» ամսա-
գրի խմբագրութեան պաշտօնն ստանձնեց:
Երկու մնաց այդ գործում Հիսարեան թէ
ոչ մեզ անյայտ է. բայց թէ քաջ գիտենք
որ 1859 թուականին եօթը տարի յետոյ
«Բանասէրը» նորից սկսեց հրատարակուել
իւր խմբագրի ձեռքով, բայց մի համար մի-
այն հրատարակուած կը գտնենք, հո—ի ու-
րեմն «Բանասէրի» նոր կեանքը շատ կար-
ճատեւ եղաւ երկրորդ համարն այլ եւս չը
հրատարակուելով:

ԹԱՆՍԹԱՆԻՍԻՆՆԵՐ.

ձ.) «Բանասէր» ամսաթերթը եւ մեր աղբիւր-
ները—

ա. ,, . . . Կոստանդնուպոլիս հրատարակուած
ազգային լրագրաց լէգէոնին մէջէն մարդ
հագիւ կրնայ քանի մը թերթ գտնել՝ որ
հրատարակման ժամանակ իրենց կոչման
համապատասխանած ըլլան եւ ապագային
համար ալ արժէք ունենան: ,,Բանասէրն՝
այս սակաւաւորաց կարգէն է եւ համա-
կրանաց արժանացած է հրատարակման
ժամանակ եւ այնուհետեւ . . .

,,Հանդ. Ամսօրեայ՝ 1889 էջ 88.

բ. ,,Բանասէր՝ 1851 Պոլիս Մ. Յ. Հիսարը(՝)եան)՝

,,Դաս, հայ-ազգ. պատմ. էջ 338.

գ. ,,Յ. Մ. Հիսարեան, բանիբուն երիտասարդ
մը 1851-ին ,,Բանասէր՝ հանդէսը սկսաւ
հրատարակել ՚ի Պոլիս . . . Այս . . . նպա-
տակն ունի իր (Հիսարեանի) հրատարակու-
թիւնը. շրջանաւոր գրութիւն մը ընտիր
հաւաքում մը ընծայել բարոյական ուսում-
նական քաղաքական եւ գուարճալի գի-
տելեաց. . .

,,Պատմ. հայ-դպր.՝ բ. էջ 482.

դ. ,,Բանասէր օրագիր ազգային բարոյական
(՝) եւ բանասիրական: Հրատարակել էւ
տէր Յ. Մ. Հիսարեան ի տպ. Գալու 1850(՝).՝

,,Մատենադ. հայկակ.՝ Զարբ. էջ 84.

ե. ,,Բանասէր Կ. Պոլիս 1851-59 թ. խմբ.
Հիսարեան խմբագիրն ունէր բաւական որոշ
յարձակողական ուղղութիւն. . .

,,Հայոց արդի մատին.՝ (ձեռագ.)

զ. ,, . . . Բանասէր՝ անունով մի պատուական
ամսագիր էր պ. Յ. Մ. Հիսարը(՝)եան գիտ-
նականի խմբագրութեամբ ու շատ հետա-
քրքիր նիւթեր էր բովանդակում իւր
մէջ, բաժանորդաց սակաւութիւնը (՝) դա-
դարեցրեց այդ հրատարակութիւն. . .

,,Արձագանք՝ 1882. № 21 Ա. Եր.

է. ,, . . . Նորանից մինը ,,Բանասէր՝ նախաձեռ-
նութեամբ երիտասարդ գրող Հիսարեանի:
Նա սկսուեց 1851 թուականի հետ եւ
նոյն տարուայ հետ էլ վերջացաւ: Այս
հանդիսի մէջ մտնում էին նորութիւն-
ներ—քաղաքական տնտեսական եւ ման-
կավարժական. . .

,,Այժմեան հայերը՝ Դիւլոր. էջ 79.

[,,Одно изъ нихъ бѣнъ Панаассеръ(ли-
тераторъ), предпринятое молодымъ пи-
сателемъ Гиссаріаномъ; оно началось
вмѣстѣ съ 1851 годомъ и съ нимъ же
вмѣстѣ кончилось. Въ этомъ журналѣ
входили новости литературныя, а такъ
же предметы политическіе, экономичес-
кіе, педагогическіе. . .

.,Нынѣшніе Арм.՝ էջ 79.

30.

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ¹⁾.

Ս. Սահակեան

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԵՐՈՅԸԿԱՆ ԲԸՆԴՍԻՐԸԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1851-1853
Խմբագրութեամբ՝ Աշակերտաց Ս. Սահակեան Դպրոցի:

Տպարան Յովհ. Միւհէնտիսեան.

Դիրքը (տետր) ութածալ 1/2 տալ. թերթ.

Լեզուն ոճը { «...Վարժարանիս աշակերտեալք՝ գրէ՞նք եօ՞ն տարի է ի վեր, ազգին հայրական...»

ԲԱՐՈՅԸԿԱՆ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿ.
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿ.
Եւ այլն

{ «Ձանազան ուսմանց եւ գիտութեանց վերաբերեալ յօգուածներ եւ զանազան լեզուներէ թարգմանութիւններ, գրքեր եւ աշխարհաբար, ճառեր ոտանաւորներ, հետաքրքրական նիւթեր, բարոյական խորհրդածութիւններ եւ առանձնէր եւ պատմութիւններ արուեստական գիւտեր...»

Կոստանդնուպոլսում 50-ական թուականներին իւրաքանչիւր կարող անձ, ընկերութիւն կամ հաստատութիւն ցանկանում էր լրագրական գործով ծառայել ազգին եւ գրական-

նութեանը: Օսմանեան մայրաքաղաքում որ գեո. 1844 թուականից, հայ բարերարների

օժանդակութեամբ Յամաթիւ թաղում հիմնուել էր Ս. Սահակեան Վարժարանը, սորա խելահաս աշակերտները իբր մի գրական պտուղ իւրեանց մի քանի տարուայ ջանասէր աշխատութեանց, 1851 թուականի յունուարի սկզբից սկսում են մի ամսաթերթ հրատարակել «Բուրաստան» Ս. Սահակեան խորագրով: «Աշակերտաց ալ երախտագիտութեան պարտն է—գրում է «Բուրաստանի» Ա. Համարը—իւրեանց խնամակալին յուսադրելու անոնց արդեանց արդասիքը զանազան միջոցաւ անոնց ներկայացնելու ջանալ: Այս խորհրդով վարժարանս իւր վերայ եղած անհամար խնամոց եւ հոգերու զուրտեղը թափուած չըլլալուն իբր ճաշակ մը կ'ուզէ իւր երախայրիքը ազգին ընդհանրութեանը ներկայացնել...»

Որպէս մի հայ վարժարանի արդիւնք. «Բուրաստանը» սիրալիւր ընդունելութիւն գրտաւ ազգիկողմից: Իւր ժամանակակից հայ լրագիրները յաջողութիւն եւ յարատեւութիւն ցանկացին նորան. բայց աւանդ որ առաջին տարին միայն կարողացաւ կանոնաւորապէս հրատարակուել. 1852 թուականին, ամսագրի բ. տարին, այլ եւս չերեւեցին Ս. Սահակեան «Բուրաստանի» տետրակները. մինչեւ հոկտեմբեր: Այդպիսով ինն ամիս անցած հոկտեմբեր ամսից նորից սկսեց, տպագրուել: Դժբախտաբար նիւթական աննախանձելի գրութեան մէջ մնալով, 1853 թուականի փետրուարից մի քանի տետր էլ անկանոն կերպով հրատարակուելով նոյն թուի հոկտեմբեր ամսին իսպառ դադարուած էր արդէն: Ինչպէս «Հանգէս Ամսօրեան» ստուգել է, երեք տարուայ ընթացքում փոխանակ 36 տետրակի, «Բուրաստան» Ս. Սահակեան օրագիրը լոյս է տեսել 18. Համար—ուղիղ կէս թիւը:

ԺԱՆՍԻՐԱԳՐԱՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները եւ «Բուրաստան» Ս.

Սահակեան» օրագիրը:

ա. ,, . . . Երեսասարգական եռանգեան սոյն արդիւնքն բնականապէս ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւել կարող չէր, եւ ոչ ալ իրական արդիւնք մը կարելի էր սպասել ամսաթերթէն: Սակայն իւր հրատարակած նիւթերն արդարեւ սպասածէն աւելի. . . .

„Հանգ. Ամսօրեայ“ 1888. էջ 88.

բ. ,, . . . Աշխատասիրողաց անունը թերեւս մեծ առհաւատչեայ մը չ'կարենայ սեպուիլ գրուածքին ընտրութեանը եւ ազնուութեան բայց անոր հակառակ՝ ուսուցչաց արժանաւոր պատիւ ընելու ջանք մը եւ փոյթ երեւցաւ այն բանասիրականին մէջ, յորում ուսումնասէր պատանեկութիւն մը՝ իրենց հասակակցած կը ջանար ջամբել գիտութեան եւ ուսմանց կարեւոր սնունդը. . .

„Պատմ. Հայ. դպր.“ Բ. էջ 486.

գ. „Բուրաստան Սուրբ Սահակեան. օրագիր բանասիրական. աշխատասիրութեամբ աշակերտաց Ս. Սահակեան դպրոցին Սամաթիոյ: Կ. Պոլիս 'ի տպ. 8. Միւհէնտիսեան 1851, 1852.“

„Մատենագ. Հայկակ.“ Զարբ. 119

դ. ,, . . . միւս հանդէսն էր „Բուրաստան“ մաքուր գրականական, հրատարակուում էր Կոստանդնուպոլսի Ս. Սահակեան վարժարանի նախկին աշակերտների ձեռքով, . . .

„Այժմեան Հայերը“ Դիւ. էջ 79.

[. . . Другой журналъ: Бурасутанъ Цурасданъ (цвѣтникъ) чисто-литературный издается бывшими учениками армянской коллегіи св. Сахава въ Константинополѣ. . . .

„Нынѣш. Армян.“ էջ 77.

ե. „1851-ին Սամաթիոյ Ս. Սահակեան ընկերութեան Բ ու Ր ա ս տ ա ն ը“

„Նոր-Դար“ 1884. № 34 էջ 3.

զ. . . . Բուրաստան՝ անունով ամիսը մի անգամ ներկայացնում էր Սամաթիոյ Թաղում գտնուած ու այն ժամանակները մեծ անուն ունեցող Ս. Սահակեան դպրոցի աշակերտաց աշխատասիրութիւնները. . .

„Արձագանք“ 1882. № 21. Ա. Ե.

է. „Բուրաստան“ Կ. Պոլիս ամսաթերթ 1851-53 Թ. խմբ. աշակերտներ էին Սահակեան վարժարանի. . . .

„Հայոց արդի մատենագ.“ (ձեռ.)

ը. „Բուրաստան Ս. Սահակեան 1851 Պոլիս

աշ. ՍՀկ. վրժ.“

„Դասագ. Հայ-ագգ.“ էջ 338.

31.

ՄԱՍԻՍ^{1.}

ՀԱՆԳԵՍ

ԱՋԻՆՅԻՆ ԴՐԱԿԱՆ ԴԻՏՆԱԿԱՆ ԵՔ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

(Շաբաթաթերթ)

Կոստանդնուպոլ. (Տաճ.) 1852-1894-եւս
Հրատարակում է՝ ամեն շաբաթ օր.
Տնօրէն-Խմբագրապետ՝ Գրիգոր Զոհրապ.

Արտօնատէր՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան.

Ի տպարանի «Արեւելք» եւ «Մասիս» լրագրաց.

Դիւրքը (տետր) ¹/₂ թերթ տպագրակ. 16
էջ երկսիւն. 21X29 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, վայելուչ.
Բաժանորդագիրնը տարեկան՝

Թիւրքիա. . . . 40 դրշ.

Ռուսաստան . . . 4 մանէթ.

Եւրոպա . . . . 10 ֆրանք.

Հասցէն՝ Կոստանդնուպոլիս (Թիւրքիա.)

Ղալաթիա, Իզմիրի Օղլու-Խան,
Թիւ 3—4.

Կամ Konstantinople (Turcie)

Kalata Izmiri Ogli-Han 3—4.

Լեզուն, ոճը } „Այս ամենքը իրենց բնական լեզունն է, ուստի
Ուղղագրութ. } կորսուէին, պանդխտելով. . . .

Ծրագրերը՝

ԱՋԻՆՅԻՆ—Առաջնորդող յօդուածներ ընթացիկ շաբաթի լուրջ խնդիրների մասին: Տեղական ազգային լուրեր, պատրի-

արքարանի եւ եկեղեցիների մասին: Նամակներ, թղթակցութիւններ, լուրեր գաւառներից եւ օտար քաղաքներից: Զանազան յօդուածներ տեղեկութիւններ...

ԳՐԱԿԱՆ.—Յօդուածներ գրական բանաստեղծական, կենսագրական, մատենախօսական—քննական: Նորավէպք, պատկերք, հնախօսական, տեղագրական, ճանապարհորդական եւ այլ պիտանի յօդուածներ հետաքրքիր տեղեկութիւններով:

ԳԻՏՆԱԿԱՆ.—Լուրջ յօդուածներ գիտնական աշխարհից, նորանոր տեղեկութիւններ, գիւտեր գիտութեան այլ եւ այլ ճիւղերից, գեղարուեստ, ճաշակ եւ այլն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.—Յօդուածներ տեղեկութիւններ եւ նոր լուրեր քաղաքական արդի դրութիւնից: Արտասահմանեան նամակներ, ներքին եւ արտաքին լուրեր: Բ. դրան նոր հրամաններ, պաշտօնական ծանուցմունք եւ այլն:

—Սակարան.—Բորսա. ընթացք փոխանակագրոց, արժեթղթոց, բաժնետոմսակաց դրամոց եւ այլն:

—Ծանուցմունք.— Յայտարարութիւններ ամեն տեսակ բաների:

Բովանդակութիւն 1893. 22 մայ.(թիւ 3992)

Տիկին Հրաչեա (նկար.)

Պանդուխտ (առաջնորդող)—Գրիգ. Զոհրապ.

Տիկին Հրաչեա (կենսագր.)—Տիգր. Արփիար.

Լքուած կղզին (ոտանաւոր)—Կարօ.

Օտեանի ներքին կեանքը.—Զ. Եր. Օտեան.

Մայիսի անձրեւներ (ոտանաւոր)—Կարօ.

Խեղճ աղան (նորավէպ)—Յ. Ալփիար.

Վիճակ—Նահապետ.

Շարժումն լուրեր—

Ազգային—Ս. պատրիարքի հիւանդութիւնը. Յոյն վանականի 750 օսմ. ոսկի նուիրելը Իզմիրի հայոց հիւանդանոցին: Ս. պատրիարքի պատարագ մատուցանելը. Տ. Տրդատ Վ. Պալեան. Դուրեանի «Թաւրոն» կամ «Թշուառներ». Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս. Ս. Պատրիարքի հրաժարականը. Հմայեակ եպ. Դիմաքսեանը Կ. Պոլիս. Վա-

ղարշապատի գիւղացւոց աղէտները:

Ներքին—Վեհ. Սուլթանի շքանշան շքանորհումը պ. Նելիտոֆի: Պուլղարական ծանուցումը: Պ. Էտմոն տը՝ Ռոչիլտի 1,000 օսմ. ոսկի նուիրելը:

Հեռագիր Վանից.—Մաքս Միւլլեր—Թուորի աւագակը—Պասրայի մէջ քօլերայից մեռնողներ—Համբուրգի մէջ քօլերա—Սեւ-ճովի քարանտինան—Դանուբի քարանտինան.—

Արտաքին—Գերմանիա, Անգղիա, Իտալիա, Ռուսիա, Շիկաքոյի ցուցահանգէսը: Սակարան:

այլ լրագրութեան պատմութեան մէջ ոչ մի լրագիր այնքան փոփոխութիւնների չէ ենթարկուել, այնքան տարբեր ձեւերով չէ հրատարակուել որքան Կոստանդնուպոլսի քաջածանօթ «Մասիսը», որ 1852 թուականից 'ի վեր հրատարակուում է: Թիւրքիայի մեր նշանաւոր գործիչներից մինը, հայ գրականութեան անդամստանում յայտնի անձնաւորութիւն՝ պ. Կարապետ Իւթիւճեան որ իւր գրական բազմաթիւ աշխատութիւններով ու թարգմանութիւններով իւր հրապարակախօսական ընտիր գլուխումներով մեր «ազգային ջոջեր»-ի կարգն է անցել, 1851 թուականի փետրուարի 2-ից սկսեց հրատարակել «Մասիս» շաբաթաթերթը, որ բազմաթիւ փոփոխութիւնների հանգիստելով, մինչեւ այժմ էլ հրատարակուում է որպէս շաբաթաթերթ:

«Մասիս» լրագրի ներքին արժանիքը առ-

կաւին չը լիշած, խօսենք նորա արտաքին փոփոխութիւնների մասին, որ ինչպէս վերելում նկատեցինք շատ է ենթարկուել իւր քառասունից աւելի տարուայ կենաց ընթացքում:

«Մասիս» 1852 թուականից, իւր լոյս տեսած օրից հրատարակուում էր ինչպէս շաբաթաթերթ, որպէս տեւեց տասը տարու չափ. այսինքն մինչեւ 1862 թ. յունուարին: Դիրքն էր այդ միջոցին (թերթ) միածալ 4 էջ. 4-սիւնեան 35X50 հ.-մետր: Յետոյ մինչեւ 1864 թ. դեկտ. 22, այսինքն երկու տարուց աւելի, բացի իսկական «Մասիս» շաբաթաթերթից, եւօրեայ (շաբաթը երկու անգամ) հրատարակուում էր «Մանրալուրք Մասիս Լրագրոյ» անունով մի փոքրիկ թերթ որոյ նպատակն էր՝—ինչպէս գրում է հ. Գ. Գ.—«Լրասէր ժողովրդեան առօրեայ լրեր տալ»: 1865 թ. սկզբից շաբաթաթերթ «Մասիսը» դիրքը մեծացրեց եւ 5-սիւնեան էջերով էր տպագրուում: Դորա հետ էլ 1866 թուականի յուլիսից հրատարակուում էր որպէս յաւելուած մի ուրիշ շաբաթաթերթ դարձեալ «Մասիս» անունով: 1866 թ. նոյն ամսի 7-ից սկսեց միջակ դիրքով մի ուրիշ թերթ հրատարակուել շաբաթը երեք անգամ: Բայց վերջինս հազիւ կարողացաւ մի ամիս դիմանալ: Իսկ բուն «Մասիս» շաբաթաթերթն այդ տարուանից իւր առաջուայ դիրքն էր ստացել 4-իջեան թերթ 30X35-մետ: Նոյն թուականի օգոստ. 1-ից հրատարակուելով մինչեւ այդ տարուայ (1866) վերջը տեւեց «Մասիս» հիմնական շաբաթաթերթից զատ շաբաթական 2—4 անգամ հրատարակուող «Օրաթերթ Մասիս Լրագրոյ» անուանուող յաւելուածը: Հետեւեալ 1867 թ. ամբողջ տարին բացի օրինաւոր «Մասիսը», շաբաթը երկու անգամ հրատարակուում էր մի միջակ դիրքով լրագիր «Մասիս» անունով: Հետեւեալ 1868-ին դարձեալ մի ուրիշ յաւելուած «Մասիս Օրաթերթ» անունով որ շաբաթը 2—4 անգամ հրատարակուելով տեւեց երկու տարի՝ 1866

թուականի վերջը: Յետոյ համարեա իննը տարի, որ «Մասիս» համար բաւականին միջոց էր փոփոխութեան, գլխաւոր շաբաթաթերթը սկսեց շաբաթը երեք եւ երբեմն աւելի անգամ հրատարակուել տեւելով մինչեւ 1878 թ. դեկտ.: Իսկ այդ ժամանակից մինչեւ 1884 յունիսի վերջը «Մասիսը» հանապազօրեայ էր՝ հրատարակուելով շաբաթը վեց համար: Դիրքն էլ 1880 թ. ապրիլին սկսեց մի քիչ աւելի մեծացրած եւ 5-սիւնեան էջերով: 1872 թ. փետրուարի սկզբին աւելի ընդարձակուեց դարձաւ վեց սիւնեան: Իսկ 1884—1894 որ մինչեւ այժմ տասը տարի է «Մասիս» դարձեալ մի քանի փոփոխութիւնների ենթարկուեց: 1884-ից որպէս շաբաթաթերթ էր «Մասիս» (տետր.) 20 էջ. երկսիւնեան. յետոյ թերթ ամսաթերթ, մերթ տասնօրեայ, մերթ երկօրեայ շարունակուեց մինչեւ 1892 թ. Հետեւեալ 1893 թուականի սկզբից դարձաւ շաբաթաթերթ, որ մինչեւ այժմ շարունակուում է: Ուրեմն «Մասիս» իւր 40—42 տարուայ ընթացքում փոփոխութիւնների է ենթարկուել մօտ 20 անգամ: «Մասիսը» դադարման է ենթարկուել՝ նախ 1883 թ. մայիսի սկզբին. երկրորդ անգամ 1888 թ. վերջը. բայց երկու անգամն էլ կարճ ժամանակից յետոյ նորից սկսել է հրատարակուել: Ցանկալի էր որ այլ եւս փոփոխութիւնների չը ենթարկուէր:

Մեծարգոյ Իւթիւհեան խիստ հակառակ էր «Նոյեան Աղաւնու» ուղղութեանը եւ ամեն կերպ պաշտպանում էր ազգային շահերը: «Մասիսը» իւր անխնջ գործունէութեամբ փառաւոր աեղ է վայելում մեր մամուլի պատմութեան մէջ: 40 տարուց աւելի է որ նա պաշտպանում է հայկական սրբազան օրէնքները, ազգային-կրօնական խնդիրները, ժողովրդական միութեան կապը՝ հոգեւոր վարչութիւններն ու եկեղեցին: Սկզբնական տարիներում երբ հայոց մամուլը նախքան զարգացած դրութեան մէջ չէր տակաւին, գրական նորանոր ոյժեր ստեղ-

ծողը, ուսումնական, ընկերասիրական, մարդասիրական խնդիրներ յարուցանողը, Գաղափարական, Տէրվիշեանի եւ գորանց նման յայտնի լեզուագէտ աստղերի յօգուածներով հայոց լեզուն կանոնաւորող եւ իւր ժամանակին որոշ ընթացքի մէջ գնողը՝ «Մասին» էր:

Կանոնաւոր նամակներ, թղթակցութիւններ գաւառներից եւ զանազան օտար հայաբնակ երկիրներից, ազգային, տնտեսական եւ այլ կարեւոր հարցերի մասին լիակատար տեղ տուողը՝ «Մասին» էր: Պատմագրական բանաստեղծական ընտիր յօգուածներով ու հայ ազգագրական լուրջ գրուածներով հայ հասարակութեան լիացում տուողը՝ դարձեալ «Մասին» էր: Մի խօսքով «Մասին» կամ սոսկ խմբագիր Իւթիւճեանի յոգնաջան եւ գովելի գործերն անուրանալի են:

Բաւական է որ «Մասին» իւր գոյութեան ընթացքում որ քաղաքական ազգային եւ այլ զանազան փոփոխութիւններն անպակաս էին Կոստանդնուպոլսում, նախարարների վեդիւնների եւ մեր պատրիարքարանի հետ ինչքան խլրոմներ ու վեճեր են պատահել ու Օսմանեան մայրաքաղաքի ժամանակակից լրագիրներից շատերը գաղարել, խմբագիրները ձերբակալուել են, «Մասին» իւր պարզ ուղղութեամբ հաճելի եւ սիրելի էր ամենին որով եւ կէս դարի չափ է որ պահոււմ է իւր գոյութիւնը: Մի-երկու անգամ միայն կարճ ժամանակով գաղարման է ենթարկուած «Մասին», այն էլ Տպագրական Տեսչութեան սխալ հասկացողութեամբ:

Կարապետ Իւթիւճեան «Մասին» արտօնատէր-խմբագրի պաշտօնը վարեց սկիզբից մինչեւ 1884 թուականի յունիսի վերջը: Աչքերի սաստիկ ցաւը արգելք դարձաւ Իւթիւճեանին շարունակելու իւր գործը. նա «Մասին» իւր տպարանով յանձնեց «Արեւելք» լրագրի խմբագրութեան զանազան պայմաններով: Բայց մինչեւ այժմ էլ թերթի տակ ստորագրում է «Արտօնատէր» Կ. Ս.

Իւթիւճեան»: 1888 թ. դեկտեմբ. սկիզբներին ինչպէս վերեւում լիշեցինք, «Մասին» դադարուեց, բայց հետեւեալ 1889 թ. յունիս ամսից նորից սկսեց հրատարակուել:

«Մասին» տնօրէն-խմբագրապետի ծանր եւ պատասխանատու պաշտօնը վարում է այժմ պ. Գրիգոր Զոհրապ իւր նախորդի նման մի յարգելի անձնաւորութիւն: Նոր խմբագրապետի օրով վերջին տարուանից «Մասին» էջերում մերթ ընդ մերթ երեւում են պատկերներ ու նկարներ իւր նիւթերին պատշաճաւոր:

«Մասին» աշխատակցում էին Թիւրքիայի մեր ականաւոր հայ գրագէտներից շատերը՝ օրինակ Սերովբէ վարժապետ Արաաեան, Յակ. Պէլլեր, Թագ. Միհրզաթեան, Մատ. Այվատեան, Սարգիս Շամլեան, Մկ. Փորթուգալեան, Արուսեակ Մատիկեան, Տ. Մարկ. Նաթանեան, Գ. վ. Սրբանձաեան, Մ. Գաղափարեան, Ս. Դէրվիշեան, Առոմ, Մ. Ն. Նորիկեան...

Նորագոյն աշխատակիցներից լիշենք՝ Հրանտ Ասատուր, Բիւզ. Պողաճեան, Տիգրան Արփիարեան, Կարօ, Երուանդ Օտեան, Յ. Ալփիար, Նահապետ եւ այլք:

Յարատեւութիւն, եւ յաջողութիւն կը ցանկանք «Մասին» պատուական շաբաթթերթին:

ԺՆՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Մասին» եւ մեր աղբիւրները—

ա. «... Եւ այսպէս Կ. Իւթիւճեան... անընդհատ աշխատութեամբ կարող եղած է թերթին վերջին տարիներն «Մասին» Կոստանդնուպոլսոյ առաջինն ընել. ... նորագոյն գրիչներու շնորհիւ կրնանք ըսել՝ որ «Մասին» այս միջոցին միշտ պայծառութեան մէջ մնաց եւ հասարակաց համակրութիւնն չկորսւնցուց...»

„Հանգ. Ամսօր. 1889. էջ 156.

բ. «... Ներկայ 1879 թուից, Կ. Պոլսի „Մասին» գաղնալու է ամենօրեայ թերթ. Մինչեւ այժմ „Մասին» շաբաթը երեք

անգամ էր հրատարակուում, եւ բացի լիոքրիկ «Լրագրից» ուրիշ ամենօրեայ թերթ չկար Կոստ. Պոլսում . . . »

„Մշակ“ 1879. № 7. էջ 3.

գ. „Մասիս“ լրագիր քաղաքական, ազգային, բանասիրական, առեւտրական, խմբագիր հրատարակիչ Կ. Ս. Իւթիւճեան, Պոլսի տպ. Մասիս լրագրոյ, 1856(°)—1883. »

„Մատեն. հայկակ.“ Զարբ. էջ 405.

գ. „Մասիսը շարունակութիւն է „Հայաստանի“ իսկ „Մասիսի“ շարունակութիւն է „Արեւելք“ 70—79 վերին աստիճանի մեծ քանակութեամբ տեղին բռնում ազգային խնդիրներ՝ հնախօսութիւն, պատմութիւն եւ այլն. Այս թերթը Պոլսում դուրս եկածներից ամենաերկարակեացն է՝ տեւեց ամբողջ 37 (°) տարի եւ գեռ շարունակուում է . . . »

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագ.)

ե. „Դադարեցաւ „Մասիս“, դադարեցաւ „Հայրենիք“, դադարեցաւ եւ „Արեւելեան Մամուլ“ . . . »

„Նոր-Դար“ 1889 № 75. էջ 3.

գ. Մասիս օրաթերթ 1852—80 Պոլսի Կ. Ս. Իւթիւճեան.

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 389.

է. „Սոմանեան տէրութեան մայրաքաղաքէն ինչուան Հայաստանի հեռաւոր սահմանաց մէջ շարժում մը կը սկսէր երեւնալ, ու ամենափափաքելի էր յառաջագիծութիւնը. Այսպիսի ատենի մը մէջ՝ անհրաժեշտ էր որ ազգն ալ ունենայ իրեն բերան եղող յատուկ օրագիր մը . . . »

„Պատմ. հայ. դպր.“ Բ. էջ 482.

ը. „(Մեր նպատակն է) . . . բացադրել ու հաստատել աշխատութեան ամենամեծ զօրութիւնը, բարի վարուց աշխատութեան վրայ ունեցած ներգործութիւնը եւ ասոնց երկուքին մէկ տեղ դալովը, ծագելիք խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը . . . »

„Մասիս“ 1852. թիւ 1. էջ 1.

թ. „Սոյեան Աղանուն“ բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ սկսեց Նոյն 1852 թուին իւր „Մասիսը“ պ. Կ. Իւթիւճեանը, որ այն ժամանակ նոր աւարտած էր կրթութիւնը Ֆրանսիայում, վերադարձած էր Կ. Պոլսի . . . Տաճկաստանում ոչ մի հայ լրագիր է ծնած որ „Մասիսը“ աւելի բարձր լինէր կանգնած որ եւ իջէ արժանաւորութեամբ. չենք ասում նորա մե-

ծամեծ ծառայութիւնները լեզուի մշակութեան վերաբերմամբ . . . »

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Ե.

ժ. „Կ. Պոլսի „Մասիս“ լրագիրը որ մինչեւ այժմ շարաթեր երեք անգամ էր հրատարակուում, այս տարի յունուարից ըսկսեց շարաթեր մի անգամ հրատարակուել. »

„Մուրճ“. 1893 թ. № 2.

ժա. „Սոյեան“ 1851 (°)-ին „Մասիս“ անունով լրագիրն հրատարակելու ձեռնարկեց. . . պարզապէս կը հրատարակէր աշխարհաբար լեզուն կոկելու եւ գեղեցկացնելու համար. . . Ուրիշ խմբագիրներու պէս (Իւթիւճեան) շարաթեր անգամ մը չփոխեր իւր կարծիքները . . . »

„Ազգային Զոյներ“ 8. Պ. 1891. էջ 80

ժբ. „Սոյեան“ այս քան զկէս դարուս սկսան հրատարակուել Կ. Ս. Իւթիւճեանի „Մասիս“ օրագիրն . . . որ անհամեմատ ծառայութիւն մատուց աշխարհիկ լեզուին . . . »

„Պատմ. հայ. մատեն.“ Դուր. էջ 97.

ժգ. „Նորա (Նոյեան Աղանուն) տեղը բռնեց „Մասիս“ կամ Արարատ (°) մինչեւ այժմ գոյութիւն ունեցող խմբագրութեամբ պ. Իւթիւճեանի . . . »

„Այժմ. հայերը“ Դիւլոր. էջ 79.

[„... его (у „Ноев. голуб.“) мѣсто занял: „Масисъ“ или Араратъ (?) существующій до сихъ поръ подъ редакціею г. Утуджіана . . . »

„Нынѣш. Арм.“ էջ 79.

ժդ. „Նրկորդ լրագիրն էր „Մասիսը“ . . . որ մինչեւ այժմ հրատարակուում է Կոստանդնուպոլսում եւ ջերմ կերպով պաշտպանում է հայերի շահերը, եւ չը նայելով մեծամեծ արգելքներին՝ որ սովորական է Տաճկաստանում այդպիսի բաներ, կարողանում է հմուտ կերպով առաջն առնել . . . „Մասիսը“ այժմ էլ հրատարակուում է գեղարուեստական շարաթերթի բովանդակութեամբ. հրատարակիչ Իւթիւճեանը յայտնի է արգէն իւր թարգմանութիւններով, ֆրանսերէն եւ անգլիերէն լեզուներից . . . »

„Հայկ. մատենագ.“ Բ. էջ 151.

[Die zweite ist der noch heute bestehende „Massis“ oder Ararat, welcher in Konstantinopel eifrig die Interessen der Armenier verteidigt und sich trotz der vielen Hindernisse, die einem solchen Un-

ternehmen in der Türkei entgegen stehen, geschickt durch die Scylla und Charybdis hindurchzuwinden wusste. Der Herausgeber des „Massis“, welcher nunmehr als belletristisches Wochenblatt besteht, ist Üttidschian. Er hat sich durch Übersetzungen aus dem Französischen und Englischen bereits Namen gemacht.

„Arm. Bibliot. էջ 151.

2.) Ըստ ոմանց 1881-ին.

32.

Ն Ո Յ Ե Ա Ն

ԱՆՊԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ 1.)

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

ՔԱՂԱՔԱՅԱՆ ԸՋԻՆՈՒՆ ԲԱՆԱՍԻՆԻԸ ԵՒ
ԼՈՒՆՏԵՐԱԿԱՆ.

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1852-1853

Հրատարակող ուղևոր էր

Տեառք լրագրոյս՝

Գրիգորիս Մարկոսեան.

Սահակ Ապրոյեան.

Ի Տպարանի Արապեանց.

Դիւրքը (թերթ) միաժալ թերթ 4 էջ-4 սիւն-
եան 36X50 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ անխնամ.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկ. 120 դր2.(2)

Լեզուն ոճը՝ } „Վիպասանութիւնն օգուտ-
նորը մարդ չի կրնար ուրա-
Ուղղագրութ. } նալ եւ մենք ալ նոյնան...”

Ծրագրերը՝

ՔԱՂԱՔԱՅԱՆ—

Ներքին Լուրեր — Կոստանդնուպոլիսում պատահած քաղաքական եւ Բար-
ձրը. Դրան ալ պաշտօնական գէպքեր:

Արտաքին Լուրեր — Արտասահման-
եան ընդարձակ տեղեկութիւններ
քաղաքական աշխարհից, լուրեր...

ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ—

Յարուածներ, թղթակցութիւններ, նա-
մակներ խմբագրութեան, գաւառական
լուրեր, վիճակագրական, անտեսական
եւ ալ տեղեկութիւններ, ճանապար-
հորդական նկատողութիւններ...

ԲԱՆԱՍԻՆԻԸ—

Քննադատութիւն-մատենախօսութիւն,
Հնախօսութիւն, ռամկական երգեր:

— Զանազան Լուրեր — Տեղական եւ ալ
կողմերի նորանոր անցքեր. աշուստվոր
խառն լուրեր օտար լրագրիւններից
թարգմանուած:

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ—

Լուրեր խիստ հարկաւոր վաճառակա-
նութեան, Եւրոպական երկիրների ըն-
թացիկ գներ զանազան ապրանքների՝
ինչպէս են, մետաքս, բուրդ, բամ-
պակ, տորօն, որդան կարմիր, սուրճ,
պղպեղ, լեղակ, գիտոր տղրուկ, օ-
ճառ, եւ ալլն:

ԾԱՆՈՒՑՄԱՆԻՑ — Յայտարարութիւն-
ներ ամեն տեսակ բաների:

Բովանդակութիւն 1852. թիւ 59.

Քաղաքական—

Ներքին-լուրեր — Պոսնայէն եկած նամակ-
ները — Արտաքին գործոց տեսչու-
թեան գրած նամակները օտար տէ-
րութեանց ղեսպաններին — Ահմէտ փա-
շայի մահը — Իսահան պէլի նոր պաշ-
տօնը — Ահմէտ Աթապէլի Թուրուզ
երթալը — Սամսունէն Թոքատ նոր ճա-
նապարհ եւ ալլն:

Արտաքին-լուրեր — Անգղիա, — Գաղղիա,
— Աւստրիա.

Ազգային Լուրեր —

Նամակ յարգոյ տեարց «Նոյեան Աղաւ-
նույ» — «Արշալոյս Արարատեան»-ից
արտատպած մի նամակ. — Հ. Գաբր.
Վրդ. Այվազովսքի. — Խմբագրութեան
կողմից:

Զանազան — Լուրեր.

Նուիրատուութիւն. — Վէլի փաշայի մէկ-
նիլը — Մէհմետ Քեմիլ փաշայի ժողովը

—Անընական մահ—Նաւերի խորտակում—Եղեռնագործութեան մի դէպք—Թրիէստի շոգենաւը փոթորկի ժամանակ—Նեւա գետի սառչելը . . .

Առեւտրական լուրեր.—

Կոստանդնուպոլիս 23 նոյեմբ.—Արմրտեաց գները—Կարծր ցորեն, կակուղ մարացորեն, հաճար, գարի, վարսակ: Բանասիրական (գծի տակ) Մօնթէ Քրիսթո—շարունակ. (թարգմ.)

Ծանուցմունք.

Լրոպայում կրթութիւն ստացող հայ երիտասարդները 50-ական թուականներին վերադառնում էին Կոստանդնուպոլիս եւ նորանցից իւրաքանչիւրը ազգային մի գործ էր ձեռնարկում: Այս երիտասարդներից՝ պարոնայք Գ. Մարկոսեան եւ Ս. Ապրոյեան որ Բարձրագոյն Դրան թարգմանիչներ էին, ցանկացան միեւնոյն ժամանակ պարբերական մամուլի գործով ծառայել հայ գրականութեան, կանխաւ յայտարարելով որ մի շաբաթաթերթ են հրատարակելու «Նոյեան Աղանի» անունով:

«Նոյեան Աղանի» շաբաթաթերթն սկսեց հրատարակուել 1852 թուականի փետր. 28-ին Յ. Միւհէնտիսեանի տպարանից: Երկու խմբագիրները որ իւրեանց պաշտօններով բարձր դիրք ունէին հայ հասարակութեան առաջ, չը կարողացան «Նոյեան Աղանու» յարատեւութեան մասին հոգալ: Մի տարի միայն կանոնաւորապէս հրատարակուելով, հետեւեալ 1853 թ. օգոստոսի

8-ին թերթի համար-74-ը վերջինն եղաւ: «... Երբ որ տեսանք որ մեր 'ի սէր ազգիս յանձնառու եղած ծանր եւ անշահախնդիր աշխատութիւննս՝ գրուում է «Նոյեան Աղանու» վերջաբան յայտարարութեան մէջ—այսպէս օրէօր կը դառնանար եւ թանկագին ժամանակներուս կորուստը (») եւ մեր քաջածանհանգստութիւնները պարապ ելլելէն զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ալ ընելու սկսանք, ... այն ժամանակ աւելի ընտիր համարեցինք շաբաթադրիս հրատարակումը մեր յօժար եւ ազատ կամօք առ այժմ դադարեցնել քան թէ ... մեր վնասները ծանրացնել ... »

«Նոյեան Աղանու» դադարելու պատճառ դարձաւ եւ այն դէպքը որ խմբագիր պարոնները կարծես վստահ լինելով իւրեանց պետական պաշտօնեայ լինելուց, վերջին ժամանակներում սկսել էին հակառակ ուղղութիւն բռնել հայոց պատրիարքարանի եւ Ազգային Ժողովի: Հայ հասարակութիւնն երես դարձնելով «Նոյեան Աղանուց», ստիպեցին նորան դադարել: Մանաւանդ որ յարգելի խմբագիրները իւրեանց գործով մեծ հատուցում ու գոհութիւն էին պահանջում հասարակութիւնից, եւ լրագիր հրատարակելը համարում էին «ժամանակի կորուստ» եւ «անհանգստութիւն»:

«Նոյեան Աղանուն» աշխատակցում էին քանի մի անձնաւորութիւններ, ժամանակակից լրագրի աշխատակիցներ—Տիգրան Տէտէեան, Հայկ Կոստանդեան, Մսեր Գ. Զմիւռնացի, Յ. Պէլլերեան, Մկրտիչ Արաբաջեան, Արամ Յակոբեան. Խ. Ոսկանեան եւ այլք:

«Նոյեան Աղանին» իւր կարճ կենաց մէջ փոփոխուեց երեք տպարան. նախ Միւհէնտիսեան, յետոյ սեփական եւ վերջը Արապեանց տպարան:

«Աղանու» դիրքը սկզբում աւելի փոքր էր եւ 3 սիւնեան. առաջին տարին սեպտ. սկզբին տպարանի փոփոխութեան հետ յարգոյ խմբագրութիւնն աւետեց շաբաթաթերթի դիրքի փոփոխութեան մասին, ի միջի

այլոց աւելացնելով—«... Թերթը մեծացնելովնիս քանի մը տեսակ օղուտներ ալ պիտի քաղեմք. նախ առեւտրական լուրերուն հրատարակութիւնը շարունակել, որոցմէ աւելամալ զրկեցինք մեր ընթերցողները. երկրորդ մեր ուսումնական եղբարց գրաւոր աշխատութիւնները տպել... եւ երրորդ՝ ազգային լրագրոց տեսութիւն մը ընել որոնց շատոնց կը բաղձայինք... 3)»

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Նոյեան Աղաւնին» եւ մեր աղբիւրները՝ ա. «... Նոյեան Աղաւնույ՝ քաղաքական լրերն աւելի ընդարձակ են, եւ պաշտօնական աղբիւրներէ առնելուն, աւելի ստոյգ։ Սեփական ուղղութիւն մը կամ նման լրագրեցնելէն զատ յատկութիւն մը կամ առաւելութիւն սպասել բնականապէս աւելորդ է...»
- «Հանդ. Ամսօր» 1889. էջ 157.
- բ. «... Այսուամենայնիւ անկողմնապահութիւններն ու անշահասիրութիւնը մեզ վաճանքունելով, մանաւանդ եւ ազգասէր հայրենակցած ընթերցասիրութիւնը վստահանալով, հեզ Աղաւնույս թեւերը բանալ տուինք... որ իւր առաջին վեց ամսուան դժուարութիւնները յաջողութեամբ անցուցուց...»
- «Նոյեան Աղաւնի» 1852. թիւ 27.
- գ. «... Բերկրալի սրտիւ կը տեսնենք որ այս պատուական լրագրոյն յարգոյ եւ ուսումնական խմբագրիչները՝ ազգին ճշմարիտ օգուտը քաջ ճանաչելով, եղբայրասիրութիւնը իրենց առաջնորդ բռնած են...»
- «Արշալոյս Արարատ» 1852. թիւ 411.
- դ. «... Մէկը «Նոյեան Աղաւնի» անունով քաղաքական մի շարաթաթերթ էր եւ խմբագրուում էր պ. պ. Գրիգոր Մարկոսեան եւ Սահակ Ապրօ ուսումնասէր երիտասարդներէ ձեռքով։ Նրկուան էլ Տաճկաց Բարձրագոյն Դրանը թարգմանի պաշտօն էին վարում...»
- «Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.
- ե. «Նոյեան Աղաւնի» չթ. խմբ. Մարկոս. եւ Ապրոյեան 52, 53 Կ. Պոլիս...»

- «Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռ.)
- գ. «Նոյեան Աղաւնի» 1852. Պոլիս Գ. Մարկոս.
- «Դասագիրք հայ-ազգ.» էջ 340.
- է. «... Նորա («Հայաստանի») տեղը 1852 թ. Բռնեց «Նոյեան Աղաւնին»... եւ որ գոյութիւնը պահեց համարեա մի տարի...»
- «Այժմեան հայերը» էջ 79.
- [«... Вмѣсто его („Гайнастана“) въ 1852 г. появился его „Ноіанъ Агавни“ (Ноевъ голубь), ... существовалъ почти годъ... »
- «Нынѣш. Арм. էջ 79.
- բ. «... Առաջին լրագիրն էր «Նոյեան Աղաւնի» եւ հրատարակուեց երկու երիտասարդների ձեռքով Մարկոսեանի եւ Ապրոյի որոնք Բ. Դրան թարգմանիչներ էին եւ ունէին միջոց յայտնելու նոր եւ հաստատ տեղեկութիւններ...»
- «Հայկ. մատենագ.» էջ 159.
- [«... Die erste war „Nojan Aghawuni“, die Taube Noahs und wurde von zwei jungen, Leuten, Markosian und Abro, herausgegeben. Beide waren Dolmetscher bei der Pforte und hatten daher die Möglichkeit, immer neune und zuverlässige zu Nashrichten bringen... »]
- «Arm. Bibliot» էջ 150.
- թ. «... Հաւատար եռանդամը եւ ժիր գործունէութեամբ նոյն 1852 տարւոյն... նոր լրագիր մը... Պոլսոյ մէջ... որ կերպով մը հակառակամարտ դրութիւն կուզէին պահել ազգային իշխանութեան... չը կըրցաւ պրակել ոչ իրենց յոյսը եւ ոչ ալ փափաքը...»
- «Պատմ. հայ. դպրութ.» Բ. էջ 484.
- 2.) Մեր ձեռքում եղած «Նոյեան Աղաւնու» համարներէ եւ ոչ մինի վերայ երեւում է բաժանորդագրին.
- 2.) Տե՛ս «Նոյեան Աղաւնի» 1853. թիւ 27.

33.

ԱՐՓԻ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ^{1.)}

Օ Ր Ա Պ Ի Ր

ԱՆՆԱՐԱՐԱՆ ԸԶԳՈՑԻՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ
ՑՆՑՆԱԿԱՆ
(Ամսաթիւրթ.)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1853-1856.

Հրատարակողն էր՝ ամսի սկիզբներին.
Խմբագր. Տէտէեան եղբարց.

Ի տպարանի Տէտէեան եղբարց.

Դիւրքը (տետր) ութածալ թերթ. 1 տպա-
գրակ. թերթ. 32 էջ.

Թուղթը եւ տիպը՝ տժգոյն.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 5 դահե-
կան կամ 55 դուրուշ:

Լեզուն ոճը } «Արախոսեամբ կը տես-
նենք որ մեր սիրելի ազգն
Ուղղագրութ. } ալ լուսաւորեալ ազգաց...»
Ծրագիրը՝

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ.

Ուսումնական, տնտեսական, գիտնական
մանր յօդուածների թարգմանութիւններ..

ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԱՍ.

ձառեր, ոտանաւորներ, ազգային լուրեր
եւ Շեքսպիրի, Մոլիէրի թատերգութիւն-
ներից. զուարճալիք...

Թիւրքիայում 50-ական թուականներին
Հայ գրականութիւնն սկսեց հետզհետէ բար-
գաւաճել: Զմիւռնիայում նշանաւոր Հայ գը-
րագէտ անձինք մի շարք թարգմանութիւն-
ներ տուին Եւրոպական յայտնի հեղինակ-
ների գրուածներից: Այդ միջոցներում եղ-
բարք Տէտէեանները մի տպարան հաստա-
տեցին Զմիւռնիայում, որի մէջ տպագրուե-
ցին շատ թարգմանական գրքեր եւ մի եր-
կու հայ պարբերական հրատարակութիւն-
ներ: 1853 թ. մայիսի 3-ին մի «պտուղ յայտ-

նուեց որ մօտիկ ապագայում հրատարակ-
ուելու է մի պարբերական հանդէս եղբ.Տէտէ-
եանների տնօրէնութեամբ. «... Եւ ահա աս
լուսաւորեալ ազգաց հետեւելով նոյն բարե-
մասնութենէն բոլորովին զուրկ չէ մնացած
ըստ որում զանազան քաղաքներու մէջ տըպ-
ուած շաբաթական լրագիրներ եւ ամսական
տետրակները արդէն համազգեաց գրակա-
նութեան եւ հայրենեաց պայծառութեանը
վրայ ունեցած սիրոյն ապացոյցները կրնան
համարուել: Եւ ահա աս լուսաւորեալ գա-
րուս գիտութեանց եւ արուեստից պայծա-
ռութիւնը եւ միանգամայն սիրելի ազգեր-
նուս ներկայ վիճակն է որ մեզ կը հը-
րաւիրեն, որ մենք ալ ըստ կարի անոր զար-
գացմանը օգնութիւն մը ըրած ըլլանք:
Ուստի վստահանալով այնպիսի ազգասէր ա-
ղայից եւ ամիրայից վրայ, որոնք ազգին բա-
րելաւորութեանը համար ամեն միջոցի գործ
կը դնեն եւ ձեռննտուութիւն եւ ազգասիրա-
կան քաջալերութիւն չեն խնայեր, համար-
ձակեցանք ձեռք զարնել «Արփի-Արարատե-
անը» որ եւ առանց փոփոխութեան անու-
նով շրջաբերական տետր մը հրատարակե-
լու...»

Նոյն տարին յուլիսի 1-ից սկսեց հրա-
տարակուել «Արփի Արարատեանը» որ եւ ա-
ռանց փոփոխութեան եւ ընդհարման շա-
րունակուեց երկու տարի-1855: Երրորդ տա-
րին՝ դեռ չը հասած 8-դ համարը, 7-դը վեր-
ջինն եղաւ. այսինքն դադարուեց 1855 թ.
դեկտեմբերին:

«Արփի Արարատեանի» գործունէութիւնն
ազգի կողմից այնքան էլ գնահատութեան
չարժանացաւ, գլխաւորապէս իւր սակաւա-
կեցութեան, նիւթերի պակասութեան կամ
թէ աղքատութեան պատճառով: Ժամանա-
կակից մի անհրաժեշտ գործ չէր «Արարատե-
ան Արփին»: ալ ընթերցանութեան համար
զանազան զուարճալիքների եւ յօդուածների
շաբաթական ժողովածու: Եղբ. Տէտէեան-
ները հրատարակեցին «Արփիի» մէջ «Հազար եւ
մէկ գիշերներ» Արաբական հեքիաթները:

«Մեր ցանկալի նպատակը—գրում են Տէտէ-
եան եղբայրք—գուարճալի եւ բարոյական
գրուածներ եւ թարգմանութիւններ հրա-
տարակելով հասարակութեանը զբօսացնել
եւ ընթերցասիրութեան ճաշակը ըստ կարի
տալը ըլլալով՝ «Արփի Արարատեանը» երբէք
կրօնքի եւ Կառավարութեան դէմ բան մը
չ'պիտի հրատարակէ . . .»

ԹԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Արարատեան Արփին» եւ մեր աղբիւր-
ները—

ա. «. . . Առաջին եւ երկրորդ տարին առանց
փոփոխութեան եւ յառաջադիմութեան
անընդհատ շարունակուեցաւ . . . ինչպէս
առաջին մասն, նոյնպէս երկրորդն տկար
ուժոյ ողորմելի արդիւնք մըն էր . . .»

«Հանգ. Ամսօր.» 1889. էջ 158.

բ. «Հետեւեալ ազգարարութիւնը՝ մօտեօ
Զմիւռնիոյ մէջ «Արփի Արարատեան» ա-
նունով ամսատետրի մը հրատարակու-
թեան բերկրառիթ լուրը կուտայ . . .»

«Մասիս» 1858 թ. (20 մայիս) էջ 1.

գ. «Արփի Արարատեան. Զմիւռնիա 53—56
խմբք. Տէտէեան».

«Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռագ.)

դ. «Արփի Արարատեան» հանդէս բանասի-
րական, ազգային, տնտեսական, ընտա-
նեկան(°), վիպական(°). աշխատասիրեալ
'ի Ա. Յ. Տէտէեան. Զմիւռնիա. 1853.

«Մատեն. հայկակ.» Զարբ. էջ 73.

ե. «Այդպէս ահա 1853 թուին Զմիւռնիայի
մէջ Տէտէեան երեք եղբայրները մի ըն-
դարձակ տպարան հաստատելով հրատա-
րակել են «Արփի Արարատեան» անունով
ամսագիր, որ մեծ մասամբ եւրոպական
հեղինակութեանց թարգմանութիւններ էր
բովանդակում իւր մէջ եւ ընդամենը եր-
կու տարի շարունակուեց . . .»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

զ. «Տէտէեան եղբայրք գործունեայ փոյթըն
ու գովելի աշխատասիրութիւնը՝ շատ ա-
ւելի պատուաւոր ու պատուական պիտի
ըլլար, իրեն եւ ողջին ելթէ այս նկատ-
մամբ աւելի մտադրութիւն ըլլուէր . . .» Ա-
րարատեան Արփին» միայն երկու տարի
շարունակուեց . . .»

«Պատմ. հայ դպրութ.» էջ 488.

է. «Արփի Արարատեան» 1853. Զմիւռնիա.
Տէտէեան».

«Իստ. հայ-սպ. պատմ.» էջ 338.

ը. «Արփի Արարատեան. ամսագիր, բա-
նասիրական, տնտեսական եւ ազգային.
1853 թու. Տէտէեան եղբայրք—հրա-
տարակիչք. . .»

Յիշատակարան ձերմակ. (ձեռագիր).

2.) 2. Զարբանուկեան գրել է՝ . . . Ընտանեկան
Վիպական. . .»

34.

ԸՆՏԱՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵՏՆԵՐԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

(Ամսագիր.)

Կ ո տ ա ն գ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1854-1855.

Հ Ր ո տ ա ռ ա կ ու ու մ է Ր՝

Տ ն օ Ր է ն ու թ ե ա մ Բ Ազգասիրական Ընկե-
րութեան.

Խ մ ք ա գ ի Ր՝ Վ. Սօֆեակեան.

Ի տ պ ա ռ ա ն ի «Ընտ. Իմաստ.» օրագրի.

Ծ Ր ա գ ի Ր ը՝

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—Յօդուածներ բարոյական կըր-
թութեան, առական, խրատներ. . .

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն—Հայկական արդի եւ հին
դրականութեան վերաբերեալ գրուածներ
պատմութիւն քննադատութիւն. . .

ութանի մայրաքաղաքում

50-ական թուականնե-
րի սկիզբներին էր որ
կազմուեց մի «Ազգա-
սիրական ընկերու-
թիւն» որի նպատակն
էր ազգասիրաբար ծա-
ռայել ազգային գրա-

կանութեան եւ բարոյական կրթութեան: Այս ազգասէր ընկերութիւնը 1854 թուականի սկիզբներից սկսեց Հրատարակել «Ընտանի Իմաստասէր» ամսաթերթը: Նիւթերի նուազութեան եւ բռնած անգոյն ուղղութեան համար, «Ընտանի Իմաստասէրը» գուր չ'եկաւ Կ. Պոլսի ազգայնոց, որոնցից ոչ մի յոյս ու քաջալերութիւն չունենալով, «Ազգաս. Ընկերութեան» ամսաթերթը հազիւ մի տարին կարողացաւ լրացնել:

ԹՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Ընտանի Իմաստասէր» ամսաթերթի մասին մեր աղբիւրները—

ա. ,, . . . Յետագայ 1854 թուին Պոլսոյ մէջ նոր ստեղծուած ,,Ազգասիրական՝ անունով ընկերութիւնը կամեցաւ ընտանեկան ընթերցանութեան համար մի քանասիրական ամսագիր հրատարակել ,,Ընտանի Իմաստասէր՝ անունով, բայց այս գործը նոյն տարին դադարեց. . . .

,,Արձագանք՝ 1882. № 22 Ա. Ե.

2. ,,Ընտանի Իմաստասէր՝ 1854 Պոլս. Ազգասիր. ընկեր.՝

,,Դաս. հայ-ազգ. պատմ.՝ էջ 338.

գ. ,, Ընտանի Իմաստասէր. ամսաթ. Կ. Պոլս 54—55. Ազգասիր. Ընկերութեան հրատարակութեամբ՝

,,Հայոց արդի մատեն.՝ (ձեռագ.). .

35.

ԹՈՒԹԱԿ ԿԱՅԿԱԶԵԱՆ¹⁾

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՆՈՍԻՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՆԻՑՆԵՍԱԿԱՆ.

(Ամսաթերթ.)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1848—1849.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Տ. Վրթանէս.

Ի տպարանի «Թուրակ Հայկազեան»

Դիրքը՝ (թերթ) ութածալ $1\frac{1}{2}$ տպ. թերթ.

16 էջ 14X20 հ.-մետր.

Ծրագիրը՝

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ—Յօդուածներ բարոյականութեան վերաբերեալ. առականեր, ոտանաւորներ, վէպիկներ եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Պատմական, մատենագրական, հնախօսական. . .

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—Գրական, գիտնական յօդուածներ. ճանապարհորդութիւն, կենսագրութիւն. . .

րփի Արարատեանի» հրատարակութեան հետեւեալ տարին բարի նախանձը դըրդեց համաքաղաքացի գրագէտ երիտասարդներից մէկին, որ (1854 թ.) սկսեց

Հրատարակել «Թուրակ Հայկազեան» անունով մի ամսագիր:

Իզմիրաբնակ Տ. Վրթանէս խմբագիր «Հայկազեան Թուրակի» թէեւ կարելոյն չափ աշխատում էր իւր ամսագրի կանոնաւորման խնդրի մասին, եւ աւելի դժուարութիւնների չը հանդիպելու համար մի համեստ տպարան գնեց, բայց եւ այնպէս չը յաջողուեց նորան թերթի բարելաւութիւնը տեսնել: Զանազան հանգամանքներ կուտակուեցին խմբագրի գլխին եւ խեղճին յուսահատեցին: Ամսագիրը մի տարին անգամ չը կարողացաւ լրացնել, 1855 թուականի ըսկիզբներին հանգոււ:

ԺԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ «Թուլթակ Հայկազեանի» մասին—
 ա. «Թուլթակ Հայկազեան 54—55 խմբ. վրթանէս. Զմիւռնիա»
 «Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռագ.)
 բ. «Թուլթակ Հայկազեան 1855. Զմիւռնիա Տ. վրթանէս»
 «Իսս. հայ-աղգ. պատմ.» էջ 339.

36.

ԱՐԾՈՒԻ

ՎԵՍՊՈՒՐԵԿԸՆ^{1.)}

քոռուցեալ հայրենասէր քեռօք
 յԱրծրունի Մենաստանէն Վարագայ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Վարագ (Տաճկ.) 1855—1864.
 Հրատարակողում էր՝ ամսի վերջերին.
 Խմբագիր-Հայրենախօս՝ Մկրտիչ վարագապետ Խրիմեան.
 Ի տպարանի «Վասպուրական Արծույն»
 Դիրքը (տետր.) 1 տպ. թերթ. 24-32 էջ
 14X21 հ.-մետր.
 Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.
 Բաժանորդագիրնը տարեկան—
 Կոստանդնուպոլիս 3 արծ. մէճիտ.
 Ռուսաստան 4 մանէթ.

Լեզուն, ոճը՝ } «Թող արդ պահապանն քո
 Ուղղագրութ. } զուարթուն հրեշտակն նստեալ
 Ծրագիրը՝ } 'ի վիմի բարձր բունոյտ...»

Ա. ՀԱՆԴԵՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

—Առ որով պարունակելոց են որ ինչ առ ճշմարիտ կրօն Աստուածապաշտութեան որ առ հաւատս եւ առ եկեղեցին Քրիստոսի վերաբերի եւ ըղձտի առնել ալսու զքաղցրութիւն բանիցն Աստուծոյ 'ի քիմս հայկաժին մանկտոյն քան զմեղր քաղաքական եւ ազգասիրական բանից. . .»

Բ. ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՇԷՆ ԱՌԱՔԻՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ—Ընդ որով կարգաւ լիշատակելոց են գովութեամբ հանդերձ նախնի քաջազունքն մեր եւ այնոքիք որք հետեւողք գտանին յարդի ժամանակս նոցին հայրենազարդ գործոց ըստ ամենայն հանգամանաց ճառագրելով. . .»

Գ. ՏԵՍԱՐԱՆՔ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՇԻԱՐՀԱՑ—Յորում իբրեւ 'ի պատկերին նշմարելոց են եւ արդի վիճակ քաղաքաց, գիւղից, դերգաստանաց, վանօրէից, մենաստանաց, եկեղեցեաց, ժողովրդոց եւ համօրէն ալլ հանգամանաց. որ առ աշխարհագրական տեղեկութեան վերաբերին. . .»

Դ. ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆՑ—Որ իբրեւ զբոլրաստանաբազմազան ծաղկօք զարգարեալ բուրելոց է լինքնէ զանուշահոտութիւն մեծամեծ առաքինութեանց. . .»

Ե. ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ—Առ որ բովանդակեմք զհնագունիցն եւ արդի հեղինակաց բազմանիւթ գրուածս ընգարձակ ոճով շարադրեալքն եւ եթէ չաբաբանութեամբ՝ զորս մի անգամ 'ի ձեռս բերիլ կարիցեմք 'ի հնագիր մատենագրութեանց. . .»

«Իսկ եթէ պատահեցի երբեմն այնպիսի նիւթ ինչ, որ ոչ այն չափ վերաբերի առ-

Հինգ սեռս լիշեալ յօդուածոց, զայն եւս արժան դատեմք 'ի վերջոյ թերթին հրատարակել. . . »

Քովանդակութիւն 1858. Թիւ 3—(մարտի.)

Ա. Հանդէս Աստուածապաշտութեան եկեղեցաշէն հարցն—

—Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայոց.

Բ. Հանդիսարան հայրենասէր առաքինեայցն—

—Արա Արամեան, Նահապետ հայոց.

—Կենցաղօգուտ նոր ընկերութիւն թրթենեաց մշակութեան—Մկ. Տ. Ատոմ.

—Առ մեծարգոյ ազգասէր Կարապետ աղա Թաշճի—Գ. Վ. Սրուանձտեան.

—Դամբանական ճառ 'ի Նիկողայոս Պալեան:

—Ի մահ Պայազատին Պալեանց Նիկ. ձարտարապետին—

Գ. Տեսարանք հայրենի աշխարհաց—

—Մայրաքաղաք Մենաստանաց Վարազ (պիտի շարունակուի.)

Դ. Բուրաստան Բարոյական առաքինութեանց—

—Աղէկութիւն բարերարիդ, գրած պահէ միշտ քո սրտիդ. (բարոյական առած)—Արշ. Գրիգոր.

«Որ գործէ գերկիր իւր լցցի հացիւ» (Առակ) Մ. Փափագեան:

աճկա - Հայաստանում մինչեւ 50-ական թրուականները ոչ մի հայ պարբերական հրատարակութիւն չէր երեւում: Ահա ժամանակակից ժրջան ու դործունեայ Խրիմեան Մկրտիչ երիտասարդ

վարդապետն (այժմ Տ. Տ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մկրտիչ Առաջին) բուն Հայաստանի կենտրոնում կամենում էր մի ամսաթերթ հիմնել, քարոզելու իւր սիրելի ժողովրդեան Աստուծային սուրբ խօսքերը: Շուտով յաջողութեամբ պսակուեց հայրենասէր հոգեւորականի այդ մտադրութիւնը որ նա 1855 թուականի ապրիլ ամսին սկսեց հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» անունով մի կրօնական, ազգային, բանասիրական ամսօրեայ հանդէս. բայց ոչ Հայաստանում, այլ Օսմանեան մայրաքաղաքում՝ (2) տակաւին նորա նպատակները կ'իրագործուէին, մինչեւ որ հնար կը լինէր նորան տպագրութեան ամեն հնարաւորութիւններ ձեռք բերել:

Խրիմեան Հայրիկի նպատակը շատ ցանկալի եւ գովելի էր «անհրաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց. . . որոնք կարող եւ ձեռնահաս են կարիք ընելու համազգի գիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանել: Վասն զի դպրոց, ուսում, վարժապետ, ազգասիրութիւն, միայն քաղաքացւոց համար չէ»—դրում էր նա: Իւր միակ փափաքն էր «Հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» աշխատել:

Կոստանդնուպոլսում՝ Իւսկիւտար թաղում «Արծուի Վասպուրականին» սկսուելով 1855 թ. ապրիլից, լրացրեց միամեակը՝ այսինքն մինչեւ 1856 թ. ապրիլ-մայիս:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան կողմից 1857 թուականին Խրիմեան կարգուեց առաջնորդ Գլակայ վանից: Հայրիկը իւր նոր պաշտօնակատարութեան տեղը հասնելով, կարգադրեց անմիջապէս Կոստանդնուպոլսից բերել տալ տպագրական մամուլ, տառեր թուղթ եւ այլ պարագաներ, բայց այդ ամենը կապուած էին զանազան դժուարութիւնների հետ:

1858 թուականին լուծուար ամսից ըսկուեց «Արծուի Վասպուրականի» երկրորդ տարին (2): Ահա թէ ինչ է ասում հայրենախօս խմբագիրն իւր ամսաթերթի այդ

տարուայ առաջին տետրակում:—«Իսկ որք զարմացան եւ հարցանեն 'ի քէն Արծիւդ իմ թէ զք է այդ նոր օրինակ փոփոխումնդ. որպէս եկեն եհաս տարածամդ գարուն 'ի Վասպուրական աշխարհ եւ քրք հալեալ 'ի ջուր գարձան վաղվաղակի բարձեալ դիզեալ ձիւնք լերին Վարագայ. եւ այս իսկ են առաւել սքանչելիք յաջս մեր զի վասն Արծուոյդ համբաւէին թէ մեռաւ եւ թաղեցաւ յաւուրս աւագ շաբաթոյն եւ յաւելաւ առ նախնիսն Արծրունեաց եղեալ առ ընթեր շիրմաց նոցին որով եւ ամենայն մարդիկ զԱրծիւոյ ընդ մեռեալ համարէին. . .»

—«Տօւր պատասխանի դոցա գու այժմիկ ասա եթէ արդար է զիս մեռեալս կարծէին մարդիկ. ընդ էր ապա եղին կնիք 'ի վերայ կափարիչ դրան գերեզմանիս եւ պահապանք շուրջ զինեւ կացին զգուշութեամբ. . .»

Վարագում «Արծուի Վասպուրական»ին կանոնաւոր կերպով հրատարակուեցաւ. երկու տարի՝ 1858—59:

1860 թուականին, Մկրտիչ վարդապետը՝ ներկայիս Վեհ. Կաթողիկոսը, Վանի առաջնորդ Իգնատիոս վարդապետի հետ ուղեւորուեց ս. Եջմիածին, որտեղից ժողովարարութեան համար մի կոնգակ ստանալով Մատթ. կաթողիկոսից, անց կացաւ Տփլիս եւ Կովկասի միւս քաղաքները, ամեն տեղ գոհացնելով ու հիացնելով իւր ոգեշունչ քարոզներով:

Կը նշանակէ «Վասպուրականի Արծուին» չէր հրատարակուում 1860 թուականի ըսկիզբներում, նորա հայրենախօս-խմբագրի՝ Վարդից բացակայութեան պատճառով: Նոյն թուականի օգոստոս ամսից սկսուեց «Արծուի» դ. տարին. իսկ ե. տարին սկսուեց 1861 թ. վերջերին: (4)

1862 թուականին Խրիմեան հրաման է ստանում Մըշու վիճակի առաջնորդ եւ ս. Կարապետի վանքի վանահայր կարգուելու՝ ձեռքից չը հանելով Վարագը: Այժմ տեղիս ժառանգաւորաց Դպրոցի աշակերտներն որ արդէն լուրջ եւ չափահաս երիտասարդներ

էին գարձել, այնպէս որ Հայրիկի գործերի բազմութեան պատճառով «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութեան գործը իւրեանց վերայ առան: Այգպիսով «Արծուի Վասպուրականին» տեւեց մինչեւ 1864 թուականի մայիս-յունիս ամիսները: (5.)

Հայրիկի պատուական ամսագիրը նշանաւոր է իւր գործունէութեամբ: Ժամանակակից հայ հասարակութիւնը լիանում, կըշտանում էր Մկրտիչ վարդապետի հայրենասիրական աստուածաշնչական ու բարոյական քարոզներով: Կոստանդնուպոլսոյ բարեփոխական հայ բարերարների օժանդակութեամբ, Խրիմեան Թիւրքիայի խուլ կողմերում, այն էլ կէս դար սորանից առաջ, կարողացաւ իւր սիրելի ժողովրդին, իւր խառնիքներին առատ նիւթեր տալ կարգալու իւր ամսագրի կանոնաւոր հրատարակութեամբ: Ինչ ասել կուզէ որ Հայրիկի այդ անձնութեամբ գործունէութեան մէջ պակաս չէին ազգային փշերն ու տատասկները որոնք, ամեն կերպ աշխատում էին խափանել տալ Վեհ. Հայրիկի գործունէութիւնը: Սակայն չը յաջողուեց նորանց այդ բանը եւ Հայրիկ կարողացաւ յաղթանակը տանել:

«Արծուի Վասպուրականի» ամսագրին աշխատակցում էին՝ Գարեգին Սրուանձտեան, Յակովբ քահանայ Մխիթարեան, Մկրտիչ Տէր-Աստուծեան, Արշամ Գրիգորեան, Մարտիրոս Փափագեան, Յակովբ Մելիք-Յակովբեան, Տիգրան Գալփակճեան, Պօղոս Առաքելեան, Պետրոս Մատթեանց, Արսէն Թոխմախճեանց, Գեղամ Աբրահամեանց, Եղիշէ Մեսրոպեանց, Տիգրան Ամիրճանեան, Նահապետ Մեսր. Սարկաւագ Փիրղալէմեան, Յովսէփ Սոլախեան, Ար. Գէորգ Բժիշկեանց, Հրաչեա Մարգ. Սեւիկեան, Բարդուղիմէոս վարդապետ, * * Արտամտեան, Խոսրով Տէր-Կարապետեան, Պաղտասար Միհր. Յարութիւնեան, Խաչատուր Քեօսեանց, Մ. Մկրտիչ Ե. եւ այլք:

Կոստանդնուպոլսում եղած միջոցին «Արծուի Վասպուրական» տպագրուում էր Ա-

րամեան տպարանը, յետոյ Վարազդուս:

Վեհափառ Հայրիկի կամ «Վասպուրականի Արծուի» մասին այնքան շատ են գրուել, որ ազգը մեզանից մի նորութիւն չի կարող սպասել: Ով ցանկանում է աւելի լաւ ծանօթանալ «Արծուի Վասպուրականի» հետ, թող ձեռք բերէ եւ կարդա նորա բոլոր համարները: Ինչպէս եւ Վեհ. Խմբագիր-Հայրենախօսի հետ՝ նորա միւս արժանաւոր գրուածները:

Այսպէս ուրեմն «Արծուի Վասպուրականը» սկզբից մինչեւ 1862 թուականը, խմբագրուում էր Խրիմեան վարդապետի՝ ձեռքով, իսկ յետոյ երկու տարի—մինչեւ 1864 թուականի կիսին, Հայրիկի կրթած սաներու տնօրէնութեամբ:

Այս ամսագրի ճակատին սկզբի տարիներում դրուում էր մի նկար, որը ներկայացընում էր մի թեւատարած արծիւ ամպերի մէջ գայիսոնի վերայ կանգնած: Իսկ յետոյ 60-ական թուականներին փոխուեց մի ուրիշ նկարի:—Մի կողմից Վարազն է երեւում. հեռուից նկատուում է Վանայ ծովակը եւ Վան քաղաքը Վարագի կողմից: Լեռների յետեւից արեւն արդէն կիսաչափ երեւում է եւ իւր լոյսը տարածում ամենուրեք: Արեգակի ճառագայթների մէջ, դէպի ձախ Վանի կողմն է սլանում մի խրոխտ արծիւ որի կտցում բռնած թրղթի վերայ պարզ կարգացուում է՝ «Ողջ ոյն Հայրենեաց»:

ԹԵՆԹԵՐԻԹԻՆՆԵՐ.

1). Մեր աղբիւրները «Արծուի Վասպուրականի» վերաբերմամբ—

ա. «... Որոնց կարգումն է եւ «Արծուի Վասպուրականի» ամսական հրատարակութիւնը որ յայտնի է Ռուսաստանեայց հայերին իրան ազգաշունչ բովանդակութիւններով ... այս պատուական ամսատետրն որ 1857 թուականից սկսած հրատարակում է մեծաջան Մկրտիչ վարդապետի եւ իւրան աշակերտաց փոքրիկ զասակումբերի

աշխատասիրութեամբ ... Այս «Վասպուրականի Արծուին» յայտնի է այս կողմերի բանագէտներին որովհետեւ 1859-ին (Ռուսաստանում) մօտ եօթանասուն քաժանորդներ ունէր ...

«Արծուի» 1860. թիւ Ժբ. (էջ 1007.)
բ. «... եւ վերջապէս կը յաջողէր տպագրութեան մամուլը ձեռք բերել եւ «Վասպուրականի Արծուի» ամսագիրը կը հրատարակէր ընդ հովանեաւ թեւոց խաչին. Իւր հայրենասիրական ձայնը 'ի հեռավորս կը հասնէր ... Օտեան ... իրեն նմանեաց հետ քաջալերելով զվարդապետն՝ կը վերադարձնէին «Վասպուրականի Արծուին» ի Վասպուրական...»

«Արաքս» 1888. գերբ բ. էջ 75.

գ. «... Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետ Հայաստանեայց աղէտիցն ու թշուառութեանց ականատես ու գլխով եւ կարեկցութեամբ լեցուն սիրտ մը, փառաքեցաւ անոր ցաւոցն ու հառաչանաց թարգման ըլլալ իւր թերթովն ազգայնոց սէրն ու մտադրութիւնը հրաւիրելով այն նուիրական ու անտերունջ հոգոյն վրայ, որ իւր նիւթական ու բարոյական աւերականացն ու տերմանց դարմանը կը փնտրէ...»

«Պատմ. հայ-դպր.» բ. էջ 489.

դ. «... Խրիմեան բերել տուեց Վ. Պալսից մամուլ, թուղթ, տառեր, մի խօսքով ինչ որ հարկաւոր է տպագրութեան համար եւ 1857 թուից սկսեց հրատարակել ամսագիր: Դա «Արծուի Վասպուրականի» ամսագիրն է, որի անունը լաւ յայտնի է հայութեան ... Նրկար ժամանակ չանցած՝ լոյս տեսաւ Հայաստանի առաջին ամսագիրը՝ «Արծուի Վասպուրականի» առաջին համարը...»

«Խրիմեան» Խ. Մալումեան. էջ 36, 37.

ե. «... Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետը 1856-ին, Հայաստանի այս անձնանուէր նահատակին ազգասիրութեանը եւ հայրենասիրութեանը վրայ գովեստ չհարկաւորելը, վասն զի ինքնին իւր արդիւնքները կը խօսեն: Վանի մէջ տպարան հաստատելը ու հոն «Արծուի Վասպուրականի» անունով թերթի հրատարակելը (որոնց համար ալ իւր հայրենակիցներէն փոխանակ օգնութիւն գտնելու մեծամեծ արգելքներ կը տեսնէ) մեծագործութիւններ կը սեպենք եւ... տարակոյս չունիմք թէ մեր հայրենասէր եկեղեցականներէն այս

փորձն ընելու փափաքողներ պիտի գրտնուին այսուհետեւ երբ միջոց ունին ձեռնարկել, եւ իրենց ազգին ու հայրենեաց ծառայութիւն ընելու ընդարձակ ասպարէզ մը կայ առաջնելին. [Թող չը վհատին այլ տեսնեն օրինակն որ կուտայ Խրիմեան վարդապետը ան ատեն ազգն ալ զիրենք կօրհնէ ու հայրենիք իրեն յիշատակը կ'անմահացնէ. . .]

„Իստ. ազգ. պատմ.՝ Ս. Փափազ. էջ 317
զ. „Արծուի վասպուրականի—Թուրքիայ յերկրէն վանանգա (՝՝) ի Տոսպ. (՝՝). յաշակերտաց ժառանգաւորաց դպրոցին վարապայ. ի վանս վարապայ 1858.՝

„Մատենադ. հայկակ.՝ Զարբ. էջ 68.
է. „ . . . Առանց մի ուսումնարան մտնելու նա (Խրիմեանը) առաջացրել է իւր մտքերը մըտաւոր դարգացման մէջ որ այսօր համարուում է մեր առաջնակարգ հրապարակախօսներէց. հեղինակներէց ու մատենագրներէց մէկը. եւ շատ բանի մէջ նա դեռ ամենից էլ բարձր է. Մեզ օրինակ նրա „վասպուրական Արծուի“. . .]

„Խրիմեան Հայրիկ.՝ Տ. Փիլոսոփ. էջ 38.
ը. „ . . . Որչափ կարեւոր եւ օգտակար, նոյնչափ դժուարին գործ էր ազգին բնաշխարհին մէջ թերթ մը հրատարակել քանի որ ամեն նիւթական միջոց ու դիւրութիւն կը պակսէր . . . բորբոքեալ սրտէ խմբագրուած թերթին չորս թուերը կը յաջողին համոզել կարող ազգայիններէն . . . Թեմբազրին դիտաւորութիւն չէր թերթ մը հրատարակած ըլլալ. . .]

„Հանդ. Ամսօր.՝ 1890. թիւ 9.
թ. „ . . . Նոյն 1855 թուին Խրիմեան Հայրիկը իւր „Արծուի վասպուրական.՝ ամսաթերթը սկսեց Պոլսում, ուր երկու (՝) տարի շարունակելուց յետոյ երբ ինքը 1857 թուին Գլակայ վանից առաջնորդ դարձաւ, այնտեղ տպարան հաստատեց եւ շարունակեց իւր ամսագիրը մինչեւ 1862 (՝) թուականը. . .]

„Արձագանք.՝ 1882 թ. № 22. Ա. Ե.
Ժ. „Արծուի վասպուրական—1857 թ. (՝)
Վ. Պոլիս, Մկրտիչ վ. Խրիմեան.՝

„Իստապ. հայ-ազգ. պատմ.՝ էջ 338.
Ժա. „ . . . Նա (Խրիմեանը) եղաւ որ ամենամեծ արեւելքների յաղթելով՝ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տպարան հաստատեց (1857.) եւ առաջին հայ թերթը հը-

րատարակեց (Արծուի վասպուրական) վանի վարապայ վանքում ուր եւ ժառանգաւորաց դպրոց հիմնեց . . .]

„Պատմ. հայոց.՝ Ս. Պալաս. էջ 479.
Ժբ. „ . . . Սորա (,Արծուի վասպուրականի.՝) առաջին համարներն այնքան ոգեւորեցին ընթերցողներին որ շուտով Ժողովարարութիւն եղաւ եւ Հայրիկը կարողացաւ իր թերթի . . . իւր սեփական տպարանում լոյս տեսնել. . .]

„Հայոց արդի մատենագր.՝ -(ձեռագ.)
Ժգ. Տէր-Միխիլայի արժ Բակոյի քահանայնոր „Արծուի վասպուրականի.՝ մշտական աշխատակիցներից մէկն էր, մի ոտանաւոր ուղերձ է նուիրել վեհ. Հայրիկին որ հետեւեալն է. Հանգուցեալը 35 տարի առաջ գործելով ներքոյ գրեալ ոտանաւորը, կարծես այն ժամանակ նախազգացել է Խրիմեանի ապագայ (այժմեան) պանծալի վիճակը—

Թուա՛ր Արծուիդ վասպուրական

՛ի գարաւոր երբ ՛ի քուն,

Ձքեզ կապեալ կաշկանդէին

Բեւեալ երկնից հաստարուն:

Ասա՛ թուա՛ր ՛ի թեւ թեւութեւ

Ձեռքի թողեալ ծերունի

Նորափեռաւոր դարգարեցար

Յաւոյդ ՛ի տես նազելի:

Թուի՛ր յԱրեւ լուսապայծաւ

Վնիւրդ Հայկեան աղբայից,

Աչք հայկազանց առ քեզ պշնւն,

Աչք Արամեան երամից:

Գազաթ Արծուոյդ այն ինչ ՛ի Թագ-

Թագիւ պճնոյր շող ՛ի շող,

Շատ արագէլք դիշերահաւք,

՛ի քէն կային սրտազող:

Թուի՛ր հապա, սիրուն Արծուի

Թուի՛ր Թուի՛ր պաղտախմ:

Բայդ քո Թուի՛ն սրանչելի,

Ես ՛ի վաղուց փափաքիմ:

Սաւառնելոյդ հասցէ համաւ

Ոչ Թէ փայն ՛ի Բեւեանդ,

Ալ ՛ի բոլոր յազգ հայկազանց,

Որք գտանին աստ եւ անդ:

Մի նեղեցցին սլաք թեւոյ

Գոց նենգողաց անել յաւշ

Հերիք ասցին յարար իւրեանց

Առնել զքեզ բանդապուշ:

Մտսիս, Նոյեան եւ Աղաւնի

Եւ Արշալոյսն անգրանիկ

Երբ Եւրոպա եւ Բագ մալէպ

Ձքեզ առցին երջանիկ:

Ձեւեւ ընդ թեւ կապեալ սերով

Ընդ այս վեհէց վաղեմի,

զԱյրաբատեան բանալ զԱրեւ,

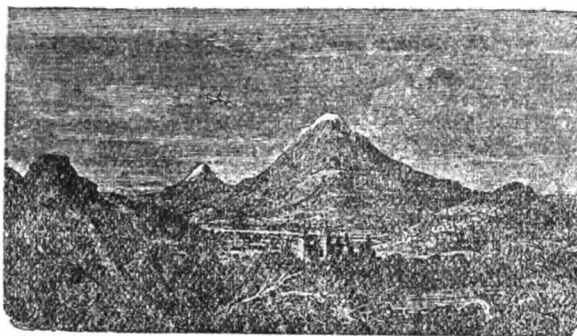
Ուսիւր նորոգ մեր Արծուի:

- Զարթուր հեղեղ մաղթեմք 'ի քէն
Արծուիդ անմահ երկնաւոր,
Զայս կապ սիրոյ պահեալ՝ յաւերժ,
Անմահ փառք նորանոր:
- Իցէ Արծուիդ իմ աննման
Իցէ այն օր եւ այն դար,
Յորում Արփին Հայաստանեայց
Դարձի անդրէն յոսկեղար:
- Տուր մեզ զայն օր յոր 'ի վերոյ
Դէցուք զըլիոյն նոր Արծուոյս
Զաղթական դափնեայ պսակ,
Եւ սաղաւարդն ազգալոյս:
- Մարմինը հայոց գեւ 'ի դամբան
Ձին առեալ քուն եւ դադար,
Դադարեցաւ նորոգ փառք
Թորգոման տէր բարեբար:
- Քանի՞ թողուս Աստուած անմահ
Զազգն հայոց 'ի յերբ
Եւ զարաստուս հեղուլ նոցա՝
Փոխան զեռոց վշտաբեր:
- Դու սառնացեալ ազգին հայոց
Փոխարինեալ զԱպրիլէլ,
Զուարթ Մայիս, նաեւ ընդ այն
Զաւետարեր Գարեթէլ:
- Աքաղածայ ծնայ ծաղկանց
Կոկոնափակ վարդի թերթ,
Թերթ 'ի թերթի ծաղկեցոյ Տէ՛ր,
Թերթ շաղ 'ի շաղ ոսկեթերթ:
- ԶԱրեւ յամպոյ Աքանազեան
Հանել 'ի լոյս Սարաւոյթ,
Մխիթարեան քահանային
Են պաղատանք եւ կարօտ:
- Յակովբ վարժապետ քահանայ Տէր-Մխիթարեան,
,,Արծուի Վասպուրականի՝ 1858 էջ 53.
,,Արծուի Վասպուրականի՝ մասին մեր ազգրեւ-
ներեց ոչինչ չեն գրում՝ պ. Արտիւր Լայստ իւր
,,Հայկական մատենադարան՝ում, որ բոլորովին
զարմանալի է: Յիշել այնպիսի լրագիրներ որ ա-
մենաուշանն է եւ ոչ մի արժանաւորութիւն չէ
ունեցել, ինչպէս օրինակ ,Թուրքական Հայկազեան՝
եւ այլն. իսկ մոռնալ ,Արծուի Վասպուրականի՝,
,,Մշակի՝ պէս հետաքրքրութեան արժանի լրա-
գիրներին՝ բոլորովին անարդար է եւ դատապար-
տելի:
- 2) ,,Արծուի Վասպուրականի՝ նախ Կոստանդնու-
պոլսում սկսուելը 1855 թուականին, սխալ-
մամբ չեն յիշում՝ ,Կոռնիկ՝, Պալատանեան,
Մալումեան, Գափամաճեան:
- 3.) Պալատանեան եւ Մալումեան գրել են որ ,Արծ-
վասպ.՝ երկրորդ տարին սկսեց 1857-ին, որ
սխալուում են: 1858-ին սկսուելու համար մի
զօրեղ փաստ, որ որ մեր ձեռքում ունինք
,,Արծուի Վասպուրականի՝ բոլոր համարները:
- 4.) Հայր Գալէմքեարեան եւ ուրիշները գրում են
1828-ի վերջերին, իսկ այդ ժամանակներում

- Խրիմեան արդէն Մըշու վիճակի առաջնորդ էր
նշանակուած:
- 5.) Մեր ազգրեւների մեծամասնութիւնը գրել են
որ ,Արծուի Վասպուրականին՝ հրատարակ-
ուեց մինչեւ 1862 թուականը, եւ ոմանք
թէ 1863-ը իսկ ոչ մինչ չէ ասում 1864 թը-
ուականը: Այն ինչ դրական փաստ որ մեր
ձեռքում կան ,Արծուի՝ 1864 թուականի
համարներեց: Իսկ հայր Զարթուրեան իւր
,,Իպրութեան՝ մէջ թէ եւ ճիշտ է գրել՝ մին-
չեւ 64-ը, բայց ամսագրի դադարուելու պատ-
ճառը վերագրում է թէ ,ազգին կամքը որ
զինքը պատրիարքութեան աթոռը կը բարձ-
րացնէր, զրկեց Խրիմեան իւր սիրելի առանձ-
նութենէ ու օգտակար պարագմունքէն՝ զԱ-
զգըն ալ՝ հրատարակած եռանդուն թեր-
թերէն. . .“ Վերապատուելի հօր կարծիքով
Խրիմեանի ,Արծուի Վասպուրականի՝ թող-
նելու պատճառն այն էր, որ ,ազգին կամքը՝
նորան ,պատրիարքական աթոռը կը բարձ-
րացնէր՝: Այն ինչ վեհ. Խրիմեան Կոստան-
դնուպոլսոյ հայոց պատրիարք ընտրուեց 1869
թ. սեպտեմ. ամսին՝ դեռ հինգ տարի յետոյ:

37.

ՄԱՍԵԱՑ

ԱՂԱԽՆԻ^{1.)}

Եւ

ԽԻՄԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀԵՂԵՏԱՍԽԱՆՈՐԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿ ԵՒ ԶՆՆԱԿԱՆ

ԳԻՏԵԼԵԱՑ

Թ է Ո Ղ Ս Ի Մ (Թուստաստան) 1855—1865.

Հրատարակողում էր՝ամսի 1-ին, 15-ին.
Վերագրիտող ամսագրոյս՝ Գաբր. վ.
Այուլագեան. 2.)

Ի տպարանի Խալիպեան Ուսումնարանի
Ազգիս Հայոց:

Դիրքը (տետր.) միասին 1—1 $\frac{1}{2}$ տպագր.
թերթ 32—48 էջ. երկսիւնեան 24X32
Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկ. 6 մթն. արծ.

Լեզուն, ոճը՝ } «... Հաւատոյ մասանց մէջ
Ուղղագրութ. } մոլորութիւն մը չունիմ, կը-
սես ու յայտնապէս կը. . .»

Ծրագրիւր՝

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.

—«Դպրոցական կանոնադրութիւնք, ազ-
գային յառաջագիմութիւն, տեղագրու-
թիւն, քերթուածք, առակք, մանրա-
լուրք, մատենախօսականք, քաղաքական
տեսութիւն, ծանուցմունք, ցանկ նիւ-
թոց Աղաւնոյս»

Բովանդակութիւն «Մասեաց Աղաւնի» Աւ-
ագէր Հայաստանայ 1857. № 3.

Հայկազեան Թանգարան—Նիկոլ Ե-
պիսկոպոս եւ Հալաճանք նորա ընդդէմ
Հայկազեանց Լէհաստանի: (շար.)

Սահմանք Տեսչութեան—Հայաս-
տանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսիա.

Ազգային երգարան Հայոց (մատենախօս.)

Հանդիսարան ԱշխարհաշէնՄարգ-
կանց—Կարլոս Ռիթթէր, Հռեգուզոս,
թարգ. գաղիէր.—Սողոմ. Դրանոխեան.

Տեսարանք Եւրոպա—Փալէ, Ռուա-
յալ Կալրի Տ՝ Օւլեան:

Կենցաղօգուտ Բանք—Բժշկութիւն
ի Տաճկաստան յամին 1855. թարգ. Յա-
րութ. Ս. Մուրատեան.—Ստուարադի-
տակ:

Բանալի Բնական Գիտելեաց—Շո-
գիացումն, ջճը, (շարունակ.)

Փարիզեան ամսագիր եւ զանազան գիտե-
լիք—Ուղեւորութիւն ի Փարիզէ ի Կոս-
տանդնուպոլիս:

—Բովանդակութ. պատկերաց վերոյիշեալ՝

Կարլոս Ռիթթեր.

Փալէ-Ռուայալ.

Կալրի Տ՝ Օւլեան.

Ստուարադիտակ.

Բովանդակութիւն «Մասեաց Աղաւնի»—
«Ծիածան Հայաստանեայց» 1865. թիւ.
գ. (մարտ.)

Թեմական—Թեմական տեղեկութիւնք.
Բեմառացութիւն առաջնորդին յեկեղեց-
ւոյ Սիմֆերափոլի.

Բարոյական—Խրատական եւ զուար-
ճալի հին եւ նոր պատմութիւն:

Բանասիրականք — Ուղեւորութիւն
Յովհաննու Այուլագոլսքի.—Միք. Պա-
մերկ: Ճանապարհորդութիւն ի Հայս:

Քաղաքականք—Կայսերական հրովար-
տակ:

Տնտեսականք—Կովու վրայ քանի մը
գիտելիք ըստ ասիացւոյ:

Ազգային յիշատակարանք եւ խըն-
գիրք. Արդեօք ո՞վ էր կամ Բնչ էր Նա-
խիջեանի երկպառակութեան պատճառը:
Հանելուկ. . .

աթուղիկութիւնից մայ-
րենի Եկեղեցւոյ գիր-
կը դարձած երեք
վարդապետներ՝ Սար-
գիս Թէոգորեան,
Գաբր. Այուլագեան
եւ Ամբրոսիոս Գալ-
ֆայեան, Փարիզում
1855-ի սկզբից սկսեցին հրատարակել «Մաս-
եաց Աղաւնի» միամսեայ պատկերազարդ
Հանդէսը, որը խմբագրուում էր հայերէն—
ֆրանսերէն, ճոխ եւ բազմատեսակ ծրագրով:
«Մասեաց Աղաւնին» սկզբում հրատա-
րակուելով հայ ազգաբնակչութիւնից հեռու,

այնքան ընդհանրութիւն չունեցաւ, որքան էլ որ նորա ուղղութիւնը, նորա նպատակը մօտիկ լինէին Հայ ժողովրդի արտին:

Տեղի «Հայկազեան Վարժարանի» սաները մասնակցում էին Փարիզեան ամսագրի մէջ յօդուածներ ու ոտանաւորներ գրելով: Հ. Հ. խմբագիրներից Այուլագոզի Գաբրիէլ վարդապետն առանձին խնամք էր տանում հանդիսի պայծառութեան եւ նիւթերի կանոնաւոր ընտրութեան մասին:

«Մեր միմեան բաղձանքն ու յօյսը—ասում էր Հ. խմբագիրը—այն է՝ որ դիտութեանց լուսով լուսաւորուի Հայոց ազգին միտքը, սիրտը կրթութի եւ զարգարուի ընկերական առաքինութիւններով. ձեռքերը լցուն երկրագործութեան, ճարտարապետութեան եւ վաճառականութեան բերքերով. օրէօր աւելի փայլի իւր հաւատարմութեամբն այն տէրութեանց ծառայութեանը մէջ որ կը պաշտպանեն իրեն. սիրելի ըլլա միշտ այն ժողովրդոց՝ որոնց մէջ այսօրուան օրըս ցըրուած է...»

«Մասեաց Աղաւնին» դեռ 50-ական թրուականներին երեւացող պատկերազարդ Հայ հրատարակութեանց մէջ որ առաջինն էր, Հայ ընթերցողների ճաշակն էր զարգացնում: Բայց ինչպէս ասացինք սպասելի մեծ յաջողութիւնը չունեցաւ Փարիզի հանդէսը՝ եւ այդ պատճառով չորս տարին լրացնելուց յետոյ 1859-ին ստիպուեց տեղափոխուել մի ուրիշ տեղ իւր խմբագիրներով: «Մասեաց Աղաւնին» Փարիզից թուչելով, սլացաւ դէպի Մասիս, դէպի Ռուսաստան: Բայց Այրարատեան երկրից յարմար դատեց հանգիստ առնել Ղրիմի Թէոդոսիա քաղաքը:

1860 թուականից «Մասեաց Աղաւնին» սկսեց իւր կանոնաւոր հրատարակութիւնը, նոր երկրում նոր շրջանում եւ նոր ժողովրդի մէջ: Բայց այս անգամ ոչ Հայերէն—Փրանսերէն, այլ երեք տարբեր խմբագրութեամբ՝

ա. Հայերէն

բ. Ռուսերէն 2.)

գ. Հայերէն—ռուսերէն.

«Աղաւնին» նոր աշխարհում աւելի զօրեղացնելով իւր թուիչքը, «ազգային, բարոյականք եւ բանասիրականք» նիւթերով սլանում էր Հայ աշխարհի զանազան կողմերը եւ հանդիսանում «Աւետարներ Հայաստանեայց»: Ինչպէս Փարիզում «Հայկազեան Վարժարանի», այստեղ էլ «Խալիպեան Ուսումնարանի» սաներից ոմանք աշխատակցում էին «Մասեաց Աղաւնուն»:

Ռուսաստանում էլ... «Աղաւնին Մասեաց անխոտոր մնալով միշտ իւր սկզբնական նըպատակին, իրեն պարտք կը ճանաչէր տարուէ տարի աւելի օգտակար շինել ազգին, որչափ որ իր կարողութիւնը եւ միջոցները կը ներեն եւ որչափ որ կրնան իրաւամբ պահանջել իրմէ իւր ընթերցողաց մեծ եւ արգարամիտ մասը...»

«Մասեաց Աղաւնին» խօստանում էր մընալ «... ձմարտասէր եւ ճմարտախօս, աներկիւղ, լանդիմոնող չարեաց, իւր ընթերցողաց աչքը բացող՝ որ զգուշանան ազգակործան եւ ազգավնաս ձեռնարկութիւններէ եւ թմրած մտքերը արթնցնող՝ որ յետ չը մնան ըստ կարի իրենց չորս դին պատող յառաջագէտ ժողովուրդներէ...»

Մինչեւ այժմ էլ եթէ թերթում ես «Մասեաց Աղաւնում» տեսրականները, պատահում ես դեռ շատ թարմ նիւթերի որ մեր օրերն էլ կարելի է անորոժակով կարդալ: Ինչպէս օրինակի համար հանդիսիս 1857 թրուականի մէջ կայ «Սահմանք Տեսչութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ 'ի Ռուսիա» որ գուցէ շատերին անծանօթ լինի: Այդ այն ПОЛОЖЕНІЯ-ն է, որ Ռուսաց Բարձրագոյն Կառավարութիւնից շնորհուած է Հայ Եկեղեցւոյ եւ հոգեւոր իշխանութեան կառաւարութեան համար:

«Մասեաց Աղաւնին» հինգ տարի էլ շարունակուեց Թէոդոսիայում, եւ 1865 թ. ամսագիրը 10-դ տարին կէս չեղած դադարուեց, մեզ անյայտ պատճառով: (3)

«Մասեաց Աղաւնին» տպագրուում էր

Փարիզում եղած ժամանակ՝ սկզբից մինչև 1858 թվականը Ռէքէի տպարանում, յետոյ Վալտերի եւ Մէյերի տպարաններում իսկ վերջը դարձեալ Վալտերի, բայց բոլոր ժամանակ էլ տպագրուում էր «Ի գրանոցի շանիկ Արամեան Նիկոմիդիացու» նոր ձուլուած տառերով: Իսկ Ռուսաստանում եղած միջոցին «Աղաւնին» տպագրուում էր «Ի արպարանի Խալիպեան Ուսումնարանի ազգիս Հայոց»:

«Մասեաց Աղաւնում» ճակատին դրուում էր մի շքեղ նկար՝ որ ներկայացնում էր «Ջրհեղեղից յետոյ»—Ծիածանը կապուած երկնակամարի վերայ. աջ կողմից երեւում է Հսկայ Մասիսը Նոյի տապանով, որ թեղ էր շտապում մի աղանի, Ժուռի ոստիկն առած բերանում:

Փարիզում եղած ժամանակ այս նկարն ուրիշ տեսակ էր, նոյն արտայայտութեամբ:

«Մասեաց Աղաւնին» հիմնուելու օրից մինչև Թէոդոսիա գալը (1855—60) հրատարակուում էր որպէս ամսաթերթ: Իսկ Թէոդոսիա եղած միջոցին արդէն երկշաբաթաթերթ էր, հրատարակուելով ամիսը երկու անգամ:

ԹԵՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները «Մասեաց Աղաւնում» մասին—

ա. «... Հարկ էր ինչուան այն տարին տեսնուածէն աւելի փոյթ մը երեւցնել արեւելքն ու աւելմուտքը փոխադարձաբար իրարու ծանօթացնելու: Ասիկայ էր «Մասեաց Աղաւնոյն» հրատարակման վախճանըն ու նպատակը...»

«Պատմ. Հայ. գալու.թ.» Բ. էջ 491.

բ. «... Գեղեցիկ եւ յարմարագոյն թուեցան մեզ դասակարգութիւնք նիւթոց հանձարաւոր. խմբագրաց «Մասեաց Աղաւնոյն» ուստի հաւանիմք...»

«Արծուի Վասպուրական» 1858. թիւ ա.

գ. «... եւ «Մասեաց Աղաւնի» պատկերազարդ ամսագիրը, որ Փարիզից փոխադրեց Թէո-

դոսիա Այուազեան Գաւ. Խալիպուսը...»

«Պատմ. Հայ.» Ս. Պալասանեան էջ 444.

դ. «... Վերջապէս նոյն 1855 թուին... Փարիզում սկսուեցաւ «Մասեաց Աղաւնի» պատկերազարդ ամսաթերթը որ յետոյ 1859 թուին փոխադրուեցաւ Թէոդոսիա եւ մինչև 1865 թ. շարունակուելով դադարեց...»

«Արձագանք» 1882 թ. № 22. Ա. Ե.

ե. «... Հ Գարբիէլ վարդապետ Այուազուքի հրատարակեցաւ «Ի կեղծաւոր միաբանութենէ վեհնեալիկեան վարդապետաց վասն օտորազրելոյ նոցին զազգէն Հայոց հերձուածող եւ հերետիկոս, եւ առանձնացեալ «Ի Փարիզ գրեաց յայտարարութիւն վտան հրատարման իւրոյ, եւ սկսաւ հրատարակել զնորոգ օրագիր «Մասեաց Աղաւնի» անուն...»

«Պատմ. Հայոց» Ա. Պերպերեան էջ 594.

զ. «Մասեաց Աղաւնի, Աւետարեւ Հայաստանեայց. (կենցաղագրութեան—Տեսարան աշխարհաշէն մարդկան—Հայկազեան թանգարան—Փարիզեան ամսագիր)»

«Մատեն. Հայկակ.» Զարբ. էջ 405.

է. «Գարբիէլ վ. Այուազուքույ «Մասեաց Աղաւնին. (1855—1864)...»

«Պատմ. Հայ մատեն.» Ե. Վ. Ի. էջ 97.

ը. «Մասեաց Աղաւնի. 1855 Փարիզ. յետոյ «Ի Թէոդոսիա Այուազուքի եւ Գալֆայեան.»

«Գաւ. Հայ-ազգ. պատմ.» Բ. էջ 338.

թ. «... Այոպէս եւ Փարիզում երեք կաթոլիկ վարդապետների ձեռքով հիմնուեց պատկերազարդ «Մասեաց Աղաւնին»... որ յետոյ տեղափոխուում է Վրիմու Թէոդոսիա քաղաքը եւ շարունակուում է հմուտ լեզուագէտ արք-Խալիպուս Այուազուքու ձեռքով...»

«Հայկակ. մատեն.» Բ. էջ 151.

[«... So wurde in Paris von drei zur katholischen Kirche übergetretenen Mönchen die illustrierte Monatschrift „Masiaz Aghawni“...die später nach Theodosia in der Krim verlegt und dort von einem tüchtigen Philologen, dem Erzbischof Ajwazian fortgesetzt wurde.»

«Arm. Bibl.» II. էջ 151.

ժ. «Մասեաց Աղաւնի. 55—75. Փարիզ, Այգ. Թերթը պատկերազարդ էր. ունէր լաւ պատկերներ մաքուր տպագրութեամբ եւ

դուրս էր գալիս երկու լեզուներով հայերէն եւ ֆրանսերէն . . .

„Հայոց արդի մաս.“ (ձեռագ.)

2.) Թերթի վերայ նախ ստորագրուում էր խմբագրութեան կողմից՝

„Հրատարակիալ ազգասէր սատարութեամբ պարոն Նդուարդա Ռափայէլի Ղարամբան։ Խմբագիր Գարրիէլ վարդապետ Այուազովսքի“

1857-ին . . . Խմբագրութիւն Գարրիէլի վարդապետի Այուազեան եւ Ամբրոսիա Գալֆայեան։

1858-ին. խմբագրութիւն . . . Խորենայ՝ վարդապետի Գալֆայեան։

1860-ական՝ վերադիտող ամսագրոյս Գարր. վ. Այուազեան։

3.) Գուցէ զաղարուեց խմբագիրներէ հեռանալու պատճառով՝ որ հաւանականէ։

5.) Մեզ չէ պատահած տեսնել „Մասեաց Աղաւնու“ ուղսերէն հրատարակութիւնը։

38.

ԱՍՏՂԻԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԵՐԹԵՐԵՆ ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԱՆ ՑՆՑՆԵՐԵՆ ԵՒ
ԲՆԸԿԱՆ ԳԻՑԵԼԵՐԸ.

(Ամսաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1855-1856.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութ. } „Մեսրոպեան—
Հրատարակ. } Ընկերութեան”

Մեսրոպեան» անունով ընկերութիւնը որ 50-ական թուականներին գոյութիւն ունէր Կ. Պոլսում, փորձեց մի գրական—բանասիրական հանդէս հրատարակելու «Աստղիկ Արեւելեան» անունով։ Կարճ միջոցում ընկերութիւնը լուծուելով, արեւելեան «Աստղիկն» էլ ամպերի մէջ անհետացաւ։

ԺՆՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ «Աստղիկ Արեւելեանի.»

ա. „1855-ին Մեսրոպեան ընկերութիւնը Աստղիկ Արեւելեանը. . .”

„Նոր-Դար” 1884. № 34 էջ 4.

բ. „. . . Նոյն ատենին՝ Մեսրոպեան կոչուած ընկերութիւն մը հաստատուեց էր ի մայրաքաղաքն, եւ որուն նպատակը պիտի ըլլար բանաստ. գրութեան ու զանազան լեզուներէ թարգմանուած գրքեր ու տետրակներ հրատարակել. . .”

„Պատմ. հայ գրութ.” բ. էջ 488.

գ. „Աստղիկ Արեւելեան” 1855 Պոլիս Մեսր. Ընկեր.

„Իսա. հայ-ազգ. պատմ.” բ. էջ 338.

39.

ԱՐԵՒԵԼԲ ^{1.)}

(Երկշաբաթաթերթ)

Փարիզ (Ֆրանսիա) 1855—1856.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր Ստեփան Ոսկանեան.

Տպարան Վալտերի.

Դիրքը (տետր.) ութածալ 1 թերթ տպագրական. 32 էջ.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագինը՝ 26 ֆրանք.

Լեզուներն ոճը } „. . . Արեւելք այն աստի-
Ուղղագրութ. } ճան բերան չը պիտի ըլլայ,
եւ մի քանի մարդկանց. . .”

Ծրագիրը՝ Գաղաքական՝ ազգային եւ. . .

Մրանսիայի մայրաքաղաքում 1855 թուականին երկու հայ հանդէսներ միասին ըսկսուեցին։ «Մասեաց Աղաւնուց» անմիջապէս յետոյ նոյն թուի յուլիսի 1-ից Ստեփան Ոսկանեանի խմբագրութեամբ սկսուեց «Արեւելք» անունով մի կիսամսեայ հայ պարբերական։ Երիտասարդ խմբագիրն իրան ա-

զատամիտ Հռչակելով յայտարարեց որ ինքը բոլորովին հակառակ ուղղութիւն է ունենալու ժամանակակից բոլոր հայ լրագիրներէից «... յուսամք թէ ազգը քսան տարիէ՛ ի վեր իմաստակներու սուտ ու մուտ գովեստը եւ անամօթ շողոքորթութիւնը լսելէ ետեւ քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի ականջ պիտի դնէ եւ իւր էական պակասութիւնները պիտի շտկէ...»

Հեշտ բան է խօստանալը, բայց խօստումը կատարելը ոչ այնքան։ Պ. Ոսկանեան չը կարողացաւ գէթ մի տարի շարունակել իւր «ճշմարիտ» եւ «անշահասէր» յօդուածներ պարունակող լրագիրը, որ իւր օրում չէր երեւում մի «անշահասէր» եւ «ճշմարիտ» յօդուած։

«Արեւելքը» հազիւ 6 ամիսն անցկացրեց եւ 1856 թ. յունուարի 15-ին 14-դ համարը վերջինն եղաւ.

Մեծ մեծ խօստումներ եւ ամենացոնցաւ գործ՝—ահա մեր խմբագրի լրագրական գործունէութիւնը։

ԺԱՆՊԱՐԱԿԱՆՆԵՐ.

1.) «Արեւելքի» մասին մեր աղբիւրները — ա. «... մինչդեռ ի Կ. Պոլիս ազգային թերթերն հազիւ երբէք սովորական ճամբին քիչ մը կը շղէին ազգային «կենսական» խնդիրներու վրայ մեղմով եւ ակնածութեամբ խօսելու, անդին արեւմտեան լուսաւորութեան կենտրոնին մէջ ի փարիզ... Ոսկանեան «Արեւելք» անուն կիսամսեայ թերթի մը լոյս տուաւ... խմբագրին համբաւն, թերթին աղքատին(կ') բովանդակութիւնը, միացեալ խրոխտանաց հետ, նշարատաւոր նշաններ չէին տար երկար կենաց... ի սակաւութենէ բաժանորդաց կամ ինչպէս կերեալ ան ի չ'գոյէ նիւթոյ. («Մասիս» 1859 թ. 400.)։ Եւ երօք այնչափ սաստիկ սպառնացուաց, «ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի» հետքը չ'կար...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1890. թիւ 9.

բ. «Իսկ փարիզում 1859 (') գմիւռնացի Ստ.

Ոսկանեանի ձեռքով միասին (') սկսուեցաւ «Արեւելք» եւ «Արեւմուտք» հանգէսները, բայց առաջինը երկրորդ թէ երրորդ (') համարի վերայ դադարեց...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

գ. «... Արեւելք մը ազգը ունեցած էր ի փարիզ 1854 (')—56. խմբագրութեամբ պ. Ստեփան Ոսկանեանի որ արեւմտեան լուսաւորութեան արձագանք պէտք է ըլլար. որ եւ «Արեւելք» եւ «Արեւմուտք» չափելէ վերջը, այժմ բէ ֆօբ մ անուն ֆրանսերէն թերթը կը հրատարակէ ի Զմիւռին...»

«Նոր-Դար» 1884. № 34. (Սլաք.)

դ. «Արեւելք» երկչաբաթաթերթ փարիզ. 45—56. խմբ. Ոսկանեան. թերթը շուտով դադարեց. նպատակն էր մտրակել հայոց պակասութիւնները...»

«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագիր.)

40.

ԶՈՒԱՐՃԱԽՍՍ^{1.)}

ՓՐԱԳԻՐ ՊԱՏՆԵՐԱԶԱՐԳ

ԺԱՂԻՐԱՐԱՆԿԱՆ ԵՒ ԲԵՆՈՍԻՐԱՎԱՆ

(Շաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1856-1856.
Հրատարակողում էր՝
Խմբագրութեամբ «Զուարճասիր. Ընկ.»
Ի տպարանի՝ Արապեանց.
Դիրքը (թերթ.) միածալ 4 էջ.
Լեզուն, ոճը՝ { «... որոյ նպատակն պիտի ըլլայ զուարճանալ եւ զրուարճացնել... պիտոյթ...»
Ծրագիրը՝—
ԾԱՂԻՐԱՐԱՆԿԱՆ—Առականեր, հանելուկներ, խրատներ, զաւեշտական դրուածներ, ծաղրապատկերներ, երգիծաբանական հատուածներ, բառախաղ շուտասուրէր...
ԲԱՆԱՍԻՐԱՎԱՆ—Վէպիկներ, պատկերներ, ռոտնտուրներ, ազգային առածներ...

տակաւ են եղել մեր լրագրութեան մէջ զաւելցողական կամ ծաղրաբանական հրատարակութիւններ, եղածներն էլ բոլորն եղել են Թիւրքիայում:

Այժմս թէ Տաճկաստանում, թէ Կովկասում մի խօսքով ոչ մի տեղ, Հայոց մէջ չունինք մի այդպիսի պարբերաթերթ: Այս ճիւղի մէջ առաջին տեղը բռնեց Հայ պարբերական մամուլի մէջ Կ. Պոլսի «Զուարճախօս» շաբաթաթերթը, որ 1856 թուականի հոկտեմբ. 25-ից սկսեց հրատարակուել, հրատարակութեամբ «Զուարճասիրեաց Ընկերութեան» որ նոր էր հաստատուել Կոստանդնուպոլսում մի խումբ Հայ երիտասարդների մասնակցութեամբ, եւ ինչպէս գրում են «զուարճութեան պիտոյքն շատ զգալի» էր:

Մի-երկու ամիս դեռ չը լրացած, «Զուարճախօսը» իւր 4-դ թուի վերայ դադարեց: «Զուարճասիրեաց Ընկերութեան» նպատակն ու աշխատանքն ի դերեւ ելաւ:

ԺԱՆՍԻՐԱԿԱՆ ՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ՝ եւ «Զուարճախօս» շաբաթաթ.

ա. «... Բարեպատեհ գէպք մըն է որ վերջիչեալ երկու յոռետես թերթերուն քով կարող ենք գտնել վերին աստիճանի լաւատես թերթ մը...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1890. № 11.

բ. «Յետագայ 1856 թուին Պոլսոյ մէջ լոյս տեսաւ «Զուարճախօս» անունով մի թերթ եւ կարճահասակ կեանք վարելուց յետոյ անհետացաւ...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

գ. «Զուարճախօս 1855 Պոլիս»

«Իսս. Հայ-աղբ. պատմ.» էջ 338.

դ. «Զուարճախօս» շաբաթաթերթ. Զուարճասիրեաց Ընկերութեան Կ. Պոլսի 56...»

«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)

41.

ԵՐԵՒԱԿ^{1.)}

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԻՍՏԻՄՆԵՆԵՆ ԵՒ ԲՆՆՍԻՐԱԿԱՆ^{2.)}

(Շաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1857-1867.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր եւ Տէր՝ Յովհաննէս Տ.-Կ.

Տէրոյեանց:

Տպարան Տէրոյեանցի.

Դիւրքը՝ (4) (տետր.) 8 էջ. 20 ~~X~~ 32 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ տգեղ.

Բաժանորդագրիւնը՝

Լեզուն, ոճը՝ «Ասիկայ ամենէն արդի կար-

Ուղղագրութ.՝ «Ասիկայ ամենէն արդի կար-

Ծրագրիւնը՝ «Ասիկայ ամենէն արդի կար-

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—Յօդուածներ հրապարակախօսական (առաջնորդող), աւետարանական ապացոյցներ, սրբազան պատմութիւն, ճառեր, քննութիւն, բացադրութիւն կրօնական խնդիրների...

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—Քննադատական յօդուածներ հայկական մատենագրութիւնից, ազգային դաստիարակութիւն, զանազան ուսումնական յօդուածներ, ծանօթութիւններ եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Ազգային պատմական յօդուածներ, տեղագրութիւն, ճանապարհորդութիւն, հնագիտական եւ այլ յօդուածներ...

—Այլ եւ այլք—Խառն Լուրեր:

Բովանդակութիւն 1860. 16 յուլիս (թ.86)

—Ապացոյցք աւետարանակ. պատմութ.

—Ազգային դաստիարակութիւնը.

—Ստիտիկ պատմութիւնը.

ունեցել իւր «Պատմութիւն Հայ. դպրութեան» գիրքը որովհետեւ շատ լրագիրներ վերջինիս մէջ ուղիղ են գրուած, իսկ «Մատենագիտութեան» մէջ բոլորովին սխալ:

Ե. «Նրեւակ» 1857. Պոլիս Թ. Տէրոյեան:

«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» էջ 338.

զ. «Նրեւակ» երկշարաթաթերթ Տէրոյեանց 57—66 Կ. Պոլիս...

«Հայոց արդի մատենագր.» -(ձեռագ.)

է. «1857-ին Տէրոյեանց սկսաւ Նրեւակ անունով մի տխուր Հանգէս մը հրատարակել: Սր չէր անցեր որ Հաւն երեք անգամ չը խօսէր Հոն: Դեւերու գոյութիւնը ուրացողները հերետիկոս կը հռչակուէին. . .»

«Ազգային ջոջեր» Թ. Պարոն. էջ 65.

2.) «Նրեւակ» երկշարաթաթերթի համարներէց մեր ձեռքում կան, բայց չէ գրուած այս տողերը. գուցէ գրուելիս են եղել շապկի վերայ:

3.) «Նրեւակ» կարճ ժամանակում երկշարաթաթերթ էր որ շուտով փոխուեց շարաթաթերթի:

4.) Դիւրքը երկշարաթաթերթ ժամանակ (տետր) 1 տպ. թերթ. 32 էջ 16×24 Հ.-մ.

5.) «Ջոհալի» մասին տես գրքիս առանձին բաժնում:

42.

ՄՈՒՍԱՅԲ ՄԱՍԵԱՅ^{1.)}

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ ՓԱՏՈՆԱԿԱՆ

Վոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1857-1858

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Արամ Հ. Զիզմէճեան.

Տպարան՝

Դիւրքը՝ (թերթ.) միածալ 4 էջ.

Թուղթը եւ տիպը՝

Բաժանորդագինը՝

Լեզուն, ոճը՝ } «... Թորգոմիտն ցեղին հարազատ զաւակներին սիրող ընծիրցասիրութիւն. . .»

Ծրագիրը՝—Թատրոնական արձակ գրութիւններ, քննադատութիւն թատերական գրուածքների, բեմական աշխարհից զանազան լուրեր եւ տեղեկութիւններ, գեղարուեստական այլ գրուածքներ. . .

զգային թատերաց պատմութեան մէջ—գրում է Հ. Գալէմբեարեան՝ անշուշտ աննշանակ պիտի չը մնայ որ 1857 թուին Արամ Զիզմէճեան պատանին» ցանկացաւ նուիրատուութեամբ, Կ. Պոլսում Հայկական թատրոն կազմակերպել, բայց նորա սոյս մտադրութիւնը չը յաջողուելով՝ նոյն թուականի սեպտեմբերի 7-ից սկսեց մի թատրոնական թերթ հրատարակել, անուանելով «Մուսայք Մասեաց» անունը:

Երիտասարդ խմբագրի նպատակն էր զանազան թատրոնական գրութիւններ հրատարակելով, «Թորգոմեան ցեղին հարազատ զաւակներուն սրտերը լընթերցասիրութիւն գրգռել»:

Պ. Զիզմէճեանի շարաթաթերթը սոսկ մասնագիտական թերթ ընդունելով, կարելի է ասել որ իւր ժամանակին կարող էր նըպատակալարմար լինել, եթէ որ դոնէ քանի մի տարի կեանք ունենար. բայց «Մասեաց Մուսայքի» օրերն էլ իւր մի քանի նախորդների պէս համարուած էին: Անփորձ խմբագիրը շուտ յուսահատուեց մի քանի անյաջող հանգամանքներից, թերթի գոյութիւնը տեւեց հազիւ մի տարի, 1858 թուականի վերջերին հանգաւ:

ԺՆՅԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մուսայք Մասեաց» շարաթաթերթը, եւ մեր աղբիւրները—

ա. «... տարակոյս չ' կայ որ կարող չէր երկար կեանք ունենալ եւ արդէն թերթն 3-դ թուոյն սկսաւ ողբեր ընել եւ հրաւէր—

ներ կարգաւ Տարի մը վճռած էր ասոր կեանքն...“

„Հանգ. Ամսօրեայ“ 1889. Թիւ 11.

բ. „Մուսայք Մասեաց“ Թատերականք տետրը ա. բ. գ. դ. (միայն) խմբագրող Արմենակ Հայկունի (") Կ. Պոլիս „Համագագային տպարան“ (") 1858 (")“

„Մատեն. Հայկական“ Զարբ. էջ 438.

գ. „Մուսայք Մասեաց 1857—62 (") Պոլիս Ա. Հայկունի (")“.

„Դաս Հայ-ագգ. պատմ.“ էջ 340.

դ. „Մուսայք Մասեաց“ շրթ. Կ Պոլիս. 57—58. ձեռագրեան խմբագրի նպատակն էր... Թերթը զուտ մասնագիտական էր եւ Թարգմանօրէն տալիս էր զանազան Թատերական կտորներ...“

„Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռագ.)

ե. „1857 Թուին վերեւ յիշածների վերայ աւելացաւ „Մուսայք Մասեաց“ անունով ամիսը երկու (") անգամ հրատարակուող Թերթը որ միայն Թատերական գրուածների Թարգմանութիւններ էր բովանդակում եւ ընդամենը մի տարի շարունակուեց:

„Արձագանք“ 1882. Թիւ 22. Ա. Ե.

զ. „Կ. Պոլսում դուրս եկաւ „Մուսայք Մասեաց“... որ տալիս էր միայն Թարգմանութիւններ Թատերական պիեսաներից“

„Հայկ. մատեն.“ Ա. Լայստ. էջ 152

[,... In Konstantinopel entstanden die „Mus-sajk Massiaz“. die Musen des Ararat, welche nur Übersetzungen von Bühnenstücken brachten...“]

„Arm. Bibl.“ A. L. II. էջ 152.

Վերոյիշեալ աղբիւրներից հ. Զարբանալեան իւր „Մատենագրութեան“ եւ Մ. Գափամաճեան իւր գրքի մէջ այս շարաթաթերթի հետ շփոթում են 60-ական Թուականներին Կ. Պոլսում Արմենակ Հայկունու հրատարակութեամբ լոյս տեսնող համանուն հանդիսի հետ, որ շատ միատեսակ լինելու համար՝ աններելի է:

43.

ՄԵՂՈՒՒ ¹⁾

ԵՌՈՐԵԱՅ ՀԱՆԴԻՄ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1857-1874
Հրատարակուում էր՝ շաբաթն երկու անգամ՝ հինգշաբթի եւ կիրակի օրերը: Խմբագիր-Տնօրէն՝ Յակովբ Պարոնեան. Խապարանի՝ Ռ. Քիւրքեան.
Դիրքը (տետր.) քառածալ 1/4 Թերթ. 8 էջ—երկսիւնեան 22×30 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.
Բաժանորդագրինը՝ տարեկ. 100 դր2.
Լեզուն, ոճը՝ } „... Կը մտայ „Մեղուն“
Ուղղագրութ. } ու կը յուսայ որ հայերն էլ
Ծրագրերը՝ } ապիրախտ չի գտնուիր...“

—ԱԶԳԱՅԻՆ— Առաջնորդող յօդուածներ՝ ժամանակակից ինդիւրների վերաբերեալ: Ազգային, կառավարչական մարմինների, հիմնարկութիւնների, զանազան գէպքերի մասին յօդուածներ...

—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ— Կենսագրական, ուսումնական, պատմական եւ այլ յօդուածներ. ընդգրկած թուականներ, քննադատութիւններ, նամակներ եւ այլ տեղեկութիւններ:

—ԶԱՆԱԶԱՆ— Թղթակցութիւններ, մանր լուրեր, ծանօթութիւններ, զուարճալիք, պատասխանիք խմբագրութեան ազգ եւ այլն:

ԵԱՆՈՒՑՄԱՆԷ — Յայտարարութիւններ: Բովանդակութ. 1860 թ. № 87 (յուլուար. 31)

Կոխենք—(առաջնորդող.)

Ազգային օրինաւոր կառավարութիւն.

Ժրաջան տղայք—Վաղէնտ. Ժամաէ Տիւռալ:

Մանր լուրեր (որ խոշորնալու վրայ են).
 Մանր զուարճալիք.
 Մեծ մոռացում մը.
 Ծանուցմունք.

Որք-Ասիայի կամ Թիւրքիայի մէջ որքան որ ազգային կենսական խնդիրներն աշխատում էին պահպանել միւսին հետ իրար հետ միմեկին «Արշալոյս Արատեանը» եւ Կոստանդնուպոլսի «Երեւակը», դորանց բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ՝ ծայրայեղ ազատամիտ՝ լոյս աշխարհ եկաւ Կոստանդնուպոլսում 1857 թուականին սեպտեմբերի 15-ից «Մեղուն» անունով մի տասնօրեայ հանգէս «Հաւաքածոյ բարոյական, բանասիրական գրագիտական, տընտեսական առեւտրական եւ զուարճալի գիտելեաց»։ Թերթը որ խմբագրուում էր երիտասարդ Յարութիւն Սուաճեանի ձեռքով, նորա էջերը լի էին կծու զաւեշտական յօդուածներով, առանց աջ ու ահապի նայելու տնօրէն խմբագիրն անգաղար հարուածում էր ազգային Եկեղեցու, պատրիարքարանի, ժողովի եւ այլ ազգային հիմնարկութիւնների պաշտօնեաներին, նորանց ամեն մի փոքր պակասութիւններն էլ լուծ ուղղ շինելով, գոռումով, հարայ հրոցով տարածում ամենուրեք։ Շատ անգամ էլ այնպիսի խօսքեր էր գործ ածում իւր լրագրի էջերում, որ երբեք վայել չէր մի թերթի մէջ տպագրուելու։

Սուաճեանի «Մեղուն» չի կարելի ասել որ աւելորդ էր կամ բոլորովին վնասակար. ոչ՝ նա ունէր եւ իւր լաւ եւ գովելի կող-

մերը։ «Մեղուն» առաջին համարում խմբագիրն յատնում է իւր նպատակը թէ՛ «...ազգին ճանչցնել գիտութեանց անհատնում օգուտներն եւ անոնցմէ զուրկ ըլլալը, ճշմարիտ ազգասիրի մը սրտով՝ առանց շողոքորթելու կամ խաբելու՝ իր պակասութիւններն իրեն գիտցնել, իր վերայ ունեցած չափազանց համարումը պակասեցնել...» Ինչքան որ կծու եւ վիրաւորական էին «Մեղուն» խօսքերը, այնքան էլ երեւում էին յօգուածներ, որ ճիշտ կրթող ու դաստիարակող բնաւորութիւն ունէին։ Օրինակ նա անգաղար քարոզում էր ընտանեկան շուայլութիւնները վերջացնել, թղթախաղը եւ այլ ոչ օգտակար սովորութիւններն իսպառ վերջացնել հայ ընտանիքներից եւ այլն։ Եթէ չը լինէին «Մեղուն» սանձարձակ ու շատ անգամ հայհոյական յօդուածները, այդ տասնօրեան իւր ուղղութեան մէջ մի օրինակելի լրագիր կարող էր դառնալ եւ ձեռք բերելով ազգայնոց կողմից համակրողներին մեծ քանակութիւն, աւելի երկար կարող էր պահել իւր դոյութիւնը։ «Մեղուն» իւր կենաց մէջ շատ նշանաւոր փոփոխութիւնների ենթարկուեց։

Սկզբնական գիրքն էր (տետր.) կիսամսեայ տեւեց մինչեւ երկրորդ տարուայ վերջերը—այսինքն 1858 թ. սեպտ. 30-ը։ (2)։ 1859-ի յունուարից սկսեց հրատարակուել որպէս տասնօրեայ (3) քառաձալ 8 էջ 22X30 հ.-մետր երկսիւնեան մինչեւ 1863 թուականը։ Դորանից յետոյ մինչեւ 1865 թուականը յուլիսին հրատարակում էր որպէս շաբաթաթերթ, իսկ վերջում արդէն եռօրեայ էր, հրատարակուելով շաբաթ երկու անգամ։

«Մեղուն» տասնօրեայ լրագիրն սկզբից մինչեւ 1863 թ. խմբագիր-տնօրէն էր Յարութիւն Սուաճեան, որ 1863-ից տնտեսական անապահովութեան տակ ընկնելով, թերթը անցաւ Յովհաննէս Հովուեանի ձեռքը։ Պ. Հովուեանց երեք ամիս հազիւ կառավարելով, նոյն թուականի ապրիլի 9-ին յանձ-

նեց Աբրահամ Մուրադանցին: Վերջինս էլ մինչեւ այդ տարուայ վերջը հազիւ կարողացաւ քարշ տալ: «Մեղուի» հակառակ կուսակցութիւնը զօրեղ էր, խմբագիր խմբագրի ետեւից փոխուում էին, չէին կարողանում գիմանալ: Հետեւեալ 1864 թ. «Մեղուի» խմբագրութեան գործը վարում էր Արմենակ Հայկունին: Վերջինս էլ իւր նախորդների օրինակին հետեւեց. մի տարին հազիւ կարողացաւ լրացնել: Իսկ անդրանիկ խմբագիր-հրատարակիչը՝ պ. Յ. Սուլաճեան, չը կամենալով որ իւր սկսած գործը շուտով դադարուի, հետեւեալ 1865 թ. յունուարից նորից անցաւ իւր թերթի գլուխը խմբագիր-տնօրէնի դէկը իւր ձեռքն առնելով: Սուլաճեան իւր սիրելի գործի մէջ նորից հաստատուելով սկսեց իբր թէ աւելի լուրջ վերաբերուել գործին եւ որպէս զի թերթի ապահովութեան ու գոյութեան մասին կնարողանայ միամիտ լինել, իրան օգնական-գործակալ նշանակեց Գրիգոր Պարտիզպանեանցին:

Սուլաճեան այս անգամ աւելի եւս կուպիտ էր վարուում հայ ընթերցողների եւ իւր բաժանորդների հետ: Օրինակ մի անգամ տարուայ կէսը դեռ նոր անցած, մի «ազգ» վերնագրով յօդուածի տակ գրում է՝ «Լրագիրներուն ստակը տուէք, ալ տղայութիւն է ըրածնիդ իրաւ որ, խղճմտանք չունիք այլ մարդիկ, ութ ամիս է Մեղու կը կարդաք, օր մը չեղաւ որ միտքերնիդ գար ստակն դեռ վճարած չ'ըլլալնիդ: Պ. ցրուիչը ձեր տանը, ձեր սենեակին, ձեր խանութին գուռը մաշեցուց երթալով գալով, իւր կօշիկը ան մի հարցնէք. . . պ. ցրուող. . . նայէ, քեզի զըրուցեմ, մենք խախք ըլլալնուս, թող անոնք խախկ ըլլան. հիմա կ'երթաս ամենէն ալ ստակ կուգես, չը տան նէ. . . կը պողաս, չ'եղաւ մէյմալ կը պողաս, ծեծ կուտես. . . դուն ալ անոնք կը ծեծես. . . դուն ալ հայհոյէ, հերիք չեղաւ չամչցան զապթիէնի տուր, վերջապէս ինչ կընես ըրէ ստակ բեր: . . . Ստակ չը տուող ընթերցողք, ասի լսե-

ցէք ա, ասկէ ետքը զգուշացիք ու ցրիչը հեռուէն տեսնէք նէ ստակը ձեռքերնիդ պատրաստեցէք. ես ազգ ըրի մեղքէն ելալ կամ մեղքը ինէ ելաւ. . . » (4)

Այս ու այսպիսի կծու խօսքերով Սուլաճեան լցնում էր «Մեղուի» էջերը եւ վերաւորում իւր մի բուռն բաժանորդներին:

1872 թուականի նոյեմբերի 4-ից «Մեղուն» Սուլաճեանի ձեռքից ազատուեց եւ ընկաւ մեր նշանաւոր երգիծաբան Հանգուցեալ Յակովբ Պարոնեանի ձեռքը:

Պարոնեան որքան էլ իւր գեղեցիկ սրախօսութիւններով դիպչում էր ժամանակակից ազգային ջոջերին, զաւելաւորութեան մէջ փառաւոր պաշար ունենալով, շնորհք ունէր այդ բանի մէջ եւ չէր վերաւորում ոչ մէկին: «Մեղուն» Պարոնեանի ձեռքում դարձաւ մի կանոնաւոր լրագիր, ուղղութիւնը աւելի բնորոշ դարձնելով:

Պարոնեան որ արդէն փորձուած էր խմբագրական գործերի մէջ, տալիս էր իւր ընթերցողներին թարմ եւ հետաքրքիր շատ նիւթեր: Սուլաճեանի օրով «Մեղու» թերթի հեռացած բաժանորդները Պարոնեանի օրով դարձեալ ստորագրուեցին:

Հանգուցեալ Պարոնեան համարեա «Մեղուի» իւրաքանչիւր համարում տալիս էր խմբագրական (առաջնորդող) յօդուածներ, անդադար հարուածելով, կշտամբելով ու ծաղրելով հասարակական թերի գործերը, յանդիմանելով ազգային տգեղ սովորութիւնները, ընտանեկան պճնասիրութիւն: Սաստիկ հակառակուում էր Պարոնեան այն բանին, երբ մի հոգեւորական առաջնորդ կամ քարոզիչ չէր կամենում Կ. Պոլսից տեղափոխուել գաւառները: Ահա ինչքան գեղեցիկ խօսքեր մի այդպիսի դէպքի համար: «Կը լսենք թէ պատրիարքարանը իր անշարժ կալուածներին տեղափոխելու մէջն է անցուցեր այդ եկեղեցականը»:

«Մեղուի» մէջ վերջին էջերում, ինչպէս Սուլաճեանի օրով, նույնպէս եւ Պարոնեանի ժամանակ տպագրուում էր զանազան զա-

ւեշտական ծաղրապատկերներ որ բաւականին յաջողութեամբ էին գծագրուած: Փորագրութիւն սկզբում Յ. Հեքիմեանի, վերջում Նշան Պէտկէնեանի (նկարիչ Սիմ. Էֆ. Նազըճեան):

Օրինակի համար առաջ բերենք մի երկու պատկերների նկարագրութիւնը Սուաճեանի ժամանակակից:

ա. Պատկերը ներկայացնում է Ազգային ժողովի ներքին մասը. հէնց գուցէ գիւտական սենեակը, բոլորովին դուրկ անգամներից կամ երեսփոխաններից: Երեք հատ մկներ առաջ եկած, մինը գրիչը վերցրած գրել է աշխատում, միւս երկուսը միմեանց հետ կռուում են: Դորանց գիմաց կանգնած է այգաեղի ծառան եւ ուզում է գուրս վաճառել այդ անկոչ հիւրերին: Այս պատկերի նպատակն այն է որ Ազգային ժողովը թափուր լինելով իւր մարդկանցից առաջը մնացել է մկներին: Ինչպէս եւ այդ պատկերի տակ գրուած է հետեւեալը՝ «Ազգային ժողովոց խորհրդարաններուն վիճակը, մուկերուն ասպարէզ բացեր է»:

բ. Երկրորդ մի պատկեր ներկայացնում է՝ գրսից միմեանց մօտ երեւում են Պատրիարքարանը եւ Հիւանդանոցը, երեք չորս հոգի դուրս եկած փախչում են. որոնց ամեն մինը տանում է իւր հետ զանազան բաներ. օրինակ առաջին փախչողը շաւկած ունի մի մահճակալ եւ ձեռքին բռնած մի գլխակ. երկրորդ զնացողը տանում է իւր հետ հովանոց, վերարկու, պահարան եւ այլն. երրորդը դարձեալ շորեր՝ ծխամորճ, չորրորդը կօշիկներ եւ այլն: Այս պատկերով պ. Սուաճեան ուզում է ցոյց տալ որ Ազգային ժողովի եւ Հիւանդանոցի մէջ ամեն մի մտնող դուրս ելնելիս մի երկու բան հետը վերցնում տանում է: Այս պատկերի տակ գրուած է «Այս տեղերէն դուրս նետուելնուս ետքը Ստամպուլէն ալ դուրս ելնելու ենք»:

Իսկ 1850 թուականի վերջին համարի վերջին երեսում նկարուած է հետեւեալը՝

մի քառանկիւնի տախտակ, դրուած նկարչական եռոտանու վերայ, նման դասարանական գրատախտակին: Սորա աջ կողմում կտնգնած է մի ճպուռ մարդկային երեսով, երկար ոտներով, սա մի ձեռքով տախտակն է բռնել, միւս ձեռքով գրիչը: Տախտակի վերայ կարդացուում է հետեւեալը—

— 1267436 $1\frac{1}{16}$ - Մեղուն եկամուտը

— 1365424 $1\frac{1}{8}$ - Մեղուն ծախքը

— 67588 $1\frac{1}{16}$

«Հաշուէ, հաշուէ, հաշուէ»

Տարեգլխուն հալէ ու մաշուէ»

Մի խօսքով «Մեղուն» եթէ Պարոնեանի ձեռքը չ'անցնէր իւր այսօրուայ արժանի տեղը չէր ունենալ մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Սուաճեան պարտական է Պարոնեանին, որ իւր սկսած լրագիրը դրեց որոշ գծերի վերայ:

«Մեղուն» հակառակ կուսակցութիւնը որ հետզհետէ զօրեղանում էր նորանոր լրագիրներ ստեղծելով, մտածելով որ «Մեղուն» խմբագրութիւնն ընկնելով մի խելահաս անձնաւորութեան ձեռք աւելի կարող է վնասել իւր ուղղութեանը, աւելի եւս ամրացրեց իւր մտերմութիւնը Պատրիարքարանի եւ Տպագրական Տեսչութեան հետ, այնպէս որ շատ չանցած՝ 1873 թուականի գեղտեմբերին. . . Մեղուն դադարուեց, տասն եւ չորս ամիս մնալով Պարոնեանի ձեռքում:

«Մեղուն» առաջին տարին մինչեւ 9-դ համարը տպագրուեց «Արապեան տպարան»: Այնուհետեւ մինչեւ 1860-ը թիւը Քիւրքճեանի տպարանը, մինչեւ 1863-ը «Ի տըպարանի Յովհաննու Միւհէնտիսեան (5)» նոյն թուականի յունիսից «Համազգային տըպարան». 1864 թ. յունուարից նորից Քիւրքճեանի տպարանում, ուր եւ տեւեց մինչեւ վերջը:

«Մեղուն» աշխատակցում էին ի թիւս այլոց Գ. Օտեան, Խ. Միսաքեան, Յով. Եսայեան եւ այլք:

ԺՆՆՈՐԻԹԻՆՆԵՐ.

- 1.) «Մեղուն եւ մեր աղբիւրները—
ա. «Մեղուն լրագիր, ուսումնական եւ բանասիրական, Խմբագիր եւ հրատարակիչ Յ. Սուաճեան, Կ. Պոլիս 'ի տպ. Յովհաննու Միւհէնտիսեան. 1857—60(““),
„Մատենագ. հայկակ.“ Զարբ. էջ 424
բ. «Մեղուն 1851 (””) Յ. Սուաճեան“
„Իաս. հայ-ապգ. պատմ.“ էջ 339.
գ. „1859 թ.(““ին կիսամսեայ հանգէս մը սկսաւ հրատարակուիլ... այսպիսի դիտմամբ ձեռք կը զարնէր իր ամսաթերթին (””) հրատարակութեանը, ու եռանդուն գրչովը ու աշխոյժ հանճարով բաւական ընդունելութիւն կը գտնէր... Բայց գործածած սուր ոճը՝ յաճախ չը կարենայով օրինաւոր սահմանին մէջ մնալ, ու ապագին թէ հոգեւոր եւ թէ քաղաքական իշխանութիւնը ու պատուաւոր անհատներ ծաղրածութեանց նիւթ ընելով, ու անանկով զանգատներու յաճախելով... խափանում ունեցաւ...“
„Պատմ. հայ. դպրութ.“ բ. էջ 493.
դ. «Մեղուն երկշաբաթաթերթ Կ. Պոլիս 56 (’)—71 (’). խմբագ. Սուաճեան իբր զաւելչտական թերթ շուտով դադարման ենթարկուեց“
„Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռ.)
ե. «Յ. Գ. Սուաճեան 'ի Կ. Պոլիս 1855 (””) սեպտ. 16-ին „Մեղուն“ անուն կիսամսեայ թերթ մը հրատարակեց... իւր էջերուն մէջ կը զետեղէր երբեմն երբեմն ապագային ինքնահաւանութեան անխնայ խայթող յօդուածներ... ազգային հաստատութեանց նաեւ անձնաւորութեանց պարսաւելի եւ ուղղելի մասերն յօդուածներով եւ ծաղրապատկերներով կը խայթէր, եւ այս պատճառաւ ինչպէս ժամանակակից քանի մը թերթեր, նոյնպէս անձնաւորութիւններ իրեն դէմ յարոյց, որոնք յաջողեցան վերջապէս զայն խափանել...“
„Հանդ. Ամսօրեայ“ 1890 թիւ 11.
զ. „Հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ Յարութիւն Սուաճեանի „Մեղուն կարեւոր տեղ մը բռնած է. անդրանիկ (’) հայ զաւելչտաթերթը... նորութիւն մը եղած է Պոլսոյ լրագրութեան առաջին տարիներուն մէջ եւ այսօր հետաքրքիր բանասէրը թղթատելով այդ թերթերը այն ժամա-

նակուն տոհմային եւ ընտանեկան կեանքին զանազան երեւոյթները պարզուած կը գտնէ հոն...“

„Մասիս“ („Արձագ.“ 1893. № 3 էջ 3.)

է. „Նոյնպէս „Մեղուն Կոստանդնուպոլսի“ որ էր երգիծարանական երկշաբաթաթերթ Սուլթանի մայրաքաղաքում, որ հայ մեծամեծներին հարուածում էր կծու յօդուածներով...“

„Հայկ. մատենագ.“ Ա. Լայսդ. էջ 152.

[„... ebendasselbst die „Mehu Konstantinopolso“, die... welche satirisches Zweiwochenblatt war und den armenischen Bürgern der türkischen Hauptstadt fehlbare Stiche austullte...“

„Arm. Bibl.“ II, A. L. էջ 152.

ը. „1859 (””) թուականին Պոլսոյ մէջ հանգուցեալ Յարութիւն Սուաճեանի խմբագրութեամբ հրատարակուեցաւ „Մեղուն“ անունով կիսամսեայ հանգէսը, Այս թերթը... տուածինը եղաւ որ գործ դրեց ճիւղական պատկերներ ու անխնայ հարուածեց հասարակական գործունեայ անհատներին պակասութիւնները մինչեւ այն աստիճան որ քանի մի անգամ մատնուեցաւ տէրութեան ու դատապարտուեցաւ լուծութեան, Մեղուն վերակենդանացաւ 1870 թիւ. բայց այս անգամ էլ մի (’) տարի միայն շարունակուելով բոլորովին հանգաւ...“

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր.

„Մեղուն“ մասին վերոյիշեալ մեր աղբիւրները համարեաւ բոլորն էլ սխալուած են. բացի հրատարակման սկզբի թուից որ մի երկուսը միայն ճիշտ են գրել. իսկ ինչ վերաբերում է „Մեղուն“ վերջին տարիներին Յ. Պարոնեանի օրով, ոչ մինը չէ յիշել, բոլորն էլ 72-ին են տուել զապարուծել:

2.) Հ. Գալէմքեարեան. „Հանդիսի“ մէջ գրում է՝ օնպտիմբերի 31-ին. չը մտածելով որ սեպտեմբեր ամիսը 30 օր ունի:

3.) Տասնօրեայ հրատարակուած միջոցին, լոյս էր տեսնում ամսի 10-ին, 20-ին, 30-ին:

4.) Տես՝ „Մեղուն“ տասնօրեայ 1860 թ. թիւ 109:

5.) Միւհէնտիսեանի տպարանում տպագրուելիս „Մեղուն“ համարների վերջին էջերում տրպագրուում էր՝ „Հանդիսի պարունակութեանը պատասխանատու չէ տպարանը“

44.

ՀԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱԿԱՆ

ԼՐԱԳԻՐ

(Շաբաթաթերթ)

Տփլիս (Ռուսաստան) 1858—1886.

Հրատարակողու էր՝ շաբաթը մէկ անգամ՝ կիրակի օրերը:

Խմբագիր՝ Պ. Սիմէոնեանց.

Հրատարակիչ՝ Հ. Էնֆիաճեանց.

Տպարան Ա. Ռոսինեանց.

Դիրքը (թերթ) միաժալ 4 էջ 5 տւնեան 47X50 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան 10 ռուբ. Կէս տարուանը 5 ,,

Լեզուն, ոճը՝ { "Շատերը կարծում են որ տաճ-
կահայերի հարցը քննաւ երբ
Ուղղագրութ. { նոցա յիշատակագիրը դիտարան"
Ծրագրերը՝

- I. Պետական Կարգադրութիւնք:
- II. Առաջնորդողներ-առօրեայ ամեն տե-
սակ խնդիրների մասին:
- III. Ներքին Տեսութիւն—Տեղական եւ
Հասարակական խնդիրների վերաբե-
րութեամբ յօդուածներ եւ թղթակ-
ցութիւնք:
- IV. Քաղաքական վիճակի վերայ Հա-
տուածներ եւ լուրեր:
- V. Մանր Լուրեր:
- VI. Խառն Լուրեր:
- VII. Բանասիրական-Ֆէլիէտոններ, պատ-
կերներ, վէպեր, մատենախօսու-
թիւնք, քննադատութիւնք, գիտու-

թեանց եւ արուեստից վերաբերեալ
յօդուածներ:

VIII. Պատասխանիք (Խմբագրութեան)

IX. Յայտարարութիւն:

Բովանդակութիւն 1878 թ. № 31.

Բերլինի Վեհաժողովի մասին (առաջնորդ.)

Հայ դպրոցների մասին (առաջն.)

Ազգային—Թղթակցութիւններ.

Ալեքսանդրապոլից—Ալեքսանդրապոլցի.

Մանգլիս—Ղուկաս ք. Սիմէոնեան.

Քարուանսարա—Հանդիսատես.

Նոր-Նախիջեւան—Տիրպի.

Քաղաքական—„Правит. Вѣстн.“-ից արտա-
տպած մի մեծ յօդուած: Բերլինի դաշնա-
դրութեան 61-դ յօդուածը. «Politische Cor-
res»-ից արտատպած մի յօդուած Տաճ-
կա-Հայաստ. դրութիւնից:

Խառն լուրեր՝ Վեհափառ Հայրապետի կոն-
դակը: Անդրէաս սրբազանի եւ Վ. վ.
Բաստամեանի նոր պաշտօնները Գէորգ-
եան ձեմարանում: Զենկինսի առաջար-
կը Անգղիական Պարլամենտում Հայոց
վերաբերեալ: „Голосъ“ի թղթակիցը
Բերլինի դաշնադրութեան մասին: Հայոց
եւ ռուսաց լեզուի ուսուցիչ: Շամշուլ-
տայում նոր ուսումնարան: Ախալքալա-
կում երաժշտական երեկոյ: „Тифлис-
Вѣстникъ“ լրագրից մի լուր:

Յայտարարութիւններ . . .

Պատանդնուպոլսի «Մեղ-
ուին» բոլորովին Հա-
կառակ ծրագրով եւ
ուղղութեամբ նորա
Հրատարակութեան
Հետեւեալ տարին
Տփլիսում սկսուեց
Համանուն «Մեղու»

Հայաստանի լրագիրը Ստեփաննոս առաջ քահանայ Մանդինեանի խմբագրութեամբ: Բարեխառնակ քահանան ամեն կերպ աշխատում էր ժամանակակից հայ հասարակութեան մատչելի անել իւր լրագիրը, դժուար համար էլ ընտրեց մաքուր աշխարհաբար լեզուն:

Ռուսաստանի մէջ անգրանիկ հայ պարբերականներ «Կովկասի» եւ «Արարատի» դադարումից յետոյ ուրիշ ոչ մի լրագիր չ'երեւեց մինչեւ «Մեղու Հայաստանին» լոյս աշխարհ եկաւ 1858 թուականի սկզբին: «Մեղուի» հետ միեւնոյն տարին լոյս տեսաւ Մոսքուայի «Հիւսիսափայլը» որ անհաշտ թշնամի էր Տէր Ստեփաննոսի լրագրին:

Ինչպէս «Մեղուն», այնպէս էլ «Հիւսիսափայլը» ունեցան իւրեանց համակրողները: «Մեղուն» աւելի շատ, որովհետեւ գտնուում էր հայ ժողովրդի կենտրոնում եւ աւելի շուտ շուտ էր հրատարակուում քան «Հիւսիսափայլը»: 50-ական թուականներից կարելի է ասել որ «Մեղուն» եւ «Հիւսիսափայլը» ռուսահայերի մէջ երկու հակառակ կուսակցութիւններ ստեղծեցին: «Հիւսիսափայլը» պատկանում էր յառաջադիմական-ազատամիտների դասակարգին, որ այժմ կոչուում է «մշակականներ» իսկ «Մեղուի» կուսակցութիւնը պահպանողականներ որ այժմ պատկանում են «նոր-գարականների» բանակին:

Որպէս մի նորութիւն, մի ազգագրու առնարկութիւն, ամեն կողմից «Մեղուն»-ը շողովութիւն, յարատեւութիւն, գործունէութիւն ցանկացին, շնորհաւորելով նորա լոյս աշխարհ գալը, ուղերձներ ոտանաւորներ ու ներբողներ նուիրելով—

Քեզանից ջանք, արիւթիւն,
Մեզնից խրախոյս եւ օգնութիւն
Յերկնից գայ ընդ մահուկ «Մեղուն»
Յաջողութիւն եւ գորութիւն:

Այսպիսի շատ խօսքերով զարգարեցին «Մեղուի» ճակատը, գովելով ու խրախուսելով նորա գործունէութիւնը: Առհասարակ ամեն մի նոր գործի փառաբանողներ շատ կը լինին զանազան ճոճուան խօսքերով,

ուղերձներով, ու խօստանում են «խրախոյս եւ օգնութիւն» բայց մի քանի տարուց յետոյ երբ դործը հասնում է նիւթականի օգնութեան, կարծես ամեն ինչ մոռացութեան է տրուում:

Մեր խօսքը միայն «Մեղուի» մասին չէ. ժամանակից դուրս լինելով մեզ յայտնի չէ նորա սկզբնական տարիների ներքին կեանքը: «Մեղուն» իւր առաջին տարիներում երբ ըստ իւր ոովորութեան իւրաքանչիւր տարուայ վերջում ապագրում էր իւր բաժանորդների ընդհանուր անուանանացուցակը, դորանից երեւում է որ «Մեղուի» ստորագրողներին թիւը հազիւ հասնում էր՝ ա. տարին 700-ի. բ. տարին 450-ի. եւ այլն: Թէեւ այն ժամանակուայ հետ համեմատելով, նախկին 450 ըաժանորդ ունեցող մի լրագիր, կարելի է ասել այնքան էր տարածուած, ինչքան որ այժմ տարածուած են 1800—2000 ստորագրող ունեցող լրագիրները. ընթերցանութիւնը այժմ քառապատիկ տարածուած լինելով քան 50-ական թուականները:

«Մեղու Հայաստանին» որ հինգ տարի մնաց Տէր Ստեփան Մանդինեանի ձեռքում, գեղեցիկ նիւթեր էր տալիս, թերթին աշխատակցելով ժամանակակից անուանի դրագէտներ, ինչպէս են՝ Գ. ք. Փափաղեան, Յով. Ստյաթնովեանց. Եր. Իսահակեանց, Զայրմայր Մսերեանց, Յ. Ղայթմաղեանց. Գ. Մուրաթեանց, Դան. վ. Շահնաղարեանց, Յակ. ք. Մխիթարեանց, Առ. Արարատեանց, Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանց, Մարտ. ք. Մեծատունեանց, Աբ. վ. Մխիթարեանց, Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանց, Մելիք Միք-Հայկազեան, Զ. Հ-Ջալալեանց, Ստեփան Պալաստեանց, Ս. Լազարեանց, Յովհաննէս Պաշտարակեցի, Մովս. Զոհրապեան, Աղէք. Երիցեանց, Մկրտ. Արաբաջեան, Քր. Թայիրեանց, Միք. Սատաթեանց եւ այլք:

Մանդինեան քահանայի օրով «Մեղուն» հրատարակուում էր որպէս շաբաթաթերթ փոքրագիր (թերթ) 4 թուղթ 8 էջ երկսին-

ետն 22X31 հ.-մետր: Ծրագիրը հետեւեալն էր՝ առաջին տեղը բռնում էր քաղաքական բաժինը, յետոյ բանասիրականը: «Ազգային լուրք» — «Մանր լուրք» — նոր լուրերը եւ այլն. Յօդուածներէց քաղաքական մասը մեծ մասամբ թարգմանուում էր օտար լրագիրներէց:

«Մեղուն» տպագրուում էր նախ «Ի տրպարանի» ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի Հայոց, Ընծայելոյ լԱզնուական Գէորգայ Արծրունւոյ, Յետոյ 1863 թուից «Հ. Էնֆիանեան եւ ընկերութեան» տպարանը. Իսկ 80-ական թուականներին «Մեղուն» արգէն դուրս էր գալիս Ռօտինեանցի տպարանից:

Հանգուցեալ խմբագիրը իւր թերթի տակ ստորագրում էր՝

«Խմբագրիչ՝ Ստեփանոս քահանայ Մանգինեանց» «Մեղուն» լրացնելով իւր հինգամեակը, 1863 թուականին Արժ. Մանգինեանի ձեռքից անցաւ պ. Պետրոս Սիմէոնեանի ձեռքը:

Նոր խմբագիրը հրապարակասուական ասպարէզ մտնելով, նոր ուժեր աւելացնելով իւր լիւրիս սկսեց եռանդով գործել բայց ցաւօք սրտի պէտք է ասել որ մի կատարեալ բարեփոխութիւն չը մտցրեց Հ. Մանգինեանի թողած «Մեղուն» մէջ: Միեւնոյն գիրք, միեւնոյն արտաքին գեղեցկութիւն եւ ներքին կազմակերպութիւն կամ նիւթերի գոտաւորութիւն: Բայց այնուամենայնիւ կազդուրուած ոյժերով գործելով պ. Սիմէոնեան թերթը աշխատեց դնել այնպիսի ամուր հիմքերի վերայ, ուր կարողանայ իւր գործը յարատեւութեան հասցնել:

«Մեղուն» իւր գոյութիւնը հասցրել էր 13-դ տարուան: Ութ տարի էր որ նոր խմբագրի ձեռքին էր, երբ 1870 թուականի վերջերին դադար առաւ:

«Մեղուն», հակառակորդներն էին այս շրջանում՝ «Հայկական Աշխարհ» ամսաթերթը եւ առաջուանից արգէն «Հիւսիսափայլը»: Երկու հակառակ կուսակցութիւններ շարունակ քարկոծում էին միմեանց. առաջինը

որքան որ հնապաշտ, պահպանողական, վերջիններս այնքան աւելի ազատամիտ լարձակողական: Բանակուիւր հետզհետէ ուստկանում էր: «Հայկական Աշխարհը» «Մեղուն» անուանում էր «ստախօս», «խաւարապաշտ» եւ այլն: «Մեղուն» էլ իւր կողմից պակաս չէր վարձագրում «Հայկական Աշխարհի» խօսքերին:

«Հակառակ «Մեղուն» խմբագրի անդուշտանքերին որ ամեն կերպ աշխատում էր տարածել իւր թերթը հասարակութեան զանազան խաւերի մէջ, թերթի ստորագրողները հետզհետէ պակասում էին եւ եղածներից էլ մի մասը հազիւ վճարում բաժանորդագինը: Առաջ բերենք «Մեղուն» մասին մի թեթեւ հաշիւ:

1864 թուականին «Մեղուն Հայաստանին» ունէր 237 բաժանորդ որոնցից վճարողները 183 հոգի էին: Տարեկան մուտքն 1098 ռուբլի. ծախսը 1245 ռ. Ուրեմն բացի այն որ պ. Սիմէոնեան իւր գործ սկսած առաջին տարիներում ոչ մի արգելք չէ ունեցել, այլ մօտաւորապէս դեռ 150 ռուբլի էլ վնաս է արել. ինչպէս եւ 1865-ին վնասուել է 250 ռուբլի: Ահա թէ ինչ է գրում պ. խմբագիրը «Մեղուն» 1864 թ. № 41-ում:

«Մինչեւ ցայժմ դեռ եւս ճշտութեամբ չենք կարողանում որոշել թէ ինչ է պատճառը որ մեր լրագիրներն ու օրագիրները ամենեւին ընթացք եւ յառաջագիմութիւն չունին. արգեօք ժողովրդեան անընթերցասիրութիւնն է պատճառը, թէ օրագիրներում նորա ճաշակին անյարմար եւ անհետաքրքրական լինելը...»

Պատճառն իսկապէս կարելի է վերագրել այն բանին որ «Մեղուն» մէջ չէր տպագրուում գաւառներից ու արտասահմանից ընդարձակ նամակներ որ լրագրի մէջ անհրաժեշտ նիւթեր են կազմելու. ընթերցողները երեւի ձանձրացել էին «Մեղուն» շարունակ բանակուիւններից այս կամ այն լրագրի, կամ հանդէսի հետ: Հարկաւոր է յիշել որ

պ. Սիմեոնեան «Մեղուկ» գիրքը մեծացրեց միաժառանգ թերթ 4 էջ 5. սիւնեան 45X61 հ.-մետր. ինչպէս այժմեան «Արձագանքն» է: Արտաքինը փոփոխուելով, ներքինը մնաց մի-եւնոյն գրութեան մէջ. ինչպէս եւ հրատարակութեան կանոնը, շաբաթը մի անգամ, որպէս մինչեւ 1870-ական թուականներէ վերջերը: Յետոյ դարձեալ շաբաթն երկու անգամ, երեք անգամ եւ վերջին տարին 1886 թուականի յունիսից դարձեալ շաբաթը մի անգամ մինչեւ վերջը:

«Մեղուն» զուտ պահպանողական լրագիր լինելով, իւր մանկութեան հասակից մինչեւ մահը բանակաւորի մէջ էր արմատական լրագիրների հետ, նախ «Հիւսիսափայլի» յետոյ «Հայկական Աշխարհի» եւ վերջապէս մինչեւ իւր կեանքի վերջում «Մշակ» լրագրի հետ:

Վերջերքս 80-ական թուականներին «Մեղուն» հին աշխատակիցներից մի քանիսը միայն մնացել էին մասնակցող: Հեռացողների տեղ նոր աշխատակիցներից լիշենք, Սուք. եպ. Պարզեանց, Աղէք. Քիշմիշեանց, Հայկունի, Ծերենց, Աղ. Թարխանեան. Կրպէ, Սեն. Արծրունի, Քաղբջի, Փառնակէս, Հայրապետ Ղուկասեան, Ս. Տէր-Մելիքսէթեան, Համբ. Առաքելեանց, Յով. Նազարեանց, Յ. Պապասինեան, Սիւնեցի, Պետրոս Հայկազունի, օր. Մարիամ Մատինեան, Իմիր, օր. Թ. Տէր-Պրիգորեան, Էմմանուէլ եւ այլք: 1858 թուականից սկսուելով, 1883-ին լրացաւ «Մեղուն Հայաստանի» լրագրի 25-ամեայ գոյութեան տարելիցը: Իբր վարձագրութիւն «Մեղուն» երկարամեայ գործունէութեան, հայ գրագէտների մի ստուար խումբ միանալով հայ հասարակութեան հետ, 1883 թուականի յունուարի 2-ին փառաւոր հանդիսով Տիֆլիսում տօնեց «Մեղուն» գործունէութեան 25-ամեայ յոբելեանը: Նոյն օրը հանդէսներ կատարուեցին զանազան քաղաքներ՝ ինչպէս Բագու, Ալէքսանդրապոլ եւ այլն. եւ ամեն կողմից հայ երիտասարդներ, հայ հասարակութիւնն ուղարկեց «Մեղուն»

խմբագրութեան շատ թանկագին ընծաներ որ «Մեղուն» հրատարակութիւնը կտրող էր ապահովուել մի քանի տարով: Ռուսաստանում եւ եթէ չենք սխալուում Թիւրքիայում առաջին օրինակն էր որ մի հայ հրատարակախօս այգալիսի մի պատուի էր արժանանում. այն է վարձագրել այն ազգային մշակին, որ գործում է հայ գրական տնօրէնականում 25 տարի:

«Մեղուն» յոբելեանի ժամանակ ինչպէս լիշենքից շատ տեղերից ընծաներ, ուղերձներ, ոտանաւորներ, հեռագիրներ տեղացին խմբագրի գլխին: Բագուի մի խումբ երիտասարդներից որոնք կատարեցին յոբելեանի հանդէսը շատ շքեղութեամբ, պ. պ. Միրզոյեանի, Կարապետեանի Նաջարեանցի աշխատութեամբ ժողովելով 1777 ընդլի ուղարկեցին «Մեղուն» խմբագրութեան:

Արժանապատիւ հայր Արսէն քահ. Բագրատունին մի ուղերձ կարդաց յոբելեանի հանդիսի ժամանակ որ ի միջի այլոց ասում է.

... Բո այս աշխատանք հաշակ հանուարաւ,
Լոյս առաջ գալով խաւար հեռացաւ
Խաւարի որդիք թողին ասպարէզ,
Լուսոյ ժառանգներ եկին ի հանգէս...

Ենէկ տուն քեզ շատ հարգատներ
Դէպ քեզ օգնութեան մէկնելով ձեռքեր.
Առաջ խորհրդով կամեցին խումբեր
Նոր ոյժ գործութիւն քեզ բերին նուէր:
Նոցա փառք, պարծանք
Երախտագէտ են.
Նոցա յիշատակ
Կեցցէ՛ միշտ ամեն:
Իսկ քո օգտակար վաստակ ժաջան
Այսօր եւ ապա կեցցէ՛ անսասն,
Նահապետ անուն ոսկեայ տառերով
Հայ ազգը ճակատիք թող գրէ շուտով.....

«Մեղուն» լրագրից արտատպած, որպէս առանձին գիրք լոյս են տեսել՝

«Մի կտոր հացի պատմութիւն».-Հ. Ղուկ.

«Բողոքականութիւնը Կովկասի հայոց մէջ».—Նոյն.

«Անտուն Անտէր՝ Ալֆոնս Դոդէի».-օր. Թ. Տ.Պր.

«Բաֆֆի կայծերի մատենախօսութ.»-Հայկունի. եւ այլն:

Յոբելեանից չորս տարի անցաւ. մի տա-

րի էր մնացել որ «Մեղուն» լրացնէր 30 ամեայ գոյութեան տարեկիցը, կամ Սիմէոնեանի 25 ամեակը: Բայց ցաւելով պէտք է տեսել որ «դանակը ոսկորին էր հասել» ինչպէս ասում է հայկական առածը: «Մեղուն» իւր 250 բաժանորդներէից էլ չէր կարողանում հաւաքել իւր բաժանորդավճարները, տպարանատէրը, թղթավաճառը փող էին պահանջում, խմբագրատանը ոչ մի կոպէք չը կար: Ինչ էր անելու խեղճ խմբագիրը եթէ ոչ քանի շուտ է, քանի դեռ շատ չէ թաղուած պարտքերի մէջ, թերթի գոյութիւնը դադարեցնէր: Այն մարդիկ որոնք մի երկու տարի առաջ մեծ ցոյցերով յօրհնեան կատարեցին, չը կարողացան գոնէ մասնաւորապէս մի կերպ ապահովացնել թերթի գոյութիւնը: Բոլորովին զուրկ նիւթական միջոցներէից «Մեղուն» դադարեց 1886 թուականի վերջերին, ի մեծ ցաւ իւր համակրողների:

ԺԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1) «Մեղուն Հայաստանին» եւ մեր աղբիւրները—

ա. ,,1858 թիւը նշանաւոր էր գլխաւորապէս ռուսահայոց համար: Այստեղ միեւնոյն թուականի տարեգլխից Թիֆլիսում սկսուեց ,,Մեղուն Հայաստանի" լրագրի հրատարակութիւնը. հանգուցեալ հ. Ս. Մանդինեանի խմբագրութեամբ որ եւ շարունակուում է այսօր (1882) պ. Պ. Սիմէոնեանի ձեռքով..."

,,Արձագանք" 1882. № 22. Ա. Եր.

բ. ,,... Տփլիսում դուրս եկաւ քահանայ Մանդինեանի ձեռքով այժմ (1885) շարունակուող ,,Մեղուն Հայաստանին" որի խմբագրութիւնը 1862 (')ին առաւ լեզուագէտ Սիմէոնեան..."

,,Հայկ. մատեն." Բ. Ա. Լ. էջ 152.

[,,... In Tiflis gründete ein Pfarrer namens Mandinian die noch bis heute bestehende ,,Mehu Hajastani", die Biene Armeniens, deren Leitung im Jahre 1862 der Philologe Simonianz übernahm..."]

,,Arm. Bibl." II. A. L. էջ 152.

գ. ,,... պ. Սիմէոնեանցի ,,Մեղուն Հայաստանին" 1858(°)—1885."

,,Պատմ. հայ. մատեն." Ե. վ. Դ. էջ 96.

դ. Մեղուն Հայաստանի 1858 Թիֆլիս."

,,Իաս. հայ-ազգայ. պատմ." Բ. էջ 340.

ե. ,,Մեղուն Հայաստանի" լրագիր քաղաքական, բանասիրական, առեւտրական, առաջին խմբագիր-հրատարակիչ Ստեփան քահանայ Մանդինեանց. Տփլիս..."

,,Մատենագ. հայկակ." Զարբ. էջ 425.

զ. ,,... Մեղուն Հայաստանի" մահամերձ գրութեան հասած լինելով չը կարողացաւ մշտնաւարակին խմբագրի ձեռքում եւ 1864-ին անցաւ Մանդինեան քահանայի ձեռքից Պետրոս Սիմէոնեանցի ձեռքը..."

,,Մտքի մշակը" Բ. Մալումեան. էջ 30.

է. ,,... Իսկապէս Սիմէոնեանցը ինքը շատ լաւ էր հասկանում, որ իր լրագրի անյաջողութեան պատճառը ամենեւին թշնամիների լարած շարութիւնները չեն..."

,,Նիւթեր հայ. պատմ. համ." Ա. Եր. էջ 64.

ը. ,,... Մեղուն պաշտպանելով հայոց ազգային եկեղեցին, որի սկզբունքները ինքը ,,Մշակն" էլ միշտ սուրբ էր համարում, ախոյեան հանդիսացաւ նոյնպէս իր նշանակութիւնը չը հասկացող հայ հոգեւորականութեան..."

,,Հայոց մամուլը Ռուսաստան." էջ 91.

թ. ,,Մեղուն Հայաստանի". 1859 (°)-ին սկսաւ հրատարակուիլ ,,Մեղուն Հայաստանի" շաբաթաթերթը Թիֆլիսում Տ. Ստեփան Մանդինեան քահանայի խմբագրութեամբ

,,Պատմ. հայոց" Ս. Պալասան. էջ 444.

,,Մեղունի մասին" ոչինչ չէ յիշել պ. Փարսադան Տէր-Մովսիսեան իւր ,,Արդի մատենագրութեան" մէջ: Զ. Զարբանալեան իւր ,,Դպրութեան" Բ. գլխի մէջ, հարեւանցի է խօսել ,,Մեղունի" մասին:

2.) Թերթի ճակատին վերջերք չէր գրուում ,,քաղաքական եւ բանասիրական լրագիր", ,,Մեղուն" Մանդինեանի օրով ,,Մեղուն Հայաստանին" լրագիր բաղադրանքն էր բանասիրական եւ առեւտրական էր կոչուում: Սիմէոնեանի ձեռքում եղած միջոցին գրուում էր... լրագիր բաղադրանքն աչգային էր բանասիրականայնայն մինչեւ վերջը ,,Մեղուն Հայաստանին" բաղադրանքն էր բանասիրական լրագիր:

45.

ՕՐԱԳԻՐ

ԸՆԿՆՆՈՒՐ ԱԶԳԱՆՆԵՐ ԼՈՒՍԵՐԱՐԱԹԵՆ
ԵՒ ԳՆՏԵՐԱՐԱԹԵՆ

(Ամսագիր.)

Մոսքուա (Ռուսաստան) 1858—1865.

Հրատարակող էր՝ ամսի սկզբին.

Հրատարակող՝ Ստեփաննոս Նազարեանց.

Տպարան՝ Լազարեան ձեմարանի.

Իրիքը՝ (տետր.) տպագր. 2 թերթ. 64 էջ
16X26 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան՝ Մոսքուա
8 ռուբլի.

" ուրիշ տեղեր 9 "

Լեզուն, ոճը՝ { ,,... Կրօնը է հաղորդումը
մարդու և Աստուծոյ մէջ և
Ուղղագրութ. { այս հաղորդումեան մէջ. . .

Ծրագիրը՝ (2)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱ-

ՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ (3)

— «Ճառեր ընդհանուր երկրագիտութեան,
ընդհանուր պատմութեան եւ աշխարհ-
հաղորդութեան վերայ.»

— «Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնու-
թեան օրէնքների եւ զանազան ֆիզի-

քական յայտնագործութիւնների, Հասարակաբան աստղաբաշխութեան, քիմիայի, Հանգաբանութեան եւ Ֆիզիալոգիայի վերայ, այլ եւ բնախօսութիւն տունկերի, դիտութեան արժանի բոյսերի, նոցա անկարգութեան եւ օգտի վերայ եւ վերջապէս կենցաղօգուտ գիտերի եւ յայտնագործութիւնների մասին.»

— «Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մատնութիւնք եւ զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր եւ թէ արձակ ոճով: Թարգմանութիւնք Հին Հայկական եւ Հին ու նոր եւրոպական մատենագրութիւնից, այլ եւ կրթիտիկայք նորատիպ Հայերէն դրուածների վերայ):

Բովանդակութիւն 1861. № 2. (Փետր.)

Եիլլերի Մեսինական Հարսը (շար.) Ս. Ն.

Նապալիոն Մեծի պատմութիւնը (շար.)

Միք. Վայելչեան.

Թէ Բնչ է գաստիարականութիւն-Ս. Աւետ.

րեւելեան լեզուների
պրոֆէսսոր, գիտ-
նական Ստեփաննոս
Նազարեան 1858 թ.
Մոսքուայում Հիմ-
նեց «Հիւսիսափայլ»
ամսագիրը, որ մին-
չեւ իւր ժամանա-

կին առաջինն էր ստուար կազմութեամբ.
մանաւանդ որ Նազարեանի նման մի յայտնի
հեղինակութիւն ունեցող անձնաւորութեամբ,
մի նշանաւոր երեւոյթ էր մեր լրագրական
շրջանի մէջ:

«Հիւսիսափայլ» ծառայում էր իւր բար-
ձրը կոչմանը մեծ հոգածութեամբ: Հանդու-

ցեալ խմբագիրն իւր գործն սկսած օրից «ազգային լսատուութեան եւ դատաւարականութեան» հոգսն էր քաշում: Նա իւր քարոզած սկզբունքներն առաջ մղելու, տարածելու համար, այլ լրագրիչների նման չէր հայհոյում, չէր բարկանում հասարակութեան վերայ: այլ բարեկամաբար ու քնքուշաբար վարուելով, ազնիւ միջոցներով էր վարուում ժողովրդի հետ, աւելի եւ աւելի բարձրացրելով իւր գիրքը ազգի կամ ժողովրդի առաջ:

«Հիւսիսափայլը» իւր ազատամիտ ուղղութեամբ որպէս մի անհրաժեշտ գործ ազգի համար, ցանկանում էր որ եկեղեցում աւետարանն ու եկեղեցական այլ գրքերը կարգացուեն աշխարհաբար լեզուով, վերանորոգութիւն մտցնել ազգային սրբազան հաստատութիւնների եւ հոգեւորականութեան մէջ: Թէեւ շատերը սխալմամբ այդ բաները վերագրում են Տփլիսի «Մշակ» լրագրին:

«Մեղու Հայաստանին» եւ ուրիշները «Հիւսիսափայլ»ին անուանեցին բողոքականութեան օրգան: Դոքսորը Նազարեան առանց մի աղմուկի համեստ ճանապարհով աշխատում էր իւր նպատակին հասնել, ամսագրի էջերում առաջ բերելով վերանորոգման գործին նպաստող պատմական-կրօնական-փիլիսոփայական ընտիր եւ լուրջ յօդուածներ: Բայց պէտք է ասել որ ազգային խնդիրներին վերաբերեալ յօդուածները «Հիւսիսափայլ» մէջ երկրորդական տեղ էին բռնում: Նազարեան հեռու լինելով հայութեան կենտրոնից, թողնելով հայկական նշանաւոր խնդիրներ, որոնք կարօտութիւն ունէին մամուլի պաշտպանութեան, օտար ազգերի խնդիրներով էր զբաղուած: Ժամանակի հանդամանքներին նայելով որ պէտք էր ամեն կերպ աշխատել պաշտպանել ազգային եկեղեցին ու հնութիւնները, յարգելի վարդապետն ասում էր «մի ընթօրմ պիտոյ է առնի եկեղեցին ոտքից մինչեւ գլուխը... ազգ ու կրօն ջուկ ջուկ խնդիրներ են (ոչ մեր գարում) եւ կրօնը փոխուելով կարէ հայն հայ

մնալ» մի խօսքով «կարճամիտ եւ տգէտ» անուանեց Նազարեան այն մարդկանց, որոնք ազգութիւնը պաշտպանելու համար աշխատում էին պահպանել Հայաստանեաց ս. Եկեղեցին ու այլ սրբութիւնները: Շատերի այն կարծիքի դէմ թէ Նազարեան բողոքականութիւն էր քարոզում, ահա պ. Աղէքսանդր Երիցեանի կարծիքն այդ մասին՝ «...Նազարեանը... միտք չունէր հայերիս բողոքականութիւն քարոզել: այդ բանին պէտք է կատարելապէս հաւաստի լինել: Բայց որ նա իւր գրուածքներով նպաստեց, զարկ տուեց Նամախույ Հայ բողոքականների խնդրոյ երեւան գալուն, այդ եւս մի անհրաժեշտ փաստ է, որ անշուշտ պիտի դրօշմուկ մեր ազգի վերջի ժամանակուայ պատմութեան մէջ...»

Այնուամենայնիւ որքան մի կողմից կարելի է թերութիւններ նկատել Նազարեանի գործունէութեան մէջ, կրկնապատիկ են նորա արած ծառայութիւնները հայոց լեզուի կանոնաւոր զարգացման գործում:

«Հիւսիսափայլ»ից առաջ էլ ունեցել ենք աշխարհաբար օրագիրներ ու հանդէսներ, բայց նորանցից ոչ մինը աշխարհաբարի տարածման գործում այն չէ արել, ինչ որ արել է Նազարեան, կամ սոսկ «Հիւսիսափայլը»: Իբրեւ նպաստող այդ գործին Արարատեան աշխարհից էլ գործում էր անմահ Խաչատուր Աբովեանը, որ Նազարեանի դասընկերն է եղել, բայց ոչ գաղափարակից:

«Հիւսիսափայլը» որ ամեն կողմով թէ ներքին թէ արտաքին նորութիւն էր ներկայացնում, հին սովորութեան համեմատ իւր բոլոր բաժանորդների անուանացուցակը տպագրում էր դեկտեմբերի համարի վերջում: Դորանից էլ երեւում է որ այս ամսագրի համակրանքն օրէօր սառելիս է եղել հասարակութիւնից: Ահա թէ ինչպէս: «Հիւսիսափայլն» առաջին տարին ունէր 321 բաժանորդ: Երկրորդ տարին (1859) որ դեռ աւելանում էր՝ 343-ը: Իսկ յետոյ սկսել է նուազել այնպէս որ 1862 թուականին «Հիւսիսափայլն» ունէր ստորագրուողներ ընդա-

մենը 170 հոգի, գորա համար էլ 1862-ի վերջերին դադարուեց նազարեանի տմազերը: Անցաւ ամբողջ 1863 թուականը. մօտ էր տարուայ վերջին, երբ խմբագրի բարեկամները ցանկանալով դարձեալ տեսնել «Հիւսիսափայլի» հրատարակութիւնը, հանգանակութիւն բաց անելով մի համեստ գումար հաւաքեցին եւ յանձնեցին նազարեանցին: Բայց ինչպէս պ. Երիցեանն ասում է ... արդէն ուշ էր, ոչ բարեկամաց նպաստը, ոչ խմբագրի աշխատութիւնը չը կարողացան կենդանացնել «Հիւսիսափայլին»: Հետեւեալ 1864 թուականից նորից սկսեց հրատարակուել եւ մինչեւ տարուայ վերջը հասնելով բոլորովին դադարեց «Թէեւ—շարունակում է Երիցեան—նազարեանը գուցէ այդ պատճառից դրդուած փոխեց մասամբ իւր դադարեցումը: Երբեմն առաջուայ քարոզածի հակառակ լեզու գործ ածելով...»

«Հիւսիսափայլ» ամսագրին մշտապէս աշխատակցողներ երեւում են՝ Միք. Նալբանդեան, Յար. Համասփիւռ, Ռաֆֆի, Գէորգ Բարխուդարեան, Ս. Աւետիքեանց, Ս. Սուլթան-Շահ, Սմբատ Շահազիզեանց, Պ. Նահապետեան, Ման. Սատաթեան, Յ. Ոստանիկ, Մ. Լաջուարթեան, Յով. Սայաթ-Նովբեանց, Ս. Ստեփանեանց, Միքայէլ Վայելեան, Գ. Թովմասեան եւ այլք:

«Հիւսիսափայլը» շատ աշխատակիցներ չունէր, հրատարակող նազարեանի հետ ժրբալան աշխատում էր ժամանակակից վաւարուն երիտասարդ Միքայէլ Նալբանդեանց:

Նազարեան իւր լրագրական գործունէութեամբ այն արաւ, ինչ որ վերջերք ցանկանում է անել Կովկասի «Մշակ» թերթը: Հանգուցեալ նազարեան «Հիւսիսափայլի» գաղարուսից չորս տարի անցած կամեցաւ Մոսքուայում գարձեալ մտնի լրագրական աւարէզ «Լապտեր Հայաստանի» անունով մի Հայկազուն Օրգիւհ հրատարակելով, (4) բայց զանազան արգելքներից յետոյ վրայ հասաւ մեծ գիտնականի մահը:

Պարտք ենք համարում մեր ուսուցիչ-բանաստեղծ պ.

տեղծ պ. Շահ-Ազիզի խօսքերն իշել բարեկիշատակ նազարեանի կիշատակին...

Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր Ոչ հոգանիւթ. որպէս երկաթ կամ որձաբար. Հոգը դրչով, սուրբ վաստակով ու անձանձիւր Շունչ կենդանի եւ յետ մահուան հանդիսացար...

Աշխարհ ծնար եւ աշխարհիս դարձար մշակ Բայց չը տեսար այս աշխարհիս անդորուլիւն. Աշխատաւոր մարդկան բաժին է փշեայ պտակ, Ահ քրտնաջան ոսկորներից խաղաղութիւն.

ԺԵՆՈՒԹՅԱՆ ԴՆՆԵՐ.

1.) «Հիւսիսափայլ» եւ մեր աղբիւրները—

ա. „... Հիւսիսափայլ, զոր 'ի Մոսքուա ըսկսան հրատարակել 1860 (') քանի մը առումնական եւ ազգասէր երիտասարդք եւ որոց պարագլուխ էին Ս. Նազարեան եւ Մ. Նալբանդեան... իրենց եւանդը չափաւորութեան մէջ չը կրցաւ մնալ. ու երբեմն քաղաքական իշխանութեան անհրաժեշտ մեծարանաց պարտուց մէջ պակսելով, եւ մերթ եւս ազատական գաղափարներով եկեղեցականին դէմ հակառակամարտ երեւնալով, առիթ սուին իրենց հանգիսին առջի բերան խափանելուն ու ետքն ալ բոլորովին դադրելուն...“

„Պատմ. Հայ. դպրութ.“ ք. էջ 501.

բ. „... Իսկ Մոսքուայում լոյս տեսաւ „Հիւսիսափայլ“ անունով ամսագիրը հանգուցեալ Ս. Նազարեանի խմբագրութեամբ եւ շարունակուեց ընդամենը վեց տարի (1858—1862, 1864“)

„Արձագանք“, 1882. № 22. Ա. Ե.

գ. „Հիւսիսափայլ օրագիր ընդհանուր ազգային լուսաւորութեան եւ դաստիարակութեան, հրատարակեալ 'ի Ստեփաննոսէ Նազարեանց, Մոսքուա 'ի տպարանի Հայկական ճեմարանի եղբարց Լազարեանց... 1858—1861 (“)

„Մատենադ. հայկակ.“ էջ 355.

դ. Այդ ժամանակներում, պրոֆեսսոր Նազարեանց Մոսքուայում հրատարակում էր „Հիւսիսափայլը“

„Հայկակ. մատենադար“ ք. էջ 152.

[„... dann in Moskau Professor Nasarianz den „Hüssisapail“, das „Nordlicht“...“ „Arm. Bibl.“ II. A. L. էջ 152.

ե. „... Հիւսիսափայլը մի նոր ուրախութիւն եւեւոյթ էր հայ գրականութեան մէջ որ

եւ իր եօթը (') տարուայ գործունէութեամբ րաւական գործ կատարեց՝ ուղղելով հայ ընթերցողներէ գրականական փչացած ճաշակը թէ ինքնուրոյն սեփական եւ թէ մանաւանդ թարգմանական գրութեան ուղով . . .

„Հայոց մամուլը Ռուսաստ.“ էջ 53.

- գ. „ . . . Եթէ նազարեանը մի մեծ պակասութիւն ունէր, իրեւելի վերանորոգիչ-գործող, այն էր որ նա վերին աստիճանի շուտ յուսահատուող շուտ ընկճուող եւ հիասթափուող մարդ էր . . . եւ ճշմարիտ ժամանակակիցներէ կողմից նրա դէմ լարած խնդիրները նրան յուսահատեցրին „Հիւսիսափայլը“ սպանեցին, նազարեանը մինչեւ անգամ հիասթափման մէջ ընկաւ . . .

„Մտքի մշակը“ Թ. Մալում. էջ 37.

- է. „ . . . Բայց հայերին նա (նազարեանը) յայտնի է որպէս „Հիւսիսափայլի“ խմբագիր եւ հրատարակիչ . . . „Հիւսիսափայլը“ . . . կարելի է ասել յեղափոխութիւն գործեց ուսահատուող նոր գրականութեան մէջ, թէ նոր կենդանի աշխարհաբար լեզուն գրական գործունէութեան մէջ մըտցնելով եւ թէ կրիտիկական հայացք գըցելով մեր ազգային մի քանի հնացած հիմնարկութիւններէ եւ գաղափարներէ վրա, Դորանով քայքայուած է այն կատաղի թշնամութիւնը որ յարուցեց իր դէմ իր գործունէութեամբ, Հոգեւորականները եւ միշտ յետագէմ „Մեղու-Հայաստանի“ լրագիրը նրա ամենայնահաշտ եւ ամենակատաղի թշնամիներն էին . . .

„Մշակ“ 1879. № 62. Գ. Ա.

- ը. „ . . . այնպիսի ամսագիրներ կան որ դեռ եւս իրենց գրականական տղայութեան կամ մանկութեան մէջ են, ասոնց չէ տըրուած գիտնալ թէ ամեն բանին պատշաճը որն է, եւ մարդու անձնական պատիւն ի՞նչ է, կամ թէ որչափ զգուշալի է տպուած գրքի մէջ ուրիշ պատուոյն դիպելը . . .

„Մեղու Հայաստանի“ 1859. № 10.

- թ. „Ստեփան Նազարեանի „Հիւսիսափայլը“ վերջնական կերպով դադարում է ստորագրուող չունենալու համար . . .

„Նիւթ. հայոց պատ. համ.“ Ա. էջ 61.

- ժ. „ . . . Բացի այդ նա („Հիւսիսափայլը“) զօրեղ հակառակորդներ ունեցաւ նաեւ հոգեւորականների կողմից . . . բայց նա („Հիւսիսափայլը“) տարաւ յաղթականը.

աշխարհաբար լեզուն ընդ միշտ գործածական լեզու դարձաւ . . .

„Հայոց արդի մատեն“ (ձեռագ.)

- ժա. „1860 (')-ին սկսաւ հրատարակուել Մոսքուայում „Հիւսիսափայլը“ ամսագիրը Ստեփ. Նազարեանցի խմբագրութեամբ Միք. Նայրանդեանի գլխավոր աշխատակցութեամբ, „Հիւսիսափայլը“ իւր ժամանակի համար նշանաւոր երեւոյթ էր եւ մեծ ազդեցութիւն գործեց ընթերցող հասարակութեան վրայ ծանրակշիւ յօդուածներով, որոնք ընդհանրապէս ազգի բարոյական եւ մտաւորական կրթութեան են վերաբերում . . .

„Պատմ. հայոց“ Ս. Պալասան. էջ 445.

- ժբ. „Հիւսիսափայլ 1858 Մոսքուա Ս. Նազարեան“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 339.

- ժգ. „ . . . Նազարեանցը ինքը հասկացողութիւն չունէր Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ տեղագրական վերաբերութեամբ. „Հիւսիսափայլի“ (1858) 3-դ տեսութեամբ սկսուած է մի յօդուած „Հայաստան“ (երկրագործակ. եւ բնագիտական ներածութիւն) գործ Ս. Նազարեանցի, Այդ յօդուածը չէ վերջացած եւ թէեւ խօստացած է շարունակութիւնը յետագայ տեսարակներում, Բայց այդ խօստմունքը վեց տարուայ ընթացքում չէ կատարուած, Որովհետեւ Նազարեանցի համար իրաւ որ դժուար էր դորա վերջացնելը . . .

„Ներսէս V-դ վախճանուում է 1857 թ. եւ ազգը զբաղուած է նոր հայրապետի ընտրութեամբ. խնդիրը վերին աստիճանի ծանր է եւ ազգի բարոյական կենաց համար նշանաւոր, եւ մինչդեռ օտարազգի լրագիրները լցուում են էջմիածնայ Հայրապետական գահին վերաբերեալ յօդուածներով „Հիւսիսափայլը“ խորին լուրթիւն է պահում եւ անտարբեր դիրք բռնում, Հայք ողբում են Ներսէսի մահը „Հիւսիսափայլը“ հէնց առաջի քայլերում անհիմն եւ առանց ապացոյցի երկու անգամ կշտամբում է այդ արժանաւոր հայրապետին, 1858 թուին էջմիածնայ մէջ ընդհանուր ազգային ժողով է գումարուում կաթողիկոսական ընտրութեան համար—„Հիւսիսափայլը“ նոյն միջոցում իւր կարդացողներին զբաղեցնում էր Փրանսիական ապստամբութեան պատճառները

քննելով... նոյն 1858 թուի օգոստոսին Թէդդոսիայում քացուում է „Խալիպեան“ դպրոցը „Հիւսիսափայլը“ ոչ լաւ եւ ոչ վատն է ասում... Այնուհետեւ եւս „Հիւսիսափայլը“ զարմանալի յամառութեամբ անտարբեր է մնում ազգային նշանաւոր անցքերի վերաբերմամբ. օրին. 1860 թ. հաստատուում է Տաճկաստանի հայոց Սահմանադրութիւնը. „Հիւսիսափայլը“ եւ ոչ է յիշում դուրս անունը: Թիֆլիսի հայոց մէջ ներսխեան դպրոցի պատճառաւ մեծ շարժում կայ. նազարեանցը լուռութիւն է պահում: Սկսուում է Զէյթունի ապստամբութիւնը, Մարաշը հայոց արիւնով է ներկուում. եւրոպական տէրութիւններն անգամ զբաղուած են „անկախ հայերի“ խնդրով,—նազարեանցը միայն լուռութիւն: Թերթեցէք ամբողջ տարուայ „Հիւսիսափայլը“ եւ կը տեսնէք որ... այդ ամսագիրը ժամանակ չէ գտնում ազգային պատմական անցքերի վերայ անգամ խօսելու. յանկարծ ամբողջ թերթեր է նուիրում Մոսկուայում բնակւող այս ինչ կամ այն ինչ վաճառականի անձնաւորութեան նկարագրութիւնը: Այդ բաւական չէ „ընդհանուր ազգային դաստիարակութեան“ օրագիրը իրան պատիւ չը բերող յանդգնութեամբ դիպչում է մի գերդաստանի իգական սեռի անդամներին եւ այդ այնպիսի խօսքերով որ կրկնելը անկարելի է՝

„Նւ ահա Նապարհանցի լսմանգիրը մեր ազգային կիանքի վերաբերութեամբ ինքը իւրեան դատաւարսեւ էր մեռելութեան . . .“

„Փորձ“ 1879—80. Աղ. Երկրցեան,

1, Փորձ՝ ամսագրի 79—80 այս յոգուածը որ կրում է , Ստեփաննոս Նազարեանց եւ նրա գրականական գործունէութիւնը՝ խորագիրը, գրիւ է Աղէքսանդր Սրեցեանը ամսագրի 1879, եւ 1880 թուականի տետրակներէ մէջ։ Պ. Սրեցեացի այս գրուածի դէմ պ. Սմբ. Շահազիզեան գրեց իւր , Հրապարակախօս ձայն՝ գերքը, որից նոյնպէս մի քանի կտորներ առաջ են քրերում այստեղ.—

ժգ. 1, . . . ինչ եւ կրօնին, թող ասեն այդ պարոնները Նազարեանցի մասին, Նազարեանցի յաղթութեան պատկը հաստատ է, նոր աշխարհարարի խնդիրը իւր յառաջագէտ մ գաղափարներով յաւիտեան շաղկապ-

ուսած է նորա անուան Հետ, ազգային մատինադրութիւնը խելով գիտութեան բռնակալներէց որ կամէին սեղմել ընդհանուրի հոգին եւ թաղել ամենայն քանքար, Նազարեանցը կտակեց մեզ եւ ժամանակի ինքնաշարժ սկիզբը... Եթէ Հին տերունքը այսօր մաքառում է Նազարեանցի գէյմ խօսքով, նոր սերունդը եւ խօսքով եւ գործով կանգնած է նորա դրօշակի տակ...”

„Հրապարակախոս ձայն“ էջ 162.

Կրկին օտրա գէյ տես ,Փորձ՝ 1881 թ. Ա. Եր.

2.) Ծրագիրը ապագորոտում էր „Հիսթորիայի“ շապկի դ. երեսում:

3.) Գ. Նազ-Ալզիզը Նազարեանին զրուածները բաժանում է յլեզուական, դպրոցական եւ դաստիարակչական հասարակականեցական՝ մասերի:

4.) Տես „Հանգէս գրական եւ պատմ.“ գիրք Ա.
էջ 282.

46.

Ե Մ Ս Ը Գ Ի Ռ

РЕЗЮМЕ 2)

Մ ո ս ք ո վ (Ռ ու ս ա ս տ ա ն) 1858—1862.

Հրատարակուում էր՝

**Հրատարակեալ է Մսերեայ Մազխարոսէ
Մսերեանց եւ ի Զարմայրայ Մսերեանց:
Ի տպարանի՝ Լազարեան ձեմարանի Ա-
րեւելեան Լեզուացոյ:**

ՌԻՐՔԸ՝ (տետր.) 1-1 $1\frac{1}{2}$ տպագր. թերթ.
32-48 էջ 15 X 23 Հ.-մետր.

Թող թե՛ր եւ տիպը՝ մաքուր.

Բ ա ժ ա ն ո ղ ա գ ի ն ը՝ տարեկան 4. ըուբ.

Լեզուս, ոճը՝ { ,դիտել արժան է և զայս, որ
 Ուղղագրութ. { ինչպէս և ի Հռոմկայ և ի
 Միս. նստող կաթողիկոսն... »
 Ծրագրեր՝

«Ազգային եւ ընդհանուր եկեղեցական
 պատմութիւն.

«Ազգային եւ համաշխարհական պատմու-
 թիւն.

«Ազգային գրականութիւն.

«Աշխարհագրութիւն.

«Բնաստիարակութիւն.

«Սովորութիւնք, դիպուածք, ճառք, վէպք.

«Բանաստեղծութիւն.

«Հայկազեան, տարեգիր.

«Արուեստականք.

«Մանրալուրք.

«Մանրերգ.

«Ծիծաղաշարժ պատասխանիք.

«Ծիծաղեցուցչք.»

Քովանդակութիւն 1859 թիւ Բ.

—Հին ՇԱՐԱԳՐԱԾԲ—Թուղթ ներսէսի արք-
 եպիսկոպոսի Կիլիկեցոյ Տարսոնի. (շարու.
 եւ վերջ.)-Մ. Մ.

Տաղ ուրախութեան—Մարտ. Ղարահիսար
 —ՆՈՐ ՇԱՐԱԳՐԱԾԲ—Տեառնդ առաջ, Սո-
 վորութիւն ձրագալաճառութեան կամ կը-
 րակալաճառութեան ի Տեառնդառաջի ե-
 րեկոյին. Մ. Մ.

Հանդէս հարսանեաց Արտաշէսի Բ. (ոտանա-
 ւոր) Մսեր Մսերեանց.

Ցուց ի գալուստ Սաթինկան (ոտանաւոր) ի
 հայս—Մսեր Մսերեանց.

Ձայն առ Միհրդատ (ոտանաւ.) Ս. Մսրըլեանց:
 Խալիպեան ուսումնարան—Զ. Մ.

Նորանոր արուեստական եւ կենցաղօգուտ
 գիւտեր. Զ. Մ.

Հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանքն
 —Զ. Մ.

Վանտալական բարբարոսութիւն տասն եւ
 իններորդ դարու մէջ՝ (Թարգմ. Ռուս.)

ուսահայոց մամուլի
 պատմութեան մէջ
 1858 թուականը նը-
 շանաւոր է: Այս թը-
 ուականին միասին ըս-
 կըսուեցին հրատա-
 րակուել երեք պար-
 բերական հրատարակութիւններ Ռուսաստա-
 նում երեքն էլ նշանաւոր— «Մեղու Հայաս-
 տանի», «Հիւսիսափայլ» եւ յետոյ «ձռա-
 քաղ» ամսագիր որ Մսեր եւ Զարմայր՝ հայր
 եւ որդի Մսերեաններ սկսեցին հրատարա-
 կել Մոսկովում 1858 թուականին:

«ձռաքաղի» տարին երկու գրքերը լոյս
 տեսան որպէս կիսամեայ հանդէս գուցէ
 փորձի համար ինչպէս անում են այդ շատե-
 րը բաժանորդագրութիւնից գուրս:

«ձռաքաղ յարձակ եւ չափածոյ բանից
 հին եւ նոր մատենագրաց»-«արդեամբ եւ ծա-
 խիւք պ. Յովսէփայ Աստուածատրեան Իգ-
 միրեանց Ղալարեցոյ». Երկրորդ տարուանից
 (1859) «ձռաքաղն» սկսեց կանոնաւորապէս
 հրատարակուել որպէս «Բանասիրական» ամ-
 սագիր. առաջին վեցամսեայ երկու տետրակ-
 ները ոչինչ հաշուելով 1859 թուականի
 համարներին վերայ գրուած է «առաջին տա-
 րի»: Որպէս նշանաբան «ձռաքաղի» երեսին
 (շապկի վերայ) տպագրուում էր հետեւեալ
 չորս տողը.

Մի զիս համայն ոչ բանախոյզ
 Ընդ չը պիտոյս գըրեսջիւր
 Զի թէպէտ մեծ չունիմ ողկոյզ
 Սակայն մանրիկ տամ քեզ ձիւ:

Իսկ ներսում առաջին երեսի վերայ տը-
 պագրուում էր մի պատկեր, որը ներկա-
 յացնում էր հետեւեալը: Դէմ ու դէմը երե-
 ւում է Արարատ լեռը եւ Ս. Էջմիածնի
 Կաթողիկէն: Մի կողմը նստած ս. Լուսաւո-

րիչ ձեռքում բռնած ս. Աւետարանը եւ միւս ձեռքով ցոյց է տալիս ս. Եջմիածինը. Իսկ հակառակ կողմը նստած է Հայկ նահապետը մի ձեռքում աղեղը իսկ միւս ձեռքով Հայկեան տարեշրջանը բռնած: Այս տեսարանի վերալից տարածուող ճառագայթների մէջ պարզ կարգացուում է «ձ ա ք ա ղ» ամսագրի անունը:

«ձ ա ք ա ղ» խիստ հակառակ էր իւր ուղղութեամբ իւր հայրենակից եւ հասակակից «Հիւսիսափայլի» հետ. վերջինս աշխատում էր աշխարհաբար լեզուի տարածմանը, իսկ «ձ ա ք ա ղ» տպագրուում էր գրաբար լեզուով: Հայր Մսերեան հակառակ չէր աշխարհաբարին նա իւր հանդիսի մէջ մերթ ընդ մերթ տեղաւորում էր աշխարհաբար յոգուածներ:

«Հայկազեան տարեգիր» վերնագրի տակ «ձ ա ք ա ղ» մէջ տպագրուում էր հետաքրքրութեան արժանի շատ նիւթեր, ոտանաւորներ, տաղեր, եւ այլ լուրջ յօդուածներ:

«ձ ա ք ա ղ» աշխատակիցներ շատ չուներ, սորա նիւթերը պատրաստում, թարգմանում կամ գրում էին խմբագիրները. ժամանակ առ ժամանակ «ձ ա ք ա ղ» էջերում երեւում էին նկարներ ու պատկերներ:

Ժամանակի սովորութեան համեմատ Մսերեան խմբագիրները «ձ ա ք ա ղ» տարուայ վերջին համարներում տպագրում էին «Յուլի» բաժանորդաց ձ ա ք ա ղ» որից երեւում է որ բ. տարին բաժանորդների թիւն հասնում էր 372-ի, որոնք ստանում էին 405 օրին.

«ձ ա ք ա ղ» 1858-ին դադարեց, գոյութիւնը պահելով ընդամենը չորս եւ կէս տարի: Առաջին տարին տուեց երկու տետրակ. բ. տարին (1850.) տասներկու տետրակ. գ. տարին (60—61) հրատարակուում էր ամիսն երկու թերթից: 1862 թուականի յուլիսի տետրակի մէջ մի «ազգ» տպագրուեց որով խմբագիրներն իմաց էին տալիս իւրեանց ընթերցողներին թէ «ձ ա ք ա ղ» առ ժամանակ դադարուում է, գրաքննիչի հեռաւո-

րութիւնից ծագած դժուարութիւնների պատճառով. . .

ԺԱՆՏԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «ձ ա ք ա ղ» եւ մեր աղբիւրները:—

ա. . . . . Ուստի այն երկու տետրակքն տպագրուեցան միայն իբրեւ առ ի փորձ տեսանելոյ համար թէ կայ արդեօք, յոյս մեր նպատակին հասնելոյ թէ ոչ. . . .

„Մեղու Հայաստանի“ 1858. № 34.

բ. „ձ ա ք ա ղ“. 1859-ին սկսու հրատարակել ձ ա ք ա ղ բանասիրական—կրօնական ամսաթերթը Մոսքուայում Մսեր մագիստրոս Մսերեանի խմբագրութեամբ. . . .

„Պատմ. հայ.“ Ս. Պալաս էջ 444.

գ. „ձ ա ք ա ղ. 1859 Մսերեան (Մ) Մոսքուա“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ“ բ. էջ. 338.

դ. „ . . . . Նպատակն էր հին. . . յիշատակարանները ի լոյս ընծայել, լեզուն գրաբար էր եւ այդ պատճառով հակառակորդ „Հիւսիսափայլի“. . .

„Հայոց արդի մատենագ.“ (ձեռագ.)

ե. „Մոսքուայի արեւելեան լեզուազ ճեմարանի տպարանէն „ձ ա ք ա ղ ամսագիր բանասիրական“ կոչուած թերթ մը ընծայեցաւ ազգին (1859). . . վասն զի ընդհանրապէս դեռ չը հրատարակուած նախնեաց մատենագրութիւններ մասնէն ու հետաքննական գրուածոց հրատարակութեան սահմանած էր, ընդհանրապէս գեղեցիկ ընտրութեամբ եւ մաքուր տպագրութեամբ. . . .

„Պատմ. հայ. դպր.“ բ. էջ 494.

զ. „ . . . 1859 թուին Մոսքուայում լոյս տեսաւ հանգուցեալ Մ. Մսերեանի ձեռքով „ձ ա ք ա ղ“ ամսագիրը. . . .

„Արձագանք“ 1882. թ. № 22. Ա. եր.

է. „ . . . ունի ազգային մատենագիտութեան համար իւր յատուկ նշանակութիւնը Գաւնի մի ինքնագիր հետազոտութիւնք որոնք միայն ներքին աղբիւրներէ քաղուած են չեն այնչափ քննական ու հիմնական: Իսկ ժամանակակից եւ հասարակութեան վերաբերեալ յօդուածք շատ ցանցաւ են. . .

„Հանգ. Ամսօր.“ 1890. № 11.

ը. „ . . . ձ ա ք ա ղ յարձակ եւ չափածոյ բանից հին եւ նոր մատենագրաց. Մոսք. 1858

ձուաքաղ ամսագիր բանասիրական հրատարակեալ... հատոր ա.—1859.

„ բ.—1860—61.

„ գ.—1861—62.

„Մատեն. հայկ.“ Զարբ. էջ 393.

Թ. „... եւ 1859-ին կրօնական բանասիրական ամսագիր հ. Մսեր Մսերեանի (խմբագրութեամբ)... իսկ մէկը միայն „ձուաքաղ“ գրաբար... ինչ որ վերաբերում է հայր Մսերեանին կարծեմ աւելորդ է ասել որ նորա գրականական ճաշակը զարգացել էր մեր հին գրականութեան ազդեցութեան տակ... արժանապատիւ ծերունին թէեւ իւր գործունէութեան վերջում տեսնելով եւ համոզուելով որ իր ամսագիրը ընթերցողներ չունէ, որ անկարելի է ժողովրդի հետ անհասկանալի լեզուով գրած մի քանի յօդուածներ էլ մտնեն իր հրատարակութեան մէջ...“

„Հայոց մամուլը Ռուսաստան.“ էջ 36.

Ժ. „1859-ին հայր Մսեր Մսերեանը սկսեց հրատարակել „ձուաքաղ“ ամսագիրը գրաբար լեզուով...“

„Մտքի մշակը“ Թ. Մալում. էջ 29.

Ժա. „... եւ նոյն տեղ „ձուաքաղ“ նոյնպէս ամսագիրը (պատրաստում է հրատարակել) Մսեր մագիստրոս Մսերեանը... բայց ահա 1864 թ. վերջն է, „ձուաքաղ“ վաղուց է որ չը կայ...“

„Նիւթեր հայոց պատմ.“ Ա. էջ. 55.

2.) „ձուաքաղի“ վերջին երկու տարում, (1860-61, 1861-62.) վերնագրի տակ գրուում էր „ամսագիր կրօնական եւ բանասիրական գիտելեաց“.

47.

ԵՒՐՈՊԱ^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ ԸՆՏԱՆԵԱՆ

(Երկշաբաթաթերթ)

Վիեննա (Աւստրիա) 1858—1863

Հրատարակուում էր

Աշխատասիրեալ ի Մխիթարեան Միաբանից:

Ի տպարանի Մխիթարեանց.

Դիրքը (տետր.) 1 տպագր. թերթ. 32

էջ երկսիւնեան. 19X28 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 5 ֆիոր.

Լեզուն ոճը՝ (Ինչպէս որ էր „Ներոպա“ քաղաքական լրագիրը. տես՝ Ուղղագրութ. լրագիր Թիւ 20)

Ծրագիրը՝

«Վիպասանական ուսումնական եւ զբօսեցուցիչ» յօդուածներ...

«Ներոպան» թէեւ «ընտանեկան» անունն էր կրում, բայց էր իսկապէս «պատմական-կրօնական» Ինչ ընդհանրաբար բնաւորութիւն ունին օրինակի համար այս յօդուածները, որ տեղաւորուած են «Ներոպայի» մէջ.

«Մանաղկերտի պաշարումը» (1858. № 1,)

«Պատմութ. վաճառական.» (1858. № 6-7)

«Հայոց կրօնը քրիստ. առաջ.» (1858 № 19)

Իեննայի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռքով հրատարակուող «Ներոպա» քաղաքական եւ ուսումնական շաբաթաթերթը, ինչպէս իւր տեղում գը-

րել ենք, 1857 թուականի վերջերին դադարեց, որովհետեւ «այս միջոցին Կոստանդնուպոլիս եւ այլուր քաղաքական ազգային լրագիրք աճեցան որոնք շուտով կը ծանուցանէին տեղական օտարոտի թերթերու հեռադրաց տուած լուրերը եւ «Ներոպայի» տըուած շաբաթական լրերն արդէն շատ կը հնանային մինչեւ որ արեւելք կը հասնէին» Դորա համար էլ բաժանորդներին գոհացում

տալու համար, քաղաքական «Եւրոպայի» դարձաւ «Օրագիր Ընտանեկան»:

1858 թուականից «Եւրոպա» ընտանեկան օրագիրն օկսեց կանոնաւորապէս հրատարակուել երկու շաբաթը մի անգամ, որպէս կիսամսեայ հանդէս: Չորս տարին լրացընելուց յետոյ հինգերորդ տարին (1863) գեռ չը լրացրած դադարուեց մեզ անյայտ պատճառով:

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒՆՆԵՐ.

1.) Հարկաւոր է ասել որ մեր բոլոր աղբիւրները «Եւրոպա» քաղաքականը եւ «Եւրոպա» ընտանեկանը միասին են գրել. չը նայելով որ բովանդակութիւնը կամ ծրագիրը, նպատակը փոփոխուելով լրագիրն էլ կը փոխուի թէկուզ նորա անունը, քաղաքը, խմբագրութիւնը, տպարանը, գիրքը միեւնոյն մնան:

Մեր աղբիւրները—

ա. . . . . թէ Եւրոպա իւր այս ընթացքին որչափ կրցաւ համապատասխանել իւր պարտուցը կմնանք միայն թողուլ որ խօսին այն ամենքն որ «Եւրոպան» տեսած են եւ ընթերցած. . . .

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1888. էջ 218.

բ. . . . . 'ի 1858 ուրիշ ձեւ մը տալ իրենց օրագրին շաբթի շաբաթ (') բանասիրական թերթ. (') մը հրատարակելով ու առջի անուան վրայ աւելացնելով «Ընտանեկան Լրագիր» Վիպասանական գրուածոց ազգին մէջ արթնցած նոր սէրը ուզեցին գոհ ընել ընտրել եւ հաճոյական վէպերով ու օկտակար եւ սթափեցուցիչ նորանոր տեղեկութեամբք. . . .

«Պատմ. հայ. դպր.» Բ. էջ 479.

գ. . . . . 1858 թուին վիճենացիք «Եւրոպա քաղաքական լրագիրը շինեցին «Եւրոպա Ընտանեկան լրագիր» որ զբաղուեցաւ միմիայն վիպասանական գրուածներով. սա եւս 1862 դադարեց մեզ անյայտ պատճառով. . . .

«Արձագանք» 1882. № 21 Ա. Եր.

դ. . . . . Եւրոպա օրագիր ընտանեկան աշխատասիրեալ 'ի Մխիթարեան Միաբանից, Վիճենա 'ի տպ. Մխիթարեանց 1858—63»

Մատեն. հայկ. «Զարբ. էջ 187.

ե. . . . . Եւրոպա լրագիրը ընտանեկան (կան) 1858 վիճենա.

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» Բ. էջ 338.

զ. . . . . Իսկ «Եւրոպա» օրագրից եւ ոչ մի համար խաւրել կարողացանք, վասն զի «Եւրոպա» քանի մը օրինակ ունինք ամբողջական եւ կազմած. իսկ առանձին թուեր ամենեւին չեն մնացած որ խաւրել կարողանանք. . . .

«Նամակ մեզ ուղղած. (ձեռագիր.)

48.

ՏՈՄԱՐ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ^{1.)}

(Տարեգիր)

Վիճենա (Աւստրիա) 1858—1862.

Հրատարակուեց էր՝

'ի տպարանի Մխիթարեանց.

Եւրոպայում Վիճենայի Մխիթարեան հայրերը տուել են հայ գրականութեան 4 տարեբերական հրատարակութիւն որոնց երրորդ տեղն է բռնում «Տոմար Ընտանեկան» միամեայ հրատարակութիւնը, ամեն տարի մի օրինակ լոյս ընծայելով:

Մեր ձեռքում չունենալով «Ընտանեկան Տոմարից», չենք կարող մանրամասնութիւններ առաջ բերել: Այսքանը միայն մեզ քաջ յայտնի է որ «Տոմար-Ընտանեկանը» չորս տարի է միայն հրատարակուել չորս գիրք տալով, 1862-ին այլ եւս չէր հրատարակուում:

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՆԵՐՈՒՄՆԵՐ.

- 1.) Զբ շիփթել տիկին Սրբուհի Նրիցեանի խմբագրութեամբ 1874 թուականին Տփլիսում հրատարակուած «Հնտանեկան Տոմար» հանդիսի հետ:

(Տես՝ «Մրազիւր հայ ազգագրութեան» Գրիգոր Խալաթեան. յառաջար. էջ ԺԷ.).

49.

ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ¹⁾

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԵՆԺՈՒՐԱԿԱՆ ԵՒ ԶԵՂՈՒՐԱԿԱՆ

(Կիսամսեայ)

Փարիզ (Փրանսիա) 1859—1859.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Հ. Ս. Ոսկան.

Արամեան տպարան.

արիզում մի ժամանակ հրատարակուող «Արեւելք» կիսամսեայ հանդիսի խմբագիր պ. Ոսկանեան իւր լրագրի դադարումից յետոյ, 1859 թուականի յունուարից սկսեց նորից

մի ուրիշ հանդիսի հրատարակութիւն, չբխրատուելով մի անգամուայ անյաջող փորձից: Այս անգամ նա իւր հրատարակութեան անունը «Արեւմուտք» դրեց բոլորովին հակառակ «Արեւելքի» անունին: Բայց բարեբախտաբար թէ գծախտաբար պէտք է ասել որ «Արեւմուտքն» էլ հետեւեց իւր հանգուցեալ եղբոր օրինակին: Մի քանի ամիս միայն կարողացաւ ապրել, ու շուտով մահացաւ իւր եղբոր հիւանդութիւնից:

- 1.) «Արեւմուտքի» մասին մեր աղբիւրները —

ա. «Արեւմուտք օրագիր բանասիրական եւ քաղաքական խմբագիր Հ. Ս. Ոսկան. Փարիզ. Արամեան տպարան. 1857 (°)»

«Մատեն. հայկակ.» Զարբ. էջ 65.

բ. «Փարիզի «Արեւմուտք» օրագիրը հրատարակուում էր 1859 թ. յունուարից Ստեփան Ոսկանեանի ձեռքով...»

«Հիւսիսափայլ» 1864 թիւ. 3.

գ. «Արեւմուտք 1856 (°) Փարիզ Ս. Ոսկան.»

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 338.

դ. Տես լրագիր թիւ 39. Ծանօթ. 1. բ.-գ. բաժինները.

Մեր միւս աղբիւրները ոչ մի ծառու չեն հանում «Արեւմուտք» Փարիզի կիսամսեայ հրատարակութեան մասին: Եւ աններելի չէ, քանի որ «Արեւմուտք» եւ «Արեւելք» եղբայրները շատ աննշան ու այժմ էլ հետաքրքրութիւնից զուրս մնացած հրատարակութիւններ են:

Ը.
1860-1870.

(ՅԱՅՆԱՐԵԱԿ)

45 ԼՐԱԳԻՐ.

Մատենիս ութներորդ (ը.) շրջանը մեր մատուլի պատմութեան ոսկեդարն է: Հայ լրագրութեան գործը 1860—1870-ին կատարեալ բարձրաձման գրութեան մէջ մտաւ եւ պարբերական հրատարակութեան սահմանը մօտեցաւ իւր գագաթնակետին: «Սուրբ Երեմիայի» են բուռնում: այս թուականներին հայոց լրագիրները՝ ասում է պ. Արտիւր Լայսդ: Տաճկաստանի հայոց Սահմանագրութեան անունով վառուած հր տաճկահայ երիտասարդն ասես որ այս շրջանում լրագիր չը հրատարակեց: Օսմանեան մայրաքաղաքում այս տասնամեակում հայ լրագիրների թիւը լէզիոն է:

Այսչափ բազմութեան մէջ լրագրական նշանաւոր գործողներ այս շրջանում երեւում են միայն՝ Գար. Սրուանձտեան, Խորէն վարդապետ Ստեփանէ, Մարկոս Աղաբէկեան, Համբարձում Ալաճաճեան, Նրուսահէմի ս. Յակովբեանց վանքի հայ միաբանութիւն:

50.

ԿՈՌԻՆԿ^{1.)}
ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ²⁾
ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՑ
ԱՂԻՍԵՆ ԲԱՐՍԵԼԵՆ ԼՈՍԱՆՈՐԻԹԵՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ³⁾

Կուռնիկ, ուստի կուգաս ձայնիկդ ի հոգիս
Կուռնիկ, մեր աշխարհէն խաւրիկ մը չունի՞ս

Տփլիս (Ռուսաստան) 1860—1864.
Հրատարակուած էր՝ ամսի սկիզբներին Խմբագիր՝ Մարկոս Աղաբէկեան.
Հրատարակիչ՝ Հ. Էնֆիաճեանց.
Ի հայ տպարանի Գարբիէի Մեքոմեանց եւ Համբարձումայ Էնֆիաճեանց.
Դիրքը (տետր.) տպագր. 5 թերթ 8-աճալ 40 էջ 16X25 հ.մետր.
Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ.
Բաժանորդագիրն է՝ տարեկան 8 ռուբ.
Լեզուէն, ոճը՝ } «... Ուր են Հայոց աշխարհ,
Ուղղագրութ. } ուր են դպրոստոյց վանքերդ,
Ծրագրիւր՝ } ուսումնական մատենագ. . . »

«... Ազգային նորանոր հեղինակութիւններ, լոյս չը տեսած ազգային յիշատակաբաններ, աղբիւրներ, հատ ու կտոր գրուածքներ, պատմութիւններ, թատերգութիւններ, եւ բացի սորանից կեանքի եւ բարքի զարգացման համար ժողովրդային փիլիսոփայական եւ բարոյական գրուածքներ եւ այլն...»

- Բովանդակութիւն 1863 թ. № 12.
- Գիշո. պատմութ. քաղաքակրթութեան որ լեւրոպիա. չորեքտասաներորդ եւ վերջին դաս.— թարգմ. Մարկոս Աղաբէկեան:
  - Աղբիւր ազգային արդեան պատմութեան, պատմութիւն կաթողիկոսացն Դանիէի եւ Դաւթի— ի Մանուէլ վարդապետէ Ալթունեանց Կիւմիշխանեցոյ:
  - Ճանապարհորդութիւն Հայաստանումը Գ. Ե-ցի յիշատակարանից հանած:
  - Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վիճակը երկու-

տասաններորդ դարումը—Միսաք Արամ-
եանց:

—1863-ի բաժանորդների թիւն ու անուն-
ները:

—Ցանկ նիւթերի 1863 թուի Կոնկան.

—Յայտարարութիւն «Կոնկանկ Հայոց Աշխար-
հի» ամսագրոյն:

—Նոր օրացոյց 1864 թուականի:

առջին Հայ ամսագիրն է
Կովկասում «Կոնկանկ
Հայոց Աշխարհի» ամ-
սագիրը որ 1860
թուականի սկզբից
սկսեց հրատարակ-
ուել Տփլիսում պ.
Մարկոս Աղաբէկեա-
նի խմբագրութեամբ. եւ պ.
Համբարձում
Էնֆիաճեանի հրատարակութեամբ:

«Կոնկանկ» ամսագիրը նոր ժամանակակից
Հայ Հանդէսների մէջ, առաջնակարգ տեղը
կարող է բռնել իւր բարձր դիրքով, աւելի
եւս իւր առատ ու ընտիր նիւթերով: Այն-
պիսի Հանդէսներ կան որ իսկապէս իւրեանց
գոյութեամբ աւելորդ են, քանի որ իւրեանց
լինելով մի օգուտ չեն տալիս, չը լինելով
էլ մի վնաս. իսկ «Կոնկանկ» պէս մի լուրջ,
խելացի ամսագրի կարիքը իւր ժամանակին
ամենայանհրաժեշտ էր: Այժմ էլ եթէ թեր-
թելու լինես «Կոնկանկի» տետրակները կարող ես
մի թիթարուել: Ինչ գեղեցիկ նիւթեր ասես
որ չը կան այնտեղ. վիպասանական Համեղ
գրուածներ, նամականի... «Կոնկանկի» «խապ-
րիկները» զարգարում են պ. Աղաբէկեանի
Հանդիսի էջերը: Կան հրատարակութիւններ
որ կարելի է ասել բոլորովին չեն համա-
պատասխանում իւրեանց անուններին:

Ահա «Կոնկանկ» ինքը բացադրում է
թէ ինչու է «Կոնկանկ» իւր անունը:

«Միթէ չկար ինձ համար մի այլ շքե-
ղաշուք, պերճապատկ եւ մեծահամբաւ ան-
ուանակոչութիւն—գրում է «Կոնկանկի» յար-
գոյ խմբագիրը—Միթէ չէի կարող անուա-
նել ինձ Նոյեան-Տապան, Արձազանք-Հայ-
րենեաց, Հառաչանք-Հայաստանի, եւ կամ
Եփրատ-Դրախտաբուխ... Ես Հայոց կը-
ռունկն եմ. Հայի կենդանի պատկերն եմ.
Ես դրախտի Հինօրեայ թռչունն եմ շատ
չար ու բարի տեսած, շատ բարեբաստիկ ու
չարաբաստիկ տեսարանների եւ դէպքերի
վկայ ու հանգիսագիր... Այս է իմ պան-
տրիսութեան եւ շրջանառութեան գլխա-
ւոր խորհուրդն եւ ուրիշ ինչ կարիմ անուա-
նել ինձ, եթէ ոչ Կոնկանկ ուրեմն Կոնկանկ
եմ ես այն Կոնկանկ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ» (4)

Հաստատ որ պէտք է «Կոնկանկ» լինէր Հա-
յոց աշխարհի համար պ. Աղաբէկեանի ամ-
սագիրը, պէտք է մեղմացնէր Հայ ժողովրդի
վշտերն ու տանջանքները, փարատէր նորա
տխրութիւնը, իւր բարի «խապրիկներով»
իւր գուրեկան կռկռոցներով: Նա եկել էր
ողբալու ազգի դրութիւնը, եւ որ պ. խըմ-
բագիրը «Կոնկանկի» առաջին համարում Մ.
Խորենացու «ողբ»ից մի կտոր նշանաբան
ընտրելով, մի շատ գեղեցիկ յօդուած գրեց՝
որն ամբողջովին չենք կարող, այլ մի քանի
կտորներ փափաքում ենք առաջ բերել—

«Ողբամ գեղ Հայոց աշխարհ

«Ողբամ գեղ Հանուր Հիւսիսականաց վեհագոյն
Խորենացի. գիրք. Գ. գլ. կը.

«... Ո՞ր ազգումը կայ այն քրիստոնէ-
ութեան սէրը, ինչպէս մեր Հայոց աշխար-
հին որդւոց մէջ, որ իր կեանքը իր սերուն-
դը զոհէ իրա եկեղեցւոյն ազատութեան
համար...»

«... Ո՞ր ժողովրդումը տեսանք այն նա-
հատակութիւնը, ինչպէս մեր աշխարհին
որդւոց մէջ, որ հարիւրաւոր տարիներ, հուր,
սուր, վիշտ, ցաւ, ջարդ, մահ կրէ իր եկե-
ղեցւոյն վարդապետութիւնը, կանոններն ու
ճէտերը, պահպանելու համար...»

«... Ո՞ր անտերուկն է և Հայրենազուրկ ցեղը տեսանք որ իր պանդխտութեան եւ անպաշտպանութեան մէջ, եկեղեցիներ կանգնէ, Հիւանդանոցներ հաստատէ, ինչպէս մեր Հայոց աշխարհին որդիքը...»

«... Ո՞ր աշխարհումը տեսանք այն Հայրենական գութը մեր աշխարհին որդոցը նման, որ անսահման է իր զաւակացը վրայ...»

«... Ո՞ր նահանգումը տեսանք այն եղբայրական սէրը, մտերմութիւնը եւ յարգանքը ինչպէս մեր Հայոց աշխարհին որդոցը նման: Որ քաղաքումը, ո՞ր գիւղումը տեսանք այն հարսն ու փեսի առաքինի եւ հոգեկան ջերմ սէրը որ իրարու վրայ ունին հաւատարմաբար մինչեւ ի խորին ծերութիւն՝ մեր Հայոց աշխարհին որդիքը...»

«... Ո՞ր եւ Հայոց աշխարհ. ո՞ր եւ տառաստեղծ եւ գրագէտ հայրապետներդ, քաջաժիր թարգմանիչ եպիսկոպոսունքդ, քաջախօս եւ ճշտագիր պատմաբան վարդապետներդ, աստուածաբան, իմաստասէր երէցներդ, ճարտարախօս եւ քերթողաբան վանականներդ. խրատատու, քարոզիչ քահանաներդ, սաղմոսերգու սարկաւազներդ եւ տաղերգու դպիրներդ:»

«Ոչ, չկան առաջնորդներ՝ գրագիտութիւն յառաջացնելու եւ վարդապետներ ուսուցանելու, թարգմանիչներ՝ գրքերդ թարգմանելու եւ լեզուդ ծաղկեցնելու, պատմաբաններ՝ որդուդ արիութիւններն անմահացնելու, երէցներ՝ օրէնքներ հաստատելու, եկեղեցուդ վարդապետութիւնը մեկնաբանելու, վանականներ՝ աղօթքներ, շարականներ քերթողաբանելու, ժողովրդեանդ քարոզելու, եւ քահանաներ՝ հաւատացեալները մխիթարելու, սարկաւազներ՝ եկեղեցեացը մէջ սպասաւորելու եւ դպիրներ՝ երգելու:»

«Եպիսկոպոսունքդ իմաստասիրութիւնից, — վարդապետներդ ուսումնականութիւնից զրկուելով, որդիքդ հոգեւորական եւ Աստուածային սնունդ չունեցան մոռացան քարոզիչ վարդապետաց իմաստուն խրատները,

պիտանացու հրահանգները, եւ խրախուսական յորդորանքները եւ անմխիթար, յուսահատուած, մոլոր ոչխարի նման աստ եւ տնդ ցիր ու ցան եղան. տաճարներդ թափուր մնալով պաշտօնեաներից, սպասաւորներից ամայի աւերակներ դառան...» 5)

Այսպիսի հոգեբուխ առաջնորդող յոգուածներով լի էին «Կուռնկի» էջերը, աշխատակցում էին ժամանակակից վառվառներ գրիչներ, ինչպէս են՝ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան, Գարեգին Մուրատեան, (Մեղք. եպիսկ.) Գարեգին վ. Սրուանձեան, Աբէլարք-եպիսկ. Մխիթարեանց, Կարապ. վարդ. Շահնազարեան. Պերճ Պաշտեան, Յով. Ամբրիկեան, Յակ. Կարինեանց, Յով. Քուլաբէկեան, Մատթ. Մամուրեան. Աբ. Փափազեան, Հ. Էնֆիաճեանց, Դ. Ռոստոմեանց, Գ. Տէր-Աղէքսանդրեանց, Գամառ-Քաթիպա, Մ. Տէր-Աղտրեանց. Մխաթ Արամեանց, Ս. Կիլ-զառեանց, Ստ. Պալասանեան, Եղիշէ Մեծատունեանց, Գալուստ Շերմազանեանց, Ս. Արծրունի, Նատալիա Միրզոյեանց եւ այլք:

«Կուռնկի» իւր ժամանակի սովորութեան համաձայն ամեն տարի գեկտեմբերի տետրակում ապագրում էր իւր բաժանորդների ցուցակը:

Առանձին գրքով «Կուռնկի» նիւթերից ապագրուել է պ. Պաշտեանի «Սօս եւ Վարդիթեր» ազգային վիպասանութիւնը:

«Կուռնկի» թէեւ կարճ, բայց հրատարակուել է կանոնաւոր կերպով առանց դադարելու եւ խախտուելու: Յկսիով 1860 թ. ուսկանից տեւել է 1864 թ. այսինքն 63-ի վերջը: Չորս տարի հրատարակուելուց յետոյ «Կուռնկի» դադարուեց խմբագրի ընտանեկան արգելքների պատճառով՝ որ զնալու էր Կոստանդնուպոլիս: 6)

ԺՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Մեր աղբիւրները եւ «Կուռնկի» ամսագիրը՝ ա. . . . . նմանօրինակ վիճակի մը հանգիստե-

ցաւ նաեւ ,Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ՝ կոչուած ամսագիրն, որ ի 1863 Մ. Աղաբէկեանի ջանքով կը հրատարակուէր ի Տփլիս: Ազգային նոր պատմութեան վերաբերեալ՝ հետազոտ ու ջանասէր մտքով ու ձեռքով հաւաքուած յիշատակարաններ ու կարեւոր տեղեկութիւններ այդ հանգիսին զարդն ու գլխաւոր արժէքը կըրնային սեպուիլ. ասանկ ալ ազգային գաստիարակութեան եւ կրթութեան համար՝ եւրոպական գրութիւններ եւ խորհրդածութիւնք ուսումնական գրիչներէ առաջարկուած, թէպէտ եւ ոչ միշտ կարեւոր գգուշութեամբ եւ ընտրութեամբ .”

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ ք. էջ 502.

բ. „... Եթէ մէկը վերցնէ ,Վոռնկի“ համարները, որ տարուանը կուզէ լինի միեւնոյն է եւ ուշադրութեամբ աչքէ անցնէ, կը տեսնէ որ բոլոր գրուածքները վերաբերում են հայերին եւ համարեա թէ ոչինչ չկայ(“) օտարների մասին, որ անկասկած կարող էր կրթողական նշանակութիւն ունենալ...”

„Հայոց մամուլը Ռուս.“ Յարոյ էջ 37.

գ. „... Բայց ամենից նշանաւոր եւ ուշադրութեան արժանի հրատարակութիւնը որ սկսուեցաւ 1860 թուին, դա ,Վոռնկի“ Հայոց Աշխարհիկ՝ ամսագիրն է որ խմբագրում էր Տփլիսում պ. Մարկոս Աղաբէկեանը եւ շարունակուեց չորս տարի, ազգիս պատմութեան եւ լեզուի վերաբերութեամբ բաւականին առատ նիւթեր բովանդակելով իւր մէջ...”

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր.

դ. „Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ՝ ամսագիրը բունասիրական նկարագրական եւ վիճակագրական, նուիրեալ արդի եւ նախնի Հայաստանեայց. խմբագրութեամբ Մ. Աղաբէկեանին ի տպարանի Հ. Էնֆիաճեանց եւ ընկ. 1860, 61, 62, 63.”

„Մատեն Հայկակ.“ Զարբ. էջ 310.

ե. „... Մարկոս Աղաբէկեանի հիմնած ,Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ՝ ամսագիրը պէտք է ասել որ համեմատաբար աւելի բարձր դիրք ունէր Այդ ամսագիրը իւր գոյութեան ընթացքում փորձեց ուսումնասիրել, արծարծել ժամանակակից մի երկու հարցեր եւ յատկապէս դարոցական կազմակերպութեան եւ եկեղեցական հարցերը... ,Վոռնկի“ համեմատելով վերին աստի-

ճանի պահպանողական է.”

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալումեան. էջ 33.

զ. „... այստեղ ունէինք մի պատմական ամսագիր ,Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ“. որ չը նայելով իւր բովանդակութեան արժանաւորութեանը, հազիւ չորս տարի գիմացաւ թէ ստորագրողների սակաւութեան ու ընտանեկան դժբախտութեան պատճառով. նրա խմբագիր Մարկոս Աղաբէկեանը 1864 թուի սկզբին թողեց ամսագիրը եւ գնաց Կ. Պոլիս...”

„Նիւթեր Հայոց պատմ.“ Ա. էջ 61.

է. „... աստեղծ է վէր կը լսէինք եւ ահա կը տեսնենք այսօր, այն սիրուն ,Վոռնկի“ եւ թէ մեր մօրը, քաղցր Հայաստանի յիշատակները հնչեցնելու եւ թէ քաղաքականութեան տարբերութեամբ մեզի քիչ ծանօթ եղած Ռուսիոյ հայերուն վիճակն ու յառաջագիմութիւնը երգելու կուզայ. մեր սիրուն անոնց հետ, եւ ամենուս սիրտ ի միասին մեր մօրը սրտին հետ կապելու յաշխատութիւնը յանձն կառնէ. միտքերնիս կուզէ առնել . . . սլացնել Հայաստանի այն վայրերը որ Ազգին նախնի փառաց եւ ճոխութեանց հանդիսարան էին եղած: . . . Հայոց աշխարհին Կր-ռոնկը պիտի ուսուցանէ մեզի թէ ազգի մը անկորչելի փառք անոր գիտութեանցըն ու բարոյականին վրայ կը կայանայ եւ պիտի յաջորդէ զմեզ իւր ազգու խրատներովն...”

„Մեղու“ տասնօրեայ Կ. Պոլ. 1860 № 94

ը. „... Այս կողմից աւելի համեստ բայց եւ աւելի կենդանի թերթ(“) էր ,Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ՝ ամսագիրը որ 1863 (")-ին սկսաւ հրատարակուել Թիֆլիսում, Մարկոս Աղաբէկեանի խմբագրութեամբ...”

„Պատմ. Հայոց“ Ս. Պալասան. էջ 445.

թ. „... Այս թերթը (") ձգտում էր իսկապէս շարունակել ,Հիւսիսափայլի“ (") պսակը, սա կարողանում է իւր շուրջն հաւաքել Տփլիսի յայտնի գործիչները, Պր-նոշեանց . . . Այս թերթը (") տեսում է մի քանի տարի...”

„Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռագիր)

ժ. „Թիֆլիսում ,Վոռնկ Հայոց Աշխարհիկ“

„Հայկ. մատեն.“ ք. Ա. Լայսդ. էջ 153.

[„... in Tiflis der... ,Krunk Hajos Aschchhari“

„Arm. Bibl.“ II, A. L. էջ 153.

- Նդիշ վարդ. Դուբան, Մինաս Գափամաճեան,
Խրեանց գրքերում „Կռունկի“ անունը մոռացել են:
2.) Նախ էր „Կռունկ Հայոց Աշխարհի“
3.) Նախ գրուում էր „... ամսագիր բարոյական
բանասիրական նկարագրական եւ վիճակա-
գրական: Նուիրեալ նախնի եւ արդի Հայաս-
տանեայց“:
4.) Տես „Կռունկ“ 1860 թ. էջ 72—76.
5.) Տես „Կռունկ“ 1860 թ. էջ 1— 6.
6.) Տես ծանօթութիւն 1.) բաժին 4.

51.

ՓՐԱԳԻՏ

ՀԱՂԱՔԱՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՎԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ 2.)

Կոստանդնուպոլի(Տաճ.)1860-1894-եւս
Հրատարակուում է՝ շաբաթ օրերը.
Տնօրէն եւ Տէր՝ Հ. Ս. Ալաճաճեան.
Տպագրութիւն Կարապետ Պիպերեան.
Դիրքը (թերթ) միաժալ 4 էջ 5 սիւնեան
36X52 Հ.-մետր.
Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.
Բաժանորդագիւնը՝ տարեկան երկու եւ
կէս արծաթ մէճիտ. (Ռուսաստ. 4 ըուբ.
կամ 10 ֆր.)
Լեզուէն, ոճը՝ { „... Պարտաւոր կը համա-
րիմք զմեզ այս առթիւ հիւս
Ուղղագրութ. { խնդրել մեր գաւառաբնակ.“
Հասցէն՝—Տնօրէն-Տէր Հ. Ս. Ալաճաճեան
Կ. Պոլիս Պալլադ-Բազար Նաֆիէ-Խան
վերի յարկ թիւ 16.

կամ—H. S. Aladjadjian, Directeur du journal
Arménien „Pountch“ 16 Nafié-Han Ba-
louk-Pazar 16. Konstantinople.

Ծրագիրը՝

ԽՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՓՈՒՆՁԻ—Առաջնորդող
յօդուածներ ժամանակակից նշանաւոր Հար-
ցերի վերաբերմամբ:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՓՈՒՆՁԻ — Թղթակցու-
թիւններ զանազան տեղերից, արտասահ-
մանից եւ Թիւրքիայի գաւառներէից:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ—Լուրեր Հայկակոն-
կեանքից, յօդուածներ տեղեկութիւններ,
Պատրիարքարանի, Ազգային ժողովի մասին
... Պատրիարքական պաշտօնական լուրեր
յայտարարութիւններ. . .

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ—Մայրաքաղաքում (Կ.
Պոլսում) պատահած զանազան պաշտօնա-
կան տեղեկութիւններ, քաղուած տեղա-
կան տաճիկ պաշտօնական լրագիրներից, փո-
շաների եւ այլ պաշտօնական բարձրաստի-
ճան անձանց մասին տեղեկութիւններ. . .

ԱՐՏԱՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ—Արտասահմանեան պե-
տութիւնների մասին զանազան պաշտօնա-
կան լուրեր քաղուածք օտար լրագիրնե-
րից. . .

ԴՐԱՄԱԿԱՆ—Բօրսային ցանկ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ—Խառն լուրեր, ամեն տե-
սակ բաների մասին, նորութիւններ, զո-
նազան հետաքրքիր անցքեր եւ այլն:

—Զուարճալիք— Անեկտոտներ, զրոյցներ,
առածներ, առակներ. . .

—Առողջապահական—Գիտելիք առողջապա-
հութեան, զանազան միջոցներ բարեկեցու-
թեան համար:

ՄԱՆՈՒՑՄԱՆԻՔ — Յայտարարութիւններ,
զանազան լեզուներով:

Բովանդակութիւն(3) 1892 յունուար 4(2288).
Խմբագրութիւն Փոլսի—«Փոլսի»
30 ամեակը լրանալը: (Խմբ.)

Թղթակցութիւն Փոլսի—Պայտը 25 դեկ.

—Բաբերդ 15 „

—Մարզուան 18 „

Ազգային Լուրեր—Բերայի թաղ. յանձ-

նախորդողի վերահաստատութեան խնդիրը.
—Խառն ժողով.—Ամանորի տօնին շնոր-
հաւորութիւնք ս. պատրիարքի մօտ.—Տ.
Մամբրէ ծ. վ. Բզնունի Չարսանճաքի ա-
ռաջնորդ.—Գեր. Տ. Արիստ. եպ. Սեդրակ-
եանց.—Օգոստոսական Սուլթանի սրբ. պատ-
րիարքին տուած նուէրը ծննդեան տօնին.
—Գեր. Տ. Եղիշէ ծ. վ. Այուզեան.—Աղ-
քատախնամ Ընկերութիւն.—Տ. Յովակիմ
քահ. մահր.—Պատկերահան Կարապետ Սե-
րոբէեան.—Ամերիկայի Հայերից նուիրատը-
ութիւն Պարոնեանի այրիին.—Նոր Հրա-
մանագիր ս. պատրիարքի.—Դարձեալ նոր
Հրամանագիր.—Ս. պատրիարքի ընդունած
շնորհաւորակ. այցելութիւնները ծննդեան
տօնին.—Շապին-Գարահիսարի դէպքը:

Ներքին Լուրեր—Գաւառակաց մէջ դա-
գախաղի օգնական.—Կառավարութեան մի
նոր որոշումը—Օգոստ. Սուլթանի մի նը-
ուէրը.—Թաղորեան էֆ. Ատլիա երթալը.
—Ծովային պաշտօնատան սեղանաւորների
փոխառութիւնը.—Դուքս Տ' Օրլեանի շրը-
ջագայելը.—Սըր Գլաուֆորդ Կ. Պոլսի ան-
գղիական դեսպան.—Գերմանական դես-
պանի կնոջ(ը) վերագործը Կ. Պոլսի.—Խա-
լական դեսպանի պ. Բեսման—Ինֆլուէնցիա.
—Մէհմէտ փաշայի մահը.—Կեղծ դրամի
երեւոյթ.—Անյաջող անձնասպանութիւն—
Սըճարանի փուլ դալը.—Օգոստ. Սուլթանի
նուիրատութիւնը.—Հասան-Խայրի փա-
շան.—Ալի Բիզա էֆենտ. մահը.—50 գաղ-
ղիակ. ոսկի նուէր Ազգային Հիւանդանոցին.
—Հրդէից ապահովութիւն.—Թրամվայի
գիծ.—Պաշտօնական մի լուր—Քննիչ ճա-
նապ. Հաղորդակցութեան.—Մի անձնասպա-
նութիւն.—Հռովմի եկեղեցուց գողութիւն.
—Ջմիւռնիայի 50 դրամի չափ կարկուտը.
—Մէքքէից—350 Կովկասի գաղթականներ
Ատանայի նահանգում.—Եգիպտոսի նոր-
ընտիր Խտիվը:

Պատուանշան, աստիճան, պաշտօն եւ
պարգեւ:

Դրամական—(երկու ծանուցմունք.)

Արտաքին Լուրեր—15,000 ռ. նուէր
Ռուսիոյ Թագաժառանգին, —Խալապի
նախարար Բելոյի մի նոր կարգադրութիւ-
նը,—8 աղանի,—Պերլինում նոր ընկե-
րութիւն,—Քուլմպիայի մեծ Հրդէհը,—
Մոսքովայի կառավարիչ գուքս Սերգէյ,—
Փարիզից Հեռագիր—Եւրոպայում արմտեաց
գիւնը,—Անգղիոյ գահաժառանգի մահը,—
Ռուսիոյ Կայսեր մի նոր Հրաման,—Ռուսի-
նոյ գահաժառանգի մասին մի քանի խօսք,
—Գերմանիոյ Կայսեր եւ Պիսմարք,—Պուլ-
զարիոյ Փրեսերիկ Իշխանը,—Նորանոր թըն-
դանօթներ,—Անգղիոյ գահաժառանգի Հի-
ւանդութիւնը—Գաղղիոյ ծովային նախարար
Բէլլոնի մահը—Յորենի արտահանութեան
արգելքը,—Վենետիկի առողջապահական-
միջազգային ժողովը,—Վիեննայից մի Հե-
ռագիր—Ի Թանճէր խռովութիւնք,—Միա-
ցեալ նահանգաց Հանրապետութիւն,—Բի-
եր Նովոքու պիեսի ներկայացումը:

Այլ եւ Այլք—Յայտարարութիւն թոճախ-
տի Համար.—Սարգի ոստայն օգացոյց,—
Թէյին զուտ լինելը փորձելու կերպ,
—Բորոտ արջառք—Լեզի նուշը—Բազլայն
ու բազլային կեղեւները:

Ընթացք նախնեաց:

—Տիբերքոս Կայսրն—Ասիքես Եգիպտոսի—
Կանայք Կարգեգոնացուց,—Նոյն տեղի Ատ-
րուրաղ զօրավարի կինը—Պաւսանիաս ար-
քայ Սպարտացուց—Պարսից մէջ օրէնք—
●Ազդ.—...

Նախանցեալ տարի Փաշլը լրացրեց իւր 30-
ամեայ տարեկիցը, որ մեր մամուլը պատմու-
թեան մէջ փոքր թիւ չէ: Համբարձում էֆ.
Ալաճաճեան 1860 թուականի յունուարի
սկզբից Օսմանեան մայրաքաղաքում սկօնց
Փաշլը շաբաթաթերթի Հրատարակութիւնը:

Ինչպէս Տնորէն-Խմբագիրը գրում էր՝
«... Փաշլը կը բաղձայ որ մեր անհատա-
կան ու ընտանեկան կենաց մէջ տեսնուին

անվհատ եւ անդուլ աշխատասիրութիւն,
սակաւապետութիւն ու պարզասիրութիւն...»

«...Փոռնջը կը բաղձայ որ մեր ազգի
կենաց մէջ բարձր ի գլուխ հանդիսանան
խոհեմութիւն, շրջահայեցութիւն եւ հեռա-
տեսութիւն...»

«...Փոռնջը կը բաղձայ որ մեր ազգային
վարչական պաշտամանց մէջ գտնուողներն
ամենայն ջանից ու խնամոց առարկայ ընեն
ազգային ներքին բարեկեցութեան կարեւո-
րագոյն գործն.— Բարեկարգութիւն առաջ-
նորդական վիճակաց, բարեկարգութիւն վա-
նորէից.— Բարեկարգութիւն հանրային կըր-
թութեան եւ դաստիարակութեան հանդերձ
հարազատ զարգացմամբ լեզուի, կրօնի, եւ
բարոյականութեան...»

— «Փոռնջի» նպատակը կամ բաղձանքը այս
տողերից արդէն երեւում է, թէ ինչ է խոս-
տացել անելու եւ որ այժմ էլ անում է, կամ
աշխատում է անել:

«Զիք տարակոյս թէ առանց այսպիսի
բարեկարգութեանց բոլորովին անձնական
է մեր գոյութիւնը» — աւելացնում է տէր-
խմբագիրը:

Աշխատասէր եւ գործունեայ մի անձն է
պ. Ալաճաճեան: «Փոռնջի» իւրաքանչիւր հա-
մարում համարեա տալիս է առաջնորդող
յօդուածներ, ժամանակակից խոշոր խնդիր-
ների մասին, այն խնդիրների որոնք օրուայ
հարց են դարձած եւ արժանի են լուրջ
ուշադրութեան: Օրինակի համար «Փոռնջի»
առաջնորդողների նիւթ են կազմում, Թիւր-
քիայի հայաբնակ գաւառների հողային ար-
դիւնաբերութեան հարցերը, հոգեւորական-
ութեան անդամների մասին զանազան տե-
ղեր հովուելու առթիւ նախագծեր, խոր-
հուրդներ գործելու, եկեղեցիների, դպրոցնե-
րի շինութեան ու բարգաւաճման մասին,
ժողովրդի բարեկեցութեան եղանակը, ազ-
գային այլ հիմնարկութիւնների ողջկեցիկ
պայմաններ եւ այլ օգտակար որոշումներ:

Ըստ երեւոյթին «Փոռնջ» շաբաթաթերթը
ազգային ժամանակակից այլ եւ այլ լրագիրնե-

րի պէս չի պատկանում ո եւ է բանակի.
պահպանողականների կամ ազատամիտների
կուսակցութեանը, այլ չէզոք գիրք բռնե-
լով գլուխը քարշ իւր գործին է նայում.
միահաւասար յարգանք վայելելով հայ ժո-
ղովրդից: Պ. Ալաճաճեան հաւատարիմ մը-
նալով իւր պետութեանը եւ տպագրական
տեսչութեան, վերջերքս Վեհափ. Սուլթա-
նից արժանացաւ ստանալու մի բ. կարգի
շքանշան:

«Փոռնջը» վերջին տարիներս ծրագրի
կողմից աւելի լաւացել է: Գաւառական
թղթակցութիւնները, ազգային լուրերը բա-
ւականին հետաքրքրութեամբ կարգացողում
են: Միայն ափսոս որ շաբաթաթերթ լինե-
լու համար ազգային եւ պաշտօնական լու-
րերը մինչեւ լոյս տեսնելը հնանում են:
Այն տեղեկութիւնները որ Կ. Պոլսի ընթեր-
ցողը պէտք է կարդա «Փոռնջ» շաբաթաթեր-
թի մէջ, նա արդէն մի քանի օր առաջ
կարդացած կը լինի «Արեւելք»ում «Հայրե-
նիք»ում կամ թէ տաճկերէն այլ եւ այլ
լրագիրներում:

«Փոռնջը» գծի տակ բանասիրական կամ
թէ մատենախօսական յօդուածներ, ֆելիե-
տոններից բոլորովին զուրկ է: «Փոռնջը» տեղա-
կան աշխատակիցներ չունի եւ չի էլ կա-
րող ունենալ. քանի որ իւր ծրագրից դուրս է:
Առաջնորդող յօդուածները խմբագրութիւ-
նից է, ազգային, ներքին եւ արտաքին լու-
րերը թարգմանուած են զանազան լրագիր-
ներից. իսկ թղթակցութիւնների համար
«Փոռնջն» ունի գաւառական թղթակիցներ
որոնք շարունակ թղթակցում են զանազան
տեղերից. ինչպիսիք են՝ դպր. Բ. Անտէլէպ-
եան, Ս. Մկրտումեան, Մ. Յ. Թոփհանել-
եան, Հ. Բիւրքճեան, Ն. Տէլճէկեան, Յ.
Սէյինեան, Վ. Տէրէճեան, Ս. Յակովբեան,
Ղ. Զիլինկիրեան, Արգոս, Գ. ք. Յովակիմ-
եանց, Ս. Մ. Գասպարեանց, եւ այլք:

«Փոռնջը» պատանի հասակում մի կարճ
ժամանակ հանգիստ առնելուց յետոյ կանո-
նաւոր կերպով հրատարակուում էր մինչեւ

1892 թ. վերջերին: Այդ ժամանակ տեղական տպագրական տեսչութեան հրամանով «անպայման» դադարման դատապարտուեցաւ: Զանցած մի երկու շաբաթ «Փունջը» նորից սկսեց հրատարակուել, (4) որ եւ տեւում է մինչեւ այսօր:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԺԱՆՅԱՆԻ ՆՆԵՐ.

1.) «Փունջ» շաբաթաթերթը եւ մեր աղբիւրները—

ա. «... Բայց ասոնց ալ շատ անգամ իրենց նախնիքաց թերթերուն նման՝ փայլելն ու խաւրելը մէկ կըլլար: Այսպիսեաց դասէն են «Փունջ» («») ... մեր ծանօթութիւնից դուրս կը մընան...»

«Պատմ. հայ. դպրութ.» ք. էջ 506.

բ. «Փունջ լրագիր քաղաքական ազգային եւ առողջապահական, Հրատարակիչ եւ տէր Համբարձում Ալաճաճեան Կ. Պոլիս 1866(«)»

«Մատեն. հայկակ.» Զարբ. էջ 691.

գ. «Փունջ... 1860 Պոլիս Հ. Ալաճաճեան(ա)ն»
«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» ք. էջ 340.

դ. «... Ժողովրդեան ատենի շաբաթորձի մը Մասիս» մէջ փառաբանուելը տեսնելով, «Փունջ» իր պաշտօնակցին վրայ կը յարձակի ապուշ, կենդանի, քսու եւ վատ, պատուանուններով...»

«Ազգային ջոջեր» 8. Պ. էջ. 84.

ե. «Փունջ շաբաթաթերթը արգարացնել ճշգրտած է իւր վերայ դրուած վստահութիւնը իւր վերջին մէկ համարով...»

«Նոր-Իսր» 1886 Ն. 7. էջ 3.

զ. «Փունջ 1860—հիմա շարունակուում է Կ. Պոլսում. խմբ. Համբարձում Ալաճաճեան երկ(«)շաբաթաթերթ. առողջապահական, քաղաքական եւ ազգային լրագիր»

«Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռագ.)

է. «... 1860 թիւ. աւելացան... պ. Հ. Ալաճաճեանի «Փունջ»...»

«Արձագանք» 1882. Ն. 22. Ա. Եր.

ը. «Փունջ շաբաթաթերթ. քաղաքական լրագիր. սկսեալ 1860 տէր եւ տնօրէն Համբ. Ալաճաճեան...»

«Օրացոյց 1893 թ.» 8. Տ.-Ա. էջ 92.

«Փունջի» պէս մի երկարակեաց լրագրի անունը բոլորովին չէ յիշել պ. Լայսդ. իսկ յիշել է մի քանի օր կամ շաբաթ ապրողներին:

2.) Այս տողը չի գրուում թերթի ճակատին.

3.) Թերթի ա. երեսում չի տպուում Բոլոր-Մարտի.

4.) Տես «Մշակ» 1892. Ն. 135.

52.

Փ Ա Ր Ի Ջ ^{1.)}

Փ ա Ր Ի Ջ (Ֆրանսիա) 1860—1863.

Հրատարակուում էր՝ կիրակի օրերը.

Խմբագիր՝ Աբրահամ Մուրատեան:

այրենասէր» (2) կիսամսեայ հայ հանդիսի խմբագիր-տնօրէն պ. Աբրահամ Մուրատեան, 1853-ին դադար սալով իւր գործունէութիւնը, եօթ տարի անցած, 1860 թուականի յունուարի 6-ից ըսկսեց Փարիզում հրատարակել «Փարիզ» անունով մի շաբաթաթերթ:

«Հայրենասէրի» պէս «Փարիզն» էլ չը կարողացաւ երկար կեանք ունենալ. երեք տարի միայն ապրելով, 1862 թուականի վերջերին ստիպուեցաւ դադարել:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԺԱՆՅԱՆԻ ՆՆԵՐ.

1.) Մեզ չէ պատահած տեսնել «Փարիզ» շաբաթաթերթից եւ ոչ մի համար. դորա համար էլ անկարող եղանք այս շաբաթաթերթի

դիրքը եւ այլ մանրամասնութիւնները ինչպէս որ տպարանը, ծրագիրը, յիշել այստեղ:

Մեր աղբիւրներն էլ շատ խնայողութեամբ են խօսում «Փարիզի» վերաբերմամբ, այն էլ մի քանիսը միայն որ են՝

III. ,,... Բայց (,,Հայրենասէրի՝ զազարմանից) 7 տարի անցնելէն ետքը՝ նոր եւ ընտրելագոյն կերպարանքով մը միւս անգամ երեւեցաւ 'ի Փարիզ Գաղիոյ, նոյն մայրաքաղաքին անունը կրելով ու շարժէ շարժ հրատարակելով...՝

,,Պատմ. Հայ. դպրութ.՝ Բ. էջ 485.

IV. ,,Վերջապէս նոյն տարին (1860) ինչպէս վերը յիշեցինք Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում պ. Ա. Մուրատեանի ձեռքով լոյս տեսաւ եւ երեք տարի շարունակուեց

,,Փարիզ՝ լրագիրը՝

,,Արձագանք՝ 1882. № 22. Ա. Նք.

Դ. ,,Փարիզ 1861 (') Փարիզ Մուրատեանի՝

,,Իսս. Հայ-ազգ. պատմ.՝ էջ 340.

Ե. ,,Վերջապէս 1860 թուին, պ. Ա. Մուրատեանի ձեռքով լոյս տեսաւ մեծ հիմունքով խմբագրուած ,,Փարիզ՝ լրագիրը...՝

,,Արձագանք՝ 1885. № 1. (խմբ.)

2.) ,,Տես լրագիր թիւ 27.

53.

Ս Է Ր ^{1.)}

ՌԻՍՈՒՄԸ ՀԵՊԵՏԱՍԱՆՈՐԵԱՅ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1860-1864. Հրատարակուում էր՝ ամսի կիսին եւ վերջին.

Խմբագիր եւ Տէր՝ Ա. Նէվահիրճեան. Տպարան «Արեւելեան»

Ծրագիրը՝

«Տնտեսական գիտութեան դաստիարակութեան վերայ խորհրդածութիւններ, Հայոց պատմութեան նկատմամբ տեսութիւններ, Հայկական լեզուի վերայ տեղեկութիւնք, ուսումնական եւ բարոյական յօդուածներ...»

«ստանդնուպոլսում 1860 թուականին լոյս տեսած մի քանի Հայ Հանդէսներից մինն էր «Սէր» կոչուած երկշաբաթաթերթը, որ էր «Հանդէս ուսմանց

եւ գեղեցիկ դպրութեանց» Այս կիսամսեայ պարբերականիս խմբագիր եւ տէր, ուսումնական երիտասարդ պ. Նէվահիրճեանի նպատակըն էր «Ծառայել՝ առանց քաղաքական լրագրոց զբաղելու, իրաւանց այլ եւ այլ ճիւղեր, տնտեսական գիտութիւն... եւ այլն»

Պ. Նէվահիրճեան Հաւատարիմ մնալով իւր խօստման տալիս էր իւր ընթերցողներին գիտնական, ուսումնական եւ տնտեսական յօդուածներ: Աշխատակիցները ջերմ համակրութեամբ մասնակցում էին իւրապատշաճ ընտիր յօդուածներ գրելով:

«Սէր» Հանդէսը իւր գոյութեան միջոցին քանի մի փոփոխութիւնների ենթարկուեց, թէ դիրքը թէ տպարանը եւ որ գլխավորն է խմբագիրը միեւնոյնը չը մնացին: Միւհէնտիսեան տպարանից «Սէրը» մտաւ «Արեւելեան տպարան» եւ եթէ չենք արխալուում «Սէր» Հանդիսի խմբագիր-անօրէնի պաշտօնը կարճ ժամանակում անցաւ Գարազաշեանի ձեռքը: 1864 թուականին այլ եւս չէր երեւում «Սէր» Հանդէսը:

ԺԱՆՅԱՐԴԱՐՈՒՄՆԵՐ.

1.) «Սէր» երկշաբաթաթերթը մեր աղբիւրների մօտ—

III. ,,... Այսպէս ահա այսօր անսնելով մեր մէջը այս նոր Սէրը, ընտիր լրագիր մը մեր ուրախութիւնը ընդ այն կը յայտնենք

եւ կը խնդրենք մեր ընթերցողներէն, որ իրենց ազգին ընծայուած այս Սէրը իրենց անձնական սիրովը գրկեն. այս սէրը որ ազգային յառաջադիմութեան սէրն է, այս Սէրը որ քաղաքակրթութեան եւ աստուածապաշտութեան սէրն է վերջապէս՝

„Մեղու“ Հանդ. տասնօրեայ Կ. Պ. 1860. էջ 223.

բ. „Սէր տասնօրեայ (՝) Հանդէս ուսմանց, քաղաքականութեան եւ գեղեցիկ գալու-
թեանց, Խմբ. եւ տէր Ա. ձէվահերձեան.
Կ. Պոլիս . . . 1860—1863“

„Մատենագիտ. Հայկակ.“ Զարբ. էջ 618.

գ. „Նոյն տարւոյն մէջ . . . Սէր կոչուած բա-
նասիրականին առջին թերթին հրեւեցաւ
'ի Կ. Պոլիս . . . Երեք կամ չորս տարի մի-
այն տեւած է այս թերթին Հրատարա-
կութիւնը . . .“

„Պատմ. Հայ գալութ.“ Բ. էջ 496

դ. „Սէր 1860 Պոլիս Գարազաշեան“

„Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 340.

ե. „1860-63. Սէր անունով Կ. Պոլ. կիսամ-
սեայ թերթ. մեծ խոստումներով լոյս տե-
սաւ. նպատակն էր ազգը կրթել, եւ եթէ
հերոպացիք կը . . . Հարուածել, Հայերին
դիմադրել.“

„Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռագիր.)

Մեր միւս աղբիւրները լուռ են „Սիրոյ“ մասին.

54.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԴԱՐ^{1.)}

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ու լ ի ս (Տաճ.) 1860-1861.

Հ Ր ա տ ար ա կ ու ու մ է ր

Խ մ բ ա գ ը ու լ թ ե ա մ ը՝ Գ. Տէյրմէնձեանի...

Լ ե գ ու ն ո ճ ը՝ } „...Ձեր անձնայօժար սրտի
մղիւսած փոքրիկ ողորմութեան
մուկ զաւգրու թ.“ } զանձնոր, այսինքն նուէրները“

ուսմանի «Մեղու» տա-

նօրեայ Հանդիսին բո-

ւորովին Հակառակ

ուղղութեամբ 1860

թուականին դուրս

եկաւ Կոստանդնու-

պոլսում «Արեւելեան

Դարը» որի խմբագի-

րըն էր Գ. Տէյրմէնձեան: Դժբախտաբար

այն թուականին ծնունդ առաւ «Արեւելեան Դարը»

որ բացի իրանից այդ տարի միայն Կոստան-

դնուպոլսում լոյս տեսան դարձեալ չորս Հայ

պարբերականներ, նոյն չափ էլ զանազան տե-

ղեր: Սա չը կարողացաւ իւր գոյութիւնը պա-

հել գոնէ մի քանի տարի: Զանազան անյա-

ջող Հանգամանքներ խեղտեցին «Արեւելեան

Դար» իւր առաջն ամսեայ Հասակի մէջ:

ԺԱՆՅԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Շատ ցանցաւ են մեր ունեցած տեղե-
կութիւններն այս Հրատարակութեան մա-
սին: Մեր բազմաթիւ աղբիւրներից սորա
անունն յիշել են միայն՝ Երիցեան, Գա-
փամաճեան՝

ա. „... 1860 թուին աւելացան՝... Պոլսոյ
մէջ պ. Գ. Տէյրմէնձեանի խմբագրու-
թեամբ „Արեւելեան Դար“...“

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր.

բ. „Արեւելեան Դար“ 1860. Պոլիս. Գ. Տէ-
յրմէնձեան“

„Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 338.

գ. „... Նախ Արեւելեան Դար՝ ինչ է չէ-
ինք գիտեր, երկրորդ այնքան խորունկ
կարդացող չէինք... որ... այլանդակ...
բառերը, խօսքերու ու բացադրութիւնները
Հասկնայինք...“

„Մեղու“ տասնօրեայ. Կ. Պ. 1860 № 116.

55.

ՄԻՈՒԹԻՒՆ^{1.)}

ՀԱՆԳԵՍ ՀԱՇՅԵՆԻՑ

(Կիսամսեայ)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1860—1862.

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Ս. Վանանդեցի.

Ի տպարանի «Արշալոյսի Արարատեան».

Բաժանորդագիրն էր՝ տար. 2 արծ. մէճ.

Լեզուէն, ոճը՝

Ուղղագրութ.՝

... Կարգ կանոն չկայ.
ամեն ազգային գործ, ամեն
բան խառն ի խառն են. . .

միւռնիա քաղաքի մէջ

«Հաշտենից Ընկերու-

թեան» խնամքով, եւ

Ս. Վանանդեցու խմբա-

գրութեամբ 1860 թը-

ուականի ապրիլ (2) ամ-

սից սկսեց հրատարակ-

ուել «Միութիւն» Հ ա ն Գ Ե Ն Հ ա շ Կ Ե Ն Ի Յ (3)

կիսամսեայ պարբերականը: Խմբագրութիւ-

նը իւր նպատակն յայտնեց որ «Միութիւնը

մեր ազգին յառաջագիմութեան ու բարո-

րութեան ճշմարիտ աղբիւրները ցուցնելու

կը փութայ, ու կ'որդորէ զԱզգը, եւ անոր

ծառայութիւն ընելու յանձնառու կըլլայ

որ ճանչեն այն աղբիւրները ու անկէ փնտ-

րեն իրենց երջանկութիւնը. . .»

Հանդիսիս խմբագիր Սարգիս Միրզա-Վա-

նանդեցին «Միութեան» միջոցով վէճի էր բռնուած «Արշալոյս Արարատեանի» հետ: Իւր հայրենակից «Ծաղկի» հետ էլ հակառակ էր դպրոցական հարցերի մասին:

Զը նայելով որ «Միութեան» ուղղութիւնը ազնիւ ազատական ուղղութիւն էր, բայց մեծ վէճերի բռնուելով, այնքան դրական գործ չէր երեւում որքան լոկ խօսք ու գրութիւն:

Խմբագրի գրուածներէից «Գրական Կենցաղը» գրութիւնը անուանի տեղ էր բռնում «Միութեան» էջերում:

Երկու տարուց աւելի տեւեց «Միութիւն» հանդիսի գոյութիւնը: Ընկերութեան հետ պատահած այնպիսի հանգամանքները կրճատեցին հանդէսի կեանքը, որ 1862 թուականի վերջերը չը կարողացաւ հասնել:

ԺԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները եւ «Միութիւնը»—

ա. «Միութեան մեծարգոյ խմբագիրները ազգին արդի վեճակը ամենուն տեսնել կուտան իրենց հանդէսին մէջ ու կը սկսին անոր դարմանն ընելու միջոցները գործածել, ցուցնել եւ գործադրել տալ. . .»

«Մեղու» տասնօր. Կ. Պ. 1860. № 64.

բ. «Զմիւռնիայում պ. Ս. Վանանդեցու եւ քանի մի ուսումնասէր երիտասարդաց օգնութեամբ հրատարակուեցաւ «Միութիւն Հաշտենից» հանդէսը որ մօտ մէկ եւ կէս (°) տարի տեւեց. . .»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

գ. «1860-ին ի Զմիւռնիա հաստատուած Հաշտենից Ընկերութեան ձեռքով «Միութիւն Հանդէս Հաշտենից» կոչուած կիսամսեայ պարբերական մը լոյս տեսաւ. . .»

«Պատմ. հայ. դպրութ.» էջ 499.

դ. «... Հաշտենից ընկերութեան «Միութիւն» հանդէսը մի քանի անձանց մատնութեամբ շուտով դադարեցաւ եւ . . .»

«Փորձ» 1876. № 3. Աղ. Նրից.

ե. «Միութիւն Հանդէս Հաշտենից II- շարա-
թաթիւթ. 1860. Զմիւռնիա»

«Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռագ.)

- գ. «Միութիւն 1861 (') Զմիւռնիա»
 ,,Դաս. հայ-ազգ. պատմութ.՝ էջ 339.
 է. ,,... Միշտ զգուշ լեզու կը բանացնէր իր
 վէճերին մէջ, բայց ազգային աւելի կա-
 րեւոր խնդիրներով քէչ կը զբաղէր...՝
 ,,Յիշատակարան» իզմիրցի ձերմ. (ձեռ.)
 Մեր մի քանի աղբիւրները ,,Միութեան»
 սկիզբը սխալմամբ դրել են 1861. իսկ ոմանք դա-
 րարումը գնելով 61-ին սկիզբը ճիշտ են գրել. .
 2.) ձերմակեան՝ գրել է յունուարին.
 3.) 1861 թ. սեպտեմբերից աւելացաւ եւ ,,Ս ա հ-
 մ ա ն ա դ ր ա կ ա ն »

56.

ԹՈՒԹԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱԾԽԱՐՀԻ^{1.)}

ՏԵՏԻ

ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՈՅՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԶԱՌԱՐԺԱԼԻ
ԳԻՑԵԼԵՐԸ

(Կիսամսեայ)

Զմիւռնիա (Տաճկ.) 1860-1860.
 Հրատարակուում էր՝
 Խմբագիր՝ Ա. Հիւսէինճեան ...

60-ական թուականներին Թիւրքիայում
 հայ լրագրութեան գործը աճելով աճում
 էր բայց տասից մինը հազիւ մի բանի պի-
 տանի լինէր։ Ամեն մի երիտասարդ ինքն
 իրան «ազգային գործիչ» էր համարում, ու-
 զում էր մի թերթիկ հրատարակելով «խմբ-
 բագիր» անունը կրել, ամենեւին հասկացած
 չը լինելով լրագրական գործի բարձր նշա-
 նակութիւնը։

Զմիւռնիայում այդ ժամանակ ոմն Հիւ-
 սէինճեան որ տպարաններից մինում գրա-
 շարութեամբ էր պարապում, ցանկացաւ մի
 հանդէս հրատարակել «յոգուտ ազգի»։ Ինչ

արած որ մեր՝ որպէս անաչառ արձանագը-
 րողի պարտքն է լինել բոլոր հայ լրագիրների
 անունները լինի նա մեծ, յայտնի գիրքի
 տէր մի անձնաւորութեան, լինի մի ո եւ է
 համբակի հրատարակութիւն. ամենը իհար-
 կէ վայելում է իւրապատկան արժանաւոր
 ուշադրութիւն։ Ինչ է նշանակում մամու-
 ւի սրբազան պատիւն ու իրաւունքները ու-
 նակոխ անել, խմբագրի վեհ կոչումը նոս-
 մացնել։ Ահա մի 15—18 տարեկան պատա-
 նի «Տնօրէն-Խմբագիր է» դառնում «Թուրքի-
 Հայաստան Աշխարհի» ոչ պատուական երկ-
 շաբաթաթերթի եւ 1860 թուականից հրա-
 տարակել սկսում։

Ինչ փքուն անուն, քնչ ճոճաւան վեր-
 նագիր. եւ ծաղրաշարժ է այն դէպքը որ պ.
 Հիւսէինճեան «Թուրքի Հայաստ. Աշխարհի»
 թէ խմբագիրն էր, թէ արտօնատէր-տնօ-
 րէնը, թէ աշխատակիցը, թէ գրաշարը, սըր-
 բագրողը, եւ ցրիչը։ Ահա մեր մանուկ խմբ-
 բագրի լրագրական գործունէութիւնը։ Ինչ
 ասել կուզէ որ այսպիսի լրագիրը որ երե-
 խայական մտքի արտայայտութիւն կարելի
 է ասել չէր կարող տեւողութիւն ունենալ։
 Երկու թէ երեք համար միայն կարողացաւ
 լոյս տեսնել «Հայաստան Աշխարհի Թուրքի-
 կը» ի մեծ ցաւ իւր դեռահաս խմբագրի
 դադարեց ոչ մի գործ, ոչ մի նշանակու-
 թիւն չը թողնելով մամուլի պատմութեան
 մէջ։

ԺՆՆՍԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Մեր աղբիւրները «Թուրքի» մասին—
 ա. „1860-ին թուրքի Հայաստան Աշխար-
 հի» կոչուած կիսամսեայ թերթ մը երեւե-
 ցաւ ի Զմիւռնիա Ա. Հիւսէինճեան պա-
 տանոյ մը աշխատասիրութեամբ. որ իւր
 թերթին գրաշարութիւնն ալ ինք կ'ընէր
 եւ պիտի ճառէր ազգասիրական բարոյա-
 կան ու զուարճալի գիտելիոց վրայ. մեր
 ունեցած տեղեկութեան համեմատ, միայն

ամսոյ մը կեանք ունեցած է. . .”

„Պատմ. հայ. դպր.“ ք. էջ 495.

բ. „Ձմիւռնիայի մէջ պ. Հիւսէինճեանի աշխատութեամբ (լոյս տեսաւ) „Թութակ Հայաստան Աշխարհի“ . . . (պ. Հիւսէինճեան) սաստիկ ցանկութիւն ունենալով թերթ հրատարակել, այդ պարունը իւր գրած յօդուածները ինքը շարունակէր. ինքը սրբագրում եւ տպելուց յետոյ ինքը ցըրուում քաղաքի մէջ եղած քանի մի բաժանորդներին. . .”

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Ե.

գ. „Թութակ Հայաստան Աշխարհի“ տետր ազգասիրական, բարոյական եւ գուարճալի գիտելեաց. Կ. Պոլիս (Պ) 1860. . .

„Մատեն. հայկ.“ Զարբ. էջ 216.

դ. „Թութակ Հայաստան Աշխարհի“ 1860. մի ամիս. հրատարակելի-Հիւսէինճեան գրաշար. աշխարհաբար „Ձմիւռնիա“

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագ.)

ե. „ . . . մինչեւ անգամ մի գրաշար „հրատարակում է „Թութակ Հայաստանի“ որ բովանդակութիւնը ինքն էր կազմում եւ ինքը անձամբ տանում էր բաժանորդներին տունը. . .”

„Հայկակ. մատեն.“ ք. էջ 153.

[„Ein junger Buchdrucker schuf sogar einen Paragei „Armeniens“ zu dem er selbst den Inhalt schrieb und ihn persönlich seinen wenigen Zähllesern ins Hans trng.“

„Arm. Bibl.“ II. A. L. էջ 153.

57.

Ա Ս Տ Ղ^{1.)}

Զ մ ի լ ա ն ի ա (Տաճկաստ.) 1860—1860.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութեամբ՝ Կոստանդին Խաչիկեանի եւ Յովհաննէս Մսերեանցի:

րագրական գործով ազգին ծառայելու տենչն ամուր կապուած էր նաեւ Իգմիրում երկու երիտասարդների՝ Կ. Խաչիկեանցի եւ Յ. Մսերեանցի սրտերի

հետ, որոնք 1860 թուականին փորձեցին մի ձեռագիր պարբերականի հրատարակութեան «Աստղ» անունով: Խմբագիրները որքան եւ կամենում էին վառ պահել «Աստղի» փայլը, իւրեանցից մինը գրելով եւ միւսը տարածելով, բայց մի քանի ամիս միայն փայլելով «Աստղը» մարեցաւ, վիշտ պատճառելով իւր երիտասարդ խմբագիրներին միայն:

Ժ Ա Ն Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր.

1.) Գուցէ մի ձեռագիր հայ պարբերական հրատարակութիւն աւելորդ են համարել յիշել մեր ազգիւրները, կամ թէ անտեղեակ են եղել որ աւելի հաւանական է:

Աղբիւրներ եւ «Աստղ»—

ա. „Աստղ ձեռագիր Կոստ. Խաչիկեան, Յովհ. Մսերեան. 1860“

„Յիշատակարան“ Իգմիրցի. ձեռմատեանի:

58.

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա^{1.)}

ԱՄՄԱԹԵՐԹ

ԱՌԱՂՋԵՂՋԵԿԵՆ ԵՒ ԱՌԱՌԻՄՆԵԿԵՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1861-1869.

Հրատարակուում էր ամսի սկիզբներին
Խմբագրութեամբ՝ Մանուէլի Բարու-
նակ Իւթիւնեան:

Ի տպ. Թ. Տիվիթեան.

Դիւրքը (տետր.) 1 տպ. թերթ. 32 էջ
16X25 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Լեզուէն, ոճը, } «... Զ'կայ խնդիր մը, որ
Ուղղագրութ. } այս չափ արժանի չըլլայ մար-
դոց ուշադրութեան, ...»
Բաժանորդագրինը՝ տարեկան մէկ ար-
ծաթ մէճիտիցէ.

Ծրագիրը՝

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ.—Յօդուածներ ա-
ռողջապահութեան վերաբերմամբ, բը-
ժշկական զանազան տեղեկութիւններ,
խորհուրդներ...

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.—Ուսումնական ճիւղին
վերաբերեալ յօդուածներ, գրական-ազ-
գային եւ կրօնական հատ ու կտոր
գրուածներ, առածներ...

Բովանդակութիւն 1868. յուլիս 1. (թիւ 13)
Յառաջաբան.—Խմբ.

Նախնի ընտանեկան կեանքը (շարունակ.)
Ամեն տեսակ աշխատութեան մէջ իմա-
ցականութեան ազդեցութիւնն (յա-
ջորդին.)

Թանգարան ընտիր առածից.

Գործակալութիւնք (Կիլիկիոյ) } շապիկ
Ամսաթերթիս պայմանները } վերայ

աճկաստանում պե-
տական զինւորա-
կան բժիշկ, երբեմն ուսանող
Փարիզի Բժշկական ձեմա-
րանի, երիտասարդ գոթորդ պ.
Մանուէլ Բարունակ Իւթիւ-

նեան, փորձ փորձեց մի բժշկա-առողջապա-
հական-ուսումնական ամսաթերթ հրատա-
րակել: Այդ բանը նա մտածել էր գեռ Յը-
րանսիայում եղած ժամանակ: Վերջապէս
Թիւրքիայի մայրաքաղաքում 1861 թուա-
կանից յաջողուեց նորան այդ բանը եւ «Կի-
լիկիա» ամսագրի առաջին համարն արդէն
լոյս տեսաւ Կոնստանդնուպոլսում:

Յարգելի խմբագիրը իւր ամսագրի «Ու-
սումնական» մասում շատ անգամ խրատներ,
խորհուրդներ էր տալիս իւր ընթերցողներին
ս. Աւետարանի սկզբունքով, ճշմարիտ եղ-
բայրասիրութիւն, ողորմասիրութիւն, բա-
րութիւն եւ այն ամենը ինչ որ հաճելի է
ւսմանքին ինչ որ գեղեցիկ է: «Երբ մենք
մեր տկարութիւնը ճանաչենք—գրում էր պ.
Իւթիւնեան—հպարտութեան աղբիւրն, ըստ
ինքեան կը ցամքի եւ անմիջապէս ուրիշ
զգացմունք մը առ միմեանս գթութեան
զգացմունքը ծնունդ կառնու...»

Գովելի էր «Կիլիկիայի» նպատակն ու սի-
րելի էր նորա գաղափարը. «Պարտաւորական
օրէնքն յաւիտենական օրէնք մ'է»—ասում
էր «Կիլիկիայի» գիտնական խմբագիրը, եւ
վերջացնում իւր խօսքերը այսպիսի քաղցր
բառերով — „ԱՄԵՆՔԻՍ ԱԼ ԵՂՐՈՅԻ ԵՆՔ“

Իւթիւնեան իւր անձնական գործերի
պատճառաւ 1862 թուականին չը շարուն-
ակեց «Կիլիկիայի» բ. տարին: Վեց տարուց
յետոյ 1868 թուականի յուլիսից նորից շա-
րունակուել սկսեց «Կիլիկիայի» հրատարակու-
թիւնը, նոյն ծրագրով ու պայմաններով:
Բայց ցաւօք սրտի պէտք է ասել որ շատ
չանցած «Կիլիկիա» ամսաթերթն այլ եւս
չէր հրատարակուում. ութը տարուայ մէջ
միայն 13-15 ամսատետր տալով: Խմբագիրը
զինւորական պաշտօնեայ, ինչպէս ասում են
գլուխը ծախուած մարդ էր. ազատ չէր որ
կարողանար շարունակել ամսաթերթի հը-
րատարակութիւնը:

ԺԱՆՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ.

- 1.) «Կիլիկիայի» մասին մեր աղբիւրները լուռ են, մի քանի տող լինել են միայն՝
 ա. „1861 թիւ. Պոլսոյ մէջ երեւացին... Կիլիկիա՝ բժշկական առողջապահական թերթը որ խմբագրուում էր Ցաճկաց գինւորանոցի բժշկանոցի մէջ դեռ ուսանող (՝)
 պ. Իւթիւճեանը... «
 „Արձագանք“ 1882. Ն: 22. Ա. Եր.
 բ. „Կիլիկիա 1861 Պոլիս Իւթիւճեան“
 „Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 339.

59.

ԹՈՂԱԿ

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1861-1861

ամանեան մայրաքաղաքի մէջ 60-ական թուականների սկիզբներին ծնուած եւ շուտով վերջացած պարբերականներից մինն է եղել եւ այս «Թուղակը», որ իւր շատ սակաւ կեանքով ու աննշան գիրքով անձանթ է մնացել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: «Թուղակը» մի քանի ամիս է հրատարակուել, թշնամի մարգիկ շուտով խափանել են խեղճին դեռ խանձարուրից չ'ելած:

ԺԱՆՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ.

- 1.) Զը շիւթել այս „Թուղակ Պիգասեան“ հանդէս

հետ, որի խմբագիր-հրատարակողն էր այժմ Գրիգոր Եպիսկ. Սլէյթճեան:

Մեր աղբիւրներից մէկն է միայն լինել «Թուղակին»

ա. „Թուղակ օրագիր ամսօրեայ 1861 Պոլիս“
 „Դաս. Հայ-ազգ. պատմութ.“ էջ 339.

60.

ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1861-1863.
 Հրատարակուում էր՝
 Խմբագրութեամբ՝ Գ. Երանեանի եւ
 Տ. Զուխանեանի:

եղարուեստական պարբերական հրատարակութիւններ քիչ ենք ունեցել մեր մամուլի մէջ: Այժմ էլ ունինք մի հատ միայն գեղարուեստական մի վեցամսեայ հանդէս:

Կոստանդնուպոլսում Տիգրան Զուխանեան եւ հանդուցեալ Գ. Երանեան միասին սկսեցին մի «Քնար Հայկական» անունով երաժշտական հանդէս հրատարակել 1861 թուականից, որ եւ իւր ժամանակին ունեցաւ ըստ իւր կարողութեան օգուտ գեղարուեստական ճաշակի զարգացման:

Այսպիսի ծրագրով թերթին ո՛վ է տալիս հրատարակութեան միջոց: Բաժանորդներ չունենալու պատճառով «Քնար Հայկական» ստիպուեցաւ դադարել, մինչեւ 1862-ի վերջերքը հազիւ հասնելով:

ԺԱՆՅԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ «Հայկական Քնարի»—

ա. „... Նմանապէս 1861—1862 թուերին Պոլսոյ մէջ... „Քնար Հայկական“ եւ լատական թերթը“
„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր.

61.

Կ Ի Թ Ա Ռ^{1.)}

ՀԱՆԳԻՍ ԱՄՍՈՐՆԱՑ

ՀՐԱՊԵՐ ՀԱՅԿԱՆՆ ՕՐԻՈՐԴՆԵՐ.

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1861-1862.
Հրատարակողն էր՝
Իմբադրուհի՝ Ե. Կ. Տ. Հայկուհի.

աթուռնական թուականների Կոստանդնուպոլիսի Հայ լրագրութեան լեզուի մէջ ուշադրութեան արժանի է «Կիթառ» ամսօրեայ Հանգէսը

որի տնօրէն-խմբագրուհին էր Ե. Հայկուհի։ Այս առաջին եւ վերջին օրինակն է մեր պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ որ մի Հայ կին ձեռնամուխ է լինում մի Հանգիսի խմբագրական պատասխանատու գործին։ (2.) Առաջինն էր եւ «Կիթառ» նրա պատակը. ինչպէս գրում է տիկ. Հայկուհի

«Ասանկ օգտաւէտ նպատակաւ ձեռնարկութիւն մը որ առաջինն է ազգին մէջ յարատեւելու համար քաջալերութեան կարօտ է»։ Հայ կանանց ու օրիորդաց զարգացում, աշխատասիրութիւն, դաստիարակութիւն, կրթութիւնն էր «Կիթառ» յարգելի հրատարակչուհու նպատակը։ Սակայն այսպատեւելու համար քաջալերութեան կարօտ էր «Կիթառ»։ Զիշտ է քաջալերութիւններ եղան զանազան կողմերից, բայց միայն խօսքերով ու տառերով. նիւթական օժանդակութիւն չը տեսաւ «Կիթառ»։ Եթէ համար միայն լոյս տեսաւ. ութներորդ համարը դեռ չէ դուրս եկել...

ԺԱՆՅԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆՆԵՐ.

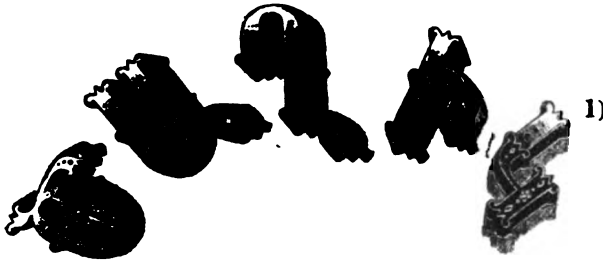
1.) Աղբիւրները եւ «Կիթառ».—

ա. „1861 երեւեցաւ 'ի Պոլիս Կիթառ... եւ կը կրէր Ե. Կ. Տ. Հայկուհի ստորագրութիւնը... Հայ ընտանեաց կրթութեան նուիրելով իւր աշխատասիրութիւնը...“
„Պատմ. Հայ. դպրութ.“ Բ. էջ. 500.
Բ. „... Եւ մի տիկնոջ... խմբագրած „Կիթառ“ Հանգէսը որ գլխաւորապէս օրիորդներէ եւ առհասարակ իգական սեռի համար էր...“
„Արձագանք“ 1882 № 22. Ա. Եր.
գ. „Կիթառ 1864 (")“
„Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 339.
դ. „Կիթառ 1861. Հանգիսիս... հրատարակել էր Հայկուհի ստորագրութեամբ մի կին“

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագիր),
2.) „Փարոս Հայաստանի“ Մոսքուայի պատկերազարդ Հանգիսին մի ժամանակ հրատարակուհի էր տիկ. Սոֆիա Մսերեանց. (տես լրագիր թիւ 115) Մենք այժմ աւելի շատ ունինք զարգացած տիկնայք եւ օրիորդներ. բայց նորանցից եւ ոչ մէկի մտքիցն է անցնում մի այսպիսի գործի ձեռնարկութիւնը։

62.

ՀԱՆԳԵՍ ԿՐԹԱՄԱՐԱՆ

ՐԱՆՈՍԻՐԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ
ՎԻՊԱԿԱՆ (2.)

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1861—1865.

Հրատարակողու էր

Խմբագրութեամբ՝ Գ. Զիլինկիրեանի
եւ Ա. Հայկունու.

Ի տպարանի Տէտէյեան եղբարց.

եր գրականութեան
մէջ արդէն անուան
վաստակած, Թիւրքի-
այում պ. Գ. Զի-
լինկիրեան որ յայտ-
նի է իւր բազմաթիւ
վէպերի թարգմա-
նութեամբ, 1861 թուականի
յուլիսի 1-ից փորձեց Զմիւռ-
նիայում մի տասնօրեայ

Հանդէս Հրատարակել «Ծաղիկ» անունով,
պարապելու այն խնդրով որը գրաւել էր
ընդհանուր Տաճկահայոց ուշադրութիւնը:

Ազգային Սահմանադրութիւնն էր այդ, որ
ամեն կողմ ուրախութիւն ու հրճուածք էր
պատճառում, որ ամենուրեք լսուում էր
ճառի, երգի, ծափի ձայներ: Օրուայ այս
խառնաշփոթ վիճակում դուրս եկաւ «Ծա-
ղիկը», մասնակից լինելու բոլորի ուրախու-
թեանը: «Զկայ ճշմարիտ ազգասէր մը որ
չը հրճուի. չկայ զգայուն սիրտ մը, որ ծափ
չը զարնէ մեռելատիպ ազգի մը կեանք տը-
ռուող այս Հիմնադրութեան վրայ...» գրում
էր պ. Զիլինկիրեան: Բայց կարծես Զմիւռ-
նիայում բացի «Արշալոյսից եւ ոչ մի ու-
րիշին էր վիճակուած երկար ապրել, թէեւ
Զիլինկիրեանի չափ հաւասար աշխատում էր
գործի բարելաւութեան համար կոստան-
դնուպոլսեցի Արմենակ Հայկունին: Ինչ ինչ
հանգամանքներ պատեցին «Ծաղիկ» երկշաբա-
թաթերթի գլխին, որի թառամելը սպասե-
լի էր: 1861 թուականին Հայկունին դուրս
եկաւ խմբագրութիւնից՝ թէեւ հեռանալով
դարձեալ գրում էր «Ծաղիկին»:

1863 թուականի սկիզբներին քաղաք-
ժողովի ընտրութեան առթիւ, բողոքողնե-
րին իրաւունք տալով. սրբ. առաջնորդի
պատասխանատուութեամբ «Ծաղիկ» եօթն
ամիս դադար առաւ: Նոյն թուականի նոյ-
եմբերից նորից սկսեց Հրատարակուել:

1864 թուականի սկզբից տասնօրեայ
«Ծաղիկը» փոփոխուեց կիսամսեայ «Ծաղիկ»:
բայց նոր փոփոխութեամբ մի տարին էլ
չը լրացրեց:

ԺԱՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Աղբիւրներ եւ «Ծաղիկ» Իզմիրի—

ա. «Ծաղիկ հանդէս բանասիրական ազգային
գրական, վեպական եւ այլն (երեք)» Հա-
տոր) Զմիւռնիա տպ. Տէտէյեան եղբարց
«Մատեն. հայկակ.» ք. էջ 285.

բ. «... եւ պ. Գ. Զիլինկիրեանի խմբագրու-
թեամբ «Ծաղիկ» հանդէսը որ երկու
(...) տարի շարունակուեց...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

«Յիշատակարան» իզմիրցի ձերմակեան.

«Յիշատակարան» իզմիրցի ձերմակեան.

„Հայկակ. աշխարհ.“ 1868. Թիւ 1.

„Հայկակ. աշխարհ.“ 1868. Թիւ 1.

„Մասիս“ 1867. թիվ 825.

„Մասիս“ 1867. թիւ 825.

2.) Ըստ ձեռմականի «Հանդէս ազգային»...
բանաստեղծական եւ քանասիրական:

63.

ԱՐԱԳԱՐԻ ԿՒՅԱՄՄԱՆԵՑ

Մ ո ս ք ու ա (Ռոսսիայում) 1861-1864.

Հրատարակուում էր՝ շաբաթ օրերը.

Խմբագիրը եւ Տէր լրագրիտ՝ Զ. Մսերեանց:

Մոսք. Կալսեր. Համալս. տպարանում.

Դ ի Ր Գ Ր (Թ եր Թ) միաժառ փոքրագիր 4 էջ
երկսիւն. 26X36 Հ-մ.

Թող շատ քիչ և անհամար՝ միջակ.

Բ ա ժ ա ն ո Ր Դ ա գ ի ն Ր՝ տար. 6 րուբ. արծ.

Լեզուներ, ոճը՝
Ուղղագրութ.

„...Վասն զի նոյն կարգա-
տրումիւնն պարզապէս ցու-
ցանում է թէ եկեղեցական..“

ፊጋራ ፩፡፡፡

ԱԶԳԱՅԻՆ — Նամականեր, լուրեր, թղթակցու-
թիւններ, եւ զանազան տեղեկութիւններ:
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ — Քաղաքական լուրեր, նորա-
նոր տեղեկութիւններ, պաշտօնական աղ-
բիւրներինց քաղուած:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Յօգուածներ ճանապարհորդական, տեղադրական, վէպիկներ, պատկերներ նամականիք:

—Նորատիպ մատենանք — Գրախօսութիւն
նոր լոյս տեսած Հայերէն զանազան գրքերի.
Բովանդակութիւն 1864. № 68.-ի.

—Խաչատուր Յով. Լազարեանի 10,000. ը.
նուէրը ճնմարանում երկու որդեգիր
պահելու համար Թազաւոր Կայսրի հաս-
տատուութիւնը.

—Երեւանի Հայոց հոգեւոր դպրոցի նախկին եւ
այժմեան դրութեան վերայ—«Մեղ. Հայ.»

—Ս. Երուսաղէմէն յունիսի 16 ամսաթուով
հետեւաւ եղելութիւնը կը ծանուցանեն:
—«Արշ.»

— Սարգիս էֆ. Աղաբեկեանի Կ. Պոլսում
եկեղեցեաց եւ դպրոցաց այցելութիւնը
— «Մասիս»

—Մայրաքաղաքին ծուռնալ լրագրին յուլիս
20 թուոյն մէջ հետեւեալը կը կարդանք.
— «Մասիս»:

— Մտորագրութիւն Օշական գեղջ եւ նորաբաց դպրոցին՝ յանուն սրբոյն Մեսրոպ-պալ. յօդ. դ. (վերջ.) Մեսրոպ վարդապ. Սմբատեանց:

«Նորաստ. Մատ...»—Յովսէփայ Վերդի «Տրովագոր» վերնագրով ողբերգութեան հայ թարգմանութիւնը:

Վրիպակ.

(Յայտարար.) Վաճառելի մատենանք 'ի խրմ-
բագրատան «Համբաւաբերի»:»

արոն Զարմայր Մսեր-
եան՝ թերթիս խմ-
բագիր եւ տէր,
«Ճռաքաղի» խմ-
բագրութեան գոր-
ծը իւր հօր՝ մագիս-
տրոս Մսերին թող-
նելով, 1861 թռակա-

նի օգոստոս ամսից սկսեց նոյն քաղաքում եւ նոյն տպարանում հրատարակել «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» անունով մի երկշաբաթաթերթ: Տասն եւ հինգ սր սպասել եւ մի փոքր թերթիկ հրատարակել աղքատ բովանդակութեամբ այն էլ Մոսքուայի պէս տեղում այնքան էլ մեծ գործ չէր. այնուամենայնիւ չը կարողացաւ յաջողութիւն ունենալ ստորագրողներ չունենալու պատճառով:

«Համբաւաբերն» իսկապէս կարելի է ասել որ հետաքրքրական եւ թարմ նիւթեր չէր տալիս. չունէր սեփական թղթակիցներ, չունէր լրատուներ, կանոնաւոր աշխատակիցներ: Այլ չոր ու ցամաք արդէն մի քանի տեղերում տպուած յօդուածներ ու լուրեր էր արտատպուում այս կամ այն լրագիրներից: Բացառութիւն էին կազմում այժմ սրբ. Սմբատեան Մեսրոպ պարքեպիսկոպոսի երբեմն տպուող յօդուածները, որոնք կարգացուում էին մեծ հետաքրքրութեամբ:

«Համբաւաբերի» ճակատը զարգարուած էր մի գեղեցիկ նկարով որ հետեւեալն էր ներկայացնում: Երեւում է երկրագնդի մի մասը որի վերայից թռչում է մի հրեշտակ, ու ձեռքում բռնած փողը որ ածում է եւ ձախ ձեռքով «Համբաւաբերն» է բռնած: Հորիզոնի աջ կողմից երեւում է արեւը կիսով չափ որի դէպի վերեւ սփռուած ճառագայթների մէջ պարզ կարգացուում է «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» Այս ամսագիրը ըսկսուելով օգոստոս ամսից իւր տարեշրջանը լրացնում էր օգոստոս ամիսներին: Վերջացաւ 1864 թուականի օգոստոսը, եւ «Համբաւաբերը» սկզբից մինչեւ այդ օրը 70-ից աւելի համարներ տալով դադարուեց:

ԹԱՆՅԱԹԻԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Մեր աղբիւրները եւ «Ռուսիայի Համբաւաբերը»:

ա. „1861-ին լոյս տեսաւ „Համբաւաբեր Ռուսիոյ“ կոչուած երկամսեայ (‘) թերթն ալ՝ իրենց (Մտերեանների) աշխատասիրութեանը արգիւնք էր... հրատարակելով քաղաքական ազգային բանասիրական լուրեր հաղորդող ընտիր օրագիր մը որ շարունակեց մինչեւ 'ի 1864...“

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ ք. էջ 495.

բ. „... Բացի այս ամսագիրներից ու լրագիրներից 1864—1869 տարիներին միջոցում մեր լրագրութեան մէջ յայտնուում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ — Մոսքուայում երեւում է „Համբաւաբեր Ռուսիոյ“ ... Ինչ կարող եմ ասել վերեւ յիշած միւս լրագիրների ու ամսագիրների „Հիւսիսի“ Համբաւաբերի եւ ուրիշ օրանց նման պոչաւոր աստղերի մասին, որոնց գոյութեան ժամանակամիջոցը կամ վեց ամիս էր կամ մի տարի եւ կամ շատ շատ տարի ու կէս...“

„Հայոց մամուլը Ռուս.“ էջ 58, 67.

գ. „1861 թուին մինչ Ռուսաստանի հայոց հրատարակութեանցը աւելացաւ միայն Մոսքուայում պ. Զ. Մտերեանի ձեռքով խմբագրած „Համբաւաբեր Ռուսիոյ“ թերթը...“

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր.

դ. „... 60-ական թուականներին... բացի գոցանից իրեւացին նոր հրատարակութիւններ ինչպէս են՝ „Համբաւաբեր“ Մոսքուայում՝

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալում. էջ. 30.

ե. „Նազարեանցի „Հիւսիսափայլը“ վերջնական կերպով դադարում է ստորագրող չունենալու համար, սրան նոյն պատճառով հետեւում է եւ Զարմայր Մտերեանցի „Ռուսիոյ Համբաւաբերը...“

„Նիւթեր հայ. պատ. համ.“ Ա. էջ. 61

Տէր Մեսրոպեան, Գաիւսմաճեան, Արտիւր պ. Լալադ եւ այլք ոչինչ բան չեն յիշել „Համբաւաբերի“ մասին, Պ. Յարոյ որ իւր ատենութիւնը կազմել է աւելի շուտ քան այժմ, (1878.) համեմատաբար պէտք է որ անսխալ լինէր մանաւանդ որ իւր հայեացքը եղել է միայն Ռուսաստանի հայոց մամուլը, բայց „Համբաւաբերի“ սկիզբնական տարին հաշուում է ոչ շուտ քան 1864. եւ տեւումը գրում է որ եղել է „շատ շատ տարի ու կէս...“

64.

ԳԱՐՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ^{1.)}

ՀԱՆԴԵՍ ԿԻՍՏԱՄԱՍԵԱՅ

ՐԱՐԱՑԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ
ՈՒՍԵՏՐԱԿԱՆ.

Զմիւռնիա (Տաճ.) 1862-1863.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութեամբ՝ Գ. Պարտիզպանեանի եւ Տ. Գարագաշեանի.

Ի Տպարանի Տէտէյեան եղբայրք...

Բաժանորդագիրն ը տարեկան 12 Փր.

ը խրատուելով կարծես
Զմիւռնիայում վեր-
ջերքս մի քանի ծը-
լող եւ շուտ չորա-
ցող լրագիրներէից՝ Հե-
տըզհետէ նոր հրա-
տարակութիւններ գուրս
եկան, որոնցից մինն էր
1862 թուականի փետրուարի սկզբից նոյն
քաղաքում պ. պ. Գր. Պարտիզպանեանի եւ
Տ. Գարագաշեանի խմբագրութեամբ լոյս
տեսնող «Գարուն Հայաստանի» կիսամսեայ
Հանդէսը:

Մի պարբերական հրատարակութեան զա-
նազան գեղեցիկ անուններ կնքելը հեշտ է.
դժուար է նորան տեւողութիւն տալը եւ
վերջում չամաչելը:

Կարճ միջոցում պ. Գարագաշ Հեռացաւ
խմբագրական գործից: Պարտիզպանեան չը
կարողացաւ «Հայաստանի Գարունը» դար-

նան պէս թարմ պահել: Ինն ամիս միայն
տեւողութիւն ունենալով, նոյն տարուայ
հոկտեմբեր ամսի վերջերին գաղարեցնել
տուին «Գարուն Հայաստանի» իզմիրցի երկ-
շաբաթաթերթին:

ԺԵՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Գարուն Հայաստանի» եւ մեր աղբիւր-
ները—ա. «Գարուն Հայաստանի» նոյն տեղում (Զմիւռ-
նիայում) եւ նոյն (1861) թուականին՝
«Հայոց արդի մատեն» (ձեռագիր.)բ. «Գարուն Հայաստանի» 1862 Զմիւռնիա Գ.
Պարտիզպան.

,,Դաս. հայ-ազգ. պատմ." բ. էջ 338.

գ. «... ասոնց վրայ երրորդ միւլ աւելացաւ
«Գարուն Հայաստանի» անունը կրելով: Սա-
կայն հրատարակողաց եռանդեանն համե-
մատ չէր...»

,,Պատմ. հայ. դպրութ." բ. էջ 499.

դ. «... Իսկ Զմիւռնիայի մէջ երեւան եկան
պ. Գ. Պարտիզպանեանի ձեռքով «Գա-
րուն Հայաստանի» կիսամսեայ թերթը...»
,,Արձագանք" 1882. № 22. Ա. Եր.ե. «Գարուն Հայաստանի» հանդէս ամսօրեայ
(?) Զմիւռնիա ի տպ. Տէտէյեան եղբ.՝
«Մատեն. հայկակ.» Զարբ. էջ 127.զ. «... Գարագաշեան քիչ յետոյ հրաժարում
տուաւ. («Գարուն Հայաստանի») կը դադ-
րի զօրաւոր ազգեցողութեան մը հպատա-
կելով...»

«Յիշատակարան» Իզմիրց. ձեռմ. (ձեռ.)

65.

ԱՓԵՂՑՓԵՂ^{1.)}

ՁԱԽԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1862-1862.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Տէտէյեան.

աճկահայ մեր հայ եղբայրներն էլ Բնչ տարօրինակ անուն ասես որ չեն տուել իւրեանց լրագիրներին: Զանազան անձինք երբ իւրեանց մի գրուածքը չէր տպագրուում լրագիրներում, դորանից ստիպուած իւրեանք էլ սկսում էին մի պարբերաթերթ հրատարակել: «Ափեղցփեղ» զաւեշտական հանդէսն էլ դորանցից մինն է եղել որ միայն երկու համար հրատարակուելով դադարուել է:

ԺԱՆՍԻՐԱԿԱՆ ՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրներից «Ափեղցփեղի» մասին գրել է միայն պ. Երիցեան:

ա. «... Նշանաւոր էր այն իրողութիւնը որ յիշեալ 1862 թուին Զմիւռնիայի մէջ յանկարծ երեւեցան... երգիծարան եւ ծաղրածու թերթեր՝ «Ափեղցփեղ» պ. Տէտէեանի խմբագրութեամբ...»
 «Արձագանք» 1882 № 22. Ա. Ե.

66.

Դ Ի Մ Ա Կ^{1.)}

ԸՆԴՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԵՒ ԶԱՆԵՐԱԿԱՆ

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1862—1863.
 Հրատարակուում էր
 Խմբագրութեամբ՝ Կարապետ Տէտէյեանի

Կարապետիական ու կիսազաւեշտական մի թերթ էր պ. Կ. Տէտէյեանի ձեռքով 1862 թուականի յուլիսից Զմիւռնիայում հրատարակուող «Դիմակ» թերթը: Պ. Խմբագիրը «Դիմակը» քաջած երեսին, իւր զաւեշտախօսական յօդուածներով ու կիսակծու կատակներով շատ անգամ դիպչում էր ու վիրաւորում տեղացի ազգայիններից շատերին: «Դիմակ» թերթը ընդամենը 26 համար հրատարակուելով դադարելու բախտին արժանացաւ:

ԺԱՆՍԻՐԱԿԱՆ ՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Դիմակ»

ա. «Դիմակ» 1862 Կարապետ Տէտէյեան
 «Յիշատակ» իզմիրցի ձերմակ. (ձեռ.)
 բ. «Դիմակ կէս զաւեշտական եւ կէս բանասիրական խմբ. Տէտէյեան»
 «Հայոց արդի մատեն» (ձեռագ.)
 գ. «Դիմակ» 1862 Զմիւռնիա «Տէտէյեան»
 «Իաս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 338.
 դ. «Դիմակ» զարձեալ պ. Տէտէյեանի ձեռք.
 «Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.
 ե. «Դիմակ... խմբագրութեամբ Ա. (') Կ. Տէտէյեան: Թերթ մը միայն տեսած եմք անկէ. աւելի ապրելու ուժ չունենալը կը համարիմք...»
 «Պատմ. հայ. դպրութ.» բ. էջ 499.

67.

ՅԱԻԵՐԺԱՅԱՐՍ^{1.)}

ԿԻՍՏԱՄՍԵԱՅ

ԸՐԱՌԵՍՏԻՑ ԵՒ ԴԻՏԱԹԵՆՑ

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1862-1862.

Հրատարակուում էր՝

Հրատարակիչ՝ Սարգիս Փափաղեան. 2.)

Եղեցիկ անուն էր ընտրել իւր երկշաբաթաթերթի Համար պ. Փափաղեան: Իգմիրում իւր ժամանակին պէտք է ասել որ բաւականին նպատակաւարմար գործեր արաւ «Յաւերժահարս»: Նպատակն էր ընթերցանութիւն տարածել Հայ ընտանիքներում. կար, ձեւ, արուեստ, գիտութիւն եւ այլ զուարճալի խաղեր ու յօգուածներ ուսուցանել: Բայց աւելի լաւ տարածելու համար իւր թերթը, խմբագիր Փափաղեան դիմեց զանազան միջոցների՝ ինչպէս գրում է պ. Երիցեան: Օրինակ՝ գրում էր քաղաքի մէջ այդ կիսամսեակում ո՞վ ում հետ պսակուեց, ո՞ւմ կինը ամուսնութիւնից ինչքան միջոց անցած զաւակ ծնեց, կամ ծնածը արո՞ւ էր թէ էգ: Քաղաքացիք անպատշաճ համարելով այդպիսի մի վարմունք որ ընտանեկան ամեն մի գաղտնիքներ հրապարակ էր հանում պ. Փափաղեան, աշխատում էին միջոցներ ձեռք առնել այս «գիտութեանց եւ արուեստից» երկշաբաթաթերթին դադարեցնել տալ: Աղջիկ ունեցող կանայք էլ ընդհանուր բողոք բարձրացնելով դադարեցրին «Յաւերժահարսին»: որի կեանքը տեւեց ընդամենը վեց ամիս:

ԺԱՆԳԻՄ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ

1.) «Յաւերժահարսի» նկատմամբ մեր ագրիւրները—

ա. «Յաւերժահարս 1862 Ձմեռն. Ա. Փափաղ.՝

«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» ք. էջ 340

բ. «Յաւերժահարս Ձմեռնիս Սարգիս Փափաղեան 1861(»՝

«Հայոց արդի մատենագր.» (ձեռագ.)

գ. «Անկէ քիչ յետքը Յաւերժահարսն սկսաւ հրատարակուիլ նոյն քաղաքին մէջ խմբագրութեամբ Սարգիս Փափաղեան»՝

«Պատմ. Հայ դպրութ.» ք. էջ 499.

դ. «Յաւերժահարս կիսամսեայ... արուեստից եւ գիտութեանց նորելուկի եւ զուարճաւեաց կը տեւէ 6 ամիս... 1862»՝

«Յիշատակարան» իգմիր. ձեռմ. (ձեռ.)

ե. «... եւ «Յաւերժահարս» պ. Ստեփաննոս (» Փափաղեանի ձեռքով քանի մի համար... իբրեւ թէ ընտանեկան ընթերցանութեան համար էր, բայց եւ դորա դադարման պատճառը Ձմեռնիայի Հայ ընտանեկան բողոքն եղաւ...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. եր.

2.) Փափաղեան կեղծ անուն էր իսկական ազգանունն էր՝ Տէր-Վարապետեան:

68.

ՄՈՒՍԱՅԲ ՄԱՍԵԱՅ^{1.)}

ՀԱՆԳԻՄ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1862-1862.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Արմենակ Հայկունի.

«Համազգային տպարան»

Մ

եղաւոր չեն մեր աղբիւրներից մի քանիսը որոնք սխալմամբ այս «Մուսայք Մասեայ» հանդէսը որ սկսուեց եւ վերջացաւ—1862 թուականին Արմենակ Հայկունու ձեռքով՝ շփոթում են մօտ հինգ տարի առաջ համանուն մի այլ պարբերականի հետ որ հրատարակուում էր Ա. Ժիգմեճեանի խմբագրութեամբ: Մեղաւոր չեն

ասում ենք որովհետեւ յիշեալ երկու հանգիստների բացի անուան մի օրինակ լինելուց միանման են եւ նպատակները կամ ծրագիրները այսինքն «Թատրոնական»: Նախորդի նման Հայկունու «Մուսայք Մասեացն» էլ կարճատեւ եղաւ 4 համար միայն հրատարակուեց:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ «Մուսայք Մասեաց» Հայկունու հանդէսի:

ա. «... 1862 թուին կարճ օրուայ համար սկսուեցան եւ մեծ մասամբ նոյն տարին հանգան հետեւեալ թերթերը, Պոլսոյ մէջ «Մուսայք Մասեաց» հանգուցեալ Արմենակ Հայկունոյ խմբագրած. Թատր. հանդէս»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

բ. «Մուսայք Մասեաց» ձայն ընկերասիրական, լրագիր Կ. Պոլսի 1863 (.)

«Մատեն. հայկակ» Զարբ. էջ 438.

գ. «Մուսայք Մասեաց 1857 (.)—62 Պոլսի Ա. Հայկունու»

«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» էջ 340.

«Մուսայք Մասեաց» երկու առանձին թերթերը միմեանց հետ չփոթողը վերջին երկու աղբիւրներն են:

69.

Վ Ա Ր Դ

ՄԵՍՐՈՎՊԵԱՆ^{1.)}

ՀԱՆԿԵՍ ԸՐՍՈՐԵԱՅ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1862-1862.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութեամբ՝ Ս. Բարսեղեանի եւ Թ. Պէռեանցի:

րկու բարեկամներ՝ Ս. Բարսեղեան եւ Թ. Պէռեանց չը կամենալով լրագրական այդ բազմաճնութեան միջոցներում պարապ մնալ, իւրեանք էլ սկսեցին

1862 թուականից հրատարակել մի ամսօրեայ հանդէս՝ «Վարդ Մեսրոպեան» անունը տալով նորան: Չը նայելով որ մէկի տեղ երկուս էին ամսագրիս խմբագիրները այնուամենայնիւ չը կարողացան մի տարի գոնէ ապրեցնել իւրեանց լրագիրը, որ մի տարին այդ ժամանակուայ լրագիրների համար այնքան կեանք էր ինչքան այժմ առսը տարին: Վարդի պէս շուտով թառամեցաւ «Վարդ» ամսագիրը:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ եւ «Վարդ Մեսրոպեան» —

ա. «1862 թուին կարճ օրուայ համար ըսկսուեցաւ «Վարդ Մեսրոպեան» անունով թերթիկը Ս. Բարսեղեանի եւ Թ. Պէռեանցի ձեռքով . . . »

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

բ. «Վարդ 1862 Պոլսի Թ. Պէռեանց»

«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 340.

70.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ

ԵՐԱԺԾՏՈՒԹԻՒՆ^{1.)}

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1863.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագրութեամբ Տ. Չուխանեանի եւ
Վ. Փափազեանի 2.)

ուխանեան պ. Տիգ-
րան իւր «Քնար Հայ-
կական» թերթի դա-
րարումից չը յուսա-
հատուելով հետե-
ւեալ 1863 թուա-
կանին միանալով Վ. Փա-
փազեանի հետ, սկսեց
«Օսմանեան Երաժշտութիւն» անունով ամ-
սաթերթ հրատարակել, որ դարձեալ անյա-
ջողութիւնների զոհ գնալով կարճ ժամա-
նակում դադարեց: Հարկաւոր է ասել որ այս
թերթը հրատարակուում էր հայ-տաճկերէն
լեզուներով:

ԺԱՅՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Օսմանեան Երաժշտու-
թիւն»—

ա. „... Ինչպէս եւ կիսահայերէն կիսատաճ-
կերէն „Օսմանեան Երաժշտութիւն“ ...
ամսագիրը որ սկսուեց Վ. Պոլսում ... “
„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Ե.

2.) Զը շփոթել պ. Վրթանէս Փափազեանի հետ,
որ այժմ արտասահմանում ուսանում է:

71.

ԶԱՅՆ ԸՆԿԵՐԱՍԻՐԱԿԱՆ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1863.

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Արմենակ Հայկունի.

որով հանգուցեալ Արմ.
Հայկունին, Թիւր-
քիայում հայոց մէջ
երբեմն յայտնի գոր-
ծող, թողնելով իւր
մի քանի մանր գոր-
ծերը՝ 60-ական թը-
ուականների սկիզբ-
ներում երբ ամբողջ ազգն ու մամուլը Սահ-
մանադրութեան խնդրով էին զբաղուած,
1863-ին բարձրացրեց իւր «Ընկերասիրական
Զայնը» ցանկանալով «առ ամենայն հայս»
տարածել իւր սկզբունքները: Բայց որքան
մեծ դժբախտութիւն որ մի-երկու համար
հաջիւ դուրս գալով հակառակորդների յար-
ձակումներից բնաջինջ եղաւ ու իսպառ կը-
տրուեցաւ խեղճ Հայկունու «Զայնը»: Մի
քանի օրուայ կեանքով «Զայն Ընկերասիրա-
կանը» անյայտ է մնացել մեր աղբիւրներից:

ԺԱՅՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներս եւ «Զայնը»—

ա. „Զայն Ընկերասիրական, լրագիր. խմբա-
գիր պ. Ա. Հայկունի. Պոլիս 1863“

„Մատեն. հայկակ.“ Զարբ. էջ 468.

Այլ եւս ոչ մի աղբիւր սորա մասին:

72.

ԶԵՓԻՒ ՎԱՅՐԵՆԵԱՅ^{1.)}

ՀԱՆԴԻՍ ՏԱՍԵՐԵԱՅ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1863

Հրատարակուում էր ամսի 1, 15, 30-ին.
Խմբագիր՝ Մ. Գափամաճեան.
Ի տպարանի Միհրանի տնային.

Ընթերցողները համարուած էին
կարծես իւր ժամանա-
րակից հայ լրագիրնե-
կի պէս պ. Գափամաճ-
եանի «Զեփիւռ Հայրե-
նեաց» տասնօրեայ
հանդիսի, որ սկսուեց
Կոստանդնուպոլսում
1863 թուականին: Կողմնակի ազահ խորշո-
կը յաղթեց, վալը ձգեց «Հայրենեաց Զեփիւ-
ռին» որը այլեւս վեր չը կացաւ:

ԺԱՆՍԻՐԱԿԱՆ ՆՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ—

- ա. «Զեփիւռ Հայրենեաց հանդէս տասնօրեայ
Կ. Պոլիս. ի տպ. Միհրանի տնային. . .»
,,Մատենագ. Հայկակ.՝ Զարբ. էջ 195.
բ. . . . եւ վերջապէս պ. Գափամաճեանի
խմբագրութեամբ՝ «Զեփիւռ Հայրենեաց»
հանդէսը. . .»
,,Արձագանք՝ 1882. № 22 Ա. եր.
գ. «Զեփիւռ Հայրենեաց» 1862 (՝) Պոլիս
Գափամաճեանի
,,Իսս. հայ-ազգ. պատմ.՝ էջ 338.

73.

ԹՈՂՆԻԿ ՊԻԳԱՍԵԱՆ^{1.)}

ԼՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱԿԱՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1863
Հրատարակուում էր ամսի 1, 15-ին.

Խմբագիր Գրիգոր Ալեքսանյան.

Ալեքսանյան եպիսկոպոս
գերապատիւ Գրիգոր
իւր աշխարհական
ժամանակ, 1863 թը-
ուականին, Կոստանդ-
նուպոլսում մի երկշա-
բաթաթերթ հրատա-
րակելու փորձ արեց
ուսումնական — բարոյական բովանդակու-
թեամբ՝ «Թուշնիկ Պիգասեան» անունով: Այն
վարակիչ ախտը որ մահացուցիչ դարձաւ
«Թուշնիկի» առաջ հրատարակուած շատ
լրագիրների, կարծես վիճակուած էր գիպ-
ելու եւ հայր Ալեքսանյանի հանդէսին, որ
մի քանի տետրակներ միայն լոյս տեսնելով
նոյն տարին դադարեց:

ԺԱՆՍԻՐԱԿԱՆ ՆՆՆԵՐ.

- 1) Մեր աղբիւրները եւ «Թուշնիկ Պիգասեան»
ա. «Թուշնիկ Պիգասեան» լրագիր հնգետա-
սանօրեայ, խմբագիր Գրիգոր Ալեքսանյան
Կ. Պոլիս 1860՝
,,Մատեն. հայկ.՝ Զարբ. էջ 218.
բ. . . . Տաճկաստանի մայրաքաղաքում այդ
(1863) թուականին երեւեցան՝ պ. Գրիգ. Ալեք-
սանյանի խմբագրութեամբ «Թուշնիկ Պիգասեան»
որ մի քանի համար տալով
դադարեց. . .»
,,Արձագանք՝ 1882. № 22 Ա. եր.
գ. «Թուշնիկ Պիգասեան 1863 Պոլիս Գ. Ալեք-
սանյան . . .»
,,Իսս. հայ-ազգ. պատմ.՝ էջ 339.

74.

ՎԱՐԴ ԿԵՍԱՐԻՈՅ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1863

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Մարտիրոս քահանայ Նիկողոսեան:

Եսարիացի քահանայ Տէր Մարտիրոս Նիկողոսեան Կոստանդնուպոլսում 60-ական թուականների սկիզբներին լրագիրների աճումը տեսնելով, ինքն էլ 1863

թուականին սկսեց հրատարակել «Վարդ Կեսարիոյ» հանդէսը, որ կարճ ժամանակում գաղարուեց:

ԺՆՆԹՈՒԹԻՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Վարդ Կեսարիոյ».—

ա. . . Մարտիրոս ք. Նիկողոսեանի ձեռքով
„Վարդ Կեսարիոյ“ սակաւօրեայ թերթը“

„Արձագանք“ 1882. № 22 Ա. Ե.

բ. „Վարդ Կեսարիոյ օրագիր“

„Մատեն. հայկակ.“ Զարբ. էջ 643.

գ. „Վարդ Կեսարիոյ 1863 Պոլիս Մարտիրոս“

„Իսա. հայ-ազգ. պատմ.“ էջ 340.

75.

ԺԱՄԱՆԱԿ^{1.)}

ՀԱՆՐԵՍ ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԵՐ

(Կիսամսեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1863-1864

Հրատարակուում էր ամսի 1, 15-ին.

Տնօրէն-խմբագիր՝ Ստեփան Պ. Պերճ Փափազեան:

Բեք տասնեակ տարի առաջ, Կոստանդնուպոլսում ժամանակակից ազգային ջոջերից մէկը՝ ազգային երեսփոխան Ստեփան էֆ. Փափազեան 1862 թուականի վերջերում յայտարարեց որ «Ժամանակ» անունով մի շաբաթաթերթ է հրատարակելու: Պ. Փափազեան հարկաւոր եղածի չափ ստորագրողներ չունենալու պատճառով մտադրուած շաբաթաթերթը առժամանակ հրատարակել սկսեց ամիսն երկու անգամ որպէս կիսամսեայ հրատարակութիւն: «Ժամանակ» էջերը լցուում էին ժամանակակից նշանաւոր խնդիրներով եւ լուրջ հարցերով: Նորագոյն պատմութիւն, քննական յօդուածներ էլ տեղաւորուում էին հանդիսիս մէջ:

Հայրենասէր «Ժամանակը» իւրեանից

անկախ պատճառներով ստիպուեց դադարել:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԱՆԳԵՍՐԵՐ.

1.) «Ժամանակ» Հանդէսը եւ մեր աղբիւրները—

ա. „... Ս. Փափազեանի ձեռքով „Ժամանակ“ շաբաթաթերթը որ մի քանի (‘) տարի շարունակուեց. . .“

„Արձագանք“ 1882. № 22 Ա. եր.

բ. „... 1863-ին (Փափազեան) „Ժամանակ“ անունով Հանդէս մը հրատարակեց եւ բաւական տեւեց, ինչպէս որ սովորութիւն է սուրժել ամեն անոնց, որք. . . Թղթի մը տակ խճագիւր կը ստորագրեն. . .“

„Ազգային ջոջեր“ բ. տպ. էջ 196.

գ. „Տարուան մը կեանք ունեցած է նաեւ „Ժամանակ“ կոչուած Հանդէսը, զոր 'ի Պոլիս կը հրատարակէր Ս. Փափազեան. . .“

„Պատմ. հայ. դպր.“ բ. էջ 500.

դ. „Ժամանակ“ Հանդէս հայրենանուէր խմբագիր Ստեփան Պ. Փափազեան Կ. Պոլիս 1863—1868 (‘).“

„Մատեն. հայկ.“ Զարբ. էջ 239

ե. „Ժամանակ 1863 Պոլիս Ս. Փափազեան“

„Իաս. հայ. ազգ. պատմ.“ էջ 339

76.

Հ Ի Ի Ս Ի Ս^(1.)

ՐԱԶՄԱՎԵՊ ԼՐԱԳԻՐ

(Շաբաթաթերթ)

Ս. Պետերբուրգ (Ռուս.) 1863-1864.

Հրատարակուում էր շաբաթ օրերը.

Հրատարակիչ՝ Ռաֆայել Պատկանեան:

Սեփական տպարան.

Դիրքը (թերթ) քառածալ 8 էջ մեծագիր.

այոց մէջ մեծ բանաստեղծ Հանգուցեալ Ռաֆայել Պատկանեան՝ Ս. Պետերբուրգում 1863 թուականի սեպտեմբերի կիսից սկսեց հրատարակել «Հիւսիս»

շաբաթաթերթը: Պատկանեան իւր նպատակը եւ ուղղութիւնը յայտնեց «Հիւսիսի» առաջին թերթում տպուած «Մի քանի խօսք լրագիր հրատարակելու մասին» խորագրով յօդուածի մէջ: Մի մարդ ամեն կողմով չի կարող փայլել. որքան մեծ ու գովելի հրուշակ ունեցաւ Պատկանեան բանաստեղծութեան մէջ, այնքան աննշան ու անյայտ մնաց խմբագրական գործում: Կոստանդնուպոլսի 60-ական թուականների լրագիրների վարակիչ հիւանդութեան զոհ գնաց Ռուսաց մայրաքաղաքի մեր առաջին Հանդէս «Հիւսիսը»: Մի տարուայ գոյութեամբ կարող է պարծենալ «Հիւսիս» Թիւրքիոյ մի քանի օր հրատարակուող լրագիրների առաջ:

«Հիւսիս»ին բացի հրատարակչից աշխատակցում էին ծերունի Տէր Գաբրիել Պատկանեանը՝ խմբագրի հայրը: «Վարդան», «Աէ-հաստանի հայերի թշուառութիւնները» եւ այլն յօդուածները տէր հօր գրչի արգիւնքներն էին: Օր. Օլգա Ամեդի որ փոխադրում, թարգմանում էր յօդուածներ Բայրոնից Լանգլուալից եւ այլ Եւրոպական յայտնի հեղինակներից: Իսկ մեր մեծ բանաստեղծի աշխատութիւններից «Հիւսիսի» մէջ տպուած լինեց Քարգանական՝ «Ծովաշրջիկ Սինդբադի եօթն ճանապարհորդութիւնները» որ յետոյ առանձին գրքով լոյս տեսաւ: Ինչպէս զորուածներից նշանաւոր են «Յ. Ալամգարեան» (անկատար) «Խոյնցիք» «Աստորախանայ

Հայեր» եւ այլն:

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԴՆԵՐՆԵՐ.

1.) Թերթի վերայ չէր նշանակուում տարե-
թիւը ոչ ամիսը եւ ոչ օրը:

Մեր աղբիւրները «Հիւսիսի» մասին:

ա. «... 1864(») — 1869 տարիների միջոցում
մեր լրագրութեան մէջ յայտնուում են նոր
պարբերական հրատարակութիւններ...
Պետերբուրգում — «Հիւսիս» ինչպէս տես-
նում էք առանց փայլի(»)...

«Հայոց մամուլը Ռուս.՝ Յարոյ էջ 68.

բ. «... Գամառ-Գաթիկան խմբագրում էր «Հիւ-
սիս» շաբաթաթերթը, բայց սա էլ տա-
րին չէ լրացրեց...

«Արձագանք 1882. № 22. Ա. Եր.

գ. «... երեւացին նոր հրատարակութիւններ,
ինչպէս են... «Հիւսիս» Պետերբուրգում...

«Մտքի մշակը» Խ. Մալում. էջ 30

դ. «Մեր Գամառ-Գաթիկան որ 1864 (»)
թուականից սկսած հրատարակում էր
«Հիւսիս» անունով շաբաթաթերթը եւ
շարունակ լոյս էր ընծայում իր եւ իր տիկ-
նոջ գրաւոր աշխատութիւնները...

«Նիւթեր հայ. պատմ. համար» Ա. էջ 60

ե. «... յետ օրոյ 1866—68 (") սկսաւ «Հիւ-
սիս» անունով շաբաթաթերթ մի հրա-
տարակել, որ երկու (») տարի անգամ չէ
տեսնեց նիւթական միջոցներ չունենալու
պատճառաւ հարկադրեցաւ դադարեցնել
ու (ինքը) Նախիջևան վերադառնալ...

«Օրացոյց» 1893 Ռուստ. Յ. Տ. Արք. էջ 123

զ. «Պետերբուրգում Ռ. Պատկանեանի խմբ-
ագրութեամբ հրատարակուում էր «Հիւ-
սիս»...

«Հայկ. մատեն.» Լայսդ. II. էջ 150.

[«... Sräter entstanden in Petersburg un-
ter der Leitung von Raphael Patkanian,
der „Hülssis“

«Arm. Bibl.» II. էջ 153.

76.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԱԾԽԱՐՀ^{1.)}

ԲԱՆԿԱՎԱՐԴԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԱԿԻՐ^{2.)}

(Ամսագիր)

Բ ա գ ու (Ռուսաստան) 1864-1878

Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին.

Խմբագրող հրատարակող՝ Խորէն վար-
դապետ Ստեփանէ. 3)

Տպարան Մարդասիրական Ընկերութեան
Դիրքը (տետր) մօտ 2 թերթ տպ. 54 էջ
15X22 հ.-մ. 5.)

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր 6.)

Բաժանորդագիրն է՝ տարեկան 3 ռբ. 7.)

Լեզուն ոճը { «... Մի զարմանաք այս իմ
հարցի վերաւ մի օտարոտի
Ուղղագրութ. { համարէք այս իմ հարցս...

Ծրագիրը՝ (ըստ վերնագրի.)

ՄԱՆԿԱՎԱՐԴԱԿԱՆ—Յօդուածներ մանկա-
վարժական աշխարհից, ընդարձակ ու ճոխ
տեսութիւններով...

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—Կրօնական յօդուածներ, ճա-
ռեր, քարոզներ: Աստուածաբանական տե-
սութիւններ...

Բովանդակութիւնը 8.) «Հայկակ. Աշխարհ»
1877, № 1.

—Առաջին քարոզ Բագուի եկեղեցու մէջ.

—Սուրբ օրի ազգեցութիւնը մարդի վերայ-Ա.

—1877. Նոր տարի—Դ.

—Հայ ուսանող եւ ուսումնաւարտ երիտա-
սարդներ—Յակովբեան.

—Գործնական խրատներ անփորձ ուսուց-
չին (շար.)

Շամիրամ Թագուհին (վիպաս.) Յով. Գուչ.

—Ինչք է. (ոտանաւոր)—Վշտալի.

Մեր ձայն—Հայասեր.
Ծանուցմունք:

Մեր ձայն «Կոռնիկ
Հայոց Աշխարհի»
ամսագրի՝ պ. Մար-
կոս Աղաբեկեանի
Տիկիսից հեռանա-
լուց լետու, այդ ամ-
սագրի խմբագրու-
թիւնը կարելի է ա-
սել 1864 թուականին անցաւ պ. Ստեփան-
նոս Ստեփանէի (այժմ Խորէն ծ. վ. Ստե-
փանէ) ձեռքը: Հայր Խորէն նոր մարդ լինելով
բարեփոխութիւններ մտցրեց ամսագրի հրա-
տարակութեան գործում: Անունն էլ փոխեց
«Կոռնիկ Հայկական Աշխարհի» որ եւ կարճ
ժամանակից լետու հեռացնելով «Կոռնիկը»,
թողեց միայն «Հայկական Աշխարհ»: Տիկի-
սում 1864 թուականից սկսուեց «Հայկական
Աշխարհի» հրատարակութիւնը:

Պ. Աղաբեկեանի ամսագրի անունը փոխ-
ուելով, փոխուեց եւ հոգին: Ուղղութիւնը
աղափարն էր, նպատակը գրականութեան եւ հայ-
կապետ առատ յոգուածներ տալ, որ առա-
ջինը պէտք է լինէր իւր օրինակի մէջ:

«Հայկական Աշխարհ» իւր ծնունդ օրից
հակառակ հանդիսացաւ իւր հայրենակից
«Մեղու Հայաստանի» լրագրին, որի հետ
մինչեւ վերջը բանակուելի մէջ էր:

Ամսագրի խմբագիրը իւր հանդիսի ճա-
կատին նշանաբան ունէր հետեւեալ Եւրո-
պական առածը՝

„Quod possum facio, faciant meliora po-
tentes“

«Քվոդ պոսիւմ ֆացիո, ֆացիանտ մէ-
լորիա պոտէնտէս»

(«Ինչ կարող եմ կատարում եմ, թող
կատարէ առաւել լաւ, ով կարող է:

ձիշտ որ այն էր անում խմբագիր Ստե-
փանէն ինչ որ կարող էր. շատ չէր խօստա-
նում եւ քիչ կատարում՝ ինչպէս անում են
այդ շատերը: Նա տալիս էր առաջնորդող
յոգուածներ կրօնական ու դաստիարակչա-
կան, մանկավարժական ու վիպասանական
գրութիւններ, ճառեր, քարոզներ, ուսում-
նական—գրական, առողջապահական. այլ
եւ այլ յոգուածներ, ոտանաւորներ, թղթակ-
ցութիւններ եւ այլն: Իւրաքանչիւր համա-
րի մէջ, վերջում տպագրուող «Մեր ներքին
գործեր» վերնագրով յոգուածները մինչեւ
հիմա էլ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդա-
ւում են. այդ յոգուածների տակի «Հայա-
սեր» ստորագրութիւնը շատ հաւանական է
որ պատկանում էր հայր խմբագրի գրչին:

«Հայկական Աշխարհ» իւր գլխին հաւա-
քեց ժամանակակից երիտասարդներից շատե-
րին որոնք աշխատակցում էին իւրեանց վառ-
վուռն յոգուածներով:

Խորէն վարդապետը մի աչքի ընկնող նո-
րութիւն մտցրեց իւր ամսագրի մէջ ուղղա-
գրութեան վերաբերմամբ, բայց շատ հաճե-
լի չեղաւ եւ ընդունելութիւն գտնելուց
զուրկ մնաց: Օրինակ գրելու տեղ «եկաւ,
լետու, մերձաւոր», գրում էր «եկաւ լետու
մերձաւոր» եւ այլն: Երջանկայիշատակ Տ. Տ.
Գեորգ Գ. Կաթողիկոսի յայտնած ցանկա-
լութեան համաձայն Հ. Խորէն դադարեցրեց
իւր այդ նորահնար ուղղագրութեան գոր-
ծածութիւնը, սակայն մինչեւ վերջը պահեց
վ. տառի գործածութիւնը կրաւորական բա-
լերի մէջ օրինակ՝ ասվում է, խօսվում է,
կ'գրվի եւ այլն:

«Հայկական Աշխարհ» սկսեց գրական յա-
րաբերութիւն ունենալ եւ Պարսկաբնակ ու
Տաճկաբնակ հայերի հետ ապագրելով այն
տեղերից նամակներ, թղթակցութիւններ եւ
Կոստանդնուպոլսի հայ լրագրիներից արտա-
տրվելով հետաքրքիր յոգուածներ. տւելի
եւս ուշք դարձնելով Կիլիկիայի հայերի եւ

Սաի կաթողիկոսութեան վերաբերմամբ: «Հայկական Աշխարհ» միջոցաւ նորա ընթերցողները հետզհետէ ծանօթանում էին Եւրոպական նշանաւոր գրողների երկերին կամ գործունէութեանց, ինչպիսիք են՝ Վիքտոր Հիւգո, Եւքսպիւր, Մօլիէր, Գէօթէ, Շիլլեր, Գրեմ, Գամբետա եւ այլք:

«Հայկական Աշխարհ» ընդունելութիւնը հայ գրագէտ հասարակութեան կողմից, հետզհետէ մեծանում էր, բաժանորդներ ունեցաւ 400-ից աւելի որ այն ժամանակ մի ամսագրի այդքան բաժանորդ ունենալը հաւասար է այժմեան 1000-ին: Կանայք էլ սկսեցին մասնակցել «Հայկական Աշխարհ»ին զանազան յօդուածներ տալով: Մշտականապէս հայր Ստեփանէի հանդէսին աշխատակցում էին ՚ի թիւս այլոց հետեւեալ անձինք՝ Գրիգ. Արծրունի, Իշխ. Բագրատունի, Մ. Պեշիքթաշլեան, Յով. Քուչուրէկեան Հ. Առաքելեան, Յ. Ոստանիկ, Ա. Վարդանեան, Աբր. Ամիրխանեան, Յար. Առաքելեան, Ս. Սարգսեան, Ս. Կ. Ջալալեան, Ն. Լալալեան, Ա. Մելիք—Ազարեան, Դոքտ. Յովհաննիսեան, Զ. Գրիգորեան, Ս. Մուստաֆեան, Ս. Գուրգէնեան, Յ. Գեղամեան, Գ. Դաւթեան, Յ. Տէր—Միրաքեան եւ այլք:

«Հայկական Աշխարհ» անգագար հրատարակչի մանրամասնութիւններ հրատարակելով Տփլիսի Մարիամեան օր. դպրոցի կեանքի զարգացման եւ բարօրութեան մասին, աշխատում էր օր առաջ դպրոցի բարեաւուրթիւնը տեսնել, հասարակութեան հոգին միտցնելով դպրոցական գործերի հետ:

«Հայկական Աշխարհ» աշխատում էր ըստ իւր կարեաց՝ աշխարհաբար լեզուի մշակութիւնը հոգալ, հոգեւորական դասի մէջ կանոնաւոր ընթերցութիւն, գլխաւորապէս նորա ստորին պաշտօնեաների նկատմամբ: Եւրոպական կեանքի նշանակութիւնն ազգային յառաջագիմութեան համար, հայկական թատրոնի բարեփայլել զարգացում, ժողովրդական առողջապահութիւն, ուսուցիչների կատարեալ կացութիւն, հայ մայրերի կրթու-

թիւն, ժողովրդի նշանակութիւնն ազգային գործերի մէջ, մայրենի եկեղեցու բարեկարգութիւն, Հայաստանեայց ժողովրդի իւր մայրենի Առաքելական ս. Եկեղեցուն ցմահ հաւատարմութեան պարտականութիւն: Այսպիսի նիւթեր անսպառ ու այսպիսի մտքերով լի էին «Հայկական Աշխարհ» էջերը:

«Հայկական Աշխարհ» գրչախումբն եւ հանձնաժողովը ամսագիրը Տփլիսում կանոնաւորապէս հրատարակուեց եօթ-ութ տարի, մինչեւ 1871 թուականի յունիս ամիսը: Այդ թուականի յունիսին խմբագիր պ. Ստեփանէի Էջմիածին գնալու պատճառով, ամսագիրը առժամանակ դադարուեց: Եւ երբ հանդիսիս խմբագիրը վարդապետական կոչումն ստացած Էջմիածնից Շուշի ուղեւորուեց, 1874 թուականից սկսեց Շուշիում հրատարակել «Հայկական Աշխարհ» այս անգամ Մանկավարժական եւ կրօնական ծրագրով: Այդ ժամանակուանից «Հայկական Աշխարհ» սկսեց ճանապարհորդել Կովկասի զանազան քաղաքները որ մեր մամուլի պատմութեան մէջ ոչ մի լրագիր այդ բախտը չէ ունեցել: Հոգեւոր Մայրապոյն Իշխանութիւնն ուր որ ուղարկում էր խմբագիր վարդապետին, նա ստիպուած էր խմբագրատունը, իւր մամուլն այնտեղ հաստատել: Այդպէս միայն երկու տետրակ հրատարակելով Շուշիում, նոյն թուականի մայիսի համարից տպագրուում էր Գանձակում: Գանձակից էլ տեղափոխուեց Տփլիս, եւ 1876 թուականին մի քանի համարներ լոյս ընծայելով 1877 թ. ա. տետրակից արդէն հրատարակուում էր Բագուում, որտեղ մնաց մինչեւ 1878 թ.: Այդ թուականին հայր Խորէն Էջմիածնում կանչուեցաւ Գէորգեան ձեմարանում ուսուցչական պաշտօն եւ «Արարատ» խմբագրի գործն ստանձնելու հոգելոյս Գէորգ գ. հայրապետի կարգադրութեամբ: Այդ ժամանակից դադարեց «Հայկական Աշխարհ» 12 տարի թափառական կեանք վարելով:

Խորէն վ. Ստեփանէն 1879 թուականին

Եղմիածնում հաստատուելով, որ այլ եւս չէր կարող շարունակել իւր ամսագրի հրատարակութիւնը, պատրաստուում էր լսնձնել այժմ հանգուցեալ Վասակ Բաբաջանեանցին: 2.)

Ամեն մի հայ պարբերականի լաւ եւ պակասաւոր կողմերը քննելով՝ անաչառ դուրս գալու համար ցոյց տանք եւ «Հայկական Աշխարհ» մի քանի թերութիւնները:

«Հայկական Աշխարհ» որքան որ պարունակում էր իւր մէջ օտար կեանքին վերաբերեալ յօդուածներ, հարցեր, դորա համեմատ քիչ էր խօսում մեր ժողովրդի կեանքից: Օրին. «Կանանց հարցը», «մարմիններ ալրելու խնդիրը» որպէս անհրաժեշտ նիւթեր լոյս էին տեսնում ամսագրի մէջ, իսկ որ խմբագիրը ըստ իւր ճակատագրի ման եկաւ զտնազան հայաբնակ տեղեր, մի օր չը դրեց տեղական ժողովրդական կեանքից նիւթեր, նորանց բարք ու վարքը, սովորութիւնները եւ այլն: Գիտնական խմբագիրը հարկաւոր էր համարում մատենախօսութիւններ գրել Եւրոպայում լոյս տեսնող զտնազան գրուածների մասին, իսկ իւր աչքի առաջ հայ լեզուով լոյս տեսնող գրքերի մասին մի գրախօսական ակնարկը խնայում էր: Ինչ որ է՝ այս մի քանի անմեղ թերութիւնները չեն կարող արատ բերել «Հայկական Աշխարհ» արժանաւորութեանը եւ ոչ նորա ուսումնական խմբագրի խմբագրական գործունէութեանը:

ԹՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Հայկական Աշխարհ» մասին մեր աղբիւրների կարծիքները—

ա. «... Հարեւանցի յեղատակենք «Հայկական Աշխարհ... որոնք ի լրոյ միայն ծանօթ են մեզ կամ ինչուան հիմա շարունակութիւննին անծանօթ...»

«Պատմ. հայ. դպրութ.» Բ. էջ 505.

բ. «Այս ամսագիրը ամեն խոչնդոտների գիմանալով թէեւ շարունակուեց 14 (') տարե

րայց իւր Թափառական կեանքով միայնակ օրինակը եղաւ... Սկսուելով Թիֆլիս դա անցու Եուլի 1874, ապա նորից Թիֆլիս (') 1876 ('). այս տեղից Բագու (') 1878 ('). եւ վերջապէս Եղմիածին (") 1879 (')»

«Արձագանք» 1882. № 22. Աղ. Եր.

գ. «... Հայկական Աշխարհը՝ կատաղի թշնամի էր այն ժամանակուայ «Խաւարապաշտ» (') լրագիրներին մանաւանդ «Մեղուին»: Օրինակ նա այնքան վատ կարծիք ունէր «Մեղուի» մասին որ եթէ «Մեղուի» մէջ մի մարդու գովում էին, դա արդէն «Հայկական Աշխարհին» հիմք էր տալիս ասելու հրապարակով որ ուրեմն այդ մարդը անպիտան մարդ է...»

«Մարքի մշակ» Խ. Մայում. էջ 35.

դ. «... Այս հրատարակութիւնը («Կուռեկը») յանձն առաւ վերականգնեցնել 1865 (') թուից Մոսկուայի համալսարանի կանգնատա Ստեփաննոս Ստեփանէն...»

«Նիւթեր հայոց պատմ.» Ա. էջ 61.

ե. «... Կ. Ստեփանէն «Հայկական Աշխարհը»... համեմատելով «Հեւսիսափայլի» հետ, շատ կողմից ցածր էր նորանից, եւ քանի գնում էր՝ աւելի ու աւելի վատանում էր «Մեղուի» պէս... իսկ «Հայկական Աշխարհին» այն յօդուածները որոնք խօսում են օտարների մասին այնքան էլ նշանաւոր չեն... Թիֆլիս (որ) հայր Խորէն Ստեփանէն ամսագիրը հաւատարիմ է մնում կրօնական—մանկավարժական բայց խկապէս իր խառը պրօգրամին...»

«Հայ. մամ. Ռուս.» Յարոյ էջ 63, 54.

զ. «Հայկական Աշխարհին» արդիւնաբերութիւնը ներկայումս, համեմատելով նորա արդիւնաբերութեանը անցեալում, ցուցանում է անուրանալի յառաջդիմութիւն, թէ լեզուի եւ թէ նիւթերի պատուականութեան մասին առհասարակ... Մենք յօժարութեամբ խոստովանում ենք «Հայկական Աշխարհին» հրատարակողի բարի դիտաւորութիւնը աշխատասիրելու յօդուատագրի, որչափ բերում է նորա կարողութիւնը. մանաւանդ իւր տառապալից դրութեան մէջ եւ պատերազմելով ընդդէմ հազար տեսակ դժուարութիւնների: Մենք կը ցանկայինք տեսնել նորան աւելի խաղաղ դրութեան մէջ...»

«Հանդէս գր. եւ պատմ.» ա. Ստ. Նազ.

է. «... Հայը մտքով է առեւտրական ոգի եւ կրօնի մէջ. Այժմ հայերը ունին մինչեւ անգամ մի կրօնական ամսագիր, որ հրատարակում է մի վարդապետ եւ որ կարելի է անուանել կրօնական—առեւտրական ամսագիր. «Հայկական Աշխարհ» է եւ խմբագիրը Հ. Խորէն Ստեփանէ. ԶԷք հաւատում ընթերցող որ «Հայկական Աշխարհը» կարող է անուանուել Կրօնական — առեւտրական ամսագիր կարգադրեալ ամսագրի (1877) փետրուար եւ մարտ տետրակի, «Աղօթքի գորութիւն» վերնագրով յօդուածը...»

«Մշակ» 1877. № 28. Ասիացի.

Ը. «Հայկական Աշխարհ 1866 (°) Տփլիս 2. Էնֆիւաճ. (°)»

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 339.

Թ. «... Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցն եւ օրիորդական Մարիամեան ուսումնարանն որ առաջին ազգային օրիորդական ուսումնարանն էր Կովկասում, «Հայկական Աշխարհի» խմբագրի աշխատութեամբ եւ արդիւնքով հիմնուած (°)... Թիֆլիսում եւ առհասարակ ժողովրդական լուսաւորութիւնը բազմատեսակ քրեւնադատութեան եւ հոգատարութեան նիւթ էին կազմում ամսագրում խմբագրութեան կողմից...»

Մի ձեռագիր.

2.) Նախ՝ Ուսումնական եւ գրականական հրատարակութիւն:

Յետոյ Դրականական եւ մանկավարժական օրագիր.

Իսկ վերջում ինչպէս յիշեցինք, մանկավարժական եւ կրօնական օրագիր:

3.) Նախ՝ աշխարհական պ. Ստեփ. Ստեփանէ.

4.) Սկզբում Տփլիսում եղած ժամանակ տպագրութեամբ էր՝ նախ Էնֆիւաճեանցի, յետոյ Մեղիքեանի եւ վերջը սեփական տպարանում: Շուշի եղած միջոցին՝ Հոգեւոր Դպրոցի, Գանձակում Ֆեօդորովի եւ Թառումեանցի, Տփլիսում Մարտիրոսեանցի եւ Բագուում «Մարդասիրական Ընկերութեան» տպարանում:

5.) Դիւրքը նախ (տետր.) 44. էջ 15×24 հ.-մետր. յետոյ « 44-46 էջ 14×19 »

եւ Բագուում եղած միջոցին այն էր ինչ որ յիշել ենք վերելը:

6.) Թուղթն ու տիպը առաջի տարիներում անխնամ էին, յետոյ հետզհետէ փոխուեց դէպք լաւը, միայն ամեն դէպքում էլ ուղղագրութեան

թեան-սրբագրութեան վերայ առանձին խնամք էր տանում Հ. խմբագիրը:

7.) Սկզբից մինչեւ 1875 թ. 5 ըուբլի էր, յետոյ մինչեւ վերջին տարին 3 ըուբլի:

8.) Նախ ամսագրի բովանդակութիւնը տպագրութեամբ էր տետրակի ա. երեսում, իսկ Բագուում եղած միջոցին բոլորին չէր տպագրութեամբ: Յիշենք այստեղ որ «Հայկական Աշխարհի» շապիկը (կողը) գոյնաւոր թղթից չէր լինում այլ սպիտակ:

9.) «Մեզ հաղորդում են Երեւանից որ Խորէն վրդ. Ստեփանէն «Հայկական Աշխարհի» հրատարակութիւնը յանձնել է պ. Վ. Բարաջանեանին. պարունը յիշեալ ամսագիրը հրատարակելու է Երեւանում»

«Մշակ» 1879 № 51.

«Հայկական Աշխարհի» մասին մեր աղբիւրներից ոչինչ չեն գրում «Մատենագիտ. հայկական» «Հայկական մատենադարան», «Հայոց արդի մատենագրութիւնը», «Պատմ. հայ. Ս. Պալ.»

78.

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ^{1.)}

ԱՐԱԳԻՐ ՄԱՆՁՆՍՏԻՐ

ՔՈՂԱՔՈՎԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ԴԻՏՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ
ԵՒ ԱԹԵՆՏԻՐԱՆ

(Ամսագիր)

Մ ա ն չ ե ս տ ր (Անգղիա) 1864-1865.

Հրատարակութեամբ էր ամսի սկիզբներին.

Հրատարակիչ՝ Ասպետ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց.

Տպարան «Երկրագունդ» հանդիսի.

Դիւրքը (տետր) ութածալ 1-2 տպ. թերթ.

32-64 էջ 3-սիւնեան 23×34 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 25 շիլին.

Լեզուն, ոճը՝ } «... Իրրե հայ և իրրե վարդապետ եկեղեցւոյ Հնդ-Ուղղագրութ. կաստանի պատուի...»

Մրագիրը՝

ՔՈՂԱՔՈՎԱՆ—Քաղաքական տետրութիւն.

Եւրոպական. ժամանակակից լուրեր, յօդուածներ քաղաքական բնաւորութեամբ: ԳՐԱԿԱՆ—Պատկերներ, մանրավէպեր, հրենազիտական, քննական յօդուածներ, խառն լուրեր, զուարճալիք. . .

ԳԻՏՆԱԿԱՆ—Գիտնական յօդուածներ, զանազան գիտութիւնների վերաբերեալ. . .

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—Կրօնական հարցերի վերաբերեալ զանազան յօդուածներ, ճառեր, քարոզներ. . .

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ—Ընթացիկ գներ, հրապարակի վերայ ծախուող զանազան տպրանքների. . .

Բովանդակութիւն 1864, № 6. (6-18 ապր).

—Քաղաքական—Մեծ Բրիտանիա—Փրանսիա—Ռուսիա—Գերմանիա—Իանըմարգ—Իտալիա:

—Գրական—Հնագիտութիւնք, Երկու նամակների թարգմանութիւնք, որ Սուլթան Սիւլէյման 1826, 1829, գրել է առ Լուտովիկոս ժգ. գաղիացւոյն:—Կանոնադիրք եւ բանադրանք (շար.)—Խառն լուրեր, զուարճալիք, մանրավէպք հանճարաբանութիւնք ("):—

—Առեւտրական—Հրապարակի վերայ ծախուող նիւթերու գիներու շարժման վերայ տեղեկութիւնք եւ նոցա ցուցակ:

արբերական հրատարակութիւններ հայերէն լեզուով ինչպէս շատ հեռավոր տեղեր, այնպէս էլ մի հանդէս ունեցել ենք Անգղիայի Մանչեստր քաղաքում, շնորհիւ հանգուցեալ Կարապետ Մահ-

նազարեան գիտնական վարդապետի, որ ս. Եջմիածնի միաբան էր եւ Մանչեստրի հայ գաղութի հովիւ: Արժանալիշատակ Մահնազարեան ծանօթ է շատերիս որպէս հնագէտ—մատենագիր, որպէս խմբագիր եւ որպէս բարերար Կոստանդնուպոլսի (Նուպար)—Մահնազարեան դպրոցի:

Ինչպէս Անգղիայի հայ գաղթականութեան առաջնորդ-հովիւն է այժմ բարեշ. Սուրբիաս վարդապետ Պարոնեանը, 1860-ական թուականներին նոյն պաշտօնով Մանչեստրում էր գտնուում Կարապետ վ. Մահնազարեանը: Սա կամենալով իւր հեռավոր պաշտօնատեղում էլ ազգագուտ մի գործ շարունակել եւ տեղացի մի բուռն հայերի սրտերը մխիթարել, մի տան մէջ որ գեռահայկական եկեղեցի չը լինելու պատճառաւ կը պատարագէր եւ եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները կը կատարէր (151 Rumford strus) տեղացի հայ վաճառականների սժանգակութեամբ մի մատուռ կառուցեց, տպագրական տառեր եւ մամուլ պատրաստելով մատուռին կից մի սենեակում, 1864 թրուականի կիսից սկսեց «Երկրագունտի» հրատարակութիւնը: Ականատես մարդիկ վկայում են որ երբ անգղիացի երկու գրաշարները չէին կարողանում հայերէն տառերը անսխալ շարել, հայր Մահնազարեան շատ անգամ օգնում էր նորանց գործին: Իւր ժամանակին «Երկրագունտի» պէս մի համեստ հրատարակութիւն որ հետաքրքիր ու լուրջ գրուածներով լի էին նորա էջերը, արժանի է սիրալիւր ուշադրութեան. մանաւանդ որ «Երկրագունտը» հրատարակուում էր հայ գրականութեան, հայ ազգաբնակչութեան ու հայ ինտելիգենցիայից շատ հեռու որ շատ դժուար է մի պարբերականի համար այդ պայմաններին հեռու լինելը:

«Երկրագունտի» նիւթական հանգամանքները մասամբ ապահովուած էին, յուսալի էր որ առնուազն կարող էր մի հինդ-տասը տարի հրատարակուել, բայց «չիք բարիք առանց չարութեան», խմբագրի անձնական արգելք-

ները պէտք է դադարեցնէին շուտով «Երկրագործութիւն»ին. Եւրոպական հիւանդացաւ, ամսագիրը մի տարին հազիւ լրացրեց: Անգղիական թողեց հայր-խմբագիրը շտապեց հարաւ որ Ֆրանսիայում գուցէ օդի փոփոխութիւնը թիւնից կարողանայ կազդուրուել: Կարճ ժամանակ մնալով այդտեղ, անցաւ Եգիպտոս, որ տեղ եւ հանգիստեց խեղճ վարդապետին մահը: Եւրոպական վախճանուեց 1865 թուականին: Այդպիսով հայ—անգղիական «Երկրագործութիւն» մի տարի հազիւ շրջելուց դադարեցրեց իւր գործունէութիւնը: Այս «Երկրագործութիւն»ը յայտնաւ յետոյ Կ. Պոլսում 2)

Ցանկալի էր որ Մանչեստրի այժմեան առաջնորդ հայր Պարոնեանը որ նոյնպէս հմուտ է այդպիսի գործերում, շարունակէր, կամ մի նոր պարբերական հրատարակութիւն սկսէր: Երեւի նիւթական չափաւոր միջոցներ եւ այլ պայմաններ, կը նպաստեն գործին: 3).

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Երկրագործութիւն» լուրը համարներն ի միասին կազմած մի օրինակ կայ Կ. Պոլսում արժանապատիւ Յովհ. աւագ քահանայ Մկրեանի մօտ:

Մեր աղբիւրները եւ «Երկրագործութիւն»—

ա. „... Զարմանալի անշուշտ պիտի թուի Ձեզ երբ լսելու ըլլաք թէ 'ի Մանչեստր եւ ոչ մի օրինակ մը կը գտնուի „Երկրագործութիւն" էն ոչ առանձնականաց քով...

(Մի նամակ) Սուք. վ. Պարոնեան:

բ. „... 1864 թ. հանգուցեալ Կարապետ վարդապետ Եւրոպականները որ Անգղիայում գտնուող հայ վաճառականների համար Մանչեստրում մի մատուռ էր կառուցել սկսեց այստեղ „Երկրագործութիւն" հանդէսը որ երկարատեւ չեղաւ..."

„Արձագանք" 1882. № 22 Ա. Ե.

գ. „Երկրագործութիւն" լրագիր Մանչեսթրի. հրատարակիչ Կ. վ. Եւրոպականներ—միաբան Ա. Էջմիածնի... 1865 (")

„Մատեն. հայկ." Զարբ. էջ 180

դ. „... Բաղադրական դիպուածոց յաճախու-

թիւնք, հետաքննին մտաց ճարակ եւ սթափում աւելցնելով, անոնց վրայ խօսող հայկական օրագրաց եւ լրագրաց թիւն ալ շատցուցին... Այսպիսեաց դասէն են Երկրագործութիւնը..."

„Պատմ. հայ. դպր." Բ. էջ 500

- 2.) Եւրոպականների կտակի համաձայն տպարանի մամուլը, տառերը եւ այլ պարագաները տեղափոխուեց Կ. Պոլիս Նուպար—Եւրոպական վարժարանը, որտեղ „Երկրագործութիւն" նորից հրատարակուել սկսեց: Տես առանձին:
- 3.) Այժմ աւելի յաջողութիւն կունենայ ընթերցասիրութիւնը աւելի տարածուած լինելով:

79.

Փ Ը Ն Զ Ի Կ¹⁾

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1864-1864

Հրատարակում էր

Տնօրէն եւ տէր՝ Համբարձում Ալաճաճեան:

«Փունջ» շաբաթաթերթի տէր եւ տնօրէն պ. Համբարձում Ալաճաճեան՝ 1864 թուականի մէջ փորձ փորցեց որպէս «Փունջի» յաւելուած մի թերթիկ հրատարակել «Փընջիկ» անունով, որ մի քանի համար միայն հրատարակուելով հանգիստ առաւ:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները առանձնապէս «Փըն-

ջիկի մասին ոչինչ չեն լիշել. պ. Երեցեան ինչպէս եւ պ. Գափամաճեան միայն լիշել են «Փրնջիկի» անունը «Փունջ» շաբաթաթերթի հետ միամին:

ա. „Սեւ պ. Ալաճաճեանի աշխատութեամբ „Փունջ“ եւ առանձին „Փրնջիկ“... „Արձագանք“ 1882. № 22 Ա. Եր. Բ. „Փունջ“ եւ „Փնջիկ“ 1860 Հ. Ալաճաճեան: „Գափ. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 340.

80.

ԱՐԾՈՒԻԿ ՏԱՐՈՆՈՅ^{1.)}

Լ Ր Ա Տ Ա Ր

(Ամսագիր)

Տարոն (Տաճկ.) 1864-1865.
Հրատարակողում էր ամսի վերջերին:
Խմբագիր՝ Գարեգին Սրուանձաւեան.
Տպարան Վարագայ Վանքի.
Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.
Լեզուն ոճը { „... սոյն համառօտ ազգա-
րարութեամբ, կ'աղայնմ զբեզ-
ընթացողք, երկայնամիտ...“
Ուղղագրութ.

եր դարու ալիսօսիկ կրօնաւոր, հանգուցեալ բանասէր հայր Գարեգին Սրուանձաւեան, հոգեսուն սան քաջածանօթ Խրիմեան վարդապետի, վերջինիս Վարագից հեռանալուց յետոյ կամեցաւ շարունակել իւր սիրելի վարժապետի սկսած գործը՝ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւնը: Սրուանձաւեան գործի գլուխ կանգնեց 1864 թուականին, եւ «Արծ-

ուի» Վասպուրականի» անունը համեստաբար փոխադրեց «Արծուի» Տարոնոյ:

Երիտասարդ խմբագիրն այն նպատակը այն հոգին ունէր, այն իդիալին էր ձգտում, ինչ որ էր իւր մեծ վարժապետը, ազգի անդուգական Հայրիկը: Բայց դժբախտաբար Արծուի հեռանալով, նորա տեղը բռնեցին զանազան ցեղի թռչուններ, որոնք կամենում էին Արծուիկին խեղդել իւր բնի մէջ: «Արծուիկ» չը կարողացաւ հասնել այն բարձրութեանը, որին հասել եւ կանգնած սրտաւ աչքերով չորս կողմն էր նայում քաջ ու անվհատ «Արծուին»:

«Տարոնոյ Արծուիկը» կաղ 'ի կաղ առաջ գնալով հազիւ մի տարեշրջանը լրացրեց— դառն հանգամանքները ստիպեցին կապել «Արծուիկի» թեւերը անքակտելի կապերով որ այլ եւս «Հայրենասէր թեւօք» չը կարողանայ թռչել Հայաստան աշխարհի զանազան կողմերը ինչպէս իւր նախորդը:

Ահա թէ ինչ է գրում հոգեւոր Սրուանձաւեան իւր մեղրաշուրթ բերանով «Արծուիկի» վերջին տետրակում:

«Ես ալ իմ ծնողին ճակատագիրն ունիմ. «Վասպուրական Արծուին» ճանաչող «Տարոնոյ Արծուիկին» պիտի չի զարմանար, բայց մեր արգոյ բաժանորդներէն մէկ քանին հետեւեալ բողոքն ուղղած են առ մեզ. — Տարբերաց երկու մասէն, կ'ըսեն բաղկացած էր ձեր թերթիկն, վասն զի գարունը ծնաւ, ամառը թռաւ, աշունը մեռաւ, ձմեռը թաղեցաւ ըսենք ինչ ըսենք: Ի՞նչ շատ կը սիրէինք զինքն իբրեւ հայրենեաց պատմաբեր թռչնիկ, բայց դուք շարունակութիւն մը չունիք, շատոնց ի վեր չընդունելով, Արծուիկիդ թերթն՝ անոր կարօտ ենք, եւ կը փափաքինք յատենք մեզ թէ ինչ է առիթ ատոր դադարման կամ ընդհատութեան. ձեր զանցառութիւնն արդեօք թէ տեղւոյդ անյարմարութիւն. . . — կը պատասխանենք՝ Այո՛ տեղւոյն անյարմարութիւն, անկարգութիւն, բռնաւորութիւն, վանքի մասնաւոր միաբանութիւն, . . . եւ ասոնց ամե-

նուն հայր շահասիրութիւնն է առիթ որ
 զհայր Արծուիկ մատնեցին, Արծուիկի օրօրա-
 նը դարձուցին իրեն դերեզման. կապեցին
 զմամուլ, գոցեցին տպարան, փակեցին զա-
 ռաջնորդարան, ցրուեցին զվարժարան. . . » 2).
 Ահա այսպիսի ձախորդ հանգամանքներ կաշ-
 ւանդեցին «Արծուիկ»ին եւ ստիպեցին լռել
 ութ ամիս հրատարակուելուց յետոյ:

ԻՆՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Արծուիկ Տարոնոյ» եւ աղբիւրներ—
 ա. «Արծուիկ Տարոնոյ» լրատար. Տարոն 'ի
 վանս Վարազայ 1864»
 «Մատենագ. հայկակ» Զարբ. էջ 68.
 բ. «Մուշի մէջ հ. Գարեգին Սրուանձտեա-
 նը որ Խրիմեան Հայրիկի առաջագէմ աշա-
 կերտն էր, սկսեց Արծուիկ Տարոնոյ թեր-
 թը հրատարակել, բայց զանազան խո-
 չնդոտների պատճառով դադարեց տարին
 հազիւ լրացնելով. . . »
 «Արձազանք» 1882 № 22. Ա. Եր.
 գ. «. . . Բայց (Խրիմեանի) ընկերակցաց մէկը
 Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց Տա-
 րոնոյ մէջ 'ի 1864 ուրիշ համանուն թեր-
 թի մը հրատարակութեան ձեռք զարկաւ
 Արծուիկ Տարոնոյ կոչելով զայն. . . »
 «Պատմ. հայ դպրութ.» բ. էջ 489.
 դ. «. . . Արծուիկ Տարոնոյ 1863 (') Տարոն Գ.
 Սրուանձտեան.»
 «Գաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.
 Մեր միւս աղբիւրները լուռ են այս հանդիսի
 մասին: Իսկ յիշողներից պ. պ. Նրիցեան եւ
 Գափամաճեան սխալմամբ 1863 թուականին
 են վերագրել «Արծուիկ» սկզբնաւորութիւնը:
 2.) Տես. «Պատմ. հայ. դպր.» բ. էջ 490.

81.

ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ¹⁾

ՀԱՅԴԵՍ ԿԻՍԱՄԱՍԵԱՅ

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1864-1865.
 Հրատարակում էր

Խմբագիր՝ Գ. Ազնաւեան.

Սակաւ օրուայ համար լը-
 րագրութեան ասպա-
 րէզ մտաւ պ. Ազնա-
 լեանի «Լուսափայլը»,
 որ Զմիւռնիայում
 1864 թուականի վեր-
 ջերին սկսեց հրա-
 տարակուել: Մի-եր-
 կու ամիս տեւեց միայն:

ԻՆՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.) Աղբիւրներ—
 ա. «Լուսափայլ հանդէս կիսամսեայ 1864
 Զմիւռնիա. Գ. Ազնաւեան»
 «Գաս. հայ-ազգ. պատմ.» էջ 339.
 բ. Զմիւռնիայի մէջ պ. Գ. Ազնաւեանը, հան-
 դէս «Լուսափայլ» կիսամսեայ. . . »
 «Արձազանք» 1882 թ. № 22. Ա. Ե.

82.

ԱՐՄԱԻԵՆԻ¹⁾

ԼՐԱԳԻՐ ԿԻՍԱՄԱՍԵԱՅ

ՀԱՂԱՔՈՎԱԾ ՈՋԻՍՏԻՆ ԲՆՆԱՍԻՐՈՎԱԾ

Գահիրէ (Եգիպտոս) 1865—1865.
 Հրատարակում էր՝ ամսի կիսին եւ
 վերջին:
 Խմբագիր՝ Աբրահամ Մուրատեան.

ցանէ իբրեւ դաստիարակ պարզ եւ մաքուր աշխարհաբարով Հայ-Եկեղեցւոյ սկզբունքները եւ կը պաշտպանէ Նորա շահերը օտար ոտնձգութիւններէ. նուիրած է նաեւ ուրիշ շարք մը յօգուածներ լուսաւորութեան գործին եւ նա շարունակ դաստիարակութիւն կը քարոզէ ինչպէս քաղաքացւոյն՝ նոյնպէս եւ գիւղացւոյն, ինչպէս արական՝ նոյնպէս եւ իգական սեռի համար...

«Սիօնը» իւր ազնիւ սկզբունքով գրաւել էր ազգի՝ նոյնպէս եւ տիրող Օսմանեան Կառավարութեան սէրն ու համակրանքը: Հէնց այդ պատճառով է որ իւր տասներկուամեայ գոյութեան միջոցին ոչ մի դադարման կամ նկատողութեան չէ ենթարկուել, այլ ընդհակառակը երկու անգամ էլ արժանացել է քաջալերութեան:

«Սիօնի» գաղաքման գլխաւոր պատճառներն եղել են նոյն թուականներին (1877-1878) մէջ հետզհետէ ս. Աթոռին պատահած ներքին եւ արտաքին հարուածները: Մի կողմից ս. Տեղերի խնդիրը, որ այդ թուականներին վերին աստիճանի բորբոքուած էր (Ամենից նշանաւորն էր Լատինաց ս. Յակովբայ Հայոց Վանքի մէջ տարին մի անգամ պատարագելու խնդիրը, որ մինչեւ այդ ժամանակ հայ միաբանութեան կամքով ու թողտուութեամբ կը պատարագէին, մինչեւ որ 1870-ական թուականներին բարեյիշատակ Եսայի պատրիարքը կարողացաւ տեղական Կառավարութեան ձեռքով բոլորովին արգելել: Այս մասին եղած դատերու ընդարձակ նկարագիրը տես՝ «Սիօն» 1869-70 թուականների համարներում) եւ միւս կողմից ներքին ձախորդութիւնները բոլորովին ջլատեցին Վանքի զօրութիւնը եւ մինչեւ անգամ մեծ պարտքի տակ ձգեցին: Այս բոլոր անյաջողութիւնների հետ միացաւ նաեւ «Սիօնի» բաժանորդների հետզհետէ նուազելը: Վերջինիս պատճառն էլ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ անկանոն թղթատարութիւնը որ «Սիօնի» համարները կամ շատ ուշ էին հասնում կամ ճանապարհների բոլորովին կորսուում էին:

Այսպիսի յարգելի պատճառներով 1877 թվականի վերջերին «Սիօնը» գաղաքուեց:

Ցանկալի էր որ յարգույ միաբանութիւնը հոգ տանէր այժմ էլ «Սիօնի» հրատարակութիւնը շարունակելու: «Քաղաքական» մասը գուրս ձգելով, (որ չի պահանջուում մի հոգեւորականութեան ձեռքով հրատարակուող վանքական հանդիսից) ծրագիրը դարձնել՝ «Կրօնական - Ազգային-Փրական» Գոնէմեր հոգեւոր կենտրոններում, ս. Աթոռնորում՝ ս. Էջմիածնում եւ ս. Երուսաղէմում ունենանք մի-մի «կրօնական» հանդէս անարատ եւ իւր կոչման հարազատ:

ԺՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Սիօն» ամսագիրը եւ մեր աղբիւրները —

ա. «... Երուսաղէմի եւ Արմաշու ուխտերն ալ չուզեցին անտարբեր մնալ ազգային յառաջագիւծութեան համար բացուած ասպարիզին մէջ: Անոնց առաջնորդը՝ հայրենեաց բարւոյն սիրովը վառուած՝ կարգի գրին կամ բոլորովին ի նորոյ կանգնեցին տպարաններ, բազմաթիւ գրոց եւ թարգմանութեանց ձեռք զարկին հին նախնեաց՝ դեռ եւս անտիպ երկատիրութիւններ՝ ազգին ընծայեցին: Ասոնք բաւական չ'սեպելով՝ իրանց օրինակովն ու խօսքով խրախուսեցին զմիաբանսն ու «Սիօն» 1860 (՝)... ամսագիրքն երեւեցան յորոց առաջինն դեռ եւս կը շարունակուէ (1877)...

«Պատմ հայ. դպրութ.» ք. էջ 505.

բ. «Սիօն ամսագիր ազգային, բանասիրական գրագիտական, կրօնական, բարոյական, եւ ժամանակագրական, 1866-77 Երուսաղ. ի տպ. Առաքելական ուխտի Սրբոց Յակովբեանց»

«Մատեն. հայկ.» Զարբ. էջ 620.

գ. «... Վերջապէս Երուսաղէմում (ս.) Յակովբեանց հայ միաբանութիւնը սկսեց «Սիօն» ամսագրի խմբագրութիւնը եւ շարունակեց տասներկու տարի»

«Արձագանք» 1882 Ն: 22 Ա. եր.

դ. «... Այնտեղ կայ ժառանգաւորաց դպրոց տպարան եւ ճոխ մատենադարան. հրա-

տարակուսում է( ) ,Սիօնի՝ անունով թերթը...՝

„Հայոց վանքերը“ Կ. Կոստան. էջ 83.
Ե. „... Երբ 1866 թվականին Երուսաղեմի միաբանութեան ձեռքով „Սիօնի“ ամսաթերթը սկսաւ հրատարակուել, պատանի Սահակը ( ) որ այն ժամանակ 17 տարեկան էր, դարձաւ այդ թերթի արդիւնաւոր աշխատակիցներից մինը եւ 7,8 տարի շարունակ բազմաթիւ իմաստասիր յօդուածներ ու պիտանի գրուածքներ գետնեղելով նրա մէջ՝ իւր գեղեցիկ գրչով ու լեզուով գրաւեց բոլորի ուշադրութիւնը այն աստիճան որ 1874 ( ) թվականից սկսած „Սիօնի“ խմբագրութիւնը լիովին յանձնուեցաւ նրան. Հինգ ( ) տարի շարունակ այսինքն մինչեւ 1879 ( ) թիւը նա վարեց „Սիօնի“ պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը հետաքրքիր եւ իւր կոյման արժանի դարձնելով այդ թերթին ամեն հայ ընթերցողի համար...՝

„Նոր-Դար“ 1866 . № 64.

գ. „Սիօն 1866. Երուսաղեմ“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ. ք. էջ. 340.

Պ. պ. Փարսադան Տէր. Մովսիսեան, Արտիւր Լայոզ, իսպառ մոռացել են „Սիօնը“:

84.

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ^{1.)}

(Շաբաթաթերթ)

Տփիս (Ռուսաստան) 1866-1867,

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Գեորգ Տ.-Աղէքսանդրեան:

Քէորգ Տէր-Աղէքսանդրեան նպատակ ունենալով Կովկասում հայ վաճառականների գործերի համար հրատարակել մի շաբաթաթերթ, 1866 թվականի սկիզբներին պատրաստուելով «Վաճառական» անունով թերթի հրատարակութիւնն սկսեց, որով խօսատանում էր հայ առեւտրականների ֆինանսական-տնտեսական գործերին ու հաշիւներին

գիւրութիւն տալ, հրատարակելով զանազան հաշուապահական խնդիրներ, տոկոսիքներ աղուսեակ, բօրսա, եւ այլն: Պ. Տէր-Աղէքսանդրեանի շաբաթաթերթը հազիւ մի եւ կէս տարի տեւեց: Հարիւրաւոր վաճառականներ իւրեանց օգտի համար չը կարողացան մի թերթիկի նիւթական վիճակն ապահովացնել:

«Վաճառական» դադարեց 1867-ի յունիսին:

ԺԱՆՅԱՐԱՆԻ ԲԱՐՈՒՆԴ.

1.) «Վաճառական» եւ աղբիւրները—

ա. „... Իսկ պ. Գ. Տէր-Աղէքսանդրեանի խմբագրութեամբ հրատարակուեցաւ „Վաճառական“ առեւտրական թերթիկը որ մէկ ու կէս տարի շարունակուեց...՝

„Արձագանք“ 1882 № 22 Ա. Եր.

բ. „... Նոր լրագրի („Վաճառականի“) խմբագիր պ. Տէր-Աղէքսանդրեանը... Երբէք չէր, եւ չէր էլ կարող լինել խմբագիր մի այնպիսի հրատարակութեան որ կրում լինէր իր վերայ „Վաճառական“ անունը...՝

„Հայոց մամ. Ռուս.“ Յարոյ էջ 70.

85,

ԳԱՐՈՒՆ^{1.)}

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆԵՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻ-
ԱՐԵՎՈՒԹՅՈՒՆ

Տփիս (Ռուսաստ.) 1866-1866.

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին:

Հրատարակիչ՝ Ստեփաննոս աւագ քահանայ Մանդինեանց:

Ի Տպարանի Գլխաւոր Կառավարութեան Փոխարքային Կովկասում:

Դիրքը՝ (անտր) 2 ապ. թերթ. 64 էջ
14X24 հ.-մետր.

Թուղթը եւ աիւլը՝ միջակ.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկ. 6 ռուբլի.

Լեզուն ոճը } Որովհետեւ քննադատ Կոյրն ու-
նիւն է կարող զգալ իւր
Ուղղագրութ. } անձին մէջ լուսատր...

Ծրագիրը՝

ա. «... Հոգեւորական առարկայք, պատմութիւն քրիստոնէութեան եւ եկեղեցւոյ, ճառեր, քարոզներ, երեւելի սուրբ վարդապետների վարդապետութիւնք, թէ հին եւ թէ նոր հեղինակութիւնք կամ թարգմանութիւնք, թէ գրաբար եւ թէ աշխարհաբար...»

բ. «Ռոմաններ (բանաստեղծական պատմութիւնք) վիպասանութիւնք, զրոյցներ, համառոտ նկարագրութիւնք, դրամէք, (թատրոնական ձեւով շինած պատմութիւն) ոտանաւորներ, թէ հեղինակութիւնք թէ թարգմանութիւնք...»

գ. «Մատենագրական.—Անաչառ եւ անկողմնակի քննութիւն հայերէն երեւելի գրքերի եւ գրուածքների վերայ, որք են՝ դասական գրեանք, վերաբերեալ կրօնին եւ եկեղեցական արարողութեանց եւ ծէսերին, Հայոց լեզուի դպրութեան, նոյնպէս ամսագիրներին եւ լրագիրներին...»

դ. «Տնտեսական տարեգրութիւն—Ներքին կեցութիւն Հայոց. ֆէլիէտոն, երեւելի անձանց կենսագրութիւնը»:

Բովանդակութիւն 1866 թ. № 1

Գարուն ամսագիր—Ս. ա.-բ. Մանգինեանց:

Օրիորդների դաստիարակութիւն—Մ. Թաղ.

Ստորագրութիւն Թիֆլիսու—Ա. Տ. Յակովբ.

ախկին խմբագիր «Մեղու Հայաստանի», հանգուցեալ Ստեփ. աւագ քահանայ Մանգինեանցը թերթը պ. Պետրոս Սիմէոնեանին յանձնելուց երեք տարի յետոյ՝ 1866

թուականին Տիֆլիսում սկսեց հրատարակել «Գարուն» ամսագիրը, որը ծառայելու էր «ազգային լուսաւորութեան եւ դաստիարակութեան»: Հայր Մանգինեան Պետրոս վարդապետ Ղափանացու տաղերից մի տուն ընտրել էր իւր ամսագրի երեսին որպէս նշանաբան՝

Պայծառ արփին արդ բարձրացաւ
Հալման սառին ժամ է արդէն,
Կարմիր վարդին ոստ կակղեցաւ,
Ծաղկման ծառին ժամ է արդէն:

«Մեր ամսագրի անունը կոչեցինք Գարուն—գրում է հ. խմբագիրը— որ եկեղեցական, կրօնական, ուսումնական եւ բարոյական գիտութիւնների բուրաստաններից քաղելով ծաղիկներ, փունջ կապենք ամսագրիս միջոցաւ, եւ ամեն մի ամիս ընծայենք մեր սիրելի եղբարց, ինչպէս Գ(գ)արնան վարդի փունջ եւ հետզհետէ ծաղկի մեր բուրաստանը...»:

Տէր Ստեփանը շատ էր սիրում գրաբար լեզուն եւ իւր ամսագրի էջերը շատ անգամ լցնում էր գրաբար գրուածներով:

«Գրաբարն այն պատճառով ենք հրատարակում,—գրում էր նա—որ մէկ՝ որ այդ արմատական եւ մալր լեզուն պահպանուի, որ աշխարհաբարի ծնողն է եւ կեանքն. եւ երկրորդ՝ որ մեր երանելի նախնեաց հառու կտոր գրուածքները տպագրելով պահպանենք նոցա անմոռանալի յիշատակը...»

Տէր Հօր յօդուածների հետ «Գարուն» ամսագրում տպագրուում էին Մ. Թադիաթեանի, Ա. Տէր-Յակովբեանի, Յ. Յ. Աղնաւուրեանի, Յ. վ. Ալամդարեանի, Սահառնու, Գ. Ներսիսեանի եւ այլոց յօդուածները:

«Գարուն» երբեմնապէս բանակուելի մէջ էր մտնում «Հայկական Աշխարհի» հետ գրաբարի խնդրի վերաբերմամբ: Հայր Մանդինեանի ամսագրի պէս մի հրատարակութիւն ոչ թէ աւելորդ, այլ եւ պիտանի էր իւր ժամանակին. դժբախտաբար մի տարին էլ չը կարողացաւ լրացնել: Յուլիս ամսին 7-դ տետրակը վերջինն եղաւ: Ի՞նչ էր պատճառը, նիւթական միջոցներից զուրկ լինելը թէ՛ խմբագրական անձնական հանգամանքները, այդ մեզ անյայտ է մնացել:

ԺԱՆՅԱՐԱՐԱԿԵՐ

- 1.) Աղբիւրները եւ «Գարուն» ամսագիրը — ա. . . . մի կողմը թողնելով նոյնպէս Թիֆլիսի «Գարուն» «ազգային լուսաւորութեան եւ դաստիարակութեան» ամսագիրը որ մեզ արդէն լուծւած «Մեղուի» նախկին խմբագիր տէր Ստեփան. . . «Հայոց ամուլը Ռուսաստան» Յարոյ էջ 67 բ. . . . Թիֆլիսի մէջ «Մեղու Հայաստանի» նախկին խմբագիր Ս. ք. Մանդինեանը հրատարակեց «Գարուն» ամսագիրը բայց վեց (°) համար տալով դադարեց. . . «Արձագանք» 1882 № 22 Ա. եր.

գ. . . . Գարուն ամսագիրը որ հրատարակեց «Մեղուի» նախկին խմբագիր Տէր Ստեփան Մանդինեանը. . . «

«Մտքի մշակը» Խ. Մալումեան էջ 30

- 2.) Ամսագրի ծրագիրը տպագրուում էր շապիկ վերջին երեսում. իսկ բովանդակութիւնները առաջին կամ երկրորդ երեսում:

85.

ԾԻԱԾԱՆ^{1.)}

Կոստան դնուպլիս (Տաճ.) 1866-1866

Հրատարակուում էր՝
Խմբագիր՝ Տ. Չուխաճեանց:

Երրորդ անգամն է որ պ. Տիգրան Չուխաճեանը յայտնուում է «Խմբագիր». նախ «Քնար Հայկական» անունով երաժշտական թերթին էր խմբագիր, որ շուտով դադարեց, յետոյ «Օսմանեան Երաժշտութիւն» հանդիսին նոյն օրուան արժանացըրեց, այս անգամ էլ «Ծիածան» անունով մի թերթսկեց հրատարակել որ մի տարի հազիւ քարշ գալով 1866 թ. վերջերին դադարուեց:

ԺԱՆՅԱՐԱՐԱԿԵՐ

- 1.) Մեր աղբիւրները եւ «Ծիածանը» — ա. . . . նոյն (1866) տարի նմանապէս լոյս տեսաւ Կ. Պոլսում «Ծիածան» հանդէսը. . . «Արձագանք» 1882 № 22, Ա. եր. բ. «Ծիածան 1866 Կ. Պոլիս Չուխաճեան» «Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.

86.

ԾԻԼՆ ԵԻԵՐԵՅԻԸ^{1.)}

ՀԱՆԳԵՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԵՆԵՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱՌԱՐ

ԼԱԽԱՆՈՐԱԿԱՆ

(Ամսագիր)

Կոստան դնուպլիս (Տաճ.) 1866-1867.

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.
Խմբագիր՝ Մարկոս Աղաբէկեան.
Տպարան Ռուբենի Յ. Քիւրքեան.
Դիւրքը տպ. 2 թերթ 64 էջ. 16X24 Հ.-մ.

Փխիսում Հրատարակուող «Կուռնկ» ամսագրի խմբագիր պ. Մարկոս Աղաբէկեան Կոստանդնուպոլիս վերադառնալով 1866 թուականին սկսեց Հրատարակել «Ծիլն Աւարայրի» ամսագիրը որ ծրագրով, ուղղութեամբ շատ տարբեր չէր «Կուռնկ»-ից: Ազգային պատմութեան անցեալ եւ ժամանակակից շրջանում օրուայ Հարց դառած նշանաւոր խնդիրներ եւ այլ հետաքրքիր յօդուածներ, պատիւ էին բերում մեծապատիւ խմբագրին...

Ոչ իւր կամքին հաճելի, «Ծիլն Աւարայրի» առաջին տարին դարձաւ եւ վերջին տարի: 1867-ին ազգը այլ եւս չը տեսաւ «Ծիլն Աւարայրի» պատմական ամսագրին:

ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրները եւ «Ծիլն Աւարայրի» —
ա. ... պ. Մարկոս Աղաբէկեանը Պոլսոյ մէջ սկսեց «Ծիլն Աւարայրի» ամսագիրը որ մէկ ու կէս տարի շարունակուելով շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ հրատարակեց. «Արձագանք» 1882 № 22 Ա. Ե.
բ. «Ծիլն Աւարայրի 1866 թ.»
գ. «Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)
դ. «... ի Պոլ. «Ծիլն Աւար» առաջինին («Կուռնկ») ուղղութեամբ ու տպագրական օրինաց թուղթութեամբն աւելի համարձակելով (») ...»

Պատմ. Հայ. դպրութ.՝ բ էջ 502.
գ. «Ծիլն Աւարայրի Հանդէս բանասիրական եւ ազգային, խմբագրութեամբ Մարկոսի Աղաբէկեան. Կ. Պոլիս ՚ի տպարանի Ռ. Յ. Քիւրքեան, 1863 (»),
«Մատեն. Հայկակ.» Զարբ. էջ 287.
ե. «Ծիլն Աւարայրի 1866 Պոլիս Մ. Աղաբէկեան»
«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ. 339.
«Ծիլն Աւարայրի» ամսագրի բոլոր տետրակներից միասին կազմած մի օրինակ գտնուում են Սարիզամուշում պ. Կարապետ Իսահակեանի մօտ:

88.

Ա Ս Ի Ա^{1.)}

(Շաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1867-1875.
Հրատարակում էր կիրակի օրերը.
Խմբագիր՝ Մ. Փորթուգալեանց.

Երջին ժամանակներս Մարսելիայում «Արմենիա» թերթի խմբագիր, Թիւրքիայում յայտնի պ. Փորթուգալեան, Կոստանդնուպոլսում 1874 թուականին

ստանձնեց «Ասիա» լրագրի խմբագրութիւնը որը 1867 թուականից սկսուել էր պ. Գ. Բէյիզեանի ձեռքով:
Մի տարի, այլ եւս արգելուում է պարոնին այդ գործը: Պ. Մկրտիչ Փորթուգալեան ստիպուած է լինում հեռանալ Սուլթանի մայրաքաղաքից: «Ասիայի» ղեկը մնում է բոլորովին թափուր:

Փորթուգալեան թողնելով թիւքիւն անցնում է արտասահման եւ տասնեակ տարուց յետոյ, սկսում է ուրիշ թերթի հրատարակութիւնը:

ԹԵՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Ասիա» լրագիրը եւ մեր աղբիւրները.
ա. «... 1872 (') թուին Պոլսոյ մէջ լոյս տեսաւ «Ասիա» անունով թերթը»
,,Արձագանք" 1882. № 22. Ա. Եր.
բ. «Ասիա 1872 (') Պոլսոյ Գ. Ռէխեան»
,,Դաս. հայազգ. պատմ." բ. էջ 338.

89.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ 2-)

(Ամսագիր)

Վաղարշապատ (Ռուս.) 1868—1894-ևս Հրատարակուում է՝ ամսի վերջերին 3) Խմբագրութեամբ Ս. Էջմիածնի միջնակցութեան 4.)

ԻՏԱԿԱՐԱՆԻ ՍՐԵՐՈՂ ԿԱԹՈՂ. Էջմիածնի 5) Դիւրքը՝ (տետր.) 3-4 տպագրակ. թերթ. 120 էջ. 16X25. Հ.-մ.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն ընդհանուր 4 մանէթ.

Լեզուն ռուսը } «... Քրիստոնեայք, որ տեսած էք այս փորձութիւնը, Ուղղագրութ. } դուք գիտէք եւ այն. ...»

Ծրագիրը՝

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—Կաթողիկոսական կոնդակներ, քարոզներ, ճառեր, աստուածաբանական գիտութիւն, եկեղեցական—կրօնական այլ յօդուածներ, ոտանաւոր, գրուածներ, ներ-

բողներ ուղերձներ, նամակներ, ընդհանրականներ, յառաջագործութիւններ, կրօնական գրքերի մասին քննադատութիւն: ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—6) Մանր յօդուածներ, առականներ, ոտանաւորներ եւ այլ թարգմանական գրութիւններ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ—Պատմական տեսութիւններ, զանազան վանքերի, տեղերի, ճանապարհորդութիւն. լիցատակարաններ, յօդուածներ պատմական կեանքից, պատճէն նամակների եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Քննադատական յօդուածներ, առողջապահութիւն, օգերեւոյթաբանութիւն, երկրագործութիւն, տեսութիւններ դպրոցական աշխարհից, արուեստագիտութիւն վաճառականութիւն...

ԱԶԳԱՅԻՆ—Քաղաքական յօդուածներ ազգային լրագիրներից. նամակներ, կառավարչական կարգադրութիւններ, ուսումնարանական վարչութեան տեղեկագիր, հաշուեցոյց վանքական կալուածների, ներուիրատուութիւններ, լուրեր, տեղեկութիւններ...

«Պաշտօնականը» քաղաքական Սինոդի օրագրութիւնից: Ծանուցում:

Բովանդակութիւն 1890, № 9. (սեպտ.)

Կրօնական—Եղիա Մարգարէի տեսիլը (Բերսիէ).

Բանասիրակ.—Ստրկութեան վիճակը հին աշխարհում եւ քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը նորա վերայ. (շարունակ.)—Ս. Մանգինեան:

Ազգային—Վերադարձ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս 'ի Մայր Աթոռ.

—Ուսումնական վարչական յանձնաժողովի կողմից:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ. Նուիրատուութիւնը, համառօտ հաշիւ Մոզդոկի երկսեռ ուսումնարանաց հայոց, Նոր-Բայազէդ քաղաքի... —Պաշտօնականը.—քաղաքական կոնդակաց Վեհ. Հայրապետի ազգիս...

Քաղաքական յօդագրութեանց Սինոդի. ծանուցում.

Հասցեն՝ Վաղարշապատ. Էջմիածնի տպարանական ժողով:

կամ— Вагаршапатъ. Въ Эчмиадзинскій типограф. комитетъ.

կամ— Vagarchapat. (Russie) Komitet Imprimerie Etchmiadzin.

ըջանկայիշատակ Գէորգ
դ. կաթողիկոս որ
յայտնի է ազգին
Իւր շատ նշանաւոր
ազգօգուտ գործե-
րով, ինչպէս են ս.
Էջմիածնի ձեմարա-
նը, Թանգարանը,

Մատենադարանը, Հայկական ձայնագրութեան բարգաւաճումը, Բիւրականի կաթողիկոսական ամարանոցը, Հառիճու վանքական կալուածների բարեկարգութիւնները, ս. Մաշտոցի եւ այլ հին վանքերի նորոգութիւններ, բազմաթիւ կրօնական—ազգային գրքերի հրատարակութիւն եւ այլն, այդ բոլորի հետ հոգեւորս Հայրապետի օրով որ գեւ երկու տարի էր բարձրացել ս. Լուսաւորչի Գահը, յատուկ Իւր հրամանով 1868 թուականի սկզբից սկսուեց կիսապաշտօնական «Արարատ» ամսագիրը որ մինչեւ այժմ հրատարակուում է: Շատ ափսոս որ հանգուցեալ Հայրապետի մի-երկու հիմնած գործերն այժմս մեր ժամանակում կատարեալ փոփոխութեան են ենթարկուած եւ այն նպատակին չեն ծառայում ինչ որ ցանկանում էր Արժանալիշատակ Ամենայն Հայոց Հայրապետը:

«Արարատի» բարեկարգ գրութիւնն այն ժամանակ տեսնուեց, երբ գեւ հիմնադիր Հովնաթեան Գահի վերայ էր: Հոգեպէս եւ

բարոյապէս միութարուում է մարդ երբ թերթում է «Արարատի» նախնական թուականների տետրակները, բազմակողմանի գեղեցիկ նիւթեր, կրօնական-բարոյական մի ամսագրի վայել ոտանաւորներ, ճառեր, քարոզներ... «Կուռնկ» ամսագրի խմբագրական կազմակերպութեան նման էր «Արարատին» թերթի դասաւորութիւնը: Իսկ այժմ թէեւ Վանքի տպարանի զարգանալով «Արարատի» թուղթն ու տպագրութիւնն աւելի գեղեցիկ են քան առաջ, բայց ներկայ յարգոյ խմբագրութիւնը երբեմնապէս այնպիսի յօդուածներ է գետեղում ամսագրի էջերում որ ոչ միայն վայել չէ, այլ եւ անպատուաբեր է «Արարատի» էջերում տպագրուելու:

Մի ամսագիր որ ազգի սեփականութիւն է հաշուում, որ հրատարակուելով ազգային կենտրոնում՝ ս. Աթուռում, ազգի հաշուով ու միջոցներով է իւր գոյութիւնը պահում, չը պէտքէ որ մի ո եւ է կուսակցութեան գործիք դառնայ, բանակութիւնների ու վեճերի մէջ մտնի:

Լինելով Հայոց Հայրապետութեան օրգան(բերան), լինելով գրաքննչական հետաքննութիւնից ազատ, չը պէտք է իւր էջերը լցնէ անտեղի կշռամբանքներով, գործիք դառած զանազան միաբանների, կարող է աւելի լուրջ աւելի խոհեմ գործելով պարպել:

«Արարատ» այժմ տպագրուում է «Հրամանաւ Ամեն. Տ. Տեղակալի Հայրապետութեան Հայոց»:

Մինչեւ նորընտիր Մկրտիչ Հայրապետի Գահ բազմելը, որ անշուշտ պէտքէ բարեփոխէ ու բարեզարդէ ամսագրիս ներքին կազմակերպութիւնը, կը մնայ այդպէս:

«Արարատի» խմբագրութիւնը զանազան ժամանակներում վարել են քանի մի անցիւնք. վերջերքս պ. Պետրոս Սիմեոնեան, Արիս, եպիսկոպոս Դաւթեան. վերջինիս յատուկ «Արարատի» խմբագիր Հաստատեց իւր Կոնդակով հանգուցեալ Մակար Ա. Կաթողիկոսը, բայց վերջերքս «միաբան» ստորագրող մի

պարոն՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան առանց մի կանոնաւոր ընտրութեան յանձն է առել «Արարատ» խմբագրութեան պաշտօնը:

«Արարատին» սկզբնական թուականներին աշխատակցում էին՝ Աբէլ արքեպիսկ. Մխիթարեան, Վահրամ վարդ. Մանկունի, Ստեփ. վարդ. Մխիթարեան, Գրիգ. եպիսկ. Աղափիրեան, Մեսրոպ վարդ. Սմբատեան, Մկրտ. Գալֆաճեան, Կ. Տէր Սարգսեան, Մանուէլ ք. Աստուածատուրեան, Ենովք Մովսիսեան, Մեսրոպ վարդ. Գեօնջեան, օր. Սօֆիա Առաքելեան: Գաբր. քահ. Պատկանեան, Մելք. քահ. Քալանթարեան, Եղիազար արքեպիսկոպոս, Հայր. Ղուկասեան, Մ. Բագրատունի, Յով. Մուշեղեան, Ղազ. Աղայեան, Աղ. Քալանթարեան, Աղէք. Մխիթարեան, Աշոտ Ջիւանի, Փ. Վարդանեան, Աւագ-սարկ. Գ. Սուրենեան, Ստ. Մալխասեան, Գալուստ Շերմազանեան, Եղիշ. վարդ. Մեծատունեան, Ս. Հախումեան, Կոստ. Մելիք-Շահնազարեան, Կարապետ Կոստանեան, Մկրտիչ Պալեան, քահ. Սեւտ. Բաբայեան, Ստ. Ստեփանէ, Սամուէլ Գիւլգատեան, Քաջբերունի, Ա. Ք. Երիցեան, Հայկորդի, Աւետ. աւ-սարկ. Փինաջեան եւ այլք:

Վերջերքս միայն՝ Ա. Տէր-Միքէլեան, «Փ», Միաբան...

Սկզբում ինչպէս բաժանորդների ցուցակից երեւում է «Արարատ» ունեցել է բազմաթիւ աշխարհական ստորագրողներ, ոչ ուսուցիչներ այլ «կամաւոր» ստացողներ. բայց այժմ ստացողներն էլ դժգոհ են որ ստիպուած են ստանալու: Մեզ շատ է պատահած տեսնել «Արարատի» ամբողջ տարուալ տետրակները առանց թղթահատած հասարակ բանացնելու թղթի տեղ կշիռով ծախելիս:

Ինչո՞ւ թող տալ մամուլի այդ չափ ըստորանալը ժողովրդի աչքում. մանաւանդ այն պարբերականի որը ս. Էջմիածնի, Մայր Աթոռի հրատարակութիւնն է: Զանձաբեւում է ընթերցողներին այն գէպքը, որ «Արարատի» համարները շատ ուշ են ստաց-

ուում, օրինակ մայիսի համարը հազիւ դաւառացիներին է հասնում յուլիսի վերջերին, իսկ գիւղերը աւելի ուշ է հասնում:

«Արարատի» ճակատին սկզբի տարիներում տպագրուում էր մի պատկեր, որ բաւականին անյաջող էր փորագրութեան կողմից: Ներկայացնում էր Արարատները եւ Էջմիածնի ս. Կաթողիկէն: Յետոյ մինչեւ 'ի Տէր հանգուցեալ Մակար Առաջինի օրերը փոփոխուել էր կլիշէն մի քանի անգամ, աւելի գեղեցկանալով: Բայց լիշեալ Կաթողիկոսի մահից յետոյ, ամսագրի տիրող ձեռքերը գուցէ այլեւս իւրեանց ազատ զգալով եւ երկրորդական բան հաշուելով կրօնն ու եկեղեցին, այդ կլիշէն փոխեցին մի ուրիշի հետ, որը Գէորգեան ձեւարանի բաւականին անճաշակ նկարն էր ներկայացնում, մի կողմից երեւցնելով ս. Էջմիածնի Վանքի շատ փոքր տեսքը:

«Արարատը» իւր դոյութեան 26-ամեակը լրացրեց. որ ¹/₄ դար կեանքը ներկայիս հայ լրագիրների մէջ փոքր թիւ չէ: Ռուսաստանում այժմ հրատարակուող հայ լրագիրներից ամենահինն է «Արարատը»: Յուսանք որ ողջամիտ անձերի ձեռքերով «Արարատը» իւր նախնական ուղղութեան մէջ մտնելով կը լրացնէ իւր 50, եւ աւելի՝ 100-ամեակը: Վարչական մարմնի ձեռքում նիւթական միջոցներից կատարեալ ապահով է:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1 «Արարատ» ամսագրի մասին մեր աղբիւրները:—

ա.,... Արդի (1878) Հայրապետն Գէորգ Գ. փառաբեցաւ այս հանգիսին հրատարակութեամբ թէ, նոր ուսումնական ասպարէզ բանալ միաբանից, եւ թէ վրանին դրուած ուսման անսիրելութեան (') արատը սրբել: ... Նիւթոց ընտրութեան եւ ճութութեան ջանք եւ գովելի փոյթ երեւցուց մանաւանդ առաջին տարիներուն մէջ...
,,Պատմ. հայ, դպրութ." ք. էջ 502.

բ. „...Արարատը պէտք է որ իւր գոյութիւնն ունենայ. եթէ ոչ որպէս Հասարակական Հարցեր քննող, Հայ Ժողովրդին զարթեցնող, կրթող ամսագիր, այլ գոնէ որպէս Հայ եկեղեցուն վերաբերեալ զանազան տեղեկութիւններ, կարգադրութիւններ, „ակտ“ եր փոփոխութիւններ հաղորդող մասնաւոր հրատարակութիւն...“

„Հայոց մամուլը Ռուսաստան...“ էջ 69
գ. „Արարատ ամսագիր կրօնական պատմական բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց, Աշխատասիրութիւն Միաբանից ս. Էջմիածնի, Հրամանաւ Աստուածընտիր եւ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ դ-ի ընդհանրական Հայրապետի եւ Ասպետի “ի Ս. Էջմիած. 1868—1882. “

„Հայկական մատենագիտ.“ Զարբ. էջ. դ. „Բայց (1868) թիւ ունեցանք երեք նորանոր հանդէսներ՝ Էջմիածնայ միաբանութեան սկսած „Արարատ“ ամսագիրը որ մինչեւ այս օր էլ շարունակուում է...“

„Արձագանք“ 1882 .N: 22. Ա. և. ե. „... Էջմիածնում „Արարատը“ հանգուցեալ Գէորգ դ. Կաթողիկոսի հրամանով որ մինչեւ այժմ շարունակուում է...“
„Հայկական մատենագ.“ բ. էջ 153.
[„... in Etschmiadsin auf Veranlassung des verstorbenen Patriarchen Georg IV der bis heute bestehende „Ararat“ und noch andere länger...“

„Arm. Bibl.“ II. էջ 153“
զ. „...60-ական թուականների վերջերին... երեւացին նոր հրատարակութիւններ... եւ Էջմիածնում Գէորգ IV-ի օրով „Արարատ“ պաշտօնական ամսագիրը...“

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալում. էջ 30.
է. „... թող պատասխանեն մեզ լօգիական եզրակացութեամբ մեր պատուելի հարբը ս. Էջմիածնի. թէ թո՛ւ խորհուրդ ունի „Արարատ“ ամսագիրը հրատարակել Ռուսաց Հայերի մէջ մի լեզուով որ դոցա անհասկանալի է...“

„Հանդէս գրական եւ պատմ.“ Ս. Նազ. ը. „Ստացել ենք Էջմիածնում հրատարակուող „Արարատ“ ամսագրի յունուարի տետրը. Այս տարի այդ „Արարատը“ փոփոխութեան է ենթարկուել եւ արտաքուստ...“

„Նոր-Իսթ“ 1892. N: 26. (խմբ.)
թ. „Էջմիածնի „Արարատ“ ամսագ. 1868-85“

„Պատմ. Հայ մատեն“ եղ. վ. Իււր. էջ 97
Ժ. „Արարատ ամսագիր 1868 Էջմիածնի“
„Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ բ. էջ 338.

- 2.) Նախ եղել է „կրօնական պատմական բունասիրական եւ բարոյական գիտելեաց“ 2-դ եւ 3-դ տարիներում դուրս է ձգուած „գիտելեաց“ բառը. Յետոյ աւելացաւ „Ազգային“ ը.
- 3.) Ոչ կանոնաւոր.
- 4.) Ամսագրի վերայ վերջին տարիներս խմբագրի ստորագրութիւն չի երեւում.
- 5.) Նախ մեծ դիրքով էր երկսիւն. 18×27 հ.-մ.
- 6.) „Բարոյական“ բաժինը սակաւ էր նիւթերով.

90.

Ի Ր Ա Ի Ո Ւ Ն Ք^{1.)}

ԻՐԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԱԲԱՐՈՒՄԵՐԻ

Ձ մ իւ ռ ն ի ա (Տաճկաստ.) 1868-1868.

Խ մ բ ա գ ի ը՝ Սարգիս-Միրզա Վանանդեցի.

եր պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ միակ իրաւագործական թերթը եղել է «Իրաւունք» շաբաթաթերթը, որ 1868 թուականի նոյեմբերի վերջերից սկսեց հրատարակուել Իզմիրում Սարգիս Մ.

Վանանդեցու խմբագրութեամբ. Բայց որպէս մասնագիտական թերթ յաջողութիւն չունեցաւ. հէնց նոյն տարուայ հետ էլ վերջացաւ „Իրաւունքը“ չորս հինգ համար հաջիւ տալով:

ԺԱՆՍՈՒԹՈՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր «Աղբիւրները» «Իրաւունք» շաբաթաթերթը—

ա. «Իրաւունք շաբաթաթերթն սկսեց հրատարակուել. Սարգ. Միրզա 1868 . . .»

«Յիշատ. իզմիրցի ձերմակ. (ձեռ.)

բ. «Իրաւունք 1868 Ձմեռ. Ս. Միրզա»

«Իսա. հայ-ազգ. պատմ. էջ 339.

գ. «... եւ վերջապէս (1868) Ձմեռնիայի մէջ պ. Սարգիս Միրզայի խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ «Իրաւունք» անունով երաւարանական մասնագիտական թերթը . . . երկարատեւ չեղաւ . . .»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

91.

Է Ր Ի Զ Ա¹⁾

ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՄ

(Կիսամսեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1868-1869
Հրատարակուում էր ամսի 1-ին, 15-ին:
Խմբագիր՝ Խ. Գ. Թերզեան 2.)

ոստանդնուպոլսում
«Էրիզա» անունով
մի թատրոնական
հանդէս էլ ունեցել
ենք որ 1868 թուա-
կանին հրատարա-
կել սկսեց պ. Գ.
Թերզեան: Նիւթա-

կանի մասին անյաջողութիւնների հանդիպելով, կարճ միջոցում դադարուեց մի տար-

ուայ վերջերին դեռ չը հասած:

ԺԱՆՍՈՒԹՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Էրիզա» Թատր. երկշաբաթաթերթը եւ մեր աղբիւրները՝

ա. «Էրիզա 1868 Պոլիս Խ. Գ. Թերզեան»

«Իսա. հայ-ազգ. պատմ. բ. էջ 339.

բ. «Ա. Խ. Թերզեանի խմբագրութեամբ սկսուեց «Էրիզա» թատրոնական հանդէսը.»

«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Ե.

գ. «Էրիզա հանդէս կիսամսեայ»

«Մատեն. հայկ.» Զարբ. էջ 198.

դ. «(1870) օգոստոսը Թիֆլիսում անցկացրեց ժամանակ ինչ առաջ Կ. պ(Պ)ոլսում հրատարակուող «Է(Է)րիզա» օրագրի խմբագրող մեծապատիւ պ. Ստեփան Մելիքեան(»

«Հայկական Աշխարհ» 1870 № 7-8

2.) Հայր Խորէն Ստեփանէի ասելով Օրագրի խմբագրողն էր Ստեփան Մելիքեան: Այդ դէպքում չի կարող որ սխալուած լինի հ. Խորէն: Ուրեմն «Էրիզա»-ին կարճ ժամանակում եղել են խմբագիրներ՝ Թերզեան եւ Մելիքեան:

92.

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ¹⁾

ԱՐԶԱԳԱՆԻ ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԾԵԱՆ

ՀԱՆԴԻՄ ԶԱԽԵՏԱԿԱՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1883

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Գէորգ Այուլագեան.

Տպարան . . .

Լեզուէն, ոճը { «... Աւելորդ չեմք համարեր ասել որ Թշուառ գիւղացիք հարկադրուեցան նոցա . . .»

—Ազգային լուրեր, թղթակցութիւններ եւ զանազան տեղեկութիւններ. . .

—Զաւեշտական — երգիծաբանական գրու-

Թիւններ, անեկտոտներ. բառախաղ, հանելուկ եւ այլ զուարճալիք:

ուարճախօս վառվր-
ուուն երիտասարդ Գէ-
որգ էֆ. Այուլազեան,
Թիւրքահայոց մէջ 1869
թուականի սկզբից
«Մամուլ» ազգային—
զաւեշտական հանդի-

սի հրատարակութիւնն սկսեց, որ շատ նը-
ման էր «Մեղու» տասնօրեայ հանդիսին: Նը-
ման էր ասում ենք, որովհետեւ «Մամուլն»
էլ իւր սրախօսութիւնների հետ տեղաւո-
րում էր նաեւ զանազան ծաղրապատկերներ,
որոնք նկարում էր Թիւրքիայում ժամանա-
կակից յայտնի նկարիչ Տելեմաք Էնքսեր-
ճեան:

«Մամուլ» իւր անուան համեմատ բա-
ցի զաւեշտականից տալիս էր իւր ընթեր-
ցողներին նաեւ ազգային—ուսումնական
յօդուածներ, դպրոցական հարցերի եւ այլ
խնդիրների մասին տեղեկութիւններ եւ այլն:

1883 թուականին Օսմանեան երկրում
տեղական քրիստոնեաների եւ մահմե-
տականների մէջ տեղի ունեցած ընդհա-
րումների ժամանակ Կ. Պոլսում 'ի Թիւս
այլոց ձեռքակալուեցաւ եւ «Մամուլի» խմբ-
ագիր պ. Այուլազեանը, ու Տպագրակոն
տեսչութեան հրամանով թերթն էլ ենթարկ-
ուեց դադարման երկու ամիս ժամանակով:
Գործը քննուելով պ. Այուլազեան որ եւ Ազ-
գային փողովի անդամ էր՝ քաղաքական յան-
ձաւոր ճանաչուելով, Միւլի կղզին աքսոր-
ուեցաւ ց'մահ: Սակայն երեք տարին լրա-
նալու մօտ էր, 1886 թ. օգոստոսին, Վեհափ.
Սուլթանը ահապարհածափ ներեց Այուլազ-

եանին: Վերադառնալով Կ. Պոլիս, «Մամուլի»
խմբագիրը կամեցաւ շարունակել իւր հան-
դէսը բայց անյաջողութիւնների հանդիպեց:

ԺԱՆՊԱՐԻԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Մամուլ» եւ մեր աղբիւրները —
ա. ,,... 1861 (°) Թուին պ. Այուլազեանի ձեռ-
քով ,,Մամուլ" թերթը. . . .
,,Արձագանք" 1882 № 22 Ա. եր.
բ. ,,Մամուլ 1869 Գ. Այուլազեան"՝
,,Դաս. հայ-ազգ. պատ." բ. էջ 336.

93.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ¹⁾

ԱՐԱՐԱՏ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1872.
Հրատարակուում էր՝
Խմբագիր՝ Մ. Այուլազեան. . .

արոն Մատթէոս Այ-
ուլազեան 69 թը-
ուականին հիմնեց
Կոստանդնուպոլի-
սում «Արարատ»
լրագիրը, որ հրատա-
րակուում էր հայ եւ
տաճկերէն լեզուներ-

ով: Մի տարի միայն այս ձեւով հրատարակ-
ուելով, «Արարատ» սկսեց գուրս գալ «Գործա-
սէր Ընկերութեան» ծախքերով, որպէս եւ
տեւեց մինչեւ 1872 թ: Յետոյ ծրագրերը
փոխելով տեղափոխուեց Ամերիկա:

ԺԱՆՍԻՍԻՍԻՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Արարատ»—

ա. „Արարատ 1869 Պոլիս Մ. Այուստեան.“

„Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 338.

բ. „Իսկ Պոլսոյ մէջ պ. Այուստեանի խմբագրութեամբ „Արարատ“...“

„Արձագանք“ 1882 № 22 Ա. Եր.

94.

Ե Փ Ր Ա Տ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1870

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Ս. Հ. Ֆելեկեան...

եղեցիկ անուն, բայց
իւր գործունէութեամբ «Եփրատը»
մեր մամուլի պատմութեան մէջ մի
նշանակութիւն չէ
թողել: Հազիւ մի
տարի կարողացել է

ապրել Բիւզանդեան երկրում պ. Ֆելեկեանի
Հանգէսը:

ԺԱՆՍԻՍԻՍԻՆՆԵՐ.

1.) Եփրատի մասին աղբիւրներ—

ա. „Եփրատ 1869 Պոլիս Մ. Հ. Ֆելեկեան“

„Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Մ. Գ. էջ 338

բ. „Հետազայ 1869 Թուին. . . Կ Պոլսոյ մէջ

... պ. Ֆելեկեանի ձեռքով „Եփրատ“...“

„Արձագանք“ 1882 № 22 Ա. Եր.

գ. „... ասի (Պարոնեան) արդէն ծանօթ է
ժողովրդին երբեմն „Եփրատայ“ խմբագրութեամբ...“

„Արձագանք“ 1893 № 12 („Մասիս“)

Մեր այս երրորդ աղբիւրից երեւում է որ մեր
երգիծարան Հանգուցեալ Յակ. Պարոնեան, կարճ
ժամանակում վարել է „Եփրատի“ խմբագրութեան
պաշտօնը:

95.

Օ Ր Ա Գ Ի Ր^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1869

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Օգսէն Խոճասարեան...

Թիւրքիայում 60-ական թուականների Հայ
լրագրութեան բազմութեան մէջ վերջինն
է «Օրագիրը»: Օրագիրը, որ 1869 թուականին
Սեպտեմբերի 6-ից սկսեց Հրատարակել Հան-
գուցեալ Օգսէն Խոճասարեան, բայց թերթի
ոչ արժանաւորութեան Համար կարճ կեանք
ունեցաւ: Նիւթական միջոցների պակասու-
թիւնը զգալի կերպով երեւում էր «Օրագրի»
միամեայ կացութեան մէջ: Մինչեւ տարուայ
վերջերին քարշ դալով 60-ական թուական-
ների Հետ վերջացաւ:

ԺԱՆՍԻՍԻՍԻՆՆԵՐ.

1.) «Օրագիր» լրագիրը եւ մեր լրագրու-
թեան աղբիւրները.

ա. „Օրագիր“ 1862 (”) Պոլիս Օ. Խոճասարեան...“

„Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 340.

բ. „... եւ պ. Օգսէն Խոճասարեանի ձեռքով

„Օրագիր“ թերթը...“

„Արձագանք“ 1882 № 22 Ա. Ե.

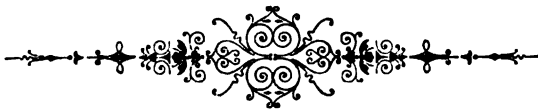
գ. „Օրագիր.

„Հայոց արդի մատեն.“ (ձեռագ.)

դ. „Օգսէն Խոճասարեան Սամաթիոյ Թաղին

երեսփոխան էր եւ ընդդիմադիր կուակցութեան ամենէն նշանաւոր ատենաբաններէն մին: Հանգուցեալը սնորէն խմբագրապետն էր „Օրագիր“ լրագրին եւ իւր գրչով այն ատեն ազդեցութիւն ունէր Հանրային կարծեաց վերայ. իր մոլութիւնն այն էր

որ ուրիշ սամաթիացիներու պէս՝ ինքն ալ Բագոսը քիչ մը շատկէկ կը պաշտէր՝ „Արաքս“ 1893 գ. Ա. էջ 93.
Այլ եւս ոչ մի աղբիւր „Օրագրի“ մասին:

Թ.
1870-1880.
(ՅԱՆՆԱՐԵԱԿ)
21 ԼՐԱԳԻՐ.

Նախընթաց շրջանի հակառակ այս տասնամեակում հայ լրագրութեան գործը թուով նուազեց քան աւելացաւ: Բայց այժմս լրագրութիւնը դարձաւ ժողովրդի, հասարակութեան կըթիչ, քաղաքի, առաջնորդող, լուսաւորող, ոչ առաջուայ նման ցաք ու ցրիւ ծրագիրներով. զանազան տեսակ մտքերի արտայայտութիւն կամ ծնունդ. (քա. ցառութիւնների մասին չէ մեր խօսքը): Քաղաքական փոփոխութիւնները, տնտեսական ու կեանքի այլ պայմանները ժողովրդին հասցրին գիտակցութեան աստիճանի:

Ներկայ ասանամեակում նշանաւոր գործողներից յիշենք՝ Հմայեակ եպիսկոպոս Գիմաքսեան, Վահան վարդապետ Բաստամեան, Զարմայր Մըսերեան, Մատթէոս Մամուրեան, Գրիգոր Արծրունի, Սքաւր Յովհաննիսեան:

96.

Յ Ո Յ Ս^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԵՐԱՅԵԱԿԱՆ ԿՐԹՆԵԱԿԱՆ ԲԵՆԵՍԻՐԵԱԿԱՆ

Արմաշու-Վանք (Նիժնի-Տաճկաստ.)
1870-1877:

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.
Հրատարակութիւն Միաբանական ուխտին որ 'ի Արմաշ.

Ի Տպարանի Վանացն Զարխափան սուրբ Աստուածածնի:

րուսադէմում ս. Յակովբեանց հայ միաբանութեան խնամքով հրատարակուած «Սիօն» ամսագրի յաջողութիւնը տեսնելով, Արմաշու Վանքի միաբանու-

թիւնն էլ 1870 թուականից սկսեց հրատարակել «Յոյս» անունով մի բարոյական հանդէս: Այն միջոցները որ ունէր «Սիօնը» թէ նիւթական եւ թէ աշխատակցող անձանց նկատմամբ, դժբախտապէս չունէր «Յոյսը»: Խմբագրութեան յոգնջան աշխատութեանց հակառակ, «Յոյսը» երկար կեանք չունեցաւ. թէեւ սկզբից յաջողութիւն տեսնուեց: Եօթնամեայ հասակը հազիւ հասցրին «Յոյսին» որ եւ բախտ չունեցաւ այլ եւս հրատարակուելու: 1876 թուականի վերջերին դադարուեց չը նայելով որ «Յոյսը» մի օգտակար եւ խնամքով խմբագրուած հանդէս էր եւ իւր ծրագրի համեմատ պարունակում էր իւր մէջ բազմաթիւ հետաքրքիր նիւթեր:

ԺԱՆՅԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐ.

1.) «Յոյս» ամսագրի մասին մեր աղբիւրները

Հրատարակողում էր ամսի վերջերին.
Խմբագիր՝ Մարկոս Աղաբէկեան.
Տպարան Ռուբենի Յ. Բիւրքեան.
Դիւրքը տպ. 2 թերթ 64 էջ. 16X24 Հ.-մ.

Փխիսում Հրատարակող «Կուռնկ» ամսագրի խմբագիր պ. Մարկոս Աղաբէկեան Կոստանդնուպոլիս վերադառնալով 1866 թուականին սկսեց Հրատարակել «Ծիւն Աւարայրի» ամսագիրը որ ծրագրով, ուղղութեամբ շատ տարբեր չէր «Կուռնկ»-ից: Ազգային պատմութեան անցեալ եւ ժամանակակից շրջանում օրուայ Հարց դառած նշանաւոր խնդիրներ եւ այլ հետաքրքիր յօդուածներ, պատիւ էին բերում մեծապատիւ խմբագրին...

Ոչ իւր կամքին հաճելի, «Ծիւն Աւարայրի» առաջին տարին դարձաւ եւ վերջին տարի: 1867-ին ազգը այլ եւս չը տեսաւ «Ծիւն Աւարայրի» պատուական ամսագրին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրները եւ «Ծիւն Աւարայրի»—
ա. «... պ. Մարկոս Աղաբէկեանը Պոլսոյ մէջ սկսեց «Ծիւն Աւարայրի» ամսագիրը որ մէկ ու կէս տարի շարունակուելով շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Հրատարակեց..»
«Արձագանք» 1882 № 22 Ա. Ե.
բ. «Ծիւն Աւարայրի 1866 թ.»
«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)
գ. «... 'ի Պոլսի «Ծիւն Աւար» առաջինին («Կուռնկ») ուղղութեամբ ու տպագրական օրինաց թույլտուութեամբն աւելի համարձակելով (')...»

«Պատմ. Հայ. դպրութ.» ք. էջ 502.
դ. «Ծիւն Աւարայրի հանդէս բանասիրական եւ ազգային, խմբագրութեամբ Մարկոսի Աղաբէկեան. Կ. Պոլիս 'ի տպարանի Ռ. Յ. Բիւրքեան, 1863 (')»,
«Մատեն. Հայկակ.» Զարբ. էջ 287.
ե. «Ծիւն Աւարայրի 1866 Պոլիս Մ. Աղաբէկեան»
«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» ք. էջ. 339.
«Ծիւն Աւարայրի» ամսագրի բոլոր տեսարանները միասին կազմած մի օրինակ գտնուում են Սարիղամուշում պ. Կարապետ Իսահակեանի մօտ:

88.

Ա Ս Ի Ա^{1.)}

(Շաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1867-1875.
Հրատարակողում էր կիրակի օրերը.
Խմբագիր՝ Մ. Փորթուգալեանց.

Երջին ժամանակներս Մարտելիայում «Արմենիա» թերթի խմբագիր, Բիւրքիայում յայտնի պ. Փորթուգալեան, Կոստանդնուպոլսում 1874 թուականին

ստանձնեց «Ասիա» լրագրի խմբագրութիւնը որը 1867 թուականից սկսուել էր պ. Գ. Րէյիզեանի ձեռքով:
Մի տարի, այլ եւս արգելուում է պարոնին այդ գործը: Պ. Մկրտիչ Փորթուգալեան ստիպուած է լինում հեռանալ Սուլթանի մայրաքաղաքից: «Ասիայի» ղեկը մնում է բոլորովին թափուր:

Փորթուգալեան թողնելով Թիւրքիան անցնում է արտասահման եւ տասնեակ տարուց յետոյ, սկսում է ուրիշ թերթի հրատարակութիւնը:

ԹԵՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Ասիա» լրագիրը եւմեր աղբիւրները.
ա. «... 1872 (») Թուին Պոլսոյ մէջ լոյս տեսաւ «Ասիա» անունով թերթը՝
,,Արձագանք՝ 1882. № 22. Ա. Եր.
բ. «Ասիա 1872 (») Պոլսի Գ. Ռէիսեան»
,,Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 338.

89.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԹԻ-
ԲԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ 2-)

(Ամսագիր)

Վ ա ղ ա ը շ ա պ ա տ (Ռուս.) 1868—1894-Լս
Հրատարակուում է՝ ամսի վերջերին 3)
Խմբագրութեամբ Ս. Էջմիածնի մի-
բանութեան 4.)
'ԻՏ պ ա ը ա Ն ի Սրբոյ Կաթող. Էջմիածնի 5)
'Ի ի ը թ ը' (տետր.) 3-4 տպագրակ. թերթ.
120 էջ. 16X25. Հ.-մ.

Թ ո լ ղ թ ը եւ տ ի պ ը՝ մաքուր.
Բ ա ժ ա Ն ո Ր զ ա գ ի Ն ը՝ տարեկան 4 մանէթ.
Լ ե զ ու Ն ո ճ ը } ... Քրիստոնեայք, որ տե-
Ու ղ ղ ա գ ը լ թ . } սած էք այս փորձութիւնը,
Ծ ը ա գ ի ը ը՝ } դուք գիտէք եւ աք. ...

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—Կաթողիկոսական կոնդակներ,
քարոզներ, ճառեր, աստուածաբանական
գիտութիւն, եկեղեցական—կրօնական այլ
յօդուածներ, ոտանաւոր, գրուածներ, ներ-

բողներ ուղերձներ, նամակներ, ընդհան-
րականներ, յառաջադրութիւններ, կրօնա-
կան գրքերի մասին քննադատութիւն:
ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ—6) Մանր յօդուածներ, առակ-
ներ, ոտանաւորներ եւ այլ թարգմանական
գրութիւններ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ—Պատմական տեսութիւններ,
զանազան վանքերի, տեղերի, ճանապար-
հորդութիւն. յիշատակարաններ, յօդուած-
ներ պատմական կեանքից, պատճէն նամակ-
ների եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Քննադատական յօդուած-
ներ, առողջապահութիւն, օգերելոյթաբա-
նութիւն, երկրագործութիւն, տեսութիւն-
ներ դպրոցական աշխարհից, արուեստագի-
տութիւն վաճառականութիւն...

ԱԶԳԱՅԻՆ—Քաղաքական յօդուածներ ազ-
գային լրագիրներից. նամակներ, կառա-
վարչական կարգադրութիւններ, ուսում-
նարանական վարչութեան տեղեկագիր,
հաշուեցոյց վանքական կալուածների, նը-
ուիրատուութիւններ, լուրեր, տեղեկու-
թիւններ...

«Պաշտօնականը» քաղաքական Սինդի-
կատութիւնից: Ծանուցումն:

Բովանդակութիւն 1890, № 9. (սեպտ.)

Կրօնական—Եղիա Մարգարէի տեսիլը (Բեր-
սիէ).

Բանասիրակ.—Ստրկութեան վիճակը Հին
աշխարհում եւ քրիստոնէութեան ազդե-
ցութիւնը նորա վերայ. (շարունակ.)—Ս.
Մանդինեան:

Ազգային—Վերադարձ Վեհափառ Հայրա-
պետի ազգիս 'ի Մայր Աթոռ.

—Ուսումնական վարչական յանձնաժողո-
վի կողմից:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ. Նուիրատուութիւնը, հա-
մառօտ հաշիւ Մոզդոկի երկսեռ ուսում-
նարանաց հայոց, Նոր-Բայազէդ քաղաքի...
—Պաշտօնականը. քաղաքական կոնդակաց
Վեհ. Հայրապետի ազգիս...

Քաղաքական յօդուածներ Սինդի. ծա-
նուցումն.

Հասցեն՝ Վաղարշապատ. Էջմիածնի տպարանական ժողով:
կամ— Вагаршapatъ. Въ Эчмиадзинскій типограф. комитетъ.
կամ— Vagarchapat. (Russie) Komitet Imprimerie Etchmiadzin.

Րջանկայիշատակ Գեորգ
դ. կաթողիկոս որ
յայտնի է ազգին
Իւր շատ նշանաւոր
ազգօրուտ գործե-
րով, ինչպէս են ս.
Էջմիածնի ձեմարա-
նը, Թանգարանը,
Մատենադարանը, Հայկական Հայնագրու-
թեան բարգաւաճումը, Բիւրականի կաթողի-
կոսական ամարանոցը, Հաւիճու վանքական
կալուածների բարեկարգութիւնները, ս. Մաշ-
տոցի եւ այլ հին վանքերի նորոգութիւն-
ներ, բազմաթիւ կրօնական—ազգային գրը-
քերի հրատարակութիւն եւ այլն, այդ բո-
լորի հետ հոգեւորս Հայրապետի օրով որ
դեռ երկու տարի էր բարձրացել ս. Լու-
սաւորչի Գահը, յատուկ Իւր հրամանով 1868
թուականի սկզբից սկսուեց կիսապաշտօնա-
կան «Արարատ» ամսագիրը որ մինչեւ այժմ
հրատարակուում է: Շատ ափսոս որ հան-
գուցեալ Հայրապետի մի-երկու հիմնած գոր-
ծերն այժմս մեր ժամանակում կատարեալ
փոփոխութեան են ենթարկուած եւ այն
նպատակին չեն ծառայում ինչ որ ցանկա-
նում էր Արթանայիշատակ Ամենայն Հայոց
Հայրապետը:

«Արարատ» բարեկարգ գրութիւնն այն
ժամանակ տեսնուեց, երբ դեռ հիմնագիր
Հովուապետը Գահի վերայ էր: Հոգեպէս եւ

բարոյապէս մխիթարուում է մարդ երբ
թերթում է «Արարատ» նախնական թուա-
կանների տետրակները, բազմակողմանի գե-
ղեցիկ նիւթեր, կրօնական-բարոյական մի
ամսագրի վայել ոտանաւորներ, ճառեր, քա-
րոգներ... «Կռունկ» ամսագրի խմբագրական
կազմակերպութեան նման էր «Արարատ» նիւ-
թերի դասաւորութիւնը: Իսկ այժմ թէեւ
Վանքի տպարանի զարգանալով «Արարա-
տ» թուղթն ու տպագրութիւնն աւելի գե-
ղեցիկ են քան առաջ, բայց ներկայ յարգոյ
խմբագրութիւնը երբեմնապէս այնպիսի յոգ-
ուածներ է գետեղում ամսագրի էջերում որ
ոչ միայն վայել չէ, այլ եւ անպատուաբեր
է «Արարատ» էջերում տպագրուելու:

Մի ամսագիր որ ազգի սեփականութիւն
է հաշուում, որ հրատարակուելով ազգային
կենտրոնում՝ ս. Աթոռում, ազգի հաշուով
ու միջոցներով է իւր գոյութիւնը պահում,
չը պէտք է որ մի ու եւ է կուսակցութեան
գործիք դառնայ, բանակուիւնների ու վէճերի
մէջ մտնի:

Լինելով Հայոց Հայրապետութեան օր-
գան(բերան), լինելով գրաքննչական հետա-
քնութիւնից ազատ, չը պէտք է իւր էջերը
լցնէ անտեղի կշռամբանքներով, գործիք
դառած զանազան միաբան-ների, կարող է-
աւելի լուրջ աւելի խոհեմ գործելով պա-
րապել:

«Արարատ» այժմ տպագրուում է «Հրա-
մանաւ Ամեն. Տ. Տեղակալի Հայրապետու-
թեան Հայոց»:

Մինչեւ նորընտիր Մկրտիչ Հայրապետի
Գահ բազմելը, որ անշուշտ պէտք է բա-
րեփոխէ ու բարեզարդէ ամսագրիս ներ-
քին կազմակերպութիւնը, կը մնայ այդպէս:

«Արարատ» խմբագրութիւնը զանազան
ժամանակներում վարել են քանի մի անցինք.
վերջերքս պ. Պետրոս Սիմէօնեան, Արիս,
եպիսկոպոս Դաւթեան, վերջինիս յատուկ «Ա-
րարատ» խմբագիր Հաստատեց իւր Կոնդա-
կով հանգուցեալ Մակար Ա. Կաթողիկոսը,
բայց վերջերքս «միաբան» ստորագրող մի

պարոն՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան առանց մի կանոնաւոր ընտրութեան յանձն է առել «Արարատի» խմբագրութեան պաշտօնը:

«Արարատին» սկզբնական թուականներին աշխատակցում էին՝ Արէլ արքեպիսկ. Մխիթարեան, Վահրամ վարդ. Մանկունի, Ստեփ. վարդ. Մխիթարեան, Գրիգ. եպիսկ. Աղափիրեան, Մեսրոպ եպիսկ. Սմբատեան, Մկրտ. Գալֆաճեան, Կ. Տէր Սարգսեան, Մանուէլ ք. Աստուածատուրեան, Ենովք Մովսիսեան, Մեսրոպ քահ. Գեօնջեանց, օր. Սօֆիա Առաքելեանց: Գաբր. քահ. Պատկանեաց, Մելք. քահ. Քալանթարեան, Եղիազար արքեպիսկոպոս, Հայր. Ղուկասեանց, Մ. Բագրատունի, Յով. Մուշեղեանց, Ղազ. Աղայեանց, Աղ. Գալանթարեանց, Աղէք. Մխիթարեանց, Աշղ-Ջիւանի, Փ. Վարդանեան, Աւագ-սարկ. Գ. Սուրէնեանց, Ստ. Մալխասեանց, Գալուստ Եերմազանեանց, Եղիշ. վարժ. Մեծատունեաց, Ս. Հախումեանց, Կոստ. Մելիք-Շահնազարեանց, Կարապետ Կոստանեանց, Մկրտիչ Պալեան, բժ. Սեւտ. Բաբայեանց, Ստ. Ստեփանէ, Սամուէլ Գիւլգատեանց, Քոջբերունի, Ա. Ք. Երիցեան, Հայկորդի, Աւետ. աւ-սարկ. Փինաջեանց եւ այլք:

Վերջերքս միայն՝ Ա. Տէր-Միքէլեանց, «Փ», Միաբան...

Սկզբում ինչպէս բաժանորդների ցուցակից երեւում է «Արարատ» ունեցել է բազմաթիւ աշխարհական ստորագրողներ, ոչ ուսուցիչներ այլ «կամաւոր» ստացողներ. բայց այժմ ստացողներն էլ դժգոհ են որ ստիպուած են ստանալու: Մեզ շատ է պատահած տեսնել «Արարատի» ամբողջ տարուայ տետրակները առանց թղթհատած հասարակ բանացնելու թղթի տեղ կշիռով ծախելիս:

Ինչո՞ւ թոյլ տալ մամուլի այդ չափ ըստորանալը ժողովրդի աչքում. մանաւանդ այն պարբերականի որը ս. Եջմիածնի, Մայր Աթոռի հրատարակութիւնն է: Չանձրացընում է ընթերցողներին այն դէպքը, որ «Արարատի» համարները շատ ուշ են ստաց-

ուում, օրինակ մայիսի համարը հազիւ գաւառացիներին է հասնում յուլիսի վերջերին, իսկ գիւղերը աւելի ուշ է հասնում:

«Արարատի» ճակատին սկզբի տարիներում տպագրուում էր մի պատկեր, որ բաւականին անյաջող էր փորագրութեան կողմից: Ներկայացնում էր Արարատները եւ Եջմիածնի ս. Կաթողիկէն: Յետոյ մինչեւ ի Տէր Հանգուցեալ Մակար Առաջինի օրերը փոփոխուել էր կլիշէն մի քանի անգամ, աւելի գեղեցկանալով: Բայց չիշեալ Կաթողիկոսի մահից յետոյ, ամսագրի տիրող ձեռքերը գուցէ այլեւս իւրեանց ազատ զգալով եւ երկրորդական բան հաշուելով կրօնն ու եկեղեցին, այդ կլիշէն փոխեցին մի ուրիշի հետ, որը Գէորգեան ձեռնարանի բաւականին անճաշակ նկարն էր ներկայացնում, մի կողմից երեւցնելով ս. Եջմիածնի Վանքի շատ փոքր տեսքը:

«Արարատը» իւր գոյութեան 26-ամեակը լրացրեց. որ ¹/₄ դար կեանքը ներկայիս հայ լրագիրների մէջ փոքր թիւ չէ: Ռուսաստանում այժմ հրատարակուող հայ լրագիրներից ամենահինն է «Արարատը»: Յուսանք որ ողջամիտ անձերի ձեռքերով «Արարատը» իւր նախնական ուղղութեան մէջ մտնելով կը լրացնէ իւր 50, եւ աւելի՝ 100-ամեակը: Վարչական մարմնի ձեռքում նիւթական միջոցներից կատարեալ ապահով է:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1 «Արարատ» ամսագրի մասին մեր աղբիւրները:—

ա.,... Արդի (1878) Հայրապետն Գէորգ Գ. փափաքեցաւ այս հանդիսին հրատարակութեամբ թէ, նոր ուսումնական ասպարէզ բանալ միաբանից, եւ թէ վրանին դրուած ուսման անսիրելութեան(“) արատը սրբել... Նիւթոց ընտրութեան եւ Հոթութեան ջանք եւ գովելի փոյթ երեւցուց մանաւանդ առաջին տարիներուն մէջ...
„Պատմ. Հայ, դպրութ.“ ք. էջ 502.

բ. „...Արարատը պէտք է որ իւր գոյութիւնն ունենայ. եթէ ոչ որպէս Հասարակական Հարցեր քննող, Հայ Ժողովրդին զարթեցնող, կրթող ամսագիր, այլ զոնէ որպէս Հայ եկեղեցուն վերաբերեալ զանազան տեղեկութիւններ, կարգադրութիւններ „ակտ“ եր փոփոխութիւններ Հաղորդող մասնաւոր Հրատարակութիւն...”

„Հայոց մամուլը Ռուսաստան.“ էջ 69
գ. „Արարատ ամսագիր կրօնական պատմական բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց, Աշխատասիրութիւն Միաբանից ս. Էջմիածնի, Հրամանաւ Աստուածորդի եւ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ դ-ի ընդհանրական Հայրապետի եւ Ասպետի “ի Ս. Էջմիած. 1868—1882.”

„Հայկակ մատենագիտ.“ Զարբ. էջ. 2.
դ. „Բայց (1868) թիւ ունեցանք երեք նորանոր Հանդէսներ՝ Էջմիածնայ միաբանութեան սկսած „Արարատ“ ամսագիրը որ մինչեւ այս օր էլ շարունակուում է...”

„Արձագանք“ 1882 .№ 22. Ա. Ն. ե. „... Էջմիածնում „Արարատ“ Հանգուցեալ Գէորգ դ. կաթողիկոսի Հրամանով որ մինչեւ այժմ շարունակուում է...”

„Հայկական մատենագ.“ բ. էջ 153.
[„... in Etschmiadsin auf Veranlassung des verstorbenen Patriarchen Georg IV der bis heute bestehende „Ararat“ und noch andere länger...”

„Arm. Bibl.“ II. էջ 153
զ. „... 60-ական թուականներ վերջերին... երեւացին նոր Հրատարակութիւններ... եւ Էջմիածնում Գէորգ IV-ի օրով „Արարատ“ պաշտօնական ամսագիրը...”

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալում. էջ 30.
է. „... Թող պատասխանեն մեզ լոգիական եզրակացութեամբ մեր պատուելի Հարբ. ս. Էջմիածնի. Թէ թէ խորհուրդ ունի „Արարատ“ ամսագիրը Հրատարակել Ռուսաց Հայերի մէջ մի լեզուով որ դոցա անհասկանալի է...”

„Հանդէս գրական եւ պատմ.“ Ս. Նազ. բ. „Ստացել ենք Էջմիածնում Հրատարակուող „Արարատ“ ամսագրի յունուարի տետրը: Այս տարի այդ „Արարատը“ փոփոխութեան է ենթարկուել եւ արտաբուստ...”

„Նոր-Դար“ 1892. № 26. (խմբ.)
Թ. „Էջմիածնի „Արարատ“ ամսագ. 1868-85”

„Պատմ. Հայ մատեն“ եղ. վ. Գուր. էջ 97
Ժ. „Արարատ ամսագիր 1868 Էջմիածնին”

- „Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.“ բ. էջ 338.
2.) Նախ եղել է „կրօնական պատմական բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց“ 2-դ եւ 3-դ տարիներում դուրս է ձգուած „գիտելեաց“ բառը: Յետոյ անւանացաւ „Ազգային“ բ.
3.) Ոչ կանոնաւոր.
4.) Ամսագրի վերայ վերջին տարիներս խմբագրի ստորագրութիւն չի երեւում.
5.) Նախ մեծ դիրքով էր երկսին. 18×27 Հ.-մ.
6.) „Բարոյական“ բաժինը սակաւ էր նիւթերով.

90.

ԻՐԱՒՈՒՆՔ^{1.)}

ԻՐԱՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԱՓԱՓՆԻՓ

Զմիւռնիա (Տաճկաստ.) 1868-1868.
Խմբագիր՝ Սարգիս-Միրզա Վանանդեցի.

եր պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ միակ իրաւասէական թերթը եղել է «Իրաւունք» շաբաթաթերթը, որ 1868 թուականի նոյեմբերի վերջերից սկսեց Հրատարակուել Իզմիրում Սարգիս Ս.

Վանանդեցու խմբագրութեամբ: Բայց որպէս մասնագիտական թերթ յաջողութիւն չունեցաւ. Հէնց նոյն տարուայ հետ էլ վերջացաւ „Իրաւունքը“ չորս հինգ Համար հաջիւ տալով:

ԹԱՆՍԻՐԻՐԻՆՆԵՐ.

1.) Մեր «Աղբիւրները» «Իրաւունք» շաբաթաթերթը—

ա. «Իրաւունք» շաբաթաթերթին սկսեց հրատարակուել Սարգ. Միրզա 1868 . . .»

«Յիշատ. իզմիրցի ձերմակ. (ձեռ.)

բ. «Իրաւունք» 1868 Ձմեռ. Ս. Միրզա՝

«Իսս. հայ-ազգ. պատմ. էջ 339.

գ. «... եւ վերջապէս (1868) Ձմեռնիայի մէջ պ. Սարգիս Միրզայի խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ «Իրաւունք» անունով իրաւաբանական մասնագիտական թերթը . . . երկարատեւ չեղաւ . . .»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե.

91.

ԷՐԻՉԱՆՆԵՐ

ԹԱՏԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՄ

(Կիսամսեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1868-1869
Հրատարակուում էր ամսի 1-ին, 15-ին,
Խմբագիր՝ Խ. Գ. Թերզեան 2.)

ոստանդնուպոլիսում
«Էրիզա» անունով
մի թատրոնական
հանդէս էլ ունեցել
ենք որ 1868 թուա-
կանին հրատարա-
կել սկսեց պ. Գ.
Թերզեան: Նիւթա-

կանի մասին անյաջողութիւնների հանդիպելով, կարճ միջոցում դադարուեց մի տար-

ուայ վերջերին դեռ չը հասած:

ԹԱՆՍԻՐԻՐԻՆՆԵՐ.

1.) «Էրիզա» Թատր. երկշաբաթաթերթը եւ մեր աղբիւրները՝

ա. «Էրիզա» 1868 Պոլիս Խ. Գ. Թերզեան՝

«Իսս. հայ-ազգ. պատմ. բ. էջ 339.

բ. «Ա. Խ. Թերզեանի խմբագրութեամբ սկսուեց «Էրիզա» թատրոնական հանդէսը.՝

«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Ե.

գ. «Էրիզա հանդէս կիսամսեայ՝

«Մատեն. հայկ.» Զարբ. էջ 198.

դ. «(1870) օգոստոսը Թիֆլիսում անցկացրեց ժամանակ ինչ առաջ Կ. պ(Պ)ոլսում հրատարակուող «Է(Է)րիզա» օրագրի խմբագրող մեծապատիւ պ. Ստեփան Մելիքեան(՝)

«Հայկական Աշխարհ» 1870 № 7-8

2.) Հայր Խորէն Ստեփանէի ասելով Օրագրի խմբագրողն էր Ստեփան Մելիքեան: Այդ դէպքում չի կարող որ սխալուած լինի Հ. Խորէն. Ուրեմն «Էրիզա»-ին կարճ ժամանակում եղել են խմբագիրներ՝ Թերզեան եւ Մելիքեան:

92.

ՄԱՍՈՒԼ

ԱՐՁԱԳԱՆԻ ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԾԵԱՆ

ՀԱՆՐԱՅԻՄ ԶԱՌԵՇՏԱԿԱՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1883

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր՝ Գէորգ Այուլագեան.

Տպարան. . .

Լեզուէն, ոճը { «... Աւելորդ չեմք համարեր ասել որ Թշուառ զիւղացիք Ուղղագրութ. հարկադրուեցան նոցա . . .»

— Աղգալին լուրեր, թղթակցութիւններ եւ զանազան տեղեկութիւններ. . .

— Զաւեշտական — երգիծաբանական գրու-

Թիւններ, անեկտոտներ, բառախաղ, հանելուկ եւ այլ զուարճալիք:

ուարճախօս վառվր-
ուուն երիտասարդ Գէ-
որգ էֆ. Այուլազեան,
Թիւրքահայոց մէջ 1869
թուականի սկզբից
«Մամուլ» ազգային—
զաւեշտական հանդի-

սի հրատարակութիւնն սկսեց, որ շատ նը-
ման էր «Մեղու» տասնօրեայ հանդիսին: Նը-
ման էր ասում ենք, որովհետեւ «Մամուլն»
էլ իւր սրախօսութիւնների հետ տեղաւո-
րում էր նաեւ զանազան ծաղրապատկերներ,
որոնք նկարում էր Թիւրքիայում ժամանա-
կակից յայտնի նկարիչ Տելեմաք Էնքսեր-
ճեան:

«Մամուլ» իւր անուան համեմատ բա-
ցի զաւեշտականից տալիս էր իւր ընթեր-
ցողներին նաեւ ազգային—ուսումնական
յօդուածներ, գալրոցական հարցերի եւ այլ
խնդիրների մասին տեղեկութիւններ եւ այլն:

1883 թուականին Օսմանեան երկրում
տեղական քրիստոնեաների եւ մահմե-
տականների մէջ տեղի ունեցած ընդհա-
րումների ժամանակ Կ. Պոլսում 'ի Թիւս
այլոց ձերբակալուեցաւ եւ «Մամուլի» խմբ-
ագիր պ. Այուլազեանը, ու Տպագրական
տեսչութեան հրամանով թերթն էլ ենթարկ-
ուեց դադարման երկու ամիս ժամանակով:
Գործը քննուելով պ. Այուլազեան որ եւ Ազ-
գային ժողովի անդամ էր՝ քաղաքական յան-
ձաւոր ճանաչուելով, Մի Խէլլի կղզին աքսոր-
ուեցաւ ց'մահ: Սակայն երեք տարին լրա-
նալու մօտ էր, 1886 թ. օգոստոսին, Վեհափ.
Սուլթանը ալիսուլաբի ճառար ներեց Այուլազ-

եանին: Վերադառնալով Կ. Պոլիս, «Մամուլի»
խմբագիրը կամեցաւ շարունակել իւր հան-
դէսը բայց անյաջողութիւնների հանդիպեց:

ԺԱՆՅԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Մամուլ» եւ մեր աղբիւրները —
ա. ,,... 1861 (°) Թուին պ. Այուլազեանի ձեռ-
քով ,,Մամուլ" Թերթը...
,,Արձագանք" 1882 № 22 Ա. եր.
բ. ,,Մամուլ 1869 Գ. Այուլազեան"
,,Դաս. հայագգ. պատ." բ. էջ 336.

93.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ¹⁾

ԱՐԱՐԱՏ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1869-1872.
Հրատարակուում էր՝
Խմբագիր՝ Մ. Այուլազեան...

արոն Մատթէոս Այ-
ուլազեան 69 թը-
ուականին հիմնեց
Կոստանդնուպոլ-
սում «Արարատ»
լրագիրը, որ հրատա-
րակուում էր հայ եւ
տաճկերէն լեզուներ-

ում: Մի տարի միայն այս ձեւով հրատարակ-
ուելով, «Արարատ» սկսեց դուրս գալ «Գործա-
սէր Ընկերութեան» ծախքերով, որպէս եւ
տեւեց մինչեւ 1872 թ: Յետոյ ծրագիրը
փոխելով տեղափոխուեց Ամերիկա:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ եւ «Արարատ»—
ա. «Արարատ 1869 Պոլիս Մ. Այուստեան»
«Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.» Բ. էջ 338.
բ. «Խսկ Պոլսոյ մէջ պ. Այուստեանի խմբագրութեամբ «Արարատ»...»
«Արձագանք» 1882 № 22 Ա. Եր.

94.

Ե Փ Ր Ա Տ^{1.)}

Վոստան դնոպոլիս (Տաճ.) 1869-1870
Հրատարակուում էր
Խմբագիր՝ Ս. Հ. Ֆելեկեան...

Եղեցիկ անուն, բայց
իւր գործունէութեամբ «Նփրատը»
մեր մամուլի պատմութեան մէջ մի
նշանակութիւն չէ
թողել: Հազիւ մի
տարի կարողացել է
ապրել Բիւզանդեան երկրում պ. Ֆելեկեանի
Հանգէսը:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) Նփրատի մասին աղբիւրներ—
ա. «Նփրատ 1869 Պոլիս Յ. Հ. Ֆելեկեան»
«Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.» Մ. Գ. էջ 338
բ. «Հետազոյ 1869 թուին...» Վ. Պոլսոյ մէջ
... պ. Ֆելեկեանի ձեռքով «Նփրատ»...»
«Արձագանք» 1882 № 22 Ա. Եր.

գ. «...ասի (Պարոնեան) արդէն ծանօթ է
Ժողովրդին երբեմն «Նփրատայ» խմբագրութեամբ...»

«Արձագանք» 1893 № 12 («Մասիս»)

Մեր այս երրորդ աղբիւրէնց երեւում է որ մեր
երգիծարան Հանգուցեալ Յակ. Պարոնեան, կարճ
ժամանակում վարել է «Նփրատի» խմբագրութեան
պաշտօնը:

95.

Օ Ր Ա Գ Ի Ր^{1.)}

Վոստան դնոպոլիս (Տաճ.) 1869-1869
Հրատարակուում էր
Խմբագիր՝ Օգսէն Խոճասարեան...

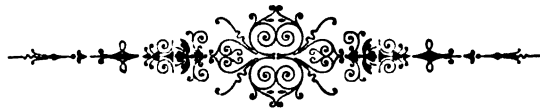
Թիւրքիայում 60-ական թուականների Հայ
լրագրութեան բազմութեան մէջ վերջինն
է «Օրագիրը»: Օրագիրը, որ 1869 թուականին
Սեպտեմբերի 6-ին սկսեց Հրատարակել Հանգուցեալ
Օգսէն Խոճասարեան, բայց թերթի
ոչ արժանաւորութեան Համար կարճ կեանք
ունեցաւ: Նիւթական միջոցների պակասութիւնը
զգալի կերպով երեւում էր «Օրագրի»
միամեայ կացութեան մէջ: Մինչեւ տարուայ
վերջերին քարշ գալով 60-ական թուականների
Հետ վերջացաւ:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Օրագիր» լրագիրը եւ մեր լրագրութեան
աղբիւրները.
ա. «Օրագիր» 1862 (") Պոլիս Օ. Խոճասարեան...»
«Իաս. Հայ-ազգ. պատմ.» Բ. էջ 340.
բ. «...եւ պ. Օգսէն Խոճասարեանի ձեռքով
«Օրագիր» թերթը...»
«Արձագանք» 1882 № 22 Ա. Ե.
գ. «Օրագիր»
«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)
դ. «Օգսէն Խոճասարեան Սամաթիոյ Թաղին

երեսփոխան էր եւ ընդդիմադիր կուակցութեան ամենէն նշանաւոր ատենաբաններէն մին։ Հանգուցեալը սինօրէն խմբագրապետն էր «Օրագիր» լրագրին եւ իւր գրչով այն ատեն ազգեցութիւն ունէր հանրային կարծեաց վերայ։ Իր մոլութիւնն այն էր

որ ուրիշ սամաթիացիներու պէս՝ ինքն ալ Բագոսը քիչ մը շատկէկ կը պաշտէր՝
 «Արաքս» 1893 զ. Ա. էջ 93.
 Այլ եւս ոչ մի աղբիւր «Օրագիր» մասին։

Թ.
1870-1880.

(ՅԱՆՆԱԲՆԱԿ)

21 Լ Բ Ա Գ Ի Բ.

Նախընթաց շրջանի հակառակ այս տասնամեակում հայ լրագրութեան գործը թուով նուազեց քան աւելացաւ: Բայց այժմս լրագրութիւնը դարձաւ ժողովրդի, հասարակութեան կրթիչ, քաղաքի, առաջնորդող, լուսաւորող, ոչ առաջուայ նման ցաք ու ցրիւ ծրագիրներով. զանազան տեսակ մտքերի արտայայտութիւն կամ ծնունդ. (բա. ցառութիւնների մասին չէ մեր խօսքը): Քաղաքական փոփոխութիւնները, տնտեսական ու կեանքի այլ պայմանները ժողովրդին հասցրին գիտակցութեան աստիճանի:

Ներկայ աստնամեակում նշանաւոր գործողներից յիշենք՝ Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեան, Վահան վարդապետ Բաստամեան, Զարմայր Մըսերեան, Մատթէոս Մամուրեան, Գրիգոր Արծրունի, Արգար Յովհաննիսեան:

96.

Յ Ո Յ Ս^{1.)}

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԵՐԱՅԵԿԸՆ ԿՐԹՆԵԿԸՆ ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԸՆ

Արմաշու-Վանք (Նիժնի-Տաճկաստ.)
1870-1877:

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.
Հրատարակութիւն Միաբանական ուխտին որ 'ի Արմաշ.

Ի Տպարանի Վանացն Զարխափան սուրբ Աստուածածնի:

րուսաղէմում ս. Յակովբեանց հայ միաբանութեան խնամքով հրատարակուած «Սիօն» ամսագրի յաջողութիւնը տեսնելով, Արմաշու Վանքի միաբանու-

թիւնն էլ 1870 թուականից սկսեց հրատարակել «Յոյս» անունով մի բարոյական հանդէս: Այն միջոցները որ ունէր «Սիօնը» թէ նիւթական եւ թէ աշխատակցող անձանց նկատմամբ, դժբախտապէս չունէր «Յոյսը»: Խմբագրութեան յոգնաջան աշխատութեանց հակառակ, «Յոյսը» երկար կեանք չունեցաւ. թէեւ սկզբից յաջողութիւն տեսնուեց: Եօթնամեայ հասակը հազիւ հասցրին «Յոյսին» որ եւ բախտ չունեցաւ այլ եւս հրատարակուելու: 1876 թուականի վերջերին գաղարուեց չը նայելով որ «Յոյսը» մի օգտակար եւ խնամքով խմբագրուած հանդէս էր եւ իւր ծրագրի համեմատ պարունակում էր իւր մէջ բազմաթիւ հետաքրքիր նիւթեր:

ԺՆՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Յոյս» ամսագրի մասին մեր աղբիւրները

ա. «... Նախ յիշենք որ 1869 թուին շարունակուող մեր պարբերական թերթերը (ն) էին՝ ...Արմաշու վանքում «Յոյս» տասնօրեայ... կամ «Յետագայ 1869 թուին Արմաշու վանքում սկիզբն առաւ «Յոյս» ամսագիրը ...

«Արձագանք», 1882. № 22. Ա. Եր.

բ. ... եւ «Յոյս» ընդհանրապէս ընտիր եւ օգտակար թերթ մը, դրամական անձկութեանց եւ ժամանակիս պարագայից համար դատուած է լուել...»

«Պատմ. հայ. դպր.» բ. էջ 505.

գ. «Յոյս» 1864 Արմաշի վանքէն»

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.

դ. «Առաջին՝ Արմաշու Զարխափան Աստուածածնի վանքը Նիկոմիդիոյ մօտ, ուր կայ միաբանութեան դպրոց, եւ տպարան. մի ժամանակ Հրատարակուեցաւ «Յոյս» անունով թերթը...»

«Հայոց վանքերը» Կ. Կոստան. էջ 83.

ե. «Յոյս» ամսագիր. բարոյական, կրօնական եւ բանասիրական Հրատարակութիւն, միաբանական ուխտէն յԱրմաշ, ի տպ. վանսցն Զարխափան սուրբ Աստուածածնի 1870 1876.»

«Մատեն. հայկակ.» Զարբ. էջ 474.

Առաջին երկու աղբիւրները՝ հայր Զարբանալեան եւ պ. Նրիցեան «Յոյս» ամսագրին Հրատարակութեան սկզբնաւորութիւնը ընդունում են 1869 թուականին որ համարեա համակարծիք են մեզ հետ իսկ պ. Գափամաճեան գրել է 1864-ին, որի սխալ լինելը չենք կարող տպացուցանել։ Նրեւէ այդ թուականին մի երկու համար Հրատարակուելու փորձ է եղել։

97.

ՀՈՐԻԶՈՆ¹⁾

(Երկօրեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1870-1871
Հրատարակուում էր երկուշաբթի,
հինգշաբթի եւ շաբաթ օրերը։
Խմբագիր՝ Գ. Էզաճեան.

Խմբագիրը՝ պ. Գ. Էզաճեան, որ երկու տարի առաջ մտածել էր Կոստանդնուպոլսում մի երկօրեայ թերթ հրատարակել, 1870 թուականից յաջողում է նորան «Հորիզոնի» լոյս ընծայելը։ Նիւթական անապահովութեան պատճառով «Հորիզոնը» մի տարեշրջանը հազիւ լրացրեց, սկսուելով 1870 թ. սկզբին եւ վերջանալով վերջին։

ԺԱՆՈՐԴԱԿԱՆՆԵՐ.

1.) «Հորիզոն» եւ աղբիւրներ—

ա. «Հորիզոն 1870 Պոլիս Գ. Մ. Էզաճեան»

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.

բ. «Հորիզոն երկօրեայ հանգէս պ. Գ. Էզաճեանի խմբագրութեամբ»

«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Եր.

98.

ԴԻՏԱԿ¹⁾

(Երեքօրեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1870-1874
Հրատարակուում էր՝
Տէր եւ տնօրէն՝ Խ. Հ. Ս. Իւթիւճեան.

60-ական թուականների հոսանքը, 70-ական թուականներին դեռ երեւում էր. նախընթաց շրջանի պէս այս տասնամեակի սկիզբներին էլ քիչ չեն ըստ Յարոյի «պաշտօնը աստղերի» թիւը որոնց լոյս տեսնելն

ու գաղարուելը կատարուել է շատ կարճ ժամանակում: Դորանցից մինը կարելի է հաշուել Կոստանդնուպոլսում 70 թուականի մարտ ամսից հայ բողոքական քարոզիչ պ. Հ. Ս. Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Դիտակ» շաբաթաթերթը: Թերթիս նպատակն էր հակառակ միսիոնարներին դիտել ազգային զանազան հարցեր, խնդիրներ ու կնճռոտ տեղեկութիւններ ու իւր յօդուածներով պարզել, մաքրել այդ ամենը: Ցաւօք սրտի մի քանի տարի միայն վճռուած էր «Դիտակի» կեանքը: 1871 թուականի յունուարից հրատարակուում էր շաբաթը երկու անգամ մանր թերթ քառածալ եւ կիրակի օրերը մեծ թերթ երկծալ: Այսպէս տեւեց մինչեւ դ. տարին՝ 1874 թ. Նիւթական այն անյաջողութիւնները որ «Դիտակի» պէս շատերին մահուան պատճառ դարձաւ, մահացրեց եւ պ. Իւթիւճեանի խեղճ թերթին:

ԺԱՆՍԻՆԻՆԻՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները եւ «Դիտակ» շաբաթաթերթը—

ա. «Դիտակ շաբաթաթերթ 1870 Պոլսի Հ. Ս. Իւթիւճեան»

«Դաս. Հայ-ազգ. պատմ.» ք. էջ 338.

բ. «Դոցա վերայ 1870 թուին աւելացաւ Պոլսում «Դիտակ» շաբաթաթերթը պ. Հ. Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ»

«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Եր.

99.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ¹⁾

ՕՐԱԳԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐԱԿԱՆ ՆԻ ԶԵՂԱԶԵՂԱՆ²⁾

(Ամենօրեայ 3)

Կոստանդնուպոլս (Տաճ.) 1870-1894-եւս
Հրատարակուում է ամեն օր, բացի կիրակի օրերից.

Տէր եւ տնօրէն՝ Յովհաննէս Շահնազար.

Խմբագրապետ՝ Արփիար Արփիարեան.

Տպարան (4)

Դիւրքը՝ 5.) (թերթ.)՝ միածալ 4 էջ 5-սիւնեան 38X54 հ.-մ.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան՝ Թիւրքիա 75 լրշ. մէճ.

— — Ռուսաստ. 10ր.

— — Եւրոպ. 25 ֆր.

Հասցէն՝ «Հայրենիք» լրագրի խմբագրութ.

Ղալաթիա Էսկի պանք Ծամանի.

Կոստանդնուպոլիս.

կամ Bureaux du Journal „Hairenik“

Calata aneien local de la Ban-

guk Imp. Ottomane.

Gonstantinople.

Լեզուն, ոճը } «Նետուած են այնպիսի գործերու մէջ որք չէ այն ցողը որուն վրայ իրենց ընածին...»

Ծրագրերը՝

ԱԶԳԱՅԻՆ—Առաջնորդող յօդուածներ ազգային ժամանակակից հարցերի վերաբերմամբ: Ազգային ժողովի, Պատրիարքարանի

պաշտօնական լուրեր, տեղեկութիւններ, պատրիարքական շրջաբերականներ, ազգային մանր լուրեր...

ԳՐԱԿԱՆ—Յօդուածներ Հայկական գրականութեան վերաբերմամբ, քննական յօդուածներ, թերթօն՝ վէպեր, պատկերներ, նամակներ, թղթակցութիւններ, լուրեր գաւառներէ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Ներքին եւ արտաքին լուրեր, պետական կարգադրութիւններ, յօդուածներ քաղաքական բնաւորութեամբ:

—Հեռագիրներ.

—Յայտարարութիւններ 6) զանազան լեզուներով:

Բովանդակութիւն՝ 7) 1893 № 104 (1 յուլիս)

—«Հայրենիքի վերաբացումը» (մի քանի խօսք)

—Ո՛վ պիտի ընէ (առաջնորդող)

—Շերամ եւ կիններու լսարանը.

—Անգղիերէն նոր օրաթերթ մը (նամակ Լոնդոնից)

—Առաջիկայ պատերազմը քանի՞ պիտի նստի

—Քաղաքական կազմութիւնը.

—Ամօթապարտը մասն Ա. (Թերթօն «Հայրենիք»)

—Օրուան Հեռագիրները՝—Բոցտամ, Պերլին, Բարիզ, Պերլին, Լոնդոն Օտեսա.

—Ազգային լուրեր— Դպրեմանքը, քաղաքական ժողով, տնտեսական խորհուրդ, Իգմիրի վարժարանները...

—Ներքին լուրեր, —Բարձր. Խտիվն ի Կ. Պոլիս. Ֆրանսիական գաղթականութիւնը, Սերպիակ. Վարժարանք ՚ի Թիւրքիա, Սէլանիկից Պոլիս Երկաթուղի, Դատարանք, Բոհլմէլի—Հիսաբի պարիսպները.

Գաւառներէն լուրեր...

—Յայտարարութիւններ (եօթն հաւ) 8.)

—«Հայրենիք» դադարման միջոցին (խմբ.)

—Ազգային լուրեր— Գանտիլլի Ս. Առաքելոց եկեղեցին, —ազգային Հիւանդանոցի եւ մատուցը, — Աղթամարի կաթողիկոսի մի կարգադրութիւն, — Իգմիրեան կտակի մըրցանակաբաշխութիւնը, — Բերայի պարտքերի Հատուցման յանձնաժողովը, — Բար-

դող վ. Պազճեանի Պոլիս գալը, — Պօղոս եպիսկոպոսի Հրաժարականը, — Սահակ վարդապ. Արճէշի վանահայր:

—Ներքին լուրեր— Բաիֆ փաշա, — Պետ. Եֆ.

Գուլումճեան—Դատական նախարարութեան մի նոր որոշումը, — Գրաւման գրեթե գործածութեան փոփոխութիւնը— Պուլկարաց Եկզարքարանին 1892-ի մի վիճակագիր, — Պատժական դատութեան մի նոր օրէնք.

—Գաւառներէն— Տիվրիկ, — Մալաթիայ, —

Արնթափ, — Կարին, — Տիարպէքեր, —

Ատանա, — Ամասիա, — Խարբերգ.

Մէհմետ աւագակը, — Տէրսիմ,

Հերքումն ստութեանց («Սապահ»)

—Յայտարարութիւններ...

այրենիքն» էլ «Մասիս»

լրագրից ոչ պակաս

փոփոխութիւնների

է ենթարկուել խմբ-

բագրական գործե-

րի մէջ: 1870 թը-

ուականին «Հայրե-

նիք» լրագրի սկիզբն

է դնում Կոստանդնուպոլսում պ. Վարդան-

եան, որպէս շաբաթական լրագիր: Եւս

չ'անցած «Հայրենիք» Հանգիստ է առնում

խմբագրի անձնական հանգամանքների շը-

նորհիւ: պ. Մելիքեան գործի գլուխ է կանգ-

կում որպէս «Տնօրէն եւ խմբագիր» «Հայրե-

նիք» լրագրի: Մ. Մելիքեանի օրով «Հայրե-

նիք» տարեցտարի սկսեց զարգանալ եւ յառա-

ջադիմել, ազատական սկզբունքներով Հա-

կառակ էր պահպանողական լրագիրներին,

մինչեւ 80-ական թուականներին էլ վիճա-

բանութեան մէջ էր «Հայրենիք» «Մասիս»,

«Արեւելքի» հետ:

Պ. Մելիքեան «Մասիս» լրագրին նայելով, ինքն էլ 1887 թուականի մարտ ամսից ըսկսեց հրատարակել որպէս յաւելում՝ «Հայրենիք» Կիրակնօրեայ լրագրի օգնական ունենալով պ. Մ. Գափամաճեանին: Մելիքեան որպէս «արտօնատէր», իսկ վերջինս «անօրէն-խմբագիր»: «Կիրակնօրեայ Հայրենիքի» դիրքն էր (տետր.) 8 էջ. քառածալ 3-սիւնեան. 26X36 հ.-մետր:

Ծրագիրն էր՝ մօտաւորապէս, Ազգային տեսութիւն, բարոյական, կենսագրական, երգիծաբանական յօդուածներ, ոտանաւորներ առածներ, գաւառական բարբառներով նամակներ 9.)

Յայտարարութիւններ. . .

«Կիրակնօրեայ Հայրենիք» իւր ընթացքը շուտով փոխելով, միացաւ «Հայրենիք» շաբաթաթերթի հետ:

Թիւրքաց տպագրական Տեսչութեան հրամանով 1889 թուականի ապրիլ ամսին «Հայրենիքը» «նպաստ» կերպով դադարման դատապարտուեցաւ: Մի թէ երկու ամիս անցած, նորից սկսեց հրատարակուել, նոյն հրատարակիչների տնօրէնութեամբ:

1890 թուականի սկզբից «Հայրենիքի» խմբագրութեան ղեկն անցնում է բոլորովին նոր մարդկանց ձեռք: Տէր եւ տնօրէն՝ Յովհաննէս Տահնազար. խմբագրապետ՝ Արփիար Արփիարեան 10.)

«Հայրենիք» իւր նոր գործողների ձեռքում գարձաւ ամենօրեայ լրագիր, հրատարակուելով շաբաթական վեց անգամ, թերթի թուահամարը նորից սկսելով: Պ. Արփիարեանի*) եւ Տահնազարի լրագիրը յաջողութեամբ սկսեց առաջ գնալ. թերթի ստորագրողները հետզհետէ աւելանում էին, լրագրի նիւթերն էլ պէտք է ասել որ արժանի էին ուշադրութեան: Բայց խմբագրութեան կողմից դէպի տիրող Իշխանութիւնը

երբեմն անսանձ յօդուածներ գրուելով, նոյն 1862 թուականի մարտ ամսին ստիպեցին դադարել: Չորս ամիս անցնելով, յուլիսի 6-ից «Հայրենիք» շարունակում է՝ իւր հրատարակութիւնը: Յարգոյ խմբագրութիւնը՝ ի միջի այլոց հետեւեալ տողերն է տեղաւորում այդ առաջին համարում՝

«... երբ «Հայրենիք» վերստին կերեւի, իւր առաջին պարտաւորութիւնն կը համարի իւր խորին երախտաւորութեան արտայայտութիւնը դնել յոռս Գահոյից Նորին Կայսերական Վեհափառութեան, որու գլխութեան եւ մարդասիրութեան ով կը դիմէ ետ չըգառնար ձեռնունայն... «Հայրենիքի» խմբագիրները եւ պաշտօնեաները կը վերսկսին իրենց գործը հաւատարիմ Ն. Կ. Վեհափառութեան օրէնքների, որ է Օսմ. Պետութեան բարգաւաճումը եւ բարօրութիւնը...»

Իւրեանց խօստման համաձայն հաւատարիմ չը կարողացան մնալ «առ յոռս Գահոյից Նորին Կայսերական Վեհափառութեան»: Հազիւ մի տարին բոլորուելու վերայ էր, երբ մի անպատշաճ վարմունքի համար «Հայրենիքին» նորից ստիպեցին դադարել այսպիսի մի հրամանագրով՝

«Հայրենիք լրագրին արտօնատէրը քանիցըս պատուէրների եւ օրէնքների դէմ հակառակ գործելու պատճառով իւր լրագիրը այս օրուանից սկսած անսլայման կերպով դադարեցրած է»

18 Զիլհէճէ 1310

10 յունիս 1893

Այգալիսով 1893 թ, յունիսի 10-ից «Հայրենիք» դադարում է: Նոյն թուականի յուլիսի 1-ից այսինքն քսան օր յետոյ, «տպագրական Տեսչութեան արտօնութեամբ» նորից սկսում է հրատարակուել որ եւ տեւում է մինչեւ այսօր:

«Հայրենիք» տպագրութեամբ էր նախ՝ Կ. Պերպերեանի տպարանում, յետոյ Ճիվէլէկեանի, իսկ վերջին տարիներում թերթի վերայ չի գրուում տպարանի անուն:

«Հայրենիք» այժմս Պոլսում յայտնի լրագիր-

*) 1893 թ. հոկտեմբերին, այս պարոնի անունը ջնջուել արուեց, «Հայրենիքի» ճակատէջ, իւրեան էլ պաշտօնից հեռացուեց:

Տես՝ «Մշակ» 1891 թ. № 1. Ծան. հեղ.

ներից մինն է, վերջին տարիներումս ներկայ կաթող. ընտրութիւնների ժամանակ ջերմ համակրում էր «Մշակ» լրագրի թեկնածու-թեան, հակառակ լինելով Կ. Պոլսի «Արեւելք», «Մասիս», «Ծաղիկ» լրագիրներին, ինչպէս եւ Կովկասի «Արձադանք» եւ «Նոր-Դար» թերթերին:

ԺԱՆՍԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Հայրենիք» եւ մեր աղբիւրները—

ա. . . . . Նրէկ տպագրական Տեսչութեան յունիս 30 թուակիր հրամանագիրը կ'արտօնէր «Հայրենիքի» վերաբացումը: Այսօրու ընէ կը վերասկսենք «Հայրենիքի», «Հայրենիք» 1893 1 յուլիս (N: 504)

բ. . . . . Ստիպան Թիւրքի յապի եւս սահման կարելի է պահանջել պ. Հայկակից (Արփ. Արփիկարեանից) որ հրապարակական ներդրութիւն խնդրելով, համբուրեց պ. Նորատուկեանի ձեռքը:

«Արձազանք» 1892 N: 85 էջ 2.

գ. «Հայրենիք» օրաթերթ քաղաքական եւ ազգային սկսեալ (ե) 1871 (') Յովհաննէս Նահապար արտօնատէր:

«Օրացոյց Ժողով-պատկեր» 1893 էջ 65

դ. «Հայրենիքի» հրատարակչները ըմբռնած են թէ իրենց պարտականութիւնը շատ աւելի մեծ է քան ուրիշ ո եւ է թերթի պարտականութիւն, վասն զի այս թերթի գինն այնքան ոչինչ է, որ նա պիտի կրնայ մտնել մեր ընկերութեան ամեն խաւերուն մէջ. . .

«Մշակ» 1891 N: 88 էջ 3

ե. «Հայրենիք» 1890 (""") Կ. Պոլիս, Արփ. Արփիկարեանից:

«Հայոց արդի մատեն» (ձեռագ.)

զ. «... Դադարեցաւ... դադարեցաւ «Հայրենիք» դադարեցաւ. . .»

«Նոր-Դար» 1889 N: 75 էջ 2.

է. . . . . Կ. Պոլսոյ «Հայրենիք» շաբաթաթերթն բարձրագոյն հրամանով դադարեցաւ. . .»

«Փունջ» 1889 ապր. 22 էջ 1

ը. «Հայրենիք» 1870 Պոլիս Ա. Մ. Մեղիքեանի»

«Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» բ. էջ 339

թ. «Հայրենիք շաբաթաթերթ քաղաքական բ. (") տարի Կ. Պ.

«Հանդ. Ամսօր» 1889 էջ 262.

ժ. «Հայրենիք-օրաթերթ քաղաքական եւ ազգային, սկսեալ 1871 (') արտօնատէր Մկրտիչ Մեղիքեան. . .»

Օրացոյց 1893 թ. Ռոստով. Բ. Տ.-Ար.

ժա. . . . . 1870 թուին աւելացան Պոլսում. . . Հայրենիք. . . պ. Վարդանեանի խմբագրութեամբ:

ժբ. «Հայրենիք գաւառական լրագիր, ազգային բանասիրական, ուսումնական եւ աւելարական. Տնօրէն եւ տէր խմբագիր Մ. Բ. Մեղիքեան. . .»

«Մատեն. հայկ.» Զարբ. էջ 792.

2.) Նախ «Հայրենիք օրագիր ազգային եւ քաղաքական»

3.) Նախ շաբաթաթերթ. յետոյ ամենօրեայ, դարձեալ շաբաթաթերթ, եւ վերջապէս ամենօրեայ որ տեւում է մինչեւ այժմ:

4.) Այժմեան «Հայրենիքի» վերայ տպարանի աւելումն չի նշանակուում:

5.) Մկրտիչ Մեղիքեանի օրով «Հայրենիք» գերբն էր (թերթ) միաժալ 3 էջ 4-սկսեան. 29X45 հ.-մետր:

6.) Յայտարարութիւններ «Հայրենիք»-ում տպագրուում են խառն, երբեմն յողուածներն մէջ:

7.) Թերթի սկզբում քաղաքականութիւնը չի տպուում:

8.) Գուցէ աւելի վճարով, յայտարարութիւններ տպագրուում էր «Հայրենիք» բ. գ. երեսներում:

9.) «Կերականօրեայ Հայրենիքում» ինչպէս եւ միւս «Հայրենիքում» պ'Մեղիքեանի օրով «գծի տակ» բանասիրական յողուածներ տպագրուում էր այնպէս՝ որ կարելի կը լինէր կտրել եւ գերբ կազմել:

10.) Թէեւ մուծ, բայց յայտնի է մեզ որ «Հայրենիքի» խմբագրութեան պաշտօնը կարճ ժամանակում վարել են՝ պ. պ. Բիւզանդ Պողոս-ճեան եւ Մ. Սարեան:

100.

ՓՈՂ ԱՌԱՌՕՏԵԱՆ^{1.)}

(Երկօրեայ.)

Կ Ե Ս Տ Ա Ն Դ Ն Ո Ա Վ Ո Ղ Ի Ս (Տաճ.) 1870-1870

Հրատարակուում էր՝
Խմբագիր՝ Յ. Պարոնեան:

զգային ջոջերի»,
«Մեծապատիւ
մուրացկանների»
եւ այլ երգիծա-
բանական քանի
մի գրքերի եւ
պարբերական հը-
րատարակութիւն-
ների հեղինակ՝
մեր միակ զա-

ւեշտախօս երգիծաբանական հանգուցեալ
Յակովբ Պարոնեան 1870 թուականին «Փող
Առաւօտեան» անունով մի զաւեշտական
հանդէս սկսեց հրատարակել Կոստանդնու-
պոլսում: 20-25 համարներ հազիւ կարողա-
ցաւ լոյս ընծայել Պարոնեան, ստորագրողո-
րի պակասութեան պատճառով նոյն տար-
ուայ մէջ դադարեցրեց:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Զը շփոթել «Փող Արեւելեան» ամենօրեայ լը-
րագրի հետ որ սկսուեց 1873 թուականի ապրիլից
խմբագրութեամբ Բարդուղ Սուրի, Գաֆաֆեան
եւ ընկ. տպարանից, որը յարգելի պատճառներով
չը մտաւ մեր գրքի մէջ:

Աղբիւրներ եւ «Փող Առաւօտեան»

ա. «Փող Առաւօտեան 1870 Պոլիս 8. Պարոն.

Դաս. հայ-ազգ. պատմ.» ք. էջ 340

բ. «Փող Առաւօտեան երկօրեայ պ. 8. Պարոն-
եանի ձեռքով»

«Արձագանք» 1882 № 22. Ա. Նը.

101.

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ^{1.)}

ՔԱՂԱՔԱՔԱՆ ԿՐԿԱՆ ՆԻ ԿԻՏՆԱԿԱՆ

(Տասնօրեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1870-1871
Հրատարակուում էր ամսի 1, 10, 30-ին
Խմբագրութեամբ Նուպար—Շահնա-
զարեան Վարժարանի Սաների...
«Դիւրքը (տետր.) ութածալ 16...

իտնական-բանասէր
հանգուցեալ Կարա-
պետ վարդապետ
Շահնազարեան
Մանչեստրում Վերկ-
րագունտ ուսում-
նական հանդէսը
ինչպէս իւր տե-

ղում լիշեցինք հրատարակում էր մինչեւ
1866 թուականը: Սորա մահուանից յե-
տոյ իւր կտակի համաձայն «Վերկրագըն-
տի» տպարանը Մանչեստրից տեղափոխ-
ուեց Կոստանդնուպոլիս, Նուպար Շահնա-
զարեան դպրոց, որ եւ այնտեղ 1870 թը-
ուականի յունուարից սկսեց հրատարակուել
«Վերկրագունտ»—քաղաքական—գրական
շաբաթաթերթը, վարժարանի յառաջագէտ
սաների խմբագրութեամբ, ի յիշատակ իւր-

եանց բարերար Հ. Շահնազարեանի 1871 թ. մայիսին երկրորդ՝ դարձաւ տասնօրեայ հանդէս:

Յաջող էին «Երկրագունտ» հանդիսի հրատարակութեան պայմանները. նիւթերը հետաքրքիր եւ գնահատելի էին սակայն վարժարանի կազմ ու հանգամանքները փոփոխուելով, «Երկրագունտ» էլ դադարուեց նոյն 1871 թուականի յուլիս 30-ին, 9 համար հրատարակուելով:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1. Աղբիւրներ եւ «Երկրագունտ»—

ա. ,, . . . 1870 թուին աւելացան Կ. Պոլսում .. ,, Երկրագունտ՝ շաբաթական, Նուպար-Շահնազարեան դպրոցի սաների ձեռքով՝ ,, Արձագանք՝ 1882. № 22 Ա. Յ.
բ. ,, . . . 'է Կ. Պոլիս ղրկուած են ամենայն սարօքն յազգային վարժարանն որ 'է Խաս-Գիւղ կոչուած արուարձանն, հաստատեալ Նուպար-Շահնազարեան անուամբ. . . .
,, Նամակ՝ մեզ ուղղեալ Սուր. վ. Պարոն.

102.

Մ Օ Դ Ա^{1.)}

րեխայամիտ անձի մտքի ծնունդ է երեւում Թիւրքիայի մայրաքաղաքում այս լրագիրը որ իւր աննշանութեամբ յայտնի չէ եղել մեր աղբիւրներին: Միայն պ. Երիցեան իւր տեսութեան մէջ յիշել է սո-

րա անունը: Անունից երեւում է որ մեզ անյայտ մարդը որ «խմբագիր» անունը կրելու պատիւն էլ չի վայելում, նպատակ է ունեցել մօգաներ, նորաձեւութիւններ տարածել, նորանոր հագուստների եւ այլ շուքութիւնների: Բարեբախտաբար իւր բընի մէջ խեղդուել է եւ երկար ժամանակ անյայտութեան մէջ մնալով, լուի անունն է հասել մեզ:

103.

Մ ՈՒ Զ Ի Կ^{1.)}

ուղիկ» կոչուած հրատարակութիւնը ըստ երեւոյթին երաժշտական հանդէս է եղել որ դարձեալ անյայտ է մնացել մեր բոլոր աղբիւրներից: Անյայտ չէ մնացել միայն մեր հմուտ բանախոյզ պ. Երիցեանից որ դարձեալ յիշել է «Մուղիկ»ին: Սա էլ Տաճկաստանի մայրաքաղաքի գործ է, «Մօգայի» պէս 70-թուականներին, բայց մի քանի համարներ հրատարակուելով, գուցէ եւ ձեռագիր, աննշան է մնացել մեր մամուլի պատմութեան մէջ:

104.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ ՈՒ Լ^{1.)}

ՀԱՆԳԻՍ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՆԻ ԳԵՂԱԳԵՂԱԿԱՆ

(Ա մ ս ա գ ի ը)

Զմիւռնիա (Տաճ.) 1871-1894-եւս.

Հրատարակուում է ամսի սկիզբներին.
Խմբագիր-Տնօրէն Մատթէոս Մամուրեան
Տպարան Մամուրեանի:

Դիրքը (տետր.) ութածալ.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն ընտրեկան 8 1/2 մէճ.

Ռուսաստան 4 ռուբ.

Օտար երկիրներ 10 ֆրանք.

Հասցէն Զմիւռնիա(Տաճկ.-Ասիա) Մատթ.

Մամուրեան:

Կամ—Smyrne (Turquie-d' Asie) Mat. Mamou-

rian.
Լեզուն ոճը { „ Այս անգամ կաթողիկոսական իրիւնք արժանաւորւող գրութիւն. { ընտրեցի կը լինի...“
Ծրագիրը՝

—Առաջնորդող յօդուածներ, ազգային հիմնական խնդիրների մասին:

Պատմական, մատենագրական, կենսագրական, բանաստեղծական, ճանապարհորդական, գիտնական, յօդուածներ, թղթակցութիւններ, լուրեր, տեղեկութիւններ: Մատենախօսութիւն տեղադրութիւն, բանասիրական, ուղեմանական յօդուածներ, վէպիկներ, պատկերներ եւ այլն: Նամակներ խմբագրութեան:

—Քաղաքական տեսութիւն, ընդարձակ տեղեկութիւն, յօդուածներ քաղաքական աշխարհից, նոր լուրեր պաշտօնական լրագիրներից քաղուած:

—Խառն լուրեր, պատասխաններ.

—Յայտարարութիւններ—զանազան լեզուներով:

միւռնիայում «Արշալոյս» Արարատեանից յետոյ, մինչեւ 70-ական թուականները մի կարգին պարբերական Հայ հրատարակութիւն չ'երեւեցաւ: Զանազան օտարոտի անուններով լրագիրներ եւ հանդէսներ ծնուում եւ շուտով վերջանում էին:

Ահա Հայ գրականութեան մէջ քաջածանօթ, Հայ գրական ասպարիզի մէջ անխոնջ աշխատաւորներից մի յարգելի անձնաւորութիւն՝ Մատ. Մամուրեանց, 1871 թուականից սկսեց «Արեւելեան Մամուլ» հանդիսի հրատարակութիւնը, որ ահա 21-դ տարին է որ հրատարակուում է յաջողութեամբ:

«Մամուլ» այսօր Թիւրքիայի Հայ լրագրութեան մէջ պատուաւոր եւ անուանի է:

Մամուրեան Հայ գրագէտ հասարակութեան յայտնի է ոչ միայն իւր գրական գործունէութեամբ, որ բացի «Արեւելեան Մամուլից» բազմաթիւ երկերի հեղինակ է եւ թարգմանիչ, այլ վարել է նա շատ ժամանակներում ազգային խոշոր պաշտօններ, ինչպէս «Մեսրոպեան Վարժարանի» տեսչութիւն, Պատրիարքարանի քարտուղարութիւն եւ այլն:

«Արեւելեան Մամուլ» որտեղ մուտք է գործել, իւր քաղաքական-գրական ընտիր յօդուածներով լիացրել է հայ ընթերցողներին եւ հետզհետէ իւր եւ իւր խմբագրի յարգանքն ու պատիւն աւելացրել:

«Արեւելեան Մամուլ» համամիտ էր հանգուցեալ Պալազարեանի հիմնած լրագրի սկզբունքներին՝ «Արշալոյսի» դաւանած գաղափարները հաճելի եւ յարգելի էին «Մամուլին»: Սիրել լոյս, յառաջագիծութիւն, ուսում, քաղաքակրթութիւն. պահպանել կրօն, եկեղեցի, մայրենի լեզու եւ սրբութիւններ՝ կարճ խօսքով այս է «Մամուլի» ուղղութիւնը:

Թիւրքիայի հայ գրողներից երեւելի անձինք մասնակցել են անցեալում եւ մասնակցում են այժմ պ. Մամուրեանի հանդէսի աշխատակցութեան:

«Արեւելեան Մամուլ» հանդէսն էլ Թիւրքիայի միւս լրագիրների պէս դադարման եւ փոփոխութիւնների ենթարկուել է: 1889 թուականի սկիզբներին դադարուեց «Մամուլ» եւ նոյն թուականի հոկտեմբերի սկզբից նորից սկսեց հրատարակուել:

«Արեւելեան Մամուլ» սկսուեց ամսաթերթ, յետոյ շաբաթաթերթ եւ վերջապէս ամսագիր որ շարունակուում է մինչեւ այժմ:

«Մամուլ» նախ տպագրուում էր «Եղբ. Տէտէեանների» տպարանում, յետոյ փոխուեցաւ սեփական տպարան:

Յաջողութիւն, յարատեւութիւն Թիւրքիայի Հայոց «Մամուլ»ին:

Թ Ե Ն Ս Թ Ա Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ի .

1.) «Արեւելեան Մամուլ» եւ մեր աղբիւրները—

ա. . . . 1871 թիւ . . . Զմիւռնիայում հրատարակուեց պ. Մատթէոս Մամուրեանի խմբագրութեամբ «Արեւելեան Մամուլ» ամսագիրը որ մինչեւ հիմա էլ շարունակուում է եւ մինչեւ այսօր Տաճկաստանի մէջ հրատարակուած գիտնական եւ բա-

նասիրական ամսագիրներից ամենաընտիրն է իւր բովանդակութեամբ:

«Արձագանք», 1882. № 22 Ա. Ն. Բ. . . . Մատթէոս Մամուրեան—Ը ն հ ա ն ու ը պատմութիւն, Ա ն գ ղ ի ա կ ա ն ն ա մ ա կ ա ն ի. Հ ա յ կ ա կ ա ն ն ա մ ա կ ա ն ի եւ այլն: Կը խմբագրէ Արեւելեան Մամուլ հանդէսն. Թարգմանած է բազմաթիւ վիպասանութիւններ . . .

«Պատմ. հայ մատենագր. Եղ. Վ. Դուր. գ. . . . Սուանդով եւ հմտութեամբ լի թերթ մ' է. «Արեւելեան Մամուլ» կոչուածը զոր է Զմիւռնիա կը հրատարակէ Մ. Մամուրեան. եւ որուն գրչի զգուշաւորութիւն եւ կարծեաց նուազ ազատականութիւն առաւել փափաքելի եւ օգտակար պիտի ընէ իր թերթին շարունակութիւնը . . .

«Պատմ. հայ. դպրութ.» Բ. էջ 504. Դ. . . . Ժամանակակից պարբերական հանդէսների մէջ երկուսը կան որոնք իրանց բովանդակութեամբ եւ ուղղութեամբ, այնքան ծանօթ են հայ հասարակութեանը, որ աւելորդ ենք համարում այդ մասին մի բան ասել մեր կողմից. Թիւրքիայում Զմիւռնիայի «Արեւելեան Մամուլ» եւ Ռուսաստանում Թիֆլիզի «Փորձ» . . .

«Փորձ» 1880 № VI-VII (էջ 213). Ե. . . . Օրինակի համար, Արեւելեան Մամուլ թղթակցին Շահնուրի լեզուն, որ գեղեցիկ է եւ պնասէր . . .

«Հոսհոսի ձեռատետրը» Բ. տպ. էջ 177. Գ. «Արեւելեան մամուլ. հանդէս» հնգետասանօրեայ ազգային բանասիրական եւ քաղաքական. խմբագրութեամբ Մ. Մամուրեանի. 1871—1881. Զմիւռնիա. 'ի տըպար. Տէտէեան եղբայր,

«Մատենագիր. հայկակ-Ջարթ.» էջ 65. է. . . . Զմիւռնիայում. հանդէս. Արեւելեան մամուլ . . .

«Հայկակ, մատենագ.» Բ. էջ 155 (In Smyrna. Die Monatsschrift: «Arewelian Mamul», (Östliche Presse)

«Arm. Bibl.» II. էջ 155 . . . Ը. «Արեւելեան Մամուլ. Հանդէս գրականական եւ քաղաքական, ամիսը մի անգամ. սկսեալ 1871. Մատ. Մամուրեան. խմբ. տնօրէն. է Զմիւռնիա . . .

«Օրացոյց Ժողով. պատկ.» 1893 էջ 66.

Նոր-Դար՝ 1889. № 169. էջ 2.
Ժ. , Զմիւռնիոյ , Արեւելեան Մամուլէն “ որոյ
խմբագիրն է մեծ Մ. Մամուրեան, յայտու-
նի է իւր լուրջ հայացքներով, փոր ձառու-
թեամբ ազգային կեանքի մէջ եւ երկար
տարիներ պատրիարքարանի քարտուղարի
պաշտօն վարելով ծանօթ հանգամանաց եւ
անձնուորութեանց . . . Մենք առանձին
նշանակութիւն ենք տալիս , Արեւելեան
Մամուլի “ խօսքերին, որովհետեւ նա
ազգային գործերի վերայ առ հասարակ
լրջութեամբ է նայում եւ առանց որ եւ է
կուսակցութեան ոգւոյ . . . “
„Մեղու Հայաստ.“ 1885. № 25.

105.

ՄՇԱԿ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՂԱՀԱՅԻՆ

L R U Q T F 2.)

Տ փ թ ի ս (Ռուսաստան) 1872-1894-եւս.
Հրատարակողու է շաբաթը երեք
անգամ՝ երեքշաբթի, հինգշաբթի եւ
շաբաթ օրերը.
Խմբագիր՝ Աղէքսանդր Քալանթար.

**Հրատարակի՝ Մ. Մելիք-Աղամալեան.
Տպարան Կովկասի կառավարչապ. գրա-
սենեակի.**

ԴՐՔԸ՝ (Թերթ.) միաժառ 4 էջ 4-սիւն-
եան 36X50 Հ.-մետր. 3.)

Թող զի՛ք եւ տիպը՝ միջակ.

Բ ա ժ ա ն ո Ր Դ ա գ ի ն ը՝ տարեկան 10 մեթ.
կէս տար. 6 ”

**Հասցեն՝ Տփլիս. «Մշակ» լրագրի խմբ-
րագրատուն:**

Тифлисъ. Редакція газеты
„Мшавъ“

445 Tiflis (Caucasie) Redaktion
du journal „Mschak“

Լեզուէն, ոճը
Ուղղագրութ.

{ «... Սակայն քանի որ այդ
չը կայ, այլ շահվում է մի-
այն չարչին, իսկ գիւղացին...»

‘Ḫ r w q t r r’

—ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ—Յօդուածներ ժամանակակից հարցերի մասին:

—ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ — Յօդուածներ
զանազան խնդիրներու վերաբերեալ, սո-

**գալին կեանքից: Ներքին լուրեր, գաւառ-
ներից եւ տեղական նամակներ:**

—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Յօդուածներ
արտասահմանեան կեանքից. քաղաքական
ընաւորուլթեամբ յօդուածներ եւ լուրեր,
արտաքին լուրեր:

— ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — Վէպեր, պատկերներ, զրոյցներ, նամակներ, ճանապարհորդական եւ այլ նկարագրութիւններ, մատենախօսութիւն:

—ՖԷԼԻԵՏՕՆ.

— ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

—ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ 6.)

— ԽԱՌՆ ԼՈՒՐԵՐ.

—ՏԵՂԵԿԱՑՈՑՑ.

—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Բովանդակութիւն 1891. № 128.

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ—ՀԱԳԱՀԱՄԻԿՆԵՐԻ ԿՐԹԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ—Գ. Ա.

Ներքին տեսուկԹիւն.—«Մշակի» ծրագիրները գաւառական քաղաքներում, — Թիւրքաց Հիւպատոսը Թիֆլիսում, — «Ա-

րեւելք» լրագիրը, — Կովկասի գծատան նախագիծը, — Թիֆլիսի առեւտրական բանկի նուէրը ռուս սովետներին, — „Тифл. Лист.“ մի լուր: — Վերին Ագուլիսից, — Շահնազարից, — Թիֆլիսից, — „Нов. Обоз.“ — մի լուր: — «Տարազ» մի լուր: Կաղզուանից, Թիֆլիսից, «Ամուսիններ», Սաֆրազեանների խաղը, Ալէքսանդրապոլից:

«Մշակ» հեռագիրներ — Պետերբուրգ, Տաշկենտ, Պետերբուրգ, Փարիզ, Բերլին, Պետերբուրգ:

Բանասիրական — Նիւթեր հասարակական կեանքի ուսումնասիրութեան համար:

նցեալ 1892 թուականի դեկտեմբերի 19-ին, կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ, 47 տարեկան հասակում, թոքերի բորբոքումից վաղճանուեցաւ յայտնի հայ

հրապարակախօս Գրիգոր Արծրունին, որ հայ հասարակութիւնը մեծ բազմութեամբ, բազմաթիւ պսակներով ու ցոյցերով, հանգուցեալի մարմինը հողին յանձնեց նոյն ամսի 27-ին:

«Մշակ» գրականական եւ քաղաքական լրագրի խմբագիր-հրատարակողն էր Գրիգոր Արծրունին, որ քսան երկար տարիներ հրատարակում էր իւր թերթը:

1870-ական թուականների սկիզբներում երբ Ռուսաստանի հայ ժողովուրդն արգէն շատից-քչից հասկացել էր մամուլի նշանակութիւնը, երբ 60-ական թուականներին «Հիւսիսափայլը», «Կռուկը», «Մեղու Հայաստանին» արգէն հարթել էին գրականու-

թեան ճանապարհի խոչնդոտները, ինչպէս եւ սորանցից առաջ անմահ Աբովեան աշխարհաբար լեզուի հիմը դրեց իւր «Վերջ Հայաստանի» պատուական աշխատութեամբ, Գրիգոր Արծրունի փիլիսոփայութեան դոքտորի տիտղոսով, Գերմանիայից վերադառնալով, 1872 թուականի սկզբից Տիֆլիսում սկսեց հրատարակել «Մշակ» լրագիրը որպէս շաբաթաթերթ:

«Մշակի» խմբագրի գործն սկսած օրից նորա մօտ հաւաքուեցին հայ գրագէտներից մի քանի դիրք ունեցող անձնաւորութիւններ, ինչպիսիք են՝ Գաբրիէլ Սունդուկեան, Ստեփաննոս Պալասանեան, Արքայ Յովհաննիսեան, Աղէքսանդր Քիշմիշեան, Գէորգ Չմշկեան, Միհրդատ Ամբրիկեան, Պօղոս Իզմայելեան, Բաֆֆի եւ այլք, որոնք թերթիս երիտասարդ խմբագրի հետ մեծ եռանդով աշխատակցում էին խմբագրական գործերում բազմաթիւ նիւթեր տալով: Մանաւանդ որ Արծրունին Գերմանական ուսում ստացած լինելով այնքան էլ հմուտ չէր հայերէն լեզուին: Ինչպէս այդ բանը խօստովանել է հանգուցեալը այն ժամանակուայ գրաքննիչ Ղայթմազեանցին (Յենսոր Կայթմազով): Վերջինիս հարցին թէ՛ «Ասացէք խնդրեմ, մի՞թէ գուշակն այնքան տիրապետում էք հայ լեզուին որ յանձն էք առել մի լրագիր հրատարակել» — Արծրունին համեստօրէն պատասխանում է, որ թէպէտ ինքը այնքան չէ տիրապետում իւր մայրենի լեզուին, բայց իւրեան շրջապատում են այնպիսի մարդիկ, որոնք արգէն յատնի են հայոց գրականութեան մէջ...

Ահա թէ ինչ է գրում հանգուցեալ Պետրեան «Մշակի» սկզբնաւորութեան եւ այլ անձանց մասնակցութեան մասին — «Արտօնութիւն առնելուն պէս տուն վաղեց Արծրունին եւ հարկւր քառասուն նամակ գրեց հրաւիրելով իւր ծանօթներին, որ հաճին «Մշակի» խմբագրութեանը մասին նպաստել իրեն: Բարեկամներն ընդունեցին այս հրաւերն եւ 1872-ին ի լոյս եկաւ «Մշակն»

որ բաժանորդներէն աւելի խմբագիրներ ունէր . . . »

Յիշեալ խմբի շնորհիւ «Մշակը» դրուեց հաստատ հիմքերի վերայ եւ առաջին տարիներում արդէն սկսեց կատարելապէս տարածուել: Մանաւանդ որ «Մշակի» սկզբնաւորութեան տարին Կովկասում ոչ մի այլ լրագիր չէր հրատարակուում: «Հայկական Աշխարհը», «Մեղուն» հանգիստ էին առել նախընթաց թուականին:

«Մշակը», ինչպէս յիշեցինք նախ հրատարակուում էր որպէս շաբաթաթերթ: 1876 թուականից դարձաւ եռօրեայ (շաբաթն երկու անգամ): 1878-ից փոխուեց ամենօրեայ (շաբաթը հինգ անգամ) 1886 թուականից դարձաւ երկօրեայ հրատարակուելով շաբաթը երեք անգամ, որպէս եւ տեւում է մինչեւ այժմ:

Սոսկ Արծրունու մասին քննութիւնը մեր ծրագրից դուրս է, մանաւանդ որ շատ տեղեր կան գրուած արդէն՝ մինչեւ անգամ առանձին գրքերով: Կրկնութիւններից հեռու մնալու համար, այսչափը կասենք միայն, որ «Մշակը» իւր ուժի չափ զարկ տուեց հայ գրականութեան զարգացման գործին, Կովկասի հայ մամուլին տուեց մի կազմակերպութիւն:

«Մշակը» որպէս ազատամիտ (liberale) ուղղութեան տէր՝ բոլորովին հակառակ էր նախ՝ «Մեղուն Հայաստանի», յետոյ «Նոր-Պար» եւ «Արձագանք» պահպանողական լրագիրներին: Ինչպէս եւ Թիւրքիայում «Արեւելք» «Մասիս» «Ծաղիկ» թերթերի հետ:

«Մշակը» իւր քսանամեայ գոյութեան միջոցին արծարծեց շատ նշանաւոր խնդիրներ ազգային կեանքից: Բայց շնորհիւ իւր հակառակորդ թերթերի նորա բաղձանքների մեծ մասը՝ ինչպէս «Կոմիտասի» խնդիրը, կոմիտասի հարցը, Եփեփյա խնդիրը եւ այլն, անբաժանելի մնացին: Լեզուի խնդիրը «Մշակում» շատ անխնամ էր թողնուած. ինչպէս հանգուցեալ խմբագիրն ասում էր թէ՛ գրելաւոր նպատակն այն չէ որ լեզուի ճշտութիւնը պահպանուի, լեզուադիտութեան կամ հայկաբանութեան կանոնների համա-

ձայն լինի. այլ այն, որ ժողովրդին հասկացնէ իւր մտքերը, իւր գաղափարները: Լաւ ծանօթ չը լինելով իւր մայրենի լեզուին, գերմանական ուսման ազդեցութեան տակ Արծրունին իւր խօսքերը համեմում էր Եւրոպական բառերով. այնպէս որ սկզբում ժողովրդին աւելի դժուարամարս էր այդ լեզուն, քան թէ գրաբարը: Ահա մի հեռագրի թարգմանութիւն, որ տպագրուած է «Մշակի» մէջ՝

«Բէյնալ պատերազմական մինիստրին պախարակեց որ խիստ մեծ ուրաներ չը գործադրեց սենատորի մ' դէմ որ լէքիդիական ցուցմունքներ առաւ: Կապինետը կամենում է գէմի-ծիօնէ տալ: Բիւզժէի սօմաները ընդունուած են սենատից, եպիսկոպոսների կրետի-տը մերժեց եւ ժողովի սէսիան փակուած է յայտնում: Բիւլլէտէնը կը ծանուցանէ թէ Կայսերուհին պլեվրիտ ունի . . . » 9.)

Առաջին տարում «Մշակի» բաժանորդների թիւը հասաւ 500-ի: Բ.—գ. տարիներում բարձրացաւ մինչեւ 700-ի: Հետեւեալ տարիներում մերթ իջնում, մերթ բարձրանում էր: Բարձրանալիս 800-ից չէր անցնում: Վերջին տարիներում միայն «Մշակի» ստորագրողները 1000-ից անցկացան:

«Մշակը» մինչեւ 1884 թուականը կանոնաւորապէս հրատարակուեցաւ: 1884 թուականին Արծրունու անձնական հանգամանքների պատճառով «Մշակի» հրատարակութիւնը դադարուեցաւ: Խմբագրի հօր պարտքերի տեղ վաճառուեց Արծրունու մեծ քարուանսարայը, թատրոնը, տունը, որի մէջ էր եւ «Մշակի» խմբագրատունը: Գրիգոր Արծրունին այդ գրութեան մէջ գրում է՝

«... Այժմ խառն գրութեան մէջ, երբ դեռ չը դիտեմ ինչ միջոցներով ինքս պէտք է ապրեմ. որտեղ կը լինի «Մշակի» խմբագրատունը, որտեղ կը լինի բնակարանս, ստիպուած եմ առ ժամանակ գոնէ երկու ամսով դադարեցնել «Մշակի» հրատարակութիւնը . . . »

Թողնելով «Մշակը», խմբագիրը իւր

**Բանասիրական — Նիւթեր Հասարակական
Կեանքի Ուսումնասիրութեան Համար:**

նցեալ 1892 թուականի
դեկտեմբերի 19-ին,
կարճատեւ հիւան-
դութիւնից յետոյ,
47 տարեկան հա-
սակում, թոքերի բոր-
բոքումից վաղճան-
ուեցաւ յայտնի հայ
հրապարակախօս Գրիգոր Արծրունին, որ հայ
հասարակութիւնը մեծ բազմութեամբ, բազ-
մաթիւ պսակներով ու ցոյցերով, հանգուցեա-
լի մարմինը հողին յանձնեց նորոյ ամսի 27-ին:

«Մշակ» դրականական եւ քաղաքական
լրագրի խմբագիր-հրատարակողն էր Գրիգոր
Արծրունին, որ քսան երկար տարիներ հը-
րատարակում էր իւր թերթը:

1870-ական թուականներին սկիզբներում՝ երբ Ռուսաստանի հայ ժողովուրդին արգէն շատից-քից հասկացել էր մամուլի նշանակութիւնը, երբ 60-ական թուականներին «Հիւսիսափայլը», «Կռռնկը», «Մեղու Հայաստանին» արգէն հարթել էին գրականու-

Թեան ճանապարհի խոչնդոտները, ինչպէս եւ սորանցից առաջ անմահ Աբովեան աշխարհաբար լեզուի հիմը դրեց իւր «Վերք Հայաստանի» պատուական աշխատութեամբ, Գրիգոր Արծրունի փիլիսոփայութեան դոքտորի տիտղոսով, Գերմանիայից վերադառնալով, 1872 թուականի սկզբից Տիֆլիսում սկսեց հրատարակել «Մշակ» լրագիրը որպէս շաբաթաթերթ:

«Մշակի» խմբագրի գործն սկսած օրից նորա մօտ հաւաքուեցին հայ գրագէտներից մի քանի դիրք ունեցող անձնաւորութիւններ, ինչպիսիք են՝ Գաբրիէլ Սունդուկեան, Ստեփաննոս Պալասանեան, Աբգար Յովհաննիսեան, Աղէքսանդր Քիշմիշեանց, Գէորգ Չմշկեանց, Միհրդատ Ամերիկեանց, Պօղոս Իզմայելեան, Բաֆֆի եւ այլք, որոնք թերթիս երիտասարդ խմբագրի հետ մեծ եռանդով աշխատակցում էին խմբագրական գործերում բազմատեսակ նիւթեր տալով։ Մասնաւանդ որ Արծրունին Գերմանական ուսում ստացած լինելով այնքան էլ հմուտ չէր հայերէն լեզուին։ Ինչպէս այդ բոնք խօստովանել է հանգուցեալը այն ժամանակուայ դրաքննիչ Ղայթմազեանցին (Յենսոր Կայթմազով)։ Վերջինիս հարցին թէ՛ «Ասացէք խնդրեմ, մի՞թէ գուր այնքան տիրապետում էք հայ լեզուին որ յանձն էք առել մի լրագիր հրատարակել»—Արծրունին համեստօրէն պատասխանում է, որ թէպէտ ինքը այնքան չէ տիրապետում իւր մայրենի լեզուին, բայց իւրեան շրջապատում են այնպիսի մարդիկ, որոնք արդէն յատնի են հայոց գրականութեան մէջ . . .

Ահա թե ինչ է գրում Հանգուցեալ Պա-
րոնեան «Մշակի» սկզբնաւորութեան եւ այլ
անձանց մասնաւորութեան մասին»--«Արտօնու-
թիւն առնելուն պէս տուն վազեց Արծրու-
նին եւ հարիւր քառասուն նամակ գրեց
հրաւիրելով իւր ծանօթներին, որ հաճին
«Մշակի» խմբագրութեանը մասին նպաստել
իրեն: Բարեկամներն ընդունեցին այս հր-
րաւէրն եւ 1872-ին 'ի յոյս եկաւ «Մշակն»

որ բաժանորդներէն աւելի խմբագիրներ ունէր . . . »

Յիշեալ խմբի շնորհիւ «Մշակը» դրուեց Հաստատ հիմքերի վերայ եւ առաջին տարիներում արդէն սկսեց կատարելապէս տարածուել: Մանաւանդ որ «Մշակի» սկզբնաւորութեան տարին Կովկասում ոչ մի այլ լրագիր չէր հրատարակուում: «Հայկական Աշխարհը», «Մեղուն» հանգիստ էին առել նախընթաց թուականին:

«Մշակը», ինչպէս յիշեցինք նախ հրատարակուում էր որպէս շաբաթաթերթ: 1876 թուականից դարձաւ եւօրեայ (շաբաթն երկու անգամ): 1878-ից փոխուեց ամենօրեայ (շաբաթը հինգ անգամ) 1886 թուականից դարձաւ երկօրեայ հրատարակուելով շաբաթը երեք անգամ, որպէս եւ տեւում է մինչեւ այժմ:

Սոսկ Արծրունու մասին քննութիւնը մեր ծրագրից դուրս է, մանաւանդ որ շատ տեղեր կան գրուած արդէն մինչեւ անգամ առանձին գրքերով: Կրկնութիւններից հեռու մնալու համար, այսչափը կասենք միայն, որ «Մշակը» իւր ուժի չափ զարկ տուեց Հայ գրականութեան զարգացման գործին, Կովկասի Հայ մամուլին տուեց մի կազմակերպութիւն:

«Մշակը» որպէս ազատամիտ (liberale) ուղղութեան տէր՝ բոլորովին հակառակ էր նախ՝ «Մեղու Հայաստանի», յետոյ «Նոր-Պար» եւ «Արձագանք» պահպանողական լրագիրներին: Ինչպէս եւ Թիւրքիայում «Արեւելք» «Մասիս» «Ծաղիկ» թերթերի հետ:

«Մշակը» իւր քսանամեայ գոյութեան միջոցին արծարծեց շատ նշանաւոր խնդիրներ ազգային կեանքից: Բայց շնորհիւ իւր հակառակորդ թերթերի նորա բազմաքննների մեծ մասը՝ ինչպէս «Կոնստանտնուպոլիսի խնդիրը», Կոնստանտնուպոլիսի խնդիրը եւ այլն, անիրագործելի մնացին: Լեզուի խնդիրը «Մշակում» շատ անխնամ էր թողնուած. ինչպէս հանգուցեալ խմբագիրն ասում էր թէ՝ գրելաւոր նպատակն այն չէ որ լեզուի ճշտութիւնը պահպանուի, լեզուագիտութեան կամ հայկաբանութեան կանոնների համա-

ձայն լինի. այլ այն, որ ժողովրդին հասկացնէ իւր մտքերը, իւր գաղափարները: Լաւ ծանօթ չը լինելով իւր մայրենի լեզուին, գերմանական ուսման ազդեցութեան տակ Արծրունին իւր խօսքերը համեմում էր Եւրոպական բառերով. այնպէս որ սկզբում ժողովրդին աւելի դժուարամարս էր այդ լեզուն, քան թէ գրաբարը: Ահա մի հեռագրի թարգմանութիւն, որ տպագրուած է «Մշակի» մէջ՝

«Բէյնալ պատերազմական միջոցներին պախարակեց որ խիստ մեծ ուրաներ չը գործադրեց սենատորի մ' դէմ որ լէքիդիմական ցուցմունքներ առաւ: Կապիտանը կամենում է դէմիծիօնէ տալ: Բիւդժէի սօմաները ընդունուած են սենատից, եպիսկոպոսների կրեախոր մերժեց եւ ժողովի սէսիան փակուած է յայտնում: Բիւլլէտէնը կը ծանուցանէ թէ Կայսերուհին պլեվրիտ ունի . . . » 9.)

Առաջին տարում «Մշակի» բաժանորդների թիւը հասաւ 500-ի: Բ.—գ. տարիներում բարձրացաւ մինչեւ 700-ի: Հետեւեալ տարիներում մերթ իջնում, մերթ բարձրանում էր: Բարձրանալիս 800-ից չէր անցնում: Վերջին տարիներում միայն «Մշակի» ստորագրողները 1000-ից անցկացան:

«Մշակը» մինչեւ 1884 թուականը կանոնաւորապէս հրատարակուեցաւ: 1884 թուականին Արծրունու անձնական հանգամանքների պատճառով «Մշակի» հրատարակութիւնը դադարուեցաւ: Խմբագրի հօր պարտքերի տեղ վաճառուեց Արծրունու մեծ քարուանսարայը, թատրոնը, տունը, որի մէջ էր եւ «Մշակի» խմբագրատունը: Գրիգոր Արծրունին այդ գրութեան մէջ գրում է՝

«... Այժմ խառն գրութեան մէջ, երբ դեռ չը գիտեմ ինչ միջոցներով ինքս պէտք է ապրեմ. որտեղ կը լինի «Մշակի» խմբագրատունը, որտեղ կը լինի բնակարանս, ստիպուած եմ առ ժամանակ գոնէ երկու ամսով դադարեցնել «Մշակի» հրատարակութիւնը . . . »

Թողնելով «Մշակը», խմբագիրը իւր

առողջութիւնը վերականգնելու համար գր-
նաց Շվէյցարիա: 1885 թուականի վերջե-
րին հաղիւ վերադարձաւ Արծրունին արտա-
սահմանից եւ 1886 թուականի սկզբից նո-
րից շարունակեց «Մշակի» հրատարակու-
թիւնը:

Նախ քան «Մշակի» այս ընդմիջու-
մը, դեռ եօթնամյակ թուականներին երբ
թերթին աշխատակցում էին ինչպէս լիշեցիներ
քանի մի դիրքով անձնաւորութիւններ, Ար-
ծրունու եւ վերոյիշեալ պարոնների մէջ մըտ-
քերի շփոմներ առաջ դալով, խմբից մեծա-
մասնութիւնը հեռացան: «Մշակ»ին աշխա-
տակիցներ աւելացան նորանոր մարդիկ՝ երի-
տասարդներ, ուսանողներ եւ այլք: Արծրու-
նին չը վհատուեց. իւր քանի մի աննշան
բարեկամներով մըցել սկսեց իւր զօրեղ հա-
կառակորդների հետ, եւ այդ կռիւը վերջա-
ցաւ իւր մահով:

«Մշակ»ին աշխատակցել են հետեւեալ ան-
ձինք. Մելիքզատէ, Գ. Չմշկեան, Հ. Առաքել-
եան, Ա. Արասխանեան, Գ. Սունդուկեանց, Ս.
Սպանդարեանց (Իւնիւս), Յ. Աբէլեան, պ.
Պաօշեան, Հ. Ղուկասեան, Յ. Գեղամեանց,
Մ. Քոչարեանց, Աղ. Քալանթարեան, Ն. Ա-
բելեան. Ն. Աթանասեան, բժ. Միրմանեան,
Ա. Ծատուրեան, Հայկակ, Սիւլիւկ, Փ. Վար-
դանեան, Ասիացի, Վ. Վ. Բաստամեանց,
Գր. Պալեանց, Ս. Բէկ-Նազարեանց, Բ. Նա-
ւասարդեան, Մ. Միանասարեանց, Մ. Փոր-
թուզալեանց, Ս. Մելքումեանց, Պ. Քա-
թանեան, Ս. Արծրունի, Յարոյ, Գ. Բաշին-
ջաղեան, Գր. Նիկողոսեան, Մ. Սաղաթել-
եան, Նիրուանզադէ, բժ. Տէր-Գրիգորեան,
բժ. Վ. Արծրունի, Ա. Նազարէթեան, Ա.
Եղեկեան, Լէօ, Ստ. Ղորղանեան, Ստ. Լի-
սիցեան, Խ. Մալումեան, Տիգ. Յովհաննիս-
եան, Ա. Սարուխանեան, Վ. Փափաղեան,
Ս. Ատրպետ, Ս. Հախումեան, Գր. Տիգրան-
եան Ապրոյ եւ այլք:

«Մշակը» 70-ական թուականներին շա-
րունակաբար յօդուածներ էր արտաատում
Թիւրքիայի հետեւեալ հայ լրագրողներից՝

«Արշալ. Արարատեան», «Մասիս», «Լրագիր»,
«Փռնի» «Թէրմանը Եֆեբար», «Մանգու-
մէի Եֆեբար»: Ռուսաց՝ «Правит. Вѣстѣ».
«Тяфлис. Вѣстѣ» եւ այլն: «Մշակը» Ռուսաս-
տանում առաջնակարգ լրագրողների կարգին
է պատկանում, թէ նիւթերով թէ դիրքով:
Այստեղ առաջ ենք բերում մի աղիւսակ ո-
րով իմացուում է թէ մի տարուայ ընթաց-
քում ինչքան նիւթ են տպագրել իւրեանց
մէջ մեր երկու շատ տարածուած Կովկա-
սի թերթերը: Վերջնենք «Մշակի» էլ «Նոր-
Պարի» էլ 1891 թուականի համարները:
Վերջինիս խմբագրապետի Տփլիսից բացա-
կայ լինելու պատճառով, այդ տարի աւելի
նուազ համարներ են տպուել քան ամեն տա-
րի: 1891 թուականին «Մշակն» հրատա-
րակուել է 148 համար, «Նոր-Պարը» 183
համար:

Այստեղ մեր աղիւսակից կը տեսնենք որ
20 տարուայ մէջ որ «Մշակն» ինչքան է տա-
րածուել, համարեա նոյն չափով տարած-
ուել է ժողովրդի մէջ եւ ժողովրդականու-
թիւն է ստացել «Նոր-Պարը» ասոր տար-
ուայ մէջ: Բայց նիւթերի թուական քա-
նակութիւնը, «Մշակին» աւելի է քան
«Նոր-Պարին» այդ էլ վերագրելու ենք նո-
րան որ վերջինիս «բանասիրական» յօդուած-
ները շատ երկար լինելով, աւելի ընդարձակ
տեղ են բռնում—

Նիւթեր տուել են 1891 թ. ընթաց.	Մշակը	Նոր- Պարը
Առաջնորդող յօդուածներ .	76	62
Ներքին տեսութ. (յօդուածներ լուր. (բնիկ))	184 2073	142 2178
Արտաքին տես. (յօդուածներ. լուրեր.	198 953	* 74
Բանասիրական յօդ. (գծի փոխ)	58	74
Փելիէտօն (գծի փոխ) .	6	4
Նամակներ խմբագրութեան.	60	11**)
Խառն լուրեր	405	280
Նամակ. ներք. թէ արտաք. (թղթակց)	198	139
Հեռագիրներ	հաւա-	տար:

ԾԱՆՈԹ. ՀԵՂԻՆ.

*) „Նոր-Պարի“ մէջ „արտաքին տեսութիւն“ առանձին բաժին չ'կայ խառն է քրոնիկոնի մէջ:

**) Նրբէի նորա համար է որ „Նոր-Պարի“ իւրեան ուղղած նամակների մեծ մասը տեղաւորում է „տեղեկատու“ի բաժնում: Չենք յիշել երկու լրագրի էլ Տեղեկացուցը, կամ Տեղեկատուն եւ յայտարարութիւնները: Այժմ տեսնենք թէ „Մշակի“ կամ „Նոր-Պարի“ նամակները (թղթակցութիւնները) որ տեղերից են ուղարկուած:

Նամակներ ստացել են	Մշկ.	Նրդր.
Արտաթումանից	1	—
Ազդոր	—	1
Ալեքսանդրապոլ	5	1
Ախալցխա	7	6
Ախալքալակ	1	2
Ամրոտան	—	2
Անի	—	1
Ասիաբատ	—	4
Աստրախան	—	2
Արբիտուալի	—	1
Արմաւիր	—	2
Արդահան	3	—
Արդինա	1	—
Արդուին	3	—
Բազու	13	7
Բադում	18	6
Բրաջուր	—	1
Գանձակ	3	3
Գեջրու	1	—
Գիրք	—	1
Գորի	2	—
Դարաչիչակ	5	1
Դէրպէնդ	—	2
Դիլիճան	2	1
Եալա	—	2
Ելինդորֆ	—	1
Երեւան	9	—
Եկատերինոգար	1	3

Նամակներ ստացել են	Մշկ.	Նրդր.
Ջաքարթալա	1	—
Թէոդոսիա	—	1
Թէմիր-Խան-Շուրա	—	1
Թիֆլիս	—	1
Թոգրի	1	—
Խարասու-Բազար	—	2
Պաղպուտան	2	—
Կամենեց-Պոդոլսկ	—	2
Կարծախ	—	1
Կարճուան	—	1
Կատարին	—	1
Կերչ	—	1
Հին Նախիջեւան	8	6
Ղարս	2	1
Ղարաքիլիսէ մեծ	—	2
Ղազախ	—	1
Ղափան	—	1
Ղալարուադ	—	4
Ղալալա	—	1
Ղալթամիր	1	—
Ճալէթ	—	1
Մանգլիս	1	—
Մարդաքեան	—	1
Մոզգով	1	—
Մոսքուա	2	1
Շերքին Ագուլիս	1	—
Ներքին Ախտա	9	—
Նոր Բալաղիդ	9	1
Նոր Նախիջեւան	1	9
Նուխի	1	—
Շամախի	—	3
Շուշի	12	7
Պետրոգորսկ	2	2
Պետերբուրգ	3	—
Ջուղա (նոր)	—	1
Սալեան	—	1
Սաղեան	—	1
Սարով	—	3
Սարիղամուշ	—	1
Սերակա	—	1

Նամակներ ստացել են	Մշկ.	Նոր.
Սղնախ	4	—
Սիսիեան	—	1
Սիմֆերապոլ	—	2
Ստաւրապոլ	—	2
Սուլիշ	—	1
Վաղարշապատ	7	—
Վարդաշէն	1	1
Վերին Ագուլիս	2	—
Վայոց Ձոր	—	2
Վերին Ազա	—	1
Փառակա	1	—
Փիփ	2	—
Փոթի	2	—
Քուծալիս	1	—
Քարահանջ	—	1
Օգեսա	2	—
Օրբազար	—	2
Օքրոպակերտ	1	—
Ամերիկա	—	1
Աւստրիա	1	—
Գերմանիա	1	1
Թիւրքիա	8	—
Իտալիա	1	—
Շուէյցարիա	3	—
Պարսկաստան	21	13
Պրանսիա	8	—
Ընդամենը՝	198	139

Ինչպէս տեսնում ենք «Մշակն» աւելի է նամակներ ստացել քան «Նոր-Դարը»: «Մշակի» 198 նամակները գրուած են 50 տեղերից, «Նոր-Դարի» 139 նամակը 64 տեղերից: Ուրեմն եզրակացութիւնն այս է որ թէ եւ «Մշակի» թղթակցութիւնները 60-ի չափ աւելի են «Նոր-Դարի»-ից, բայց «Նոր-Դարը» աւելի տարածուած է քան «Մշակը»:

«Մշակը» տպագրւում էր նախ «Ծերեր-թելի եւ ընկ» տպարանում, յետոյ Յով. Մարտիրոսեանի, վերջապէս Կովկասի Կառա-

վարչապետի գրասենեակի տպարանում:

«Մշակի» խմբագրապետ Գրիգոր Արծրունու խմբագրութիւնից բացակայ եղած ժամանակ, թերթի տակ ստորագրում էր նախ՝ «Մշակ լրագրի օգնական խմբագիր» Գրիգոր Նիկողոսեան 10)». յետոյ վերջին տարիներում, «Փոխ-խմբագիր» Յով. Տէր-Մարկոսեան»:

«Մշակ» լրագրից արտատպւում են աւանդին գրքերով, Բաֆֆիի՝ «Դաւիթ բէկը», «Ղարաբաղի աստղագէտը», «Հայ կինը», «Հայ երիտասարդութիւնը», «Ջալալէդդին», «Ոսկի աքաղաղ» Գր. Արծրունու՝ «Այնտեղ եւ այստեղ», «Էվելինա»։ Վ. Փափաղեանի պատկերներից եւ այլն:

1890 թուականին լրացաւ Գրիգոր Արծրունու 25-ամեայ գրական գործունէութիւնը: «Մշակից» առաջ էլ նա գրում էր «Մեղուի», «Հայկական Աշխարհի» եւ այլ օտար լրագիրների մէջ: Հայ գրագէտ Հասարակութիւնը ցոյց տալու համար որ ինքն հասել է գիտակցութեան այն աստիճանին, որ գիտէ գնահատել իւր մեծ գործիչների գործունէութիւնը, այդ թուականի մայիսի 6-ին Տիֆլիսում տօնեց «Մշակի» խմբագրի 25-ամեայ գրական գործունէութեան յօբելեանը: Այդպիսի մի հանդէս հայոց մէջ երկրորդն էր Կովկասում:

Դարձեալ երկու տարի՝ եւ այլ եւս չը կայ «Մշակը»: Գրիգոր Արծրունու վախճանը, եւ «Մշակի» վախճանն էր: 1892 դեկտեմբերի վերջերին տարին դեռ չը լրացրած «Մշակը դադարուեց:

Հանգուցեալ խմբագրի բաղձանքն ու տենչն էր որ «Մշակի» հրատարակութիւնը դարձեալ շարունակուի միեւնոյն ծրագրով, միեւնոյն ուղղութեամբ: Արծրունու կտակի համաձայն թերթի հրատարակիչ պէտք է լինէր Կովկասի Մարիամ (օր.) Մելիք-Աղամալեան: 1893 թուականի սկիզբներից արդէն տիկ(օր.) Աղամալեան հաստատուեց հրատարակչի պաշտօնում (11.) Իսկ խմբագիր չը լինելու պատճառով «Մշակը» մինչեւ հոկտեմբերի կիսին չէր երեւում: Ահա «Մշա-

կի» մի աւետարներ Համար լոյս տեսաւ, 1893 թ. № 1. ազդարարելով որ խմբագիր Հաստատուած է արդէն Ալէքսանդր Քալանթար, Հրատարակիչ Մ. Մելիք—Աղամալեան: Հետեւեալ նույնը. ամսից սկսեց «Մշակի» կանոնաւոր Հրատարակութիւնը: Ուրեմն «Մշակը» խմբագրի փոփոխութեան Համար 1893 թուականին դադար առաւ տասն ամիս:

Յարատեւութիւն եւ յաջողութիւն ենք ցանկանում «Մշակ» թերթին, շնորհաւորելով նոր խմբագրին, որ առաջինի տեղը բռնելու Համար կարելի է վստահել:

ԹԱՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր մամուլի պատմութեան մէջ ոչ մի լրագիր այնքան աղբիւրներ չունի ինչքան որ ունի «Մշակը»: «Մշակի» կամ Գրեգոր Արծրունու մասին կան առանձին գործեր էլ:

Ահա մեր աղբիւրների կարծիքները «Մշակի» մասին՝

«... Մենք մեր ներքին տեսութեան տակ կզըցնեք Հէնց էսպիսի Հասարակական գործեր, թէ ինչ է շինում գիւղացին, վաճառականը, ուսուցիչը, ուսումնարանները եւ այլն: Կաշխատենք այստեղ ցոյց տալ նրանց լաւ եւ վատ կողմերը անկողմնակի, որքան որ մեր ձեռներեցը կ'զայ...»

«Մշակ» 1872 № 1 էջ 3. (խմբ.)
«... երբեմն այլանդակ լեզուով, որ ընթերցողն կը շուարի կը մնայ թէ երկու այլանդակներուն որուն վրայ խնդայ եւ որուն վրայ լայ, Ութը տարիներէ հետէ կուզէ իւր աշխարհարը, գոր ֆրանսիացի մը աւելի շատ կը հասկնայ այսօր, քան հայ մը ...»

«Ազգային ջոջեր» Թ. Պարոն. Կ. Պոլիս էջ 332.

«... Նոյն փափաքն եւ նոյն տեսութիւնն («Փորձի») կրնանք ընել նաեւ «Մշակ» քաղաքական օրագրին համար գոր 1871 («) Թուականէ 'ի վեր կը խմբագրէ եւ կը տպագրէ (Հրատարակէ) 'ի Տփլիսի Գ. Արծ-

րունի ...»

«Պատմ. հայ. դպրութ.» Բ. էջ 504.
«... Վերջապէս նոյն (1872)-ին Թիֆլիսի մէջ պ. Գրեգոր Արծրունու ձեռքով սկսուեցաւ «Մշակ» լրագիրը որ նախ շաբաթական էր եւ յետոյ ամենօրեայ դառնալով, մինչեւ հիմա (1889.) շարունակուում է...»

«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Եր.
«... Եւ վերջ է վերջոյ պ. Արծրունին այս բոլոր ուժերը փոխեց զանազան Խ.—երով, Մ.—երով, Nemo—ներով, իրեն օգնական ընտրեց, եթէ Թուարանական լեզուով ասենք մի—0. Եւ շրջապատեց իրեն երեխաներով ...»

«Հանդէս գրակ. եւ պատմ.» գիրք Ա.
«... Մշակ քաղաքական եւ գրական. ամենօրեայ լրագիր. Խմբագիր—Հրատարակող՝ Գրեգոր Արծրունի. Թիֆլիս. 1872—83—(94-եւս)»

«Մատեն, հայկակ» Զարբ. էջ 436.
«... Այս Թերթի հմուտ եւ բոլորովին հիմնաւոր օրինակելի ղեկավարութիւնը ցոյց է տալիս իւր խմբագրի հիմնաւոր զարգացման տէր լինելը: Իւր դժբաղդ—աստիճանը ձեռք է բերել պ. Արծրունի Հայդէլբերգի համալսարանում ...»

«Մագազին» շաբաթաթ. 1885. № 15.
[«... Nach gediegenen Mustern gehaltene Leitung lasse in seinem Redacteur einen Mann von tüchtiger wissenschaftlicher Bildung erkennen ...»

«Magazin» 1885 № 15.
«... Այժմս (1885) դուրս են գալիս հայոց լեզուով հետեւեալ լրագիրները եւ ամսագիրները ... Թիֆլիսում «Մշակ» ...»

«Հայկակ. մատենագ.» Բ. էջ 155.
[«... Gegenwärtig erscheinen in armenischer Sprache folgende Zeitungen und Zeitschriften. In Tiflis die Tagesblätter „Mschak“ (Der Arbeiter)»

«Arm. Bibliot» II. էջ. 155.
Թ. «... Շատ ժամանակ չէ որ տօնուեցաւ (Գ. Արծրունու) բեղմնաւոր գործունէութեան քսան եւ հինգ ամեակը: Արծրունին հայ ազգի այն ղեկավարներեցն էր, որոնք եռանդով պաշտպանելով նորա շահերը՝ ոչ նուազ եռանդով հանդէս են գալիս, պաշտպանելու մեր մեծ համառուական հայրենիքի շահերը: «Մշակ»

լրագիրը որի խմբագիրն էր Արծրունին, հինգ այդ ուղղութեան օրգանն էր: Ըստ արժանոյն գնահատելով քանքարաւոր հրապարակախօսի ջանքերը, ցանկալի է որ գտնուի նորա արժանաւոր յաջորդը, որպէս զի գօրանայ այն ազնիւ գործը, որին այնպիսի անձնազոհութեամբ ծառայում էր Արծրունին . . .”

„Ռուսկայա Միսըլ“ 1893. գիրք ա. էջ 189

[“... Недавно онъ (Григ. Арцруни) праздновалъ двадцатипятилѣтіе свой плодотворной дѣятельности. Арцруни принадлежалъ къ числу тѣхъ вождей армянскаго народа, которые горячо отстаивая его интересы съ неменьшею энергіей выступаютъ назащиту интересовъ нашего великаго обще-русскаго отечества. Газета „Мшакъ“ редакторомъ которой былъ Арцруни, было органомъ именно этого направленія. Воздавая должное усиліямъ покойнаго даровитаго публициста пожелаемъ чтобъ ему нашелся достойный преемникъ чтобы росло и крепло то благородное дѣло которому такъ самоотверженно служ. Арцруни.”

„Русская Мысль“ 1893. էջ 189

ժ. „Մշակը“ կարելի է համարել հայկական մտքի արտայայտիչ, հայոց մտաւոր կեանքի շտեմարան: Իր գոյութեան օրից սկսած այդ լրագիրը դէպի ինքը գրական այն բոլոր մարդկանց, որոնք կարող էին գրել . . . Գրեգոր Արծրունին իրեն հրապարակախօս եւ խմբագիր ստեղծեց հայոց մէջ քաղաքական մամուլը”

„Մտքի մշակը“ Խ. Մալում. էջ 83. 84.

ժա. „ . . . Առ հասարակ Արծրունի եղբայրների գրուածների ազդեցութիւնը օրեցօր մեծանում էր եւ համակրողների թիւը շատանում . . . ”

„Նիւթեր հայ. պատ. համ.“ ա. Ա. Նր. էջ 86

ժբ. „ . . . Վերջին ժամանակները „Մշակի“ օրինաւոր աշխատակիցների հեռանալուց յետոյ՝ „գիմնագիւտ“—„սեմենարիւտ“ համրակ պատանիներն ու ամեն տեսակ տիրացուները սկսեցին մեծ դեր խաղալ եւ մասնակցել „Մշակ“ում . . . ”

„Հայ. մամուլը Ռուսաստ.“ Յարոյ էջ 95.

ժգ. „ . . . Անպայման հակառակ լինելով նրա՝ ազգի եւ եկեղեցու վերաբերութեամբ բո-

նած ուղղութեան, չենք կարող չը գովել նրա գործունէութեան եռանդը, աշխատանքի մէջ քստն տարի շարունակ ցօյց տուած տոկունութեանը . . . ”

„Նոր-Դար“ 1892. № 206.

ժդ. „ . . . Մշակի յարգոյ խմբագիրը ինչպէս երեւում է բոլորովին անտեղեակ է ազգի անցեալին եւ ներկային եւ իրեն լոկ եւրոպէամուլ կամենում է ազգի բոլոր հաստատութիւնները ձեւակերպէ օտարի ձեւերով. մոռանալով որ ամեն ազգ իւր առանձին յատկութիւնքը ունի . . . այսանգամ այսքանովս բաւականացած յայտնում եմ „Մշակին“ որ սխալուում է նա. եթէ կարծում է թէ հայ եկեղեցական դասը այնքան տգէտ է որ չէ կարող ճանաչել „Մշակի“ եւ նորա նմանների ընթացքը եւ ուղղութիւնը . . . ”

„Արարատ“ (Էջմ.) 1874. էջ 110.

ժե. „ . . . այդ վերացական աշխարհաբանութեան սկզբունքը, ծանր հարուածներ տուած են արդէն հայկական մարմնին եւ „Մշակի“ ծայրայեղ եւ հակակրական ազգամիաս արշաւանքը, հայ ազգութեան ու եկեղեցւոյ սահմանին մէջ մոռացուած չեն . . . ”

„Արեւելեան Մամուլ“ 1885. № 6.

ժզ. „ . . . Նորագոյն հրատարակութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում „Մշակ“ լրագիրը. Գր. Արծրունու խմբագրութեամբ. 1871 (°)—1883, որ առանձին զարկ տուեց լրագրական գործին Ռուսահայոց մէջ . . . ”

„Պատմ. հայոց“ Ս. Պալասան. էջ 445.

ժէ. „ . . . Գրեգոր Արծրունւոյն „Մշակն“ (1870°)—1884“

„Պատմ. հայ. մատ.“ Եղ. վ. Դուր. էջ 97

ժը. „Մշակ Տիֆլիս“ Գ. Արծրունի“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ բ. էջ 340.

ժթ. „ . . . Նա (Արծրունին) ծանօթ չի եղել մեր ազգի անցեալի հետ . . . Նա չը գիտէր մեր անցեալը, մեր լեզուն գորա համար գոցա բնական ճանապարհով զարգացմանը միասեց . . . ”

„Հայոց արդի մատեն.“ Փարս. (ձեռագ.)

ի. „ . . . Ոչ, ոչ, պէտք է որ երթամ, կըսէ Թորոս աղան եւ զրօսարանէն դուրս կը նետէ ինքն զինքն երթալու համար. շուկայ-ոչ, առանձին տեղ մը գտնելու եւ քիչ մը հայհոյելու համար. „Մշակի“

խմբագրատունն գտնէ մօտ ըլլար . . .“

„Խիկար“ 1887. էջ 177.

Քիչ չէ քսան զանազան տեղերից կարծիքներ հաւաքել „Մշակի“ մասին: Որ կարելի է եզրակացութեան գալ Արծրունու գործունէութեան մասին: Մեզ մնում է միայն ասել որ մեր աղբիւրներից ոմանք միակողմանի են գտնուել դէպի „Մշակը“: Օրինակ պ. Մալումեան իւր „Մտքի մշակում“ գովեստների անթիւ կուտակումներով մինչեւ երկինք է բարձրացնում Գրիգոր Արծրունուն իւր „Մշակով“: Մինչեւ անգամ անուանելով նորան „Մամուլի ստեղծող, վերանորոգիչ, անվեհեր հերոս“ եւ այլն:

Մալումեանից ոչ պակաս գրաւում է դէպի „Մշակը“ պ. Փարսադան Տէր-Մովսեսեան իւր ձեռագիր „Արդի մատենագիտութեան“ մէջ: Ուրիշ թերթերի մասին որ իւր տեսրակի մէջ գրել է մի քանի տող, „Մշակին“ նուիրում է մի քանի երեսներ: Բայց վերջինս թուել է եւ Արծրունու պակասաւոր կողմերը:

Սորանց հակառակ պ. Յարոյ խօսում է „Մշակին“ հակառակ. օրինակ նա գրում է որ „Մշակը“ հաւաքեց իւր գլխին „գիմնագիտ, սեմինարիստ“ համարակներ, տիրացուներ եւ այլն: Պարոնի կողմից այդ մի փոքր անհամեստութիւն է: Ո՞ր մի մեծ ուսումնականը, գիտնականը նախ „գիմնագիտ“, „սեմինարիստ“ կամ „բեալիստ“ չէ եղել, կամ ինքը պ. Յարոն մի տեղ ուսանող եղե՞լ է թէ ոչ: Ինչ վաստ բան է արել Արծրունին եթէ այդ „համարակներից“ մեծ ուժեր է ստեղծել, առաջ քաշել:

- 2.) Այս տողերը տպուում էր նախ, բայց վերջուեց յետոյ:
- 3.) Առաջին տարին դէրքը տարօրինակ էր՝ նեղ եւ երկար:
- 4.) Նախ բոլորովին տարբեր:
- 5.) Նախ ոչ այսչափ հարուստ, միայն ունէր „առեւտրական“ բաժին:
- 6.) „Մշակը“ իւր հեռագիրներն ստանում էր նախ „Միջազգային Ընկերութ.“-ից, վերջերքս „Հիւսիսային Գործակալութիւնից“:
- 7.) Տես „Ազգային ջոջեր“ Ե. Պարոնեան,
- 8.) Տես „Մշակ“ 1884 № 31.
- 9.) Տես „Ազգային ջոջեր“ Ե. Պ. ա. տպ. էջ 332

10.) Տես „Հայրապետութիւն Հայոց“ Մաթ. Եպիսկ. Իզմիրեան. էջ 317.

11.) „ . . . Հրատարակութեան իրաւունքը տրուած է տիկ. Մարիամ(օր)Մելիք-Աղամալեանցին, որուն կը մնան նաեւ հանգուցեալ պ. Գր. Արծրունիի շարժական ստացուածքը, որ ընդամենը 1000 ռբ. է գնահատուած . . . „Մշակը“ տակաւին չի հրատարակուել, թերթին պատասխանատու-խմբագիրը որոշուած չըլլալուն պատճառաւ . . .“

„Արեւելք“ 1893 թ. (15 յունիս)

106.

(Ամսաթերթ.)

Կոստանդնուպոլի(Տաճ.)1872-1894-եւս
Հրատարակուում է ամսի սկիզբներին:
Արտօնատէր՝ Զ. Ք. Կրին.

Տնօրէն-խմբագիր՝ Հ. Ս. Պարնըմ.

Ի տպարանի Յակովբ Պոյաճեան.

Դիրքը՝ (Թերթ.) միաժալ 4 էջ 3-սիւնեան
38X54 հ.-մ.

Թուղթը եւ տիպը՝ լաւագոյն.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան՝ 1¼ մէճ.

Հասցէն՝ Հ. Ս. Պարնըմ, Ամերիկեան
խան. Կոստանդնուպոլիս.

կամ՝ H. S. Parnm. Amerikian han Gon-
stantinople.

Լեզուն ոճը՝ } „Համբրումիւնն է անտրր-
ուունջ եւ ուրախութեամբ կը-
նկարագրուի. թիւ ներդրումներ ու . . .“

Ծրագիրը՝

Կրօնական, ուսումնական եւ բարոյական,
յօդուածներ, տեղեկութիւններ, թարգմա-
նական հաս ու կտոր գրուածներ, աշխար-
հաբար լեզուով, աղօթքներ, ճառեր, խը-

րատներ եւ այլն:

Բովանդակութիւն 1890 № 11 (նոյեմբ.)

Պարսից շահը—(պատկերով).

Լիբանան լեռ (պատկերով)

Համբերող եղէք, — Իմաստուն որոշումը.

— Առիւծների մէջ քնացող աղջիկ մը.—

Լաւ կրթուած ծովաբջ մը:

Հերմոն լեռ

Դանի աղբիւրը

Բնական աղբիւր

} պատկերներ:

Լետաբեր Համա-
նունթերթը բողո-
քական միսիոնար-
ների ձեռքով Ժամ
է- հիմա տարի էր որ
Հրատարակում էր
Կոստանդնուպոլի-
սում: Որպէս զի
իւրեանց «սուրբ»
գաղափարները

կարողանան տարածել եւ մատաղ սերնդի
մէջ, 1872 թուականից սկսեցին «Աւետաբեր»
պաշտօնային Հրատարակութիւնը:
Նիւթական ապահովութեան մասին ամենե-
ւին կարօտութիւն չունենալով, երեխայոց
աւելի Հետաքրքրական դարձնելու Համար
տարեցտարի աշխատում են թերթը գեղեց-
կացնել: Բազմաթիւ պատկերներ ու նկարներ
վայելուչ են դարձնում «Աւետաբեր» շաբա-
թաթերթը, նոյնպէս եւ «Տղայոց Համար»ը
մինչեւ այժմ Հրատարակուում են:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Աւետաբեր» պաշտօնային Հրատարակութիւնը

մեր աղբիւրները միացրել են «Աւետաբեր
կրօնական ուսումնական քաղաքական»
շաբաթաթերթի Հետ:

ա. «... 1872-էն սկսեալ խմբագրողը կը Հրա-
տարակէր բացի գլխաւոր երկու պատկե-
րագարդ ամսաթերթից... եւ որոյ անունն
էր «Աւետաբեր» պաշտօնային Հրատարակութիւնը...»

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1889 Հ. Գ. Գ.

բ. «Տղայոց Հրատարակութիւնը» բաժանորդ
գրուողներն ի սկզբանէ կարծուած էն
շատ աւելի ըլլալով, ինչեալ թերթին ա-
ռաջին թիւը բաւական չեղաւ... Ամերի-
կայէն սպասուած պատկերագարդ թուղ-
թերը մեր ձեռքը Հասնելուն պէս, իսկոյն
բ. տպագրութիւն մը պիտի ըլլայ...»

«Աւետաբեր» 1872. թիւ 15

107.

ԱՄՍՈՒԳԻՐ ՊԱՏՆԵՐԱԶԱՐԴ

Թէոդոսիա (Ռուսաստ.) 1873-1874.

Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին.

Խմբագրող եւ Հրատարակիչ՝ Գրիգոր
Տէօլվէթեանց:

Типографія Армянской Семинаріи.

Դիւրքը՝ (տետր) միածալ 1½ թերթ տալ.

16 էջ. 2-սիւնեան. 25X33 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկ. 5 ռբ. արծ.

Լեզուն ռուսերէն էր { «... Կ'խնդրենք նաեւ ու-
սումնական անձանց գրաւորա-
նաւորագրութիւնը...»

Ծրագրիւրը—

ա. «Տնական եւ գիւղական տնտեսութեան

- երկրագործութեան, արհեստից վաճառականութեան, եւ այս նիւթերու մեծապէս օգնող բնական գիտութեանց վերայ».
- բ. «Մանկավարժութեան եւ առողջապահութեան վերաբերեալ նիւթոց վերայ»:
- գ. «Աշխարհագրական տեղեկութիւններ, ամենն ալ որքան կարելի է զուարճալի ոճով շարադրուած, եւ հաւատարիմ նոր ճանապարհորդաց, պատմութիւններէն քաղուած»:
- դ. «Պատմական յօդուածներ՝ հին եւ նոր ընդհանուր պատմութիւնէ առնուած, հանդերձ հարկաւոր խորհրդածութեամբ. նմանապէս վախճանեալ եւ կենդանի՝ ազգային եւ օտարազգի մեծանուն մարդկանց կենսագրութիւններ, իւրաքանչիւրին կենդանագրովը»:
- ե. «Հետաքրքրական եւ զուարճալի վիպասանութիւններ. որ ընդհանրապէս օտար երկրաց ընտելազոյն հեղինակներէն թարգմանուած պիտի ըլլան»:
- զ. «Բանասիրական յօդուածներ, մատենագրական ու լեզուագիտական դատողութիւններ. մանր ոտանաւորներ, առակներ, առածներ, ազգային եւ օտար սովորութեանց ստորագրութիւններ, նախապաշարմունքներ եւ այլն»:
- «Ձանազանք» վերնագրով վերջին մասը պիտի բովանդակէ Կայսերական Կառավարութեան երեւելի կարգադրութիւններ, նմանապէս ներքին եւ արտաքին ամսօրեայ դիպուածոց եւ դիւտից կարճառօտ լիշատակութիւններ»:
- «Նախագծիս խօսքերէն այս եւս կիմացուի որ մեր ամսագրոյն նպատակէն բոլորովին դուրս են կրօնական խնդիրներ, կամ վիճաբանութիւններ, եւ քաղաքական կառավարութեանց վերայ խորհրդածութիւններ»:
- Բովանդակութիւն 1873. թիւ բ.
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆՔ — Սկզբունք տնտեսութեան բ. (շարունակութիւն):

Գինին թթուիլը արգելելու հնար.
Պաշարները մըջիւններէն պահելու հնար.
Վազը եւ կօկորդիլոս (պատկերներ)
Գիւղական տնտեսութիւն:
ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆՔ—Օդապարիկ (շարայարուծ.)
Կրակապաշտ պարսիկներ (պտուկեր)
Վազը եւ կօկորդիլոս.
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆՔ—Կրակապաշտ պարսիկներ:
ՊԱՏՄԱԿԱՆՔ—Վասիլ Յովսէփեան իշխան Բէհրուտեանց:
Վասիլ Յ. իշխ, Բէհրուտեանց (նկար.)
ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆՔ—Հաճի Թաթոս. դ. (շարայար.)—Առ տղայս.—Ա. Խոմեաքով.
ԾԱՆՈԹՈՒՄՆ.

Որիդոր Եգորովիչ Խաչիկ-Տէօլվէթեանց մտադրութիւն ունենալով Թէոդոսիայում մի պատկերազարդ ամսագիր հրատարակելու, 1872 թուականի վերջերին մի յայտարարութիւն ցրուեց հայ հասարակութեան մէջ, որ հետեւեալ 1873 թ. սկզբից հրատարակելու է «Դաստիարակ» պատկերազարդ ամսագիրը: «... Գործոյն բաղմատեսակ օգտակարութիւնը միշտ աչքի առաջ եւ ունենալով, մանաւանդ թէ անհրաժեշտ հարկաւորութիւնը ճանչնալով համարձակեցանք ձեռք զարնելու պատկերազարդ ամսագրոյ մը հրատարակման, յուսալով որ նիւթական դժուարութիւնները —ինչպէս որ շատ բանի մէջ,—նախ այս պարագայիս մէջ մեծաւ մասամբ կրնան լոյս տեսնուիլ անխոնջ աշխատասիրութենէ եւ

աներկիւղ վստահութենէն-գրում էր Տէօլ-վէթեան,—«... Դաստիարակ» անունը, որ առաջնորդող, կրթութիւն տուող, խրատող կը նշանակէ, անոր համար ընտրեցինք որ առանց երկար բացադրութեան հասկացընեմք՝ թէ մեր դիտաւորութիւնը եւ այս աշխատութեան նպատակն է օգտաւէտ դաստիարակութիւն առ հասարակ» աւելացնում է խմբագիրը:

Թէեւ պ. Տէօլվէթեան իւր յայտարարութեան մէջ խօստացել էր որ «Դաստիարակը» «պիտի սկսի իւր կանոնաւոր ընթացքը ... 1873 տարւոյն յունուարէն», բայց գործի հանգամանքները լեռնաձգեցին ամսագրի լոյս տեսնելը հինգ ամիս: «Դաստիարակի» առաջին տետրակը լոյս տեսաւ 1873 թուականի յունիս ամսի սկզբին, որի առաջին երեսում գրուած «Ծանուցման» մէջ խմբագրութիւնը յայտնում է որ «Դաստիարակի» տարին կը հաշուուի յունիսից-յունիս. «որովհետեւ պէս պէս պատճառներով կարելի չ'եղաւ յունուարէն» սկսել:

«Դաստիարակի» նիւթերը հաղուագիւտ էին եւ հետաքրքիր: Տնտեսական, աշխարհագրական եւ այլ առատ յօդուածները լեռնում էին ընթերցողներին: Բազմատեսակ յօդուածների հետ «Դաստիարակը» առիթ էր պատշաճաւոր նկարներ ու պատկերներ:

«Դաստիարակ» շատ նման էր իւր հալընակից «Մասեաց Աղաւնւոյն» որը դադարուած էր արդէն: Տառերն էլ միեւնոյն «Մասեաց Աղաւնւոյ» տառերն էին:

«Դաստիարակի» ճակատին տպագրուում էր մի խորհրդաւոր նկար:

Ծաւօք սրտի պէտք է ասել որ «Դաստիարակ» երկար կեանք չունեցաւ. թէեւ խմբագիրը չէր յուսահատուել «անխոնջ աշխատութենէն եւ աներկիւղ վստահութենէն» բայց ամսագրի կեանքը հազիւ մի տարի կտրողացաւ տեւել:

ԺԱՆՅԱՐԱՐԱԿԻՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ «Դաստիարակի» —

ա. «Մի կողմը թողնենք Թէոդոսիայի «Դաստիարակը»...

„Հայ. մամուլը Ռուս.“ Յարոյ էջ 122. Բ. Մի եւ նոյն տարին (1879)՝ պ. Խաչիկեանի (՝) ձեռքով Թէոդոսիայում հիմնուեց «Դաստիարակ» անունով մանկավարժական (՝) լրերթը բայց անյաջող եղաւ...

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Եր. գ. „Դաստիարակ 1872 (՝) Թէոդ. Գ. Խաչիկոֆ. (՝)“

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 338.

108.

ԴԳՐՈՅ

ԲԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Վաղարշապատ (Ռուսաստ.) 1874-1876 Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին. Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Վահան վարդապետ Բաստամեանց.

Ի տպարանի Ս. Գալիանեան Վանից:

Դիրքը (տետր.) 1—2 տպ. թերթ. 32—64 էջ. 14X20 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագիրն է՝ տարեկան վեց մանէթ արծաթ.

Լեզուն ոճը { „... Վերջապէս մի ազդու եւ հզոր ապացոյց է նաեւ Ուղղագրութ. { այն հանգամանքը որ ...“

Ծրագրերը՝

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ.

ա. «Մանկավարժական խորհրդածութիւններ.»

բ. «Քննութիւն դպրոցական կանոնադրութիւնների, դասագրքերի եւ առհասարակ

մանկավարժական մատենագրութեան»

գ. «Տէրութեան եւ ազգային հոգեւոր իշխանութեան կարգադրութիւններ յատկապէս ազգային ուսումնարանների վերաբերմամբ»

դ. «Պատմական եւ վիճակագրական տեղեկութիւններ, հայոց ռուսաց եւ օտար ազգի դպրոցների մասին»

ե. «Ազգային դպրոցների վարչութիւնների հաշիւներ, յայտարարութիւններ եւ այլն»
ԵՐԿՐՈՐԴ ԽԱՍ.

ա. «Քաղաքացիներ ազգային եկեղեցական պատմութիւնից»

բ. «Քաղաքացիներ հայոց ռուսաց եւ ընդհանուր պատմութիւնից»

գ. «Համառօտ տեղեկութիւններ բնական (ֆիզիքական) ընդհանուր աշխարհագրութիւնից»

դ. «Մասնաւոր տեղեկութիւններ բնական դիտութեան ամենայն ճիւղերից»

ե. «Համառօտ քաղաքացիներ զանազան երկրներում կատարուած ճանապարհորդութիւններից»

զ. «Համառօտ կենսագրութիւններ, երեւելի մարդոց»

է. «Համառօտ հատուածներ ազգային ընտիր շարադրութիւններից հին (գրոց) եւ նոր (աշխարհաբար) ոճով»

ը. «Մանկական վէպեր, ոտանաւորներ, առակներ եւ այլն»

Բովանդակութիւն 1875 № 7.

Ա. Դպրոցական սահմանադրութիւն—Մանդինեանցի:

Մեր ազգային հոգեւոր դպրոցները յայտնուելու Կովկասում.—Արիստ. վ. Սեդրակեան»

Վիճակագրական տեղեկութիւններ արքունի ուսումնարանների մասին (կը շարունակուի)

Բ. Պլուտարքոս—(կենսագրութիւն.)»

Հօր խօսակցութիւնները իւր զաւակների հետ, ազգային կրօնի եւ եկեղեցու վերայ»

«Սկզբնական տեղեկութիւններ բնութեան երեւոյթների վերայ» (կը շարունակուի):

ահան վարդապետ
Բաստամեանց,
ուսումնական եւ
հմուտ մանկա-
վարժ, վանա-
հայր Ս. Գալիա-
նիէ Վանքի Վա-
ղարշապատում,
մի յարգելի անձ-

նաւորութիւն, որ ծանօթ է մեր դրականու-
թեան իւր պատուական գրուածներով, ինչ-
պէս եւ Գոշ-Միխիթարի դատաստանագրքի
հրատարակութեամբ, հայ լրագրութեան
պատմութեան մէջ էլ պատուաւոր լիշատա-
կութիւն է թողել իւր «Դպրոց» մանկավար-
ժական ամսագրով:

«Դպրոցը» հրատարակուել սկսեց 1874
թուականի ապրիլ ամսից սեփական տը-
պարանից:

«Դպրոց» իւր գործունէութեամբ յետ չը
մնաց «Հայկական Աշխարհից» իսկ գերա-
զանցեց Թէոդոսիայի «Իաստիարակ»ից, ոչ
արտաքին շքեղութեամբ:

«Դպրոց» իւր հարուստ ծրագրով ծառա-
յում էր իւր իսկական նպատակին: Այն հան-
գամանքներում որ իւր ամսագիրն հրատա-
րակում էր հ. Բաստամեանը, այն տոկու-
նութեամբ որ գործում էր վարդապետ-խըմ-
բագիրը, դժուար թէ մի ուրիշին յաջող-
ուէր, նա վառուած էր իւր սուրբ նպատա-
կով «ձեռնդրուել ինչպէս ազգային դպրոցների
յառաջադիմութեան. . . ուղեցոյց լինել դըպ-

րոցական վարժապետներին, տեսուչներին, հոգաբարձուներին... տալ աշակերտներին ընթերցարան հարուստ զանազան օգտակար նիւթերով: Բաստամեան անդադար գրում ու թարգմանում էր ընտիր յօդուածներ եւ տեղաւորում «Ռպրոցի» էջերում:

«Ռպրոց» առաջինը եղաւ որ ծանօթացրեց հայ հասարակութեան մեր ազգային ծխական ուսումնարանների ներքին կազմակերպութեան հետ, լի ու լի ծանօթութիւններով: «Ռպրոցն» էր որ տալիս էր հայ ընթերցողներին ղպրոցական հաշիւներ, վիճակագրական տեղեկութիւններ, ծանօթացնում էր գերմանական մանկավարժների կեանքերի հետ, գրում էր ուսուցչական ժողովների մասին, հետաքրքրուում էր ուսումնարանական-առողջապահական կանոններով, անում էր մանկավարժական դասախօսութիւններ:

Վերջապէս «Ռպրոցն» էր որ բ. բաժանմունքում տեղաւորում էր մանկական ընթերցանութեան յարմար գեղեցիկ նիւթեր, որ ոչ մի մանկական հրատարակութիւն (եթէ միայն ունինք) այդ բանը չի կարող անել: Հիանալի էին «Հօր խօսակցութիւնները իւր զաւակների հետ ազգային կրօնի եւ եկեղեցու վրայ» վերնագրի տակ լոյս տեսնող յօդուածները, որ պարբերաբար լոյս էին տեսնում համարեա իւրաքանչիւր տետրակի բ. բաժնում:

«Սիրելի՛ զաւակներ—հօր բերանով խօսում է հայր Բաստամեան—անցած անգամ ես ձեզ խօստացայ պատմել մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի պատմութիւնը: Այնպիսի մեծ բարերարութիւններ արած է մեր ազգին եւ եկեղեցուն, որ ամենայն հայ մարդ պտրտաւոր է Հայր Գրիգորի պէս լաւ իմանալ նորա պատմութիւնը... 2.)

Իրաւ որ այսպիսի խօսքերը մի ողջամիտ հայ հագեւորականի գրչի արդիւնք են:

«Ռպրոցը» աշխատակիցներ համարեա թէ չունէր. ինքը հայր խմբագիրն էր գրում յօդուածներ եւ թարգմանում օտար

լրագիրներից՝ ինչպէս ռուսաց „Семья и Школа“, „Дѣтское Чтеніе“, „Народная Школа“ եւ այլ ամսագրներից. „Manuel Jene-gal“ եւրոպական հանդիսից եւ այլն:

Մի քանի անձնաւորութեանց ստորագրութիւնները երբեմն երբեմն երեւում էին «Ռպրոցի» յօդուածների տակ՝ օր. Ա. վ. Սեդրակեան, Ն. Կարապետեան, Պ. Հալկազունի, Կ. Թեմուրազեանց եւ այլք:

«Ռպրոց» թէեւ հրատարակուելու էր 1874 թուականի յունուարի սկզբից, բայց «ինչ ինչ հանգամանքները եւ նոր տպարանի հաստատելը» յետաձգեցին մինչեւ ապրիլ ամիսը:

Առաջին երեք տետրակները կանոնաւորապէս լոյս տեսան իւրաքանչիւր ամսի վերջին: Յետոյ № 4—5 տետրակները միասին լոյս տեսաւ մի հատորում: № 6, — 7—8 տետրակները դարձեալ միասին: Իսկ 9—10, եւ 11—12 նոյնպէս երկ-երկուս միասին: 1857 թուականի յունիս ամսին լրացաւ «Ռպրոցի» առաջին տարին սկսուեց յուլիսից եւ տեւեց մինչեւ 1876 թուականի յուլիս ամիսը:

Ձանազան անյաջողութիւններ արդէն շրջապատել էին «Ռպրոցին»: Մի կողմից բաժանորդներն էին սկսել պակասել ըստ մեր սովորութեան, միւս կողմից խմբագրի՝ վանքում գտնուած անհաշտ թշնամի պաշտօնակիցները համ ու հոտ չէին տալիս դժբախտ վարդապետին եւ կոյր նախանձից դժողուած, շատ անգամ «Ռպրոցի» տպարանից տառերի արկղիկներից փախցնում էին բոլոր «ա»երը կամ «ե»երը, որպէս զի այլ եւս գրաշարը չը կարողանայ մի նախադասութիւն անգամ շարել եւ «Ռպրոցի» հրատարակութիւնը դադարուի: Այսպիսի տմարդի վարմունքները որ միանգամայն աններելի եւ անպատուաբեր են, վշտացրին ու զայրացրին հանգուցեալ հայր Բաստամեանին: Աւաւել յուսահատական էր այն դէպքը որ այդպէս անողները իւր «ընկեր» կոչուող անձնաւորութիւններն էին:

«Իսկոյն» դադարուեց 'ի մեծ ցաւ հայ մանկավարժական գործունէութեան. հ. Բաստամեան էլ շատ չանցած վախճանեց 'ի մեծ ցաւ հայ գրագէտ հասարակութեան:

ԺԱՆՈՒՐԱՅԻՆՆԵՐ.

1.) «Իսկոյն» եւ մեր աղբիւրները—

ա., . . . Այս վերջին տառ տարուայ մէջ . . . լոյս տեսան հետագայ հանդէսները . . . էջմիածնում հ. Վահան վ. Բաստամեանի ձեռքով «Իսկոյն» մանկավարժական ամսագիրը . . .

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Ե. Բ. . . . Մենք սպասում ենք որ «Իսկոյն» խմբագիր հայրը՝ Մոսկուայի համալսարանի իրաւաբանական ֆակուլտետի կանդիդատը—վերադառնալով Փարիզից, ուր ուսումնասիրում է այժմ կանոնիկական իրաւունք, գայ եւ պատմէ մեզ, թէ ինչ էր իւր մասնագիտական մանկավարժական ամսագիրը. ինչ նշանակութիւն ունէր եւ ինչպիսի յօդուածներ էր տալիս . . .

«Հայոց Մամուլը Ռուստ» էջ 123. գ., . . . «Իսկոյն» մանկավարժական ամսագիր. խմբագիր հրատարակիչ՝ Վահան վարդապետ Բաստամեանից 'ի միաբանից սրբոյ էջմիածնի . . . Վաղարշապատ, ի Վանս ս. Գայիանեանց 1875:

«Մատեն. հայկական» Զարբ. էջ 161. դ., . . . Հանգուցեալ Վահան վ. Բաստամեանի հրատարակած օգտուէտ յօդուածներով «Իսկոյն» ամսագիրը դադարեց բուժանորդ չունենալու պատճառաւ . . .

«Մանկավարժանոց» 1884 № 1 էջ 4. ե., . . . ոչ ոք խելք ունեցող մարդերից եւ մեք ամենեւին կարող չեմք ուրանալ հայր Վահան Բաստամեանի գովանի աշխատասիրութենը նոր հայկական դպրութեան մէջ. ուր գլխաւորաբար նուիրած է մանկավարժութեան կարեւոր գործին:

«Հանդ. գր. եւ պտմ.» գ. Աէջ 242 Ա. Նազ. գ. «Իսկոյն» 1875, Ռուս. Վ. վրդ. Փստմ. (.) «Ի. Բաս. հայ-աղգ. պատմ.» Բ. էջ 338. է. «Իսկոյն» լոյս տեսաւ Գայիանիէ վանքում. . . . Նպատակն էր մանկավարժական այլ եւ այլ յօդուածներով ծանօթացնել ժո-

ղովըղին այդ գիտութեան հետ. . . Նոյն խել նա (Բաստ.) առանձին տպարան հիմնեց, յետոյ ծախելով միաբանութեանը, մի առժամանակ գնում է արտասահման:

«Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագիր) 2.) Տես «Իսկոյն» 1874 № 3. մասն Բ. էջ 85.

109.

ՆՈՐ ԴԱՐ^{1.)}

ՕՐԱԳՐԻ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1874-1879

Հրատարակուում էր

Խմբագիր Օգսէն Խոճասարեան:

Լեզուն, ոճը } «. . . Մեր ազգային ժողովն որուն պատիւն ունիմ փոքրիկ մէկ անդամն ըլլալու, . . . »

Ժմեան «Նոր-Դար» լրագրից գատ, որ հրատարակուում է Տրփխիսում պ. Սպանդարեանի խմբագրութեամբ, 70-ական թուականներին Կոստանդնուպոլսում էլ

«Նոր Դար» անունով մի լրագիր գոյութիւն ունէր ուղղութեամբ բաւականին նման այժմեան «Նոր-Դար»ին,—որ հրատարակում էր «Օրագրի» խմբագիր պ. Օգսէն Խոճասարեանի խմբագրութեամբ: Մեր բազմաթիւ աղբիւրներից եւ ոչ մինը չէ լիջել «Նոր Դարի» անունը որ առնուազն հրատարակուել է վեց-եօթ տարի: Ինչպէս յայտնի է մեր աղբիւրները երբեմնապէս լիջել են այնպիսի թերթեր, որոնք մէկ կամ մի քանի համար են լոյս տեսել: Զրկարողանալով մի

Համար ձեռք բերել Կ. Պոլսի «Նոր Դար»-ից մեզ անյայտ է մնում թե՛ Հաստատապես երբ է սկսել իւր Հրատարակութիւնը: Որովհետեւ խմբագիրը թերթի վերայ Համարը նշանակում էր «Օրագրի» Համարների շարունակութեամբ: Միայն մեզ յայտնի է որ 1874 թուականին Պոլսում Հրատարակող «Նոր Դարը», 1878 թուականին դեռ եւս գոյութիւն ունէր եւ այդ տարուայ վերջերին տիրող կառավարութեան Հրամանով դադարման ենթարկուեց: Մեր կարծիքով «Նոր Դարը» եղած պիտի լինի օրաթերթ: «Նոր Դար»-ից յօդուածներ էին արտատպում մեր «Մշակ» եւ «Արարատ» լրագիրները:

ԺԱՏՈՐՈՆ

- 1.) Կ. Պոլսի «Նոր Դար» մեր աղբիւրները—
ա. «Ստամբուլի Հայոց Կ. Պոլսի» վերնագրով մի յօդուած էր արտատպել «Նոր Դար»-ից՝ «Ստամբուլի» օրից յետոյ գրում է՝ «յետ այսօրիկ ՆՈՐ ԴԱՐԸ կ'յաւելու հետեւեալ իրաւացի գիտողութիւնը...»
«Նոր Դար» Օրագիր. Թ. 1947. (1874).
«Արարատ» 1874 թ. էջ 39.
- բ. «Թիւրքիայի Հայերի տանջանքները» վերնագրով մի յօդուած է արտատպել «Մշակ» Կ. Պոլսի «Նոր Դար»-ից եւ իւր մի առաջնորդողով «էլ չըկայ Հայոց սահմանադրութիւն» վերնագրով հետեւեալն է ասում «... Կ. Պոլսի մէջ Հրատարակող Հայոց «Նոր Դար» լրագրի գեկտ. 19-ի Համարի մէջ կարդում ենք հետեւեալ անյարգ եւ ստրկական գրութիւնը...»
«Մշակ» 1877. № 13 էջ 1.

110.

ԹԱՏՈՐՈՆ^{1.)}

ԱՄՄԱԳԻՐ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1874-1877

Հրատարակում էր ամսի սկզբներին.
Խմբագիր՝ Յակովբ Պարոնեան.

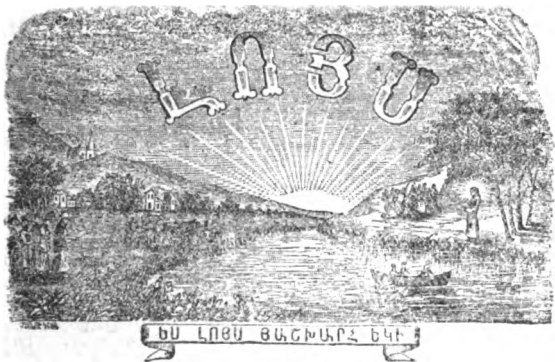
այսօրի գրականութեան մէջ յայտնի հոսոս հանդուցեալ Յակովբ Պարոնեան իւր «Փող Առաւօտեան» հանգիսի դադարելուց չէր վհատուած, Կ. Պոլսում նոր աշխույժով 1874 թուականի ապրիլ ամսից փորձեց մի ուրիշ զաւեշտական հանգիսի Հրատարակութեան «Թատրոն» վերնագրով: Ինչպէս խմբագրի նախկին պարբերական Հրատարակութիւնները, այնպէս էլ «Թատրոնը» շատ երկարատեւ չեղաւ: Երեք տարի միայն Հրատարակուելով, 1877 թ. յունիսի վերջին հանգաւ:

ԺԱՏՈՐՈՆ

- 1.) «Թատրոն» զաւեշտական հանգեսը եւ մեր աղբիւրները—
ա. «... Պոլսում «Թատրոն» զաւեշտական թերթը Յ. Պարոնեանի խմբագրութեամբ»
«Արձագանք» 1882. № 22 Ա. Եր.
- բ. «... Թատրոն 1874 Պոլսի Յ. Պարոնեան»
«Իսս. Հայ-ագգ. պատմ.» բ. էջ 339.
- գ. «... Պարոնեանի գրուածքները ցրուած են զանազան Հրատարակութիւնների մէջ. Թատրոնի, Խիկարի օրի (օրոնց) խմբագիրն ինքն էր...»
«Նոր-Դար» 1891 № 106. էջ 3.

111.

ԼՐԱՊԻՐ ԱՄԵՆՈՐԵԱՅ 2.)

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՋԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ 3.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1875-1886
Հրատարակողու մէջ՝ ամեն օր բացի
կիրակի եւ տօն օրերից: 4.)

Հրատարակող՝ Հմայեակ եպ. Գրիգորեան.
Տնօրէն-Խմբ.՝ Բիւզանդ Պողոսեան 5.)
Տպագրութիւն Սամուէլ Ղ. Պարտիզ-
պանեան եւ Ընկեր.

Դիւրքը (Թերթ) միածալ 4 էջ... 6.)
Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.
Բաժանորդագրիւնը՝ տարեկան, նախ
21½ մէճիւր.

Լեզու, ոճը { ... Հանդիսիս խմբագրու-
թիւնն իւր ջերմագին շնոր-
հակալութիւնն յայտնել ... }
Ծրագիրը՝

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—Աստուածաբանական եւ այլ
կրօնական յօդաւածներ, քարոզներ, ճա-
ռեր, աղօթքներ, մաղթանքներ, քննու-
թիւն կրօնական խնդիրներին...

ԱՋԳԱՅԻՆ—Ազգային ժամանակից խնդիր-
ներին վերաբերեալ զանազան յօդաւած-
ներ, տեղական լուրեր, ոտանաւորներ,
թղթակցութիւններ, տեղեկութիւններ
գաւառներից, պատրիարքարանից պաշ-

տանական տեղեկութիւններ:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Վիպասանական, կենսա-
գրական, ճանապարհորդական, յօդաւած-
ներ, մատենախօսութիւն, հնախօսու-
թիւն...

Բովանդակութիւն 1876, մայիս 8. թիւ Ժէ.
Ծանուցմունք խմբագրական, ա. բ. գ.
դ. ե. ի նպաստ Հայաստանեայց տպա-
րանի.

Կրօնական -- Գոլութիւն Աստուծոյ
(Ֆիդիքական ապացոյցք) շարուն. եւ
վերջ.—Թարգ. ի գաղ. Յարութիւն
Գ. Գոլումեան:

Բարոյական—Առաժանի (Թարգ. ի
Պարսկականէ)—Ա. Նիկող. Թոթվայեան:
Առողջապահական — Առողջաբա-
նութեան նշխարներ, Ը.—Թաթուլ.

Ազգային—Աղէտք Հայութեան, ա. բ.
գ. դ.—Մ. Սմբ. Գաբրիէլեան:

—Գերապ. Տ. Սուքիաս նորաստակ ե-
պիսկ. Պարզեանց:

—Յովհաննէս վարդապետ.

—Ի Կալկաթայէ.

—Արարատ.

—Դպրոցական հանդէս.

—Սիօն.

—Հայր Տ. Գարեգին քահ. Գ. Սարեան.

—Առաջարկ ի մասին ազգային Սահմա-
նադրութեան տարեգարձի.—Կարապետ
Մ. Նիզամեան:

—Միսիոնարաց ոգին.

—Նամակ մի՝ Նիկոպոլէն.

—Նազարէթ Նուրիխանեան.

—Իւլէմաններու պատգամաւորութիւնը.

—Ազգ. Հայկակ. Համազգ. Գործ. Ընկեր.
Գէորգ ձիւլաճեան:

—Նամակ Խմբագրութեան.

Օրագրութիւն ազգային լրոց.

Մայիսի 2 կիր.

—Գարուչեշմիի եկեղեցւոյ տօնախմբու-
թեան առթիւ բարձր. Մկրտիչ ս. արք-
եպիսկոպոս Խրիմեանի պատարագը եւ
քարոզը.

Մայիսի 3. բշ.

- Ամբաստան վարդապետի ս. Երուսաղէ-
մից Կ. Պոլիս ժամանելը:
- Տիմէթէոս ծ. վ. Սափրիչեան.
- Ս. Պատրիարքի պալատ գնալը.
- Հանրաժանօթ Զիլինկիրեանի Հիւան-
դանոց ղրկուելը.
- Վանօրէից խորհրդի ժողովը.
- Կրօնական ժողովը 'ի Ղալաթիւ.

Մայիսի 4. գշ.

- Տնտեսական եւ ելմտից խառն խոր-
հուրդը.
- Մի մասնաժողովի գումարումը.

Մայիսի 5. գշ.

- Դատաստանական խորհրդի գումար-
ումը.

Մայիսի 6. եշ.

- Գեր. Մատթ. ծ. վ. Իզմիրլեան.
- Լուրեր Զմիռնիայից.

Մայիսի 7. ուր.

- Ազգային երեսփոխանական ժողովը.

ստանդնուպոլսում 70-
ական թուականնե-
րի սկիզբներում մի
շարք նորելուկ լը-
րագիրների եւ հան-
դէսների մէջ, եթէ
կայ մէկը որ իսկա-
պէս արժանի է ու-

շաղրութեան, այդ 1875-ի սկիզբից գերա-
պատիւ Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեանի
(դեռ ծ. վ.) ձեռքով հրատարակուող «Լոյս»
շաբաթաթերթն էր, որ «կրօնական, ազգա-
յին, բարոյական, ուսումնական, ընտանե-
կան» ծրագրով էր հրատարակուում:

«Լոյսի» պէս մի կրօնական—բարոյա-

կան հանդիսի պակասութիւնը այժմ էլ
զգացուում է: Սա նշանաւոր էր իւր հա-
րուստ ու ընտիր նիւթերով. կատարեալ
յարգ ու պատիւ էր վայելում իւր դիրքով,
իւր ազդեցութեամբ ու իւր գեղեցկութեամբ:
«Լոյսի» հայր խմբագիրն ու աշխատակիցնե-
րը, տալիս էին հայ ընթերցողներին ընթեր-
ցանութեան յարմարաւոր նիւթեր առողջ
գաղափարով գրուած: «Լոյսն» էր անդադար
կուուողը տեղական անամօթ բողոքական
քարոզիչների հետ. «Աւետաբերի» ամենա-
ոխերիմ թշնամին էր հայր Դիմաքսեան իւր
«Լոյսով»: «Լոյսը» ճիշտ որ լոյս էր տարա-
ծում հայ ժողովրդի մէջ: Լոյս Աստուած-
պաշտութեան, լոյս ազգասիրական, լոյս բա-
րոյականութեան, լոյս ուսումնական, լոյս
ընտանեկան եւ այլն:

«Լոյս» շաբաթաթերթի առաջին երե-
սում 7.) տպագրուում էր մի գեղեցիկ նը-
կար որը ներկայացնում էր՝ մէջ տեղից կի-
սով չափ երեւում է արեւը, որի սփռուած
ճառագայթների մէջ կարգացուում է «Լոյս»:
Աջ կողմում մի լլլակի վերայ հաւաքուած
են մարդիկ, որոնց դիմաց լճի ափին ծառե-
րի տակ կանգնած քարոզում է աշխարհիս
Փրկիչը: Լճի միջից մի մակույք է շտապում
դէպի հաւաքուած ժողովուրդը, որի մէջ
նստած են երեք հոգի: Պատկերի ձախ կող-
մից երեւում է Արարատ լեռը, քիչ առաջ
մի եկեղեցի (որ երեւի ուղեցել են ս. Եջ-
միածինը նկարել): Աւելի առաջ երեւում է
մի գիւղ կամ քաղաք, եւ գետի ափին հա-
ուաքուած ժողովուրդ, էշերով, եզներով,
երեւի ուղում են լճի միւս կողմն ան-
ցնել ս. Փրկչի քարոզը լսելու: Մի քանի
զգեստաւորուած հոգեւորականներ խաչ ու
խաչուառով ընդ առաջ են գնում Յիսուսին:
Այս փոքր, բայց խորհրդաւոր պատկերի
տակ մի առանձին ժապաւէնի վերայ գըր-
ուած է «Ես լոյս յաշխարհ եկի»՝ փորագրող
Մանուկեան: «Լոյս» շաբաթաթերթը կարճ
ժամանակ իւր հրատարակութիւնն ընդհա-
տեց հայր խմբագրի անձնական հանգա-

մանքների պատճառով: 80-ական թուականներին 8) «Առյուծ» խմբագիր-տնօրեն կարգուկաց Մինաս Գափամաճեան, եւ կարճ ժամանակից Բիւզանդ Պողաճեան: Սըրբազ. Դիմաքսեան ժամանակ չունենալու պատճառով «Առյուծ» արտօնատէր-հրատարակչի դերն էր միայն կատարում: «Առյուծ» իւր այս փոփոխութեան հետ դարձաւ ամենօրեայ թերթ: Այսպէս հրատարակուեց «Առյուծ» մինչեւ 1885 թուականի վերջերին: 1886-ին այլեւս չէր հրատարակուում սրբ. Դիմաքսեանի թերթը ինչ ինչ պատճառներով:

ԺԱՆՈՒՐԱԿԱՆ ՆՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Առյուծ»—

ա.,,Վերջապէս Լոյս յետ այսորիկ զուտ ազգային թերթ մը պիտի լինի եւ առանց քաղաքականութեան հետ գործ ունենալու. զանց չախտի առնէ նաեւ երբեմնակի պատմական ծանօթութիւններ սալ ներդրող ընդհանուր աշխարհամարութեան վրայ, որ կ'իշխէ ընդհանուր ազգաց ճակատագրոյն . . ."

„Լոյս“ 1885. Թիւ (Ն.-Դ.)

բ.,,Լոյս 1872 (")—73 (") Պոլիս Հ. վ. Դիմ.

„Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ հ. էջ 339.

գ.,, . . . „Լոյս“ կիսակրօնական (") կիսուրանասիրական (") թերթ հ. Հմայեակ վ. Դիմաքսեանի ձեռքով . . ."

„Արձագանք“ 1882. № 22 Ա. Նր.

դ.,, . . . Իսկ „Լոյս“ իւր տարեկան առաջնորդող կնքելու պահուն իւր յանկարծակի կենդանու լինելը զգալով միայն կարծես հարկ համարած է իւր յոգումին վերջը մի քանի սող յաւելու հայ լրագրութեան մասին, այն էլ իւր ցաւալի մահը ծանուցանելու նպատակաւ . . ."

„Նոր-Դար“ 1886. № 3. էջ 3.

2.) Նախ շարաթաթերթ.

3.) Նախ՝ „կրօնական, ազգային, բարոյական, ուսումնական, բնտանեկան եւ այլն“

4.) Նախ՝ ամեն շարաթ օրերը.

5.) Նախ՝ „Տէր-խմբագիր՝ Հմայեակ. ծ. վ. Դիմաքսեան“

6.) Նախ՝ (տետր) 1/2 թերթ. տպագր. 16 էջ

երկ-սիւնեան 22X30 հ.-մետր:

7.) Շապկի վերայ տպագրուում էր այլ տեսակ.

8.) Եթէ չենք սխալուում 1885 թ. սկզբին.

112.

ՆՈՐԱԳԻՐ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճկ.) 1875-1875
Խմբագիր Օգսէն Խոճասարեան.

Պատանդնուպոլիսում «Օրագրից» յետոյ «Նոր Դարի» խմբագիր պ. Օգսէն Խոճասարեան կարճ ժամանակ դադար տալով իւր գործերին, 1875-ին սկսեց «Նորագիր» թերթի հրատարակութիւնը, որի վերայ դարձեալ շարունակում էր դնել իւր հին լրագրի ներքին համարները:

ԺԱՆՈՒՐԱԿԱՆ ՆՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ—

ա.,,Նորագիր“ այժմ դադարուած թերթ“

„Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Ն.

Այսպէս միայն անունն է յիշել հայր Զարանալեան իւր „Դարութեան“ մէջ, որից եւ վերցրել է պ. Տէր-Մովսիսեան:

113.

ԼՐԱԳԻՐ^{1.)}

Կոստանդնուպոլիս (Տաճկ.) 1876-1879.

Հրատարակուում էր

Խմբագիր՝ Ն. Թիւլպէնտեան.

Տպարան՝

Լեզուն ոճը } „ . . . Նորին սրբազնութիւնը
Ուղղագրութ. } Լոնդրայի մէջ Աւստրիոյ դեսպան Պայսը կոմսէն . . ."

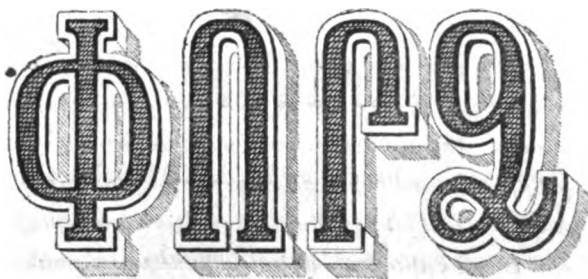

կսուեց 1876 թուականին Պ. Նիկողայոս Թիւլպէնտեանի «Լը-րագիրը», որ մի ըզ-գալի ծառայութիւն չարաւ Կ. Պոլսի ըն-թերցող Հասարակու-թեան: Կարող էր առաջ գնալ «Լըագիրը» դորան ապացոյց որ դարձաւ ամենօրեայ թերթ, բայց իւր ան-տակտ յօդուածներով ու ձանձրալի ոճով տիրող Կառավարութեան դէմ մի քանի Հա-կառակ գրութիւնների պատճառով, 1879 թ. լուծուարին դադարման դատապարտուեցաւ:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Լըագիր» լրագիրը եւ աղբիւրներս—
ա. «Թիւրք կառավարութիւնը . . . մի քանի օր առաջ դադարեցուց լրագիր թերթը...»
«Մշակ» 1879 № 17. էջ 3.
բ. «Լրագիր 1875 (') Պոլսի Ն. Թիւլպէնդ.»
«Դաս. Հայ. ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.
գ. «Պոլսում «Լրագիր» այժմ դադարուած թերթ»
«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Եր.

114.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄԱՍՆԱԾ ՀԱՆԳԵՍ

Տ փ խ ի ս (Ռուսաստան) 1876-1881

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին. Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Աբգար Յով-հաննիսեան.

Տպարան Հ. Էնֆիաճեան եւ Ընկ. 2.)

Դիւրքը (գիրք) 12—18 տպ. թերթ. 150-200 էջ 18X27 Հ-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, գեղեցիկ. Բաժանորդագրինը՝ տարեկան տասը ռուբլի.

Լեզուէն ոճը } «... Հայերը խիստ են իւր-
նաւ զղազրութ. } եանց բարբի մէջ. ճշտու-
Յիւսմբ պահպանում են...»
Ծրագիրը՝

«ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—Ինքնուրոյն թէ թարգմա-նած բանասիրական աշխատութիւններ, կեանքից առնուած նկարագրութիւններ, վէպեր, ռոմաններ, դրամատիկական գըր-ուածներ, թէ արձակ եւ թէ ոտանաւոր: ՊԵՐԻՆԵՐԵԿԱՆ—Յօդուածներ Հայոց, եւ ընդ-Հանուր պատմութիւնից: Այս բաժնում կը տեղաւորի եւ ժամանակակից քաղաքական կեանքի տեսութիւնը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—Դիւրքմբռնելի ոճով գըր-ուած զանազան յօդուածներ գիտութեանց ալ եւ ալ ճիւղերից առնուած:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ — Մանկավարժական Հարցերի վերաբերմամբ ընդհանուր յօդ-ուածներ, դպրոցական գործի այժմեան դը-րութիւնը թէ Հայոց մէջ եւ թէ արտա-սահման:

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ Հայոց եւ օտար լեզուներով լոյս տեսած նշանա-ւոր գրքերի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Յօդուածներ եկե-ղեցւոյ, ուսումնարանաց, ուսուցչաց, ազ-գային տնտեսութեան եւ Հասարակական կեանքի: Թղթակցութիւններ ամեն Հա-յաբնակ տեղերից, կարգադրութիւնք, Տէ-րութեան եւ Հոգեւոր Վարչութեան:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Տեսութիւն ներքին գործոց ընդհանրապէս, եւ Անդր-Կովկասի առանձնապէս: Թղթակցութիւնք եւ զա-նազան Հաղորդութիւնք Կովկասի կեանքի մասին:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ — Ամենայն տեսակ լուրերի:
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Բովանդակութիւն՝ 1880. թիւ գ. (մարտ.)

— Ֆիէսկո ողբերգութիւն Շիլլերի. թարգ.

Գէորգ Բարխուդարեանի (շարուն.)

— Աշխարհագրութեան ուսումը սկզբնական ուսումնարանում. դասախօսութիւն Է. Լվասէօրի՝ Փարիզի աշխարհահանդէսի ժամանակ:

— Յառաջ (նմանութիւն.) (Բանաստ.)

— Դիւցազնի մահը (Բայրըն.) (Գ. Խալաթ.)

— Թէ Բնչ տեղ է բռնում հայերէն լեզուն Հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում—պրօֆ. Ք. Պատկանեան:

— Ամուսնութեան վիճակագրութիւն—
Revue Scientifique.

— Իմ ճանապարհորդութեան յիշատակները—Գ. Խատիսեան:

— Մեծ. (բանաստեղծութիւն) Գամառ-Քաթիպա.

— Թիֆլիսի ընկերութիւն հայերէն գրքերի հրատարակութեան մասին.

Յաւելուած.

— Փերիզադէի երգը. գործ Ալբեր Այնոյի թարգ. Յ. Լալայեանի.

— Մի նկատողութիւն—Վ. վ. Բաստամեանց.

— Նամակ Ա. վ. Ռուբինեանց.

— Յայտարարութիւններ.

արոն Աբգար Յովհան-
նիսեան 1876 թը-
րականի յուլիսից
սկսեց Տփլիսում
հրատարակել «Փորձ»
եռամսեայ հանդէսը:
Կովկասում նորածին
«Փորձը» իւր ասպա-

րիզում տեսաւ երկու հայ ամսական հրատարակութիւններ՝ Էջմիածնի «Արարատ» կրօնական, եւ «Դպրոց» մանկավարժական հանդէսները. բայց այլ էր «Փորձի» ծրագիրը այլ էր «Փորձի» շրջանը: «Կռունկի» դարեւուց յետոյ Տփլիսում զգացուում էր մի լուրջ հանդիսի կարեւորութիւն, եւ այդ պակասը լրացրեց պ. Յովհաննիսեանի եռամսեան:

«Փորձի» մէջ հայ ընթերցողները կը գտնէին առատ նիւթեր կարգալու համար. «եռամսեայ» ժամանակ պ. Յովհաննիսեանի հանդէսը աւելի նման էր մի բազմավէպ ժողովածուի, քան պարբերական հրատարակութեան: «Փորձի» մէջ տպագրուում էին այնպիսի յօդուածներ որոնք հնչաւ չը գիտեն. որոնք այսօր էլ կարելի է յափշտակութեամբ կարդալ: Շիլլերի դրամատիկական գրուածները, զանազան ճանապարհորդական նկարագրութիւններ լի էին «Փորձի» էջերում: «Գրիչ» ստորագրութեամբ մատենախօսական յօդուածները որը պատկանում էին հանգուցեալ ուսուցչապետ Ստեփաննոս Պալասանեանին, ազահութեամբ կարգացուում էին: Ո՞վ ծանօթ չէ «Փորձի» գրքերի մէջ տպագրուող պ. Գէորգ Չմշկեանի «Թատրոնական յիշողութիւնների» հետ: Իսկ Պրուօշեանի գեղեցիկ վէպերի հետ արդէն ծանօթ է մեր հասարակութիւնը:

Ինչ որ է «Revue des deux Mondes»-ն ֆրանսիացիների եւ «Вѣстникъ Европы»-ն ռուսների համար, այն էր «Փորձը» հայերի համար: (3.)

Ինչպէս յիշեցինք «Փորձը» նախ հրատարակուում էր երեք ամիսը մի անգամ որպէս «եռամսեայ» հրատարակութիւն: Նիւթերի առատութիւնը, հասարակութեան խնդիրը, գրականութեան պահանջը ստիպեցին պ. խմբագրին եռամսեայ «Փորձը» ամսօրեայ դարձնելու: Ծրագիրը, դիրքը, պահելով միեւնոյնը, 1879 թականի սկզբից «Փորձը» հրատարակուում էր ամիսը մի անգամ որպէս ամսօրեայ հանդէս:

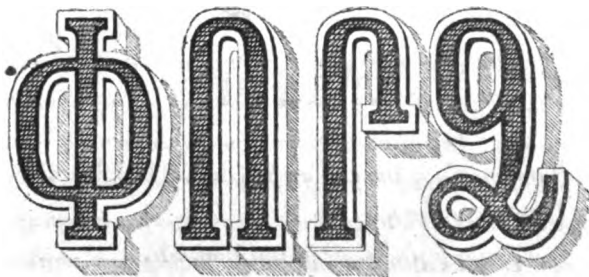

կսուեց 1876 թուականին Պ. Նիկողայոս Թիւլպէնտեանի «Լը-րագիրը», որ մի ըզ-դալի ծառայութիւն չարաւ Կ. Պոլսի ըն-թերցող Հասարակու-թեան: Կարող էր առաջ գնալ «Լրագիրը» դորան ապացոյց որ գարձաւ ամենօրեայ թերթ, բայց իւր ան-տակաւ յօդուածներով ու ձանձրալի ոճով տիրող Կառավարութեան դէմ մի քանի Հա-կառակ գրութիւնների պատճառով, 1879 թ. յունուարին դադարման դատապարտուեցաւ:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Լրագիր» լրագիրը եւ աղբիւրներս—
ա. «Թիւրք կառավարութիւնը . . . մի քանի օր առաջ դադարեցուց լրագիր թերթն...»
«Մշակ» 1879 № 17. էջ 3.
բ. «Լրագիր 1875 (') Պոլսի Ն. Թիւլպէնդ.»
«Իաս. Հայ. ազգ. պատմ.» բ. էջ 339.
գ. «Պոլսում «Լրագիր» այժմ դադարուած թերթ
«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Եր.

114.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԳՈՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄԱՍՆԱՅ ՀԱՆԳԵՍ

Տ փ խ ի ս (Ռուսաստան) 1876-1881

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին. Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Աբգար Յով-Հաննիսեան.

Տպարան Հ. Էնֆիաճեան եւ Ընկ. 2.)

Դիւրքը (գիրք) 12—18 տպ. թերթ. 150-200 էջ 18X27 Հ-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, գեղեցիկ. Բաժանորդագիրն՝ տարեկան տասը ռուբլի.

Լեզուէն ոճը { «... Հայերը խիստ են իւր-
եանց բարքի մէջ. ճշտու-
նւղղագրութ. { թիւում պահպանում են...»
Ծրագիրը՝

«ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—Ինքնուրոյն թէ թարգմա-
նած բանասիրական աշխատութիւններ,
կեանքից առնուած նկարագրութիւններ,
վէպեր, ուսմաններ, դրամատիկական գըր-
ուածներ, թէ արձակ եւ թէ ոտանաւոր:
ՊԱՏՄԱԿԱՆ—Յօդուածներ Հայոց, եւ ընդ-
հանուր պատմութիւնից: Այս բաժնում կը
տեղաւորի եւ ժամանակակից քաղաքական
կեանքի տեսութիւնը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—Դիւրքմբռնելի ոճով գըր-
ուած զանազան յօդուածներ գիտութեանց
այլ եւ այլ ճիւղերից առնուած:

ՄԱՆԿԱՎԱԿԱՆ — Մանկավարժական
Հարցերի վերաբերմամբ ընդհանուր յօդ-
ուածներ, դպրոցական դործի այժմեան դը-
րութիւնը թէ Հայոց մէջ եւ թէ արտա-
սահման:

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ մատենախօսութիւն Հայոց
եւ օտար լեզուներով լոյս տեսած նշանա-
ւոր գրքերի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Յօդուածներ եկե-
ղեցւոյ, ուսումնարանաց, ուսուցչաց, ազ-
գային տնտեսութեան եւ Հասարակական
կեանքի: Թղթակցութիւններ ամեն Հա-
յաբնակ տեղերից, կարգադրութիւնք, Տէ-
րութեան եւ Հոգեւոր Վարչութեան:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Տեսութիւն ներքին
գործոց ընդհանրապէս, եւ Անդր-Կովկասի
առանձնապէս: Թղթակցութիւնք եւ զտ-
նազան Հաղորդութիւնք Կովկասի կեանքի
մասին:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ — Ամենայն տեսակ լուրերի և թղթերի արձանագրությունները:

Բովանդակություններ 1880. թիւ գ. (մարտ.)

— Ֆիլիսոփայական գիտությունների շարք.

Գիտությունների Բարձրագույն դպրոցի (շարուն.)

— Աշխարհագրությունից ուսուցման սկզբնական ուսումնարանում. դասախոսություններ Ե. Լվանտովի՝ Փարիզի աշխարհագրական թանգարանի:

— Յառաջ (նմանություններ) Բանաստ.

— Դիւցազնի մահը (Բալթիկ) (Գ. Խալաթ).

— Թէ ինչ տեղ է բռնում Հայերէն լեզուն Հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում—պրոֆ. Բ. Պատկանեան:

— Ամուսնությունների վիճակագրություն—
Revue Scientifique.

— Իմ ճանապարհորդությունների յիշատակները—Գ. Խալաթեան:

— Մեծ. (բանաստեղծություններ) Գամառ-Բաթիկա.

— Թիֆլիսի ընկերությունների Հայերէն գրքերի հրատարակության մասին.

Յաւելուած.

— Ֆերիզագէի երգը. գործ Ալբեր Ալ-նոյի թարգ. Յ. Լալայեանի.

— Մի նկատողություն—Վ. Վ. Բաստամեանց.

— Նամակ Ա. Վ. Ռուբինեանց.

— Յայտարարություններ.

արուն Աբգար Յովհան-նիսեան 1876 թր-ուականի յուլիսից սկսեց Տիֆլիսում հրատարակել «Փորձ» եռամսեայ Հանդէսը: Կովկասում նորածին «Փորձը» իւր ասպա-

րիզում տեսաւ երկու Հայ ամսական հրատարակություններ՝ Եղմիածնի «Արարատ» կրօնական, եւ «Դպրոց» մանկավարժական հանդէսները. բայց այլ էր «Փորձի» ծրագիրը այլ էր «Փորձի» շրջանը: «Կուռնկի» դադարելուց յետոյ Տիֆլիսում զգացուում էր մի լուրջ հանդիսի կարեւորություն, եւ այդ պակասը լրացրեց պ. Յովհաննիսեանի եռամսեան:

«Փորձի» մէջ Հայ ընթերցողները կը գտնէին առատ նիւթեր կարդալու համար. «Եռամսեայ» ժամանակ պ. Յովհաննիսեանի հանդէսը աւելի նման էր մի բազմապէս ժողովածուի, քան պարբերական հրատարակության: «Փորձի» մէջ տպագրուում էին այնպիսի յօդուածներ որոնք հինալ չը գիտեն. որոնք այսօր էլ կարելի է յափշտակութեամբ կարդալ: Երկրի դրամատիկական գրուածները, զանազան ճանապարհորդական նկարագրություններ լի էին «Փորձի» էջերում: «Գրիչ» ստորագրութեամբ մատենախօսական յօդուածները որը պատկանում էին հանգուցեալ ուսուցչապետ Ստեփաննոս Պալասանեանին, ազահուութեամբ կարդացուում էին: Ո՛վ ծանօթ չէ «Փորձի» գրքերի մէջ տպագրուող պ. Գեորգ Չմշկեանի «Թատրոնական յիշողությունների» հետ: Իսկ Պրոֆ. Բալթիկի գեղեցիկ վէպերի հետ արդէն ծանօթ է մեր հասարակությունը:

Ինչ որ է «Revue des deux Mondes»-ն ֆրանսիացիների եւ «Вѣстникъ Европы»-ն ռուսների համար, այն էր «Փորձը» հայերի համար: (3.)

Ինչպէս յիշեցինք «Փորձը» նախ հրատարակուում էր երեք ամիսը մի անգամ որպէս «Եռամսեայ» հրատարակություն: Նիւթերի առատությունը, հասարակության խնդիրը, գրականութեան պահանջը ստիպեցին պ. խմբագիրն եռամսեայ «Փորձը» ամսօրեայ դարձնելու: Ծրագիրը, դիրքը, պահելով միեւնոյնը, 1879 թուականի սկզբից «Փորձը» հրատարակուում էր ամիսը մի անգամ որպէս ամսօրեայ հանդէս:

«Փորձ» ամսագիրը իւր «Յաւելուած»ում որը մօտաւորապէս բաղկանում էր 50—60 էջերից, տալիս էր իւր ընթերցողներին եւրոպական ընտիր գրուածներից թարգմանութիւններ:

«Փորձ»ին աշխատակցում էին ժամանակակից Հայ գրականութեան հերոսները՝ ինչպիսիք են՝ պրոֆ. Գերովմէ Պատկանեան, Ստեփաննոս Պալասանեան, Բաֆֆի, Աղէքսանդր Գիշմիշեան, Գրիգոր Խալաթեան, Սեդրակ Մանգինեան, Կարապետ Կոստանեան, Մարկոս Աղաբէկեան, Աղէքսանդր Երիցեան, Պերճ Պաօշեան, բժշկ. Աւետիք Բաբայան, Աբիսողոմ Յովհաննիսեան, Ծերենց, Գէորգ Բարխուդարեան, Քաջբերունի, Սմբատ Շահազիզեան, Վահան վ. Բաստամեան, Գամառ-Քաթիպա, Գաբրիէլ Սունդուկեանց, Գէորգ Չմշկեան, Հոսհոս, Գ. Մարիսեան, Փիլիպպոս Վարդանեան, բժ. Գուշարեանց, Յովակիմ Գեղամեանց եւ այլք:

Հրատարակութիւններ՝ արտատպած «Փորձ» Հանդիսից:

Պ. Պաօշեան — Շահէն, Հացի-խնդիր, Կուռածաղիկ:

Աբգ. Յովհաննիսեան — Հայր եւ Հայաստանը օտարների աչքում:

Շիլլեր — Օրլեանի կոյսը (Թարգմ. Գ. Բարխուդարեան):

Ա. Երիցեան — Ներսէս Վ. կաթող. կենսագրութիւնը:

Ժորժ-Սան — Գարիբալդի (Թարգմ.)

Գ. Սունդուկեան — Խաթաբալա, եւ այլն:

Սկսուելով 1876-ի կիսին, «Փորձը» դադարեց 1881 թուականի կիսին՝ հրատարակուելով հինգ տարի: 1882-ին «Փորձի» տեղ «Արձագանք» շաբաթաթերթին էր հրատարակուում պ. Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ:

ԺԱՆՈՒԹԱՅԻՆՆԵՐ.

1.) «Փորձ» Հանդիսի մասին մեր աղբիւրները՝ ա. «... Եւ կարծում եմ որ պ. Յովհաննիսեանը մինչեւ այժմ փորձում է Հայ ընթերցողներին հարկաւոր անհրաժեշտ այդ երկու բաժինները միասին յարմարեցնելով, իրագործել: Ուզում եմ ասել որ «Փորձը» թէ ընթերցանութեան հաւաքածու եւ թէ հասարակական հարցերի մասին տեսութիւն անող հրատարակութիւն կամենում է լինել: Նորա լայն, մեծ պրագրամը աշխարհ ցոյց է տալիս մեզ այդ նպատակայարմար ցանկութիւնը...»

«Հայոց մամուլը Ռուս.» Յարոյ էջ 124.

բ. «... Նորագոյն հրատարակութիւն մըն է «Փորձ» եւ ամսեայ հանդէսն որ խմբագրութեամբ Արգարու Յովհաննիսեանց կը տպագրուի ի Տիֆլիս 1876 տարունէ ի վեր: Նիւթոց առատութեանը հետ միացնելով ազգային հին եւ նոր կեանքէ առնուած պատմական, մատենագրական տեղեկութեանց յաճախութիւն, փափաքելի կընէ անընդհատ շարունակութիւնը. եւ աւելի զգուշաւոր ընտրութեամբ ունենայ ազգին ներկայ ուսումնական վիճակին վրայ իւր արժանաւոր ազդեցութիւնը...»

«Պատմ. Հայ. դպրութ.» բ. էջ 503.

գ. «Փորձը» իւր հետը բերաւ ոչ մի գաղափար ոչ մի պրինցիպ (սկզբունք) նա չը յայտնեց մեզ իւր համոզմունքները: Նա միայն մի քանի բաներում կարծես թէ փորձեց իրաւարանական տեսակետի վրայ կանգնել եւ այն շատ թույլ ու անշնորհ կերպով... Այն իրաւարանութիւնը որ «Փորձն» է գործ ածում. ի հարկէ կըթողական ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ եւ բախտաւորապէս ընթերցողներից շատերի համար բոլորովին աննկատելի է անցել... Հիմնական պրինցիպի եւ համոզմունքների բացակայութիւնը մեր կարծիքով գլխաւոր յատկանիշն է «Փորձի»...»

«Մշակ» 1878. № 218.

դ. «Փորձ» ազգային եւ գրականական հանդէս. խմբագիր Արգար Յովհաննիսեանց. 1876-1881. Տիֆլիս ի տպար. Մարտիրոսեանի եւ ընկ. (՝)...

«Մատենագ. Հայկակ» Զարբ. էջ 691.

ե. „Փորձ“ 1875(“”) Արգար Սարգիսեան (“”)“
 „Դաս. հայ-ազգ. պատմ.“ ք. էջ 340.
 Գ. „... Արգար Յովհաննէսեանցի „Փորձ“
 եռամսեայ հանդէսն 1876—...“

„Պատմ. հայ մատ.“ Եղ. վ. Դ. էջ 97.
 Է. „... Բոլոր հայ հանդէսների մէջ, որոնք
 դուրս են եկել երբ եւ ինչ, գլխաւոր տե-
 ղը բռնում է Արգար Յովհաննէսեանցի
 „Փորձ“ ամսագիրը... որ պարունակում
 էր իւր մէջ քաղաքակիրթ յօդուածներ,
 եւ իւր բովանդակութեամբ մօտենում էր
 եւրոպական հանդէսներին...“

„Հայկակ Մատենագ.“ ք. էջ 153.

[„... Fine der bedeutendsten armenischen
 Zeitschriften, welche je erschienen, war
 die im Jahre 1876 in Tiflis von Abgar
 Joannissiany gegründete Monatsschrift
 „Porels“ (Pordz) welche die Erschei-
 nungen des gesamten Kulturlebens der Ge-
 gegenwart umfasste und ihrem Inhalte nach
 den europäischen Revuen nahe kam...“

„Arm. Biblot.“ II. էջ 153.

Ը „... Նորագոյն հրատարակութիւնների
 մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում... „Փորձ“
 ամսագիրը՝ Արգ. Յովհաննէսեանի խմբա-
 գրութեամբ. (1876-81) յայտնի էր իւր ճիշ
 բովանդակութեամբ եւ եւրոպական ըն-
 տիր հեղինակութիւնների թարգմանու-
 թեամբ...“

„Պատմ. հայոց“ Ս. Պալասան. էջ 445.

Թ. „Փորձ ընդարձակ ծրագրով, թերթի (“)
 նպատակն էր տալ մեր գրականութեան
 ընտիր դասական գործերի օրինակներ. ըստ
 որում նա թարգմանական գրուածքներ
 շատ է տուել ընդունելով իւր մէջ յայտնի
 հայ գրողների աշխատութիւնները...“

„Հայոց արդի մատենագր.“ (ձեռագ.)

2.) Հայր Զարբանայեան իւր „Մատենագիտութ.
 մէջ գրել է „ի սպար. Մարտիրոսեան
 եւ ընկ.“ առաջինը որ Մարտիրոսեանի
 տպարանը ընկերութեան չի պատկանում.
 երկրորդ որ „Փորձ“ սկզբից մինչեւ վեր-
 ջը տպագրուում էր Հ. Էնֆիաճեանցի տը-
 պարանում:

3.) Տես՝ „Հայոց Մամուլը Ռուսաստ.“ էջ 124.

115.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

Թ Ե Ր Թ ^{1.)}

ԱՄՄԱԳԻՐ

Տփիս (Ռուսաստան) 1878-1880

Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին.
 Խմբագիր՝ Յակովբ Տէր-Յովհաննիսեան.
 Տպարան Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի.
 Դիրքը՝ (տետր) 1-2 տպ. թերթ. 32-64
 էջ՝ 15X24 հ.-մ.

Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ.

Բաժանորդագիրն էր՝ տարեկան 6 ռուբ.
 Լեզուն ոճը՝ } „... Մենք առ հասարակ
 Ուղղագրութ. } հակառակ ենք զանազան շը-
 ների, ձիանների, կովերի...“
 Ծրագիրը՝

Ա. Դպրոցական խնդրի եւ ազգային դաստիա-
 րակութեան վերաբերեալ առաջնոր-
 դող յօդուածներ. Դպրոցական գոր-
 ծի ներկայ դրութիւնը մեր մէջ: Սկզբ-
 նական ուսումնարաններ տղայոց եւ օրի-
 որդաց: Մանկավարժական բովանդակու-
 թիւն ունեցող յօդուածներ:

Բ. Ուսումնարաններին վերաբերեալ տնօ-
 րէնութիւններ. կառավարութեան
 եւ զանազան վարչութիւնների կողմից:

Գ. Մատենախօսութիւն եւ կրիտիկա դասա-
 կան գրեանց եւ մանկավարժական շարա-
 դրութիւններ:

Դ. Երեւելի մանկավարժների կենսագրու-
 թիւններ: Եւ մանկավարժութեան պատ-
 մութեան վերաբերեալ յօդուածներ:

Ե. Այլ եւ այլք: Թղթակցութիւններ մանկա-
 վարժական ընկերութիւնների խորհուրդ-

ների եւ ժողովների օրագրութիւններ:
2. Յայտարարութիւններ մատենագրութեան
եւ առհասարակ ուսումնարանական գոր-
ծին վերաբերեալ:

Բովանդակութիւն 1878. № 1.

- Առաջնորդող—Մանկավարժ. մասին.
- Մանկական ընթերցանութեան գրքեր.
- Ֆրէօբէլի կենսագրութիւնը— Ս. Բ.
- Մայրենի լեզուի ուսումը տարրական
դպրոցների մէջ—Ա. Բաճաթեանց.
- Այլ եւ այլք.
- Յայտարարութիւնք.
- Նամակագրութիւն (խմբ. կողմից)

անկավարժական
«Դպրոց» ամսագիրը
երկու տարի էր որ
դադարուել էր: 1878
թուականի յուլիս
ամսից Տփիսիսում պ.

Յ. Տէր-Յովհաննիսեանի
խմբագրութեամբ հրա-

տարակուել սկսեց մի ուրիշ «Մանկավար-
ժական Թերթ»՝ նոյնպէս ամսագիր:

Երկար չը տեւեց «Մանկավարժական
Թերթի» հրատարակութիւնը, բայց եւ ու-
նեցաւ իւր օգուտները: Խմբագրի նպատա-
կըն էր՝ «նախ միութիւն տալ գրականութեան
մէջ յայտնուած, բայց ցրուած մանկավար-
ժական մտքերին եւ իրողութիւններին:
Երբեք՝ դիւրութիւն տալ հեշտ միջոցներով
ծանօթանալ կրթեալ ազգերի մէջ ընդուն-
ուած մանկավարժական նորութիւններին:
Երբեք՝ քննութեան ենթարկել դասագրքեր,
ձեռնարկներ եւ մեր մէջ ընդունուած մե-
թոդները եւ Զբոսարար՝ միջոց տալ մեր ու-
սուցիչներին իրանց փորձերը եւ դիտողու-

թիւնները յայտնել յօգուտ ի գիտութիւն
ընդհանրութեան . . . »

«Մանկավարժական Թերթը» յուլիսից
սկսելով իւր հրատարակութիւնը, հետեւեալ
յուլիսին էլ լրացնում էր իւր տարեշրջանը:
Բացի խմբագրից ամսաթերթիս աշխա-
տակցում էին մեր մանկավարժներից՝ Առա-
քել Բաճաթեանց, Սեդրակ Մանգիկեանց,
Յովհաննէս Զիգիանեան, Հ. Ղուկասեան եւ
այլք:

Թերթիս մէջ պարբերաբար լոյս էին տես-
նում հանգուցեալ Բաճաթեանցի, հետա-
քըքրութեան արժանի եւ ուսուցիչներին
անհրաժեշտ յօդուածներ:

«Մանկավարժական Թերթի» 1878-1879
թ. տետրակները որ մեր ձեռքում ունինք,
պարունակում են Բաճաթեանի յետագայ նը-
շանաւոր յօդուածները:

- I. «Մայրենի լեզուի տարրական ուսումը»
- II. Քերականութիւն աշխարհիկ լեզուի 2)
- III. Մայրենի լեզուի ուսումը տարրական
դպրոցների մէջ.
- IV. Ընթերցարանը եւ նորա նշանակու-
թիւնը ժողովրդակ. դպրոցների մէջ.
- V. Այբբենարան.

«Մանկավարժական Թերթը» մի բանով
շատ նման էր Էջմիածնի «Արարատ»ին, որ
ամեն մի ուսուցիչ պարտաւորական պէտք
է ստանար: 3.)

«Մշակ» լրագիրը շատ էր յարձակուում
թերթիս վերայ, մանաւանդ մի անգամ երբ
պ. Տէր-Յովհաննիսեան ռուսաց «Дѣло»
ամսագրից մի յօդուած էր թարգմանել եւ
յօդուածի տակ դիտմամբ թէ սխալմամբ մո-
ռացել էր «Дѣло»-ի անունը ստորագրել:

«Ես քնչ անեմ—ասում էր մանկավարժ
խմբագիրը—որ գրաշարները շարելիս սխալ-
ուել եւ յօդուածի տակ չեն դրել «Дѣло»
ամսագրի անունը: 4.)

Առանց այլ աղբիւրների դիմելու կարելի
է ասել, որ «Մանկավարժական Թերթը»
դադարեց նիւթական ապահով գրութեան
մէջ, մութ պատճառներով: 5.)

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Մանկավարժական Թերթ»-աղբիւրներ՝ ա., . . . Գարձեալ մի նոր հայոց ամսագիր պէտք է շուտով հրատարակուի «Մանկավարժական» (Թերթ) անունով, Արդեօք մանկավարժութիւնը բառով պ. Տէր-Յովհաննիսեան փոքրերը՝ Թէ մեծերի դաստիարակութիւնն է հասկանում՝ «Մշակ» 1878 թ. № 25 էջ 2.
- բ., . . . Պ. Յ. Տէր-Յովհաննիսեանի ձեռքով «Մանկավարժական Թերթ» ամսագիրը որ մէկ տարի շարունակուելով դադարեց. «Արձագանք», 1882. № 22. Ա. Եր.
- գ., . . . պ. Յակոբ Տէր Յովհաննիսեանի հրատարակած «Մանկավարժական Թերթ» պատուական եւ օգտաւէտ ամսագիրը ստիպուեցաւ դադարել . . . «Մանկավարժանոց» 1884 № 1 էջ 4.
- դ., . . . Գոհութեամբ կը տեսնենք որ Տփլիսի մէջ ուսումնական եւ ազգասէր ազգայնոց խմբակ մը՝ այս պակասը լրացնելու ձեռնարկած են։ Մեծայարգոյ պ. Յակոբ Տէր-Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ, կը յուսանք որ այս նոր ամսատետրը Թիւրքիոյ մէջ ալ արժան եղած ընդունելութիւնը կը գտնէ . . . «Մասիս» 1879. № 2230.
- ե. «Մանկավարժական Թերթն» ունի կոչումըն, ունի պատրաստութիւն եւ գործողներ որոնք ոչ Թէ լոկ կը գրեն դաստիարակութեան վերայ, այլ ինքնին դաստիարակութեան պաշտօն վարելով, մի կողմէն կը գործեն ու կը փորձեն, եւ միւս կողմէն կը գրեն . . . «Արեւիկեան Մամուլ» 1879 թիւ .
- զ. «Մանկավարժական գրքոյկից արդէն սլըսեց համակրութիւն գտնել հայ հասարակութեան մէջ. եւ այդ համակրանքը մինչեւ այսօր շարունակուում է աճել եւ մեծանալ, այն աստիճանի որ Տաճկաստանի հայերի մէջ Կ. Պոլսում ինքնըստինքեան բնականաբար հիմնուում է դորա գործակալութիւն ամբողջ Շ(Տ)աճկաստանի հայոց եւ նոցա դպրոցների մէջ տարածելու համար . . . «Մանկավ. Թերթ» 1878-79. տետր. 12.
- 2.) Տես նաեւ առանձին գրքով հրատարակւած.
- 3.) Տես «Մշակ» 1878 № 157.
- 4.) Տես «Մշակ» 1879 № 129.

- 5.) Ապահով կարելի է ասել՝ որովհետեւ «Մանկավարժ. Թերթն» ունէր 300 բաժանորդ որ քիչ չէ մի մասնագիտական հրատարակութեան համար. վերջին տետրակում տպագրուած հաշուից երեւում է որ Թերթի հրատարակութիւնից մի տարուայ մէջ արդենք եղել է 273 ըր.

116.

ՆԵՐՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆԳԻՍ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆՈՒՄԻՆԵՐ ԵՒ ԱԶԳԱՆԵՐ.

Մոսքուա (Ռուսաստ.) 1879—1882.

Հրատարակուում էր՝ յունուարին, մարտին, մայիսին, յուլիսին, սեպտեմբերին, նոյեմբերին.

Հրատարակի՛ Սոփիա Մսերեանց.

Խմբագիր-Պատասխանատու՝ Խաչատուր Խաչիկեանց.

Տպարան՝ Ա. Ա. Գառնուկի.

Դիրքը՝ (տետր) մեծագիր 1 Թերթ տպ.

32 էջ 24 ~~34~~ հ.-մետր. երկսիւնեան.

Թուղթը եւ տիպը՝ շատ մաքուր.

Բաժանորդագիրն է՝ տարեկ. 5 ըրու.

Լեզուն ռուս { «Արմենիոյ մէջ նստակրթական դպրոցաց թիւն օր ըստ Ուղղագրութ. օրէ կաւիւրնայ և շատ»

Ծրագիրը՝ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ—Յօդուածներ հայոց եւ ընդհանուր պատմութիւնից:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Կենսագրութիւններ, մատենագրութեան եւ ազգային կենաց վերաբերեալ յօդուածներ, ոտանաւորներ, ճանապարհորդական նկատողութիւնք. . .

ԱԶԳԱՅԻՆ—«Հայկազեան տարեգիր» թղթակցութիւններ, լուրեր, նամակներ եւ այլ յօդուածներ ազգային ժամանակակից հարցերին վերաբերեալ:

Ք ա ղ ա ք ա կ ա ն Տ ե ս ու թ իւ ն, յօդուածներ քաղաքական դրութիւնից:

Ա յ լ եւ ա յ լ ք. Զանազան հատուկ տարբերութիւններ, «կարգա ու կիմանաս» եւ «ճշմարիտէ» վերնագրերի տակ. ֆելիէտօն, զաւեշտական այլ դրուածներ, գիտութիւն եւ արուեստ:

Թ ղ թ ա դ ի ը—Պատասխաններ խմբագր.

Յ ա յ տ ա ը ա ը ու թ իւ ն ն ե ը,

Բովանդակութիւն 1881 № 5.

—Եսայի արքեպիսկոպոս Կարապետեան.

—Քանի մի խօսք Յովհաննէս Այուզովսքու կենսագրութիւնից.

—Շիրակի մի քանի հնութիւնները (շար.)

—Սարգիս Աւետիսեան Տիգրանեանց.

—Տանկրէդ Լօրդ Բիկոնսֆիլդի վէպը Գ.Ա.

—Մատենագրութիւն.

—Հայկազեան տարեգիր.

—Գիտութիւն եւ արուեստ.

—Այլ եւ այլք.

—Զանազան գիտելիք.

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ե Ի Պ Ա Ց Կ Ե Ր Ն Ե Ր.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ.

ա.) Եսայի պատրիարք Երուսաղէմայ.

բ.) Սարգիս Ա. Տիգրանեանց.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ.

ա.) Ազրակու ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը.

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԱՇԽԱՐՀԻ.

ա.) Բաղդատ քաղաք եւ Շէլի Օմարի գերեզմանը.

բ.) Բայրամի տօնը Թուսուզ քաղաքում.

գ.) Անազարբայի Հռովմէական ջրանցքների մնացորդքը.

ամբաւաբեր Ռուսիոյ» 2)

անունով պ. Զար-

մայր Մսերեանցի

խմբագրութեամբ

Մոսքուայում հրա-

տարակուող թերթի

դադարուելուց ան-

յել էր տասն եւ հինգ

տարի որ սկսեց հրատարակուել «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ հանդէսը նոյն քաղաքում, նոյն անձի խմբագրութեամբ:

Պ. խմբագիրը լաւ խնամք էր տանում հանդէսի թէ արտաքին շքեղութեան եւ թէ ներքին բովանդակութեան վերայ: «Փարոսը» պատկերազարդ կարելի է ասել բաւիս ընդարձակ նշանակութեամբ: Մտքուր եւ նոր կլիշներ «յատուկ մեր հանդիսի համար» ին փորագրուում:

«Փարոս Հայաստան»-ին առաջին տարին հրատարակուեց միայն մի օրինակ: Երկրորդ (1880) տարին երկու օրինակ, որպէս կիսամեայ հրատարակութիւն: Իսկ երրորդ տարուանից սկսեց կանոնաւոր հրատարակուել երկու ամիսը մի անգամ:

«Փարոսի» ներքին արժանաւորութիւնը դեռ չը քննած, մի քանի խօսք արտաքինի մասին: Հանդիսի ճակատին դրուում էր մի պատկեր որը ներկայացնում էր Մոսքուայի մի ընդարձակ փողոց:

«Փարոսի» շապկի վերայ նշանաբան էր դրուած հետեւեալ առածը՝

«Լաւ է անագան քան ոչ երբէք»:

Պ. Մսերեանի հանդէսը իւր շքեղ հրատարակութեամբ եւ պէս պէս նիւթերի բովանդակութեան, արժանի էր առանձին ուշադրութեամբ եւ ամեն մի գեղարուեստասիրի սեղանը կարող էր զարգարել: Բացի հանդիսի ներքին բովանդակութիւնից՝ որ

առատ էր ընթերցանութեան յարմար գեղեցիկ նիւթերով, շապկի վերայ էլ (ներքին էջեր.) տպագրուում էր բաւականին հետաքրքիր տեղեկութիւններ: Օրինակ՝ «Փարոսի» աշխատակիցների ցանկը, «Տարեցոյց Փարոսի»-որի մէջ կը մտնեն երեւելի անցքերի դիպուածքների ժամանակագրութիւն:

«Համառօտ ազգային տօնացոյց», «Աւուրք մահուան երեւելի հայկազեանց»—«Հայերէն լրագիրք եւ օրագիրք Ռուսաստանի» (իւր հրատարակուած թուականին):

«Հայաստանի Փարոսին» ինչպէս իւր գրքուածից երեւում է «խոստացել են միշտ աշխատակցելու» (եւ. աշխատակցել են) հետեւեալ անձինք: Պ. Զայրմայր Մ. Մսերեանց, Տ. Աստղիկ*, Ս. եւ Տ.—Մոսկուայում: Պ. Արմենակ Սիւնի*, Մոծակ*—Տիֆլիսում: Պ. Կ. Յովհաննէսեան եւ Զիւան(ի)* Ալէքսանդրապոլում: Պ. Տ. Փ. Պ. Տիգրան Աշոտ*, Պ. Միրզա Մսերեանց—Զմիւռնիայում:—Պ. Յ. Զաքրեան՝ Զէյթունում եւ այլք, որոնց անունները դեռ իրաւունք չունինք հրատարակելու: Ունիմք նա եւ սեփական թղթակից Լոնգոնում, Փարիզում, Կ. Պոլսում, Կարին, Վան, Իսպահան, Բագու, Երեւան եւ այլ տեղեր:»

«Փարոսի» հրատարակութեան վերջին տարում. պ. խմբագիրը իւր անձնական գործերի պատճառով որ ժամանակ չունէր, հանդէսի խմբագրութեան ղեկը յանձնեց պ. Խաչատուր Խաչիկեանին, հրատարակութեան արտօնութիւնը թողնելով տիկ. Սոֆիա Մսերեանցին:

Ափսոս որ «Փարոսի» պէս մի շատ հար-

*) Աստղանիշ գրուածները կեղծ անուններ են: Ծանօթ. «Փարոսի» խմբ.

կաւոր հանգէս, կարող չեղաւ գոնէ մի տասնեակ տարի գոյութիւնը պահել: Երեք տարուայ ընթացքում 8-9 տետրակ հազիւ լոյս տեսաւ, 1881 թուականի վերջերին դադարուեց: Վերջին համարում յայտնելով թէ «... հանդիսիս հրատարակութիւնը նորագլխաւոր աշխատակցի հիւանդութեան պատճառով այս տետրովս դադարում է եւ աւելի հրատարակուելու չէ»:

ԺԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ հանգէսը մեր աղբիւրների մօտ—
ա., Փարոս 1879 " " Մսերեան.

„Իսա հայ-ազգ. պատմ.“ Բ. էջ 340.

Բ., ... Մոքսուայում „Փարոս“ (°) անունով հրատարակութիւնը որ նախ պ. Զ. Մսերեանի ձեռքով տարեկան մէկ տետրակ էր դուրս գալիս, ապա վերջին 1881 թուին տիկին Մսերեանի խմբագրութեամբ (°) երկու ամիսը մի անգամ պատկերազարդ էր հրատարակուում, եւ ընտանիքներում կարգալու համար անչափ յարմարութիւններ կարող էր ունենալ ...

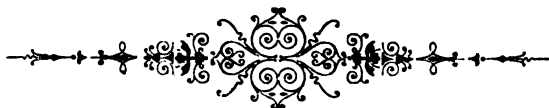
„Արձագանք“ 1882 № 22. Ա. Եր.

Գ., ... վրայ հասաւ Մսերայ Մագիստրոսի մահը: Որդին ժառանգ հօրը ազգասէր փութոյն եւ յարատեւող ուսումնականութեան, քանի մը տարիէն „Փարոս“ (°) կոչուած թերթ մը սկսաւ հրատարակել, առանց որոշեալ ժամանակի: Ինչուան հիմա շարունակելուն չենք կրնար որոշ տեղեկութիւն մը տալ ...

„Պատմ. հայ. դպրութ.“ Բ. էջ 495.

- 2.) Տես՝ լրագիր թիւ 63.

Այլեւս ոչ մի աղբիւր:

Ժ.
1880-1890.

(ՏԵՆԵՐԵՆԵԿ)

44 Լ Բ Ա Գ Ի Բ.

Հայ գրականութիւնը 80-ական թուականներէ
ընդ ծաղիկեց ու բարգաւաճեց: Դէպի առաջադի-
մութիւն, դէպի լոյս է շտապում հասարակութիւ-
նը: Ամեն տեղ՝ որսեղ հայ տպարան կայ, սկսե-
ցին գրքեր հրատարակել. ձգտումը մեծ է. գա-
ւառներում էլ նորանոր գրքեր են լոյս տեսնում,
թիւրքիայում այս շրջանը 60-ական թուականնե-
րէն նուազ՝ բայց Ռուսաստանում անցկացաւ Պար-
բերական մամուլը սկսում է յառաջադիմել.
պահանջը մեծ է. ռամիկ դասակարգն անգամ
,,նորութիւններ“ է հարցնում ,,գազէթ“ներէն:
Այս տասնամեակում ստեղծուեցին քանի մի գո-
վելի պարբերական հրատարակութիւններ, որոնք
մինչեւ այժմ հրատարակուելով դարձել են ան-
հրաժեշտ պահանջ: Գրականութեան մէջ էլ
կիանքը եւ է գալիս. շիւտը մեծ է: Հասարակա-
կան ամեն մի շարժուացքը լրագրութեան նիւթ
է դառնում: 60—70-ական թուականներին ,,Հիւ-
սիսափայլի“, ,,Մեղու Հայաստանի“ լրագիրները
օրով ստեղծուած կուսակցութիւններն այս տաս-
նամեակում մարմնացան, որոշ գոյներ ստացան:
Ազատամիտների եւ պահպանողականների վէճե-
րով ու բանակռիւններով անգրագէտ մարդիկ ան-
գամ հետաքրքրուում են, մասնակցում նորանց
գործերին: Քաղաքա-գրականական, գիտական,
մանկավարժական, մանկական եւ այլ ծրագիրնե-
րով հրատարակուող հայ լրագիրները, յեղափոխե-
ցին, պատրաստեցին մեր հասարակութեան կեան-
քըն ընդհանրապէս: Այս շրջանում գործողների մէջ
նշանաւոր են՝ Բիւզանդ Քէչեան, Յովն. Փալազաշ-
եան, Արգ. Յովհաննիսեան, Ն. Խոսրովեան, Ս.
Սպանդարեան, Ա. Արասխանեան, Մ. Փորգու-
գալեան, Հ. Ս. Դէվրեչեան, եւ Վիէննայի միւ-
թարիանք:

117.

ԱԺԽԱՏԱՆՔ^{1.)}

ՔՐԷԷՔԷ-ԳՐԵՆԵՆԵՐՆԵՐ

(Շաբաթաթերթ.)

Տ փ Խ Ի Խ (Ռուսաստան) 1880-1880

Հ ր ա տ ա ր ա կ ու ու մ է ր

Խ մ ք ա դ Ի ր-Հ ր ա տ ա ր ա կ ու ղ՝ Գ ր Ի գ ր Տ Ե ր-²

Մ ե լ ք Ի ս ե գ է կ ե ա ն :

Տ ա յ ա ր ա ն 2.)

Դ Ի Ի ր ք ը (թերթ) միաժալ 4 էջ 4-սիւնեան.

Բ ա ժ ա ն ո Ր դ ա գ Ի ն ը՝ տարեկան 5 ռուբլի

Լ ե գ ու ն, ո ճ ը } „... Նիւթեր և անմշակ յոգ-
ուածներ խմբագրութիւնը ըն-
Ու ղ ղ ա գ ր ու թ. } դուռում է ծիմհան և յառ.“

Ծ ր ա գ Ի ը ը՝

Ա.—Գատաստանական ժամանակագրութիւն

Բ.—Տեղական կեանքի ուսումնասիրութիւն,

թէ տնտեսական թէ վիճակագրական ու

թէ գիւղատնտեսական կողմից:

Գ.—Գրականութիւն, գիտութիւնների բո-

լոր ճիւղերի վերաբերութեամբ՝ աշխատու-

թիւններ. լինին նորանք թարգմանութիւն-

ներ թէ ինքնուրոյնութիւններ. քննադա-

տութիւն ուս, հայ եւ օտարազգի գրա-

կանութիւններ:

Դ.—Քաղաքականութիւն, քաղաքական հայ-

եացք եւ յօդուածներ միջազգային իրաւունքի հարցերի նկատմամբ:

Ե.—Մանր լուրեր.

Զ.—Մասնաւոր յայտարարութիւններ:

Րիգոր Տէր-Մելքիսեդէկեան, պատշաճաւոր իշխանութիւնից 1879 թրուականին իրաւունք ստացաւ Տփլիս քաղաքում հրատարակելու կէս

հայերէն, կէս ռուսերէն, «Աշխատանք—Трудъ» շաբաթաթերթը: Ինչ ինչ պատճառներով գործը լեւաճգուեց մինչեւ 1880 թրուականի սկիզբը: Նախապէս յայտարարելով թէ «... Աչքի առաջ ունենալով ենթադրելի ահագին ծախսերը, «Աշխատանք» լրագրի խմբագրութիւնը իր լրագրի հրատարակութիւնը ինչպէս նաեւ իր բաժանորդների լրագիր ստանալու իրաւունքը լեւաճգում է, օրէնքից նրան տուած տարեկան ժամանակամիջոցի հիման վրայ մինչեւ անորոշ ժամանակ... »:

«Աշխատանքի» «անորոշ ժամանակը» որոշուեց եւ 1880 թրուականի սկզբից հրատարակուեց: 10—12 համար հազիւ կարողացաւ լոյս ընծայել պ. Տէր-Մելքիսեդէկեան. նոյն թրուականի ապրիլ ամսին «Աշխատանք» շաբաթաթերթն արդէն դադարուած էր:

ԺՆՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐ.

1.) Մեր աղբիւրները՝ «Աշխատանք» թերթը:

ա. «...Աշխատանք կիսահայերէն կիսառուսերէն շաբաթաթերթը պ. (Տէր)-Մելքիսեդէկեանի խմբագրութեամբ որ 12-դ համարի վերայ դադարեց...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Եր.

2) Հակառակ մեր ցանկութեան չը կարողացանք գտնէ մի համար ձեռք բերել «Աշխատանք» շաբաթաթերթից, որ կարողանայինք տպարանը եւ այլ մանրամասնութիւններ յիշել այստեղ:

118.

ՄԷՏԷՕՐԱ ^{1.)}

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Զմիւռնիա (Տաճկաստան) 1880-1884

Հրատարակուած էր անկանոն կերպով

Հրատարակիչ՝ Գ. Մսերեան.

Տպագրութիւն Գ. Մսերեան.

Դիւրքը (գիրք) 6—7 տպ. թերթ. 200-250 էջ 15X23 հմետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝

Լեզու, ոճը } «... Եւ իրօք պարբերական հրատարակութիւնէ՝ մը լացի ուրիշ պայմանները, որոշ...»

Ծրագիրը՝

ԳԻՏԱԿԱՆ — Վարդապետութիւն իրական, ֆիզիքա, աշխարհային ենթագրութիւնք երկրագունտի եւ այլ տիեզերական մարմինների վերաբերմամբ:

ԱԶԳԱՅԻՆ — Քննական խնդիրներ, յօդուածներ, ազգային զանազան հարցերի վերաբերմամբ, հասարակական խնդիր, ճառեր, պատասխաններ եւ այլն:

ԳՐԱԿԱՆ — Պատմական — Վիպական եւ այլ գրական յօդուածներ, բանահիւսական... «Փունջ» — Երեւելի մարգկանց կարծիքներ, հատընտիր հաւաքածուներ, զանազան բարի վերաբերեալ»

Բովանդակութիւն 1880. գիրք ա.

- Երկու խօսք սոյն Հրատարակութեան առ-
թիւ—Հրատարակիչ Գ. Մսերեան.
—Արեւելեան խնդիր, հայկական խըն-
դիր (շարունակ.)
—Ամերիկացի միսիօնարք—Սիւնի.
—Այցելութիւն 'ի կիրակնօրեայ ժողո-
վարան բողոքականաց յիսկիւտար—Հո-
րոյ.
—Ամերիկացի միսիօնար ծ. վ. Վուտի
պատասխանը—ծ. վ. Վուտին: Պ. Հո-
րոյի պատասխանը—Հորոյ:
—Վարդապետութիւն իրականութեան
(շարունակ.)
—Գրական ենթադրութիւնք աշխար-
հածնութեան:
—Նոր Յունաստան:
—Յովհաննա Բաբուհի—Թարգմ. Գ. Խո-
րասանճեան:
—Փոլնջ կամ սէր կեանք եւ ամուս-
նութիւն.—Թարգմ. Օրպել.
—Մեղրի հիւթը, (ոտանաւոր) Օրպել.
—Սեւ եւ կապոյտ աչքերը (ոտան.)
նոյն.
—Հին գինի (ոտանաւոր):

սերեան Գրիգոր,
Թիւրքիայի մեր հին
գործիչներից մէկը՝
որ վերջին ժամանակ-
ներս վաղճանուեց,
«քանի մ' արժանաւոր բարե-
կամներու ալլ եւ ալլ երկա-
սիրութիւնները 'ի մի ամ-
փոփելով 'ի լոյս ընծայելու փափաքով», Իզ-
միրում 1880 թուականից Հրատարակել ըս-

կսեց «Մէտէօրա» գիտ(ն)ական, ազգային
եւ գրական» հանդէսը: «Մէտէօրան»—գը-
րում էր իւր յառաջարանում հանգուցեալ
Հրատարակիչը—առ այժմ լոկ հաւաքածոյ
մէ գիտական, ազգային եւ գրական գոր-
ծերու ու թարգմանութիւններու, հետեւ-
աբար իւր էջերը բաց են ամեն գրիչներու
համար որոնք իրանց ազգին ու հայրենաց
կ' ուզեն նուիրուել...»: Հանդիսիս Հրատա-
րակիչը բացառում էր թէ «իւր (Մէտէօ-
րայի)» նպատակն է ժամանակիս ոգոյն եւ
Եւրոպայի գիտական շարժման արձագանք
ըլլալ, մի եւ նոյն համակրութեամբ ըն-
դունելով նաեւ աստուածաբանական, հոգե-
բանական եւ գրական հայուածքներով գըր-
ուած կարեւոր յօդուածները»:

Թէպէտ եւ արդոյ Հրատարակիչը «Մէ-
տէօրայի» «քանի մը հատոր կը խոստանայ
հասարակութեան մէկ տարուան շրջանի
մէջ», բայց հազիւ չորս գիրք կարողացաւ
լոյս ընծայել այն էլ անկանոն ժամանակով
իբր «տարեգիր»—միամեայ հանդէս:

Ինչ վերաբերում է «Մէտէօրայի» ներ-
քին կազմակերպութեան, կարող ենք ասել
որ ոչ թէ որպէս հանդէս, այլ որպէս ժո-
ղովածու, արժէ ուշադրութեան: «Մէ-
տէօրայի» չորս գրքերի մէջ էլ ընթերցողը
կարող է իւր ճաշակին յարմար գրուածներ
գտնել կարգալու:

Առաջին երկու գրքերի մէջ մեծ տեղ են
բռնում պատմական բաժնում՝ «Նոր Յու-
նաստան» գործ է. Էմէնիցի—Փօթոս Յա-
ւելաս: Վիպական բաժնում—Էմման. Ռօի-
տիսի—Յովհաննա Բաբունին (պատմ. վէպ):
Իսկ առաջնորդող յօդուածները «Արեւելեան
խնդիր-հայկական խնդիր» վերնագրով, հետա-
քըքիր կարգացուում են: Շատ ազահուլութեամբ
են կարգացուում նաեւ գրքերի վերջերում
«Փոլնջ» վերնագրի տակ գրուող հատընտիր
մտքերը, որ պատկանում են աշխարհաչափ
մարդկանց: Մեր ցանկութիւնն է մի քանի
տող ընդօրինակել «սիրոյ» վերաբերմամբ:

Սէրը բոլոր մարդուս կեանքը կը սահմանէ.

Մասիյեօն.

Սէրը տիեզերքին ճարտարապետն է.

Հեղիօտ.

Սէրը շատ չնչին, բայց կենաց ամենէ ծանր խնդիրն է.

Փրանսիզվէյ.

Սէրը աշխարհիս կառավարողն է.

Պաքոն.

Սէրը Աստուծոյ աւելի զօրաւոր է, վասն զի երկու հոգին մէկ կ'ընէ.

Ապուհս.

Սէրը յանկարծ կը ծնի, սիրել կամ չսիրել մեր ընտրութիւնէ կախում չունի

Քոռնէյլ.

Սէրը երիտասարդներու թագաւորը եւ ծերունիների բռնաւորն է.

Օքսէնսթէրն.

Սէրը ամենագեղեցիկ սրտերու մէջ կը բնակի՝ ինչպէս որ կրճան որդը ամենէ գեղեցիկ վարդի կոկոնին կը փակէ.

Շէյքսպիր.

Սիրէցէք, կեանքի մէջ աղէկ միայն այս բանս կայ.

Ժ. Սան.

Սիրահարուած ըլլալուն համար երիտասարդ մը պարսաւելը՝ հիւանդանալուն համար մէկուն յանդիմանութիւն ընելու կընմանի.

Տիւքլօ.

Մայրական սէրը միակ երանութիւնն է որ յուսոյ ամեն խոստումներէն գեր 'ի վեր է.

Տիկին դը - Ֆլահօ.

Այս աշխարհիս մէջ մայրն է միակ Աստուածը.

Է. լը Կուվէ.

Արարչագործութեան ամեն կենդանիներուն մէջ, շունէն սկսելով մինչեւ կինը, մայրական սիրտը միշտ վսեմ բաց մ'է.

Աղ. Դիւմա.

ԺԱՆՈՒԹԱԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մէտէօրա» եւ մեր աղբիւրները—

ա. „Մէտէո(օ)րա հանդէս ուսումնական (») եւ բոնասիրական Զմիւռնիա 'ի տպ. Գ. Մսերեան. 1881(»)—83(»).“

„Մատինագիտ. հայկակ.՝ Զարբ. էջ 428.

բ. „Զմիւռնիայի մէջ պ. Գրիգոր Մսերեանի խմբագրութեամբ. „Մէտէօրա՝ գիտական, ազգային եւ գրական հրատարակութիւնը, որ 1880 թուին սկսուելով տակաւին երկու գիրք է հանդէս հանել,՝

„Արձագանք՝ 1882. № 22. Ա. Երեց.

119.

Պ Ս Ա Կ ^{1.)}

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԶԱՂԱԶՈՒՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՐԱԳԻՐ

(Շաբաթաթերթ)

Երեւան (Ռուսաստ.) 1880-1884

Հրատարակուում էր՝

Խմբագիր-Հրատարակող՝ Վասակ Պապաճանեանց.

«Պսակ» լրագրի տպարան.

Դիւրքը՝ . . .

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան- 4 ռուբ.

Լեզուէն՝ ռուս. } «. . . Իսկ այժմս, մի քանի հանգամանքներից, մասնաւոր Ուղղագրութ. } անցեալտարուայ միութից վեր

Ծրագրիւրը՝

ԱԶԳԱՅԻՆ—

Առաջնորդող յօդուածներ ազգային այլ եւ այլ, հարցերի մասին, նամակներ, լուրեր եւ այլ տեղեկութիւններ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ տեսութիւն. յօդուածներ ժամանակակից քաղաքական գրութիւնից, լուրեր:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ-յօդուածներ. ազգային բանասիրութիւնից, ֆէլիէտօն, խառն լուրեր, պատասխանիք խմբագրութեան:

ընդան քաղաքում առաջին անգամ սկսուեց հայերէն լրագիր հրատարակուել 1880 թուականին հանգուցեալ Վասակ Պապաջանեանի խմբագրութեամբ:

«Պսակ» շաբաթաթերթին սկսուեց 80 թուականի մարտ ամսից որ էր նախ «գրականական, պատմական եւ մանկավարժական»:

«Մեր լրագիրը կը լինի» — գրում էր խմբագիրը-ժամանակի օրագրութիւն. նա կընդունի իւր մէջ ինչ որ ժամանակի ալիքները կը բերեն կը հասցնեն նրան: Նա կը լինի մի ընդհանուր ընդունարան»:

Խմբագիրը ցանկացաւ 1881 թուականին հոկտեմբերից «Պսակը» հրատարակել շաբաթը երկու անգամ որպէս եւօրեայ թերթ, բայց քիչ լսող յայտնեց որ «...մի քանի հանգամանքներից, մանաւանդ անցեալ տարուայ մեր ուժից վեր դէֆիցիտից (ծախքը) ստիպուած, ... «Պսակի» շաբաթն երկու անգամ հրատարակուելը կախումն ունի նրա ստորագրողների թուից»: «Պսակ» շաբաթաթերթը հրատարակուեցաւ ընդամենը չորս տարի: 1883-ի վերջերից արդէն նուազում էր կեանքը. 1884 թուականի սկզբին եթէ չենք սխալուում «Պսակը» դադարման դատապարտուեց իւր մի ինչ որ յանցանքի պատճառով:

ԺԸՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Պսակ» եւ մեր աղբիւրները — ա. «... լրագիրը ներկայ թ. (1881) հոկտեմբերից կը հրատարակուի շաբաթը երկու անգամ. կաւելանայ եւ քաղաքա-

կան մասը ...»

«Առողջապահական. թերթ» 1881 № 1.
բ. «... Երեւանում պ. Բաբաջանեանի խմբագրութեամբ «Պսակ» լրագիրը ...»

«Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Եր.
գ. «... ինչ» կը նշանակէ գաւառական թերթին ալ տեսակ պրօգրամ տալ. «մանկավարժական եւ պատմական» եթէ գաւառական լրագիր էք հրատարակում պէտք է գաւառական լրագրի պրօգրամ տաք նորան եւ նպատակ չը դնէք ձեզ ընդհանուր հարցեր վճռելու ...»

«Մշակ» 1880. № 49. Գ. Ա.

120.

Վ Ա Յ Ե Լ Ք^{1.)}

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ.

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1880-1881.
Հ Ր ա տ ա Ր ա կ ու ու մ է ր²
Տ ն օ Ր է ն՝ Մ. Գալէնտէրեան.

ոստանդնուպոլսում
1880 թուականի
հոկտեմբեր ամսի 15-ից մի նոր ամսագիր երեւեցաւ պ. Գալէնտէրեանի տնօրէնութեամբ, «Վայելք» անունով:

«Վայելքի» նպատակն էր՝ իգական սեռին սովորեցնել կար, ձեւ եւ այլ տնային անհրաժեշտ գիտելիքներ:

«Վայելք» մինչեւ տարուայ վերջը հազիւ կարողացաւ դիմանալ:

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ՆՆԻՐ.

- 1.) «Վայելք» եւ. աղբիւրներ—
 ա. «Վայելք»... առաջին թիւը տեսնելու
 եւ աչքէ անցնելու պատիւն ունեցանք,
 բայց մենք բան մը չ'կրցինք հասկնալ
 եթէ մինչեւ ամսու գլուխ բան մը հաս-
 կնամք կ'իմացունենմք...»
 ,,Հոսհոսի ձեռնադրութիւնը“ բ. ապ. էջ 150.
 բ. ,,... Պոլսում երեւեցած մի քանի նոր հան-
 դէսները ինքզինքն «Վայելք» անունով մօ-
 ղայի շարաթաթերթը (')...»
 ,,Արձագանք“ 1882. № 22. Ա. Երեջ.

121.

Ա Ր Ե Գ Ա Կ ^{1.)}

ՀԱՆԳԻՍ

ՌԵՍԻՍԻՆԵՆ ԵՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄ.

(Նախաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս 1880-1880.
 Հրատարակողու էր կիրակի օրերը:
 Արտօնատէր Ա. Յ. Զատէյեան:
 Խմբագիր Մ. Յ. Բարսեղեան:

նօրէնութեամբ պ. Մ.
 Բարսեղեանի Կ. Պոլ-
 սում 1880 թ. մայի-
 սի 17-ից սկսեց հրատարակ-
 ուել «Արեգակ» անունով ու-
 սումնական եւ արուեստական
 շաբաթական հանդէսը, որի մի
 համարը միայն տեսնուած է:

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ՆՆԻՐ.

- 1.) Ոչ մի աղբիւր սորա մասին:

122.

ԲԻԻՐԱԿՆ ^{1.)}

ՀԱՆԳԻՍ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵՂՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճկաստան)
 1881-1894-եւս

Հրատարակողու է ամսի վերջերին.
 Տէր եւ Խմբագիր՝ Հ. Ստեփան Խ. Իւ-
 թիւճեան.

Տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան.

Դիւրքը (տետր) 1 տպ. թերթ 32

էջ. երկսիւն. 21 X 29 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Լեզուն, ոճը { „... Մեռած ենք, սակայն
 Ուղղագրութ. կապրինք, մեռած ենք հնոյն
 եւ ստորագունին համար...”

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան 1 1/2 մէ-
 ճիւղի.

Հասցէն՝ Տպարան եւ գրատուն Գ. Պաղ-
 տատեան: Սուլթան—Համամ
 փողոց թիւ 14.

Կոստանդնուպոլիս:

կամ՝

G. Pactatlian Sultan-Hamam № 14.
 Gonstantinople.

Ծրագիրը՝ 2.)

ԳԻՏԱԿԱՆ—Այլեւայլ յօդուածներ գիտու-
 թեան զանազան ճիւղերի վերաբերեալ. աշ-
 խարհագրութիւն, բնախօսութիւն. ար-
 ուեստ, նորութիւններ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Ներքին եւ արտաքին լու-

րեր, քաղաքական ժամանակակից դրու-
թիւնից:

ԱԶԳԱՅԻՆ—Յօդուածներ զուտ կրօնական
բնավորութեամբ, ճառեր, քարոզներ, խը-
րատներ, պատճէններ զանազան գրական-
ներ, ոտանավորներ, տեղեկատու:

Ազգ. ք.—Յայտարարութիւններ.

Բովանդակութիւն 1892. ապրիլ (թիւ 196.)

—Նուէրք («Բիւրակն» ամսագրի)

—Մեռեալ եւ սակայն կենդանի.

—Հողմոց թեւերուն վրայ (շարունակ.)

—Բարեջրում քրիստոնէութեան—Մ.

Մինաս.

—Վերջին մրմունջ Փրկչին—Հայկազն.

—Անուն մը քանդակել (ոտանավոր)
Թարգմ. Ա. Ի.

—Ծագումն եւ ընթացք աւետարանա-
կան ի հայտ. մասն գ. (շարունակ.)

—Բնախոսութիւն. երկրորդ գալուստան
Քրիստոսի եւ արքայութիւն երկնից. մասն Ա.-

—Հատուածք Կոլդսմիդհի գրութիւն-
ներէն—Մ. Մինաս.

—Աթէնք եւ Հռոմ—Յովհ. Ե. Գապա-
տայեան.

—Իմ սէրը (ոտանավոր)-Աւետ. Կիւլպէնկ.

—Գիտական բարձր կեանք (շարունակ.)

—Կենդանի ջերմոցք (Յ. Ուիլս.) Ս. Գ. Գ.

—Համազգային Հրաւեր-պատճէն շրջա-
բերականի:

—Արեւելեան որբանոց-Գ. Պաղտատլեան.

—Քաղաքական. ներքին լուրեր.

—Ազգ. ք.

տալ լուսաւորչականներին: «Բիւրակն» գու-
ցէ կարողանար իւր հայաշատ շրջաններում
քիչ շատ ցանել իւր որոմները եթէ չը լի-
նէին տխուր աւարի թիւրքահայ մի քանի
թերթերը որոնք սաստում ու պապանջե-
ցնում են «Բիւրակն»ին եւ նորա նմաններին:
Խմբագրական հանգամանքների պատճառով
մի-երկու տարի էլ դադար առաւ «Բիւրա-
կն» եւ յետոյ ամսագիր դառնալով մինչեւ
այժմ շարունակուում է:

ԺԱՆՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ.

1.) «Բիւրակն» ամսագիրը եւ աղբիւրներ—

ա. «Բիւրակն լրագիր գիտնական քաղաքա-
կան եւ ազգային Ձ-է տարի. Կ. Պ. տպ.
Գ. Պաղտատլեան. Տէր եւ խմբ. Հ. Ստե-
փան Խ. Իւթիւճեան...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1889 էջ 261.

բ. «Բիւրակն հանդէս գիտնական եւ քաղա-
քական ամիսը երկու անգամ սկսեալ 1881
Ստեփ. Խ. Իւթիւճեան...»

«Օրացոյց ժող-պատկ.» 1893 էջ 65.

գ. «Բիւրակն հանդէս գիտական եւ քաղա-
քական, ամիսը երկու անգամ սկսեալ
1881. խմբ. տնօրէն. Ստեփան Խ. Իւ-
թիւճեան...»

«Օրացոյց» 1893. Ռոստով էջ 91.

դ. «Բիւրակն» ծրագրի վերնագիրը թէեւ էր «Գիտ-
նական քաղաքական եւ ազգային», բայց
նիւթերը դասաւորուում էին «Ազգային
գիտնական եւ քաղաքական» կերպով:
Նւ պէտք է ասել որ «Ազգային» բաժ-
նում տպագրուում էին «կրօնական»
բազմաթիւ յօդուածներ:

Ճարպիկ բողոքականները «Աւետարեւ»
լրագրին մի թեւերկեր տալու համար 1881-ի
յուլիսից հիմնեցին մի կիսամօտդիր «Բիւ-
րակն» անունով, ոմն Ստեփան Իւթիւճեա-
նի խմբագրութեամբ: Հանգիսիս խմբագիրն
ամեն կերպ աշխատում էր թունդ կրօնա-
կան յօդուածներով «ուղիղ ճանապարհ» ցոյց

123.

ԱՌՈՂՋԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԵՐԲ

ՄԻԱՄՍՆԱՅ ՀԱՆՐԱՅԻՄ.

ՆՈՒԷՐ ԱԶԳԻՆ

Երեւան (Ռուսաստ.) 1881-1882.

Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին.
Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Բժիշկ Լեւոն
Տիգրանեանց.

«Պսակ» լրագրի տպարան 2.)

Դիրքը՝ (տետր.) 1 տպ. (թերթ) 32 էջ
երկ-սիւնեան. 17X25 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Լեզուն, ոճը } «...Անասունների վրա փոր-
մեր են արել որ եթէ խափա-
Ուղղագրութ. } նում են կաշուի արտադր...»

Բաժանորդագիրն է՝ տարեկ. 3 ռուբ.

Ծրագիրը՝

I. Պետական կարգադրութիւնները ժողովրդի առողջապահութեան վերաբերութեամբ:

II. Առողջապահական յօդուածներ աշխարհիկ ոճով, ժողովրդի առողջապահական պայմանները. բժշկական արհեստը ժողովրդի մէջ, բժշկականութիւնը ժողովրդականացրած:

III. Բժշկական մատենախօսութիւն.

IV. Խառն լուրեր: Յայտարարութիւններ.

Բովանդակութիւն 1882. № 6.

ա. Սառը ջրում լեղանալն առողջարար է—Լ. Տ. ք. Ծնունդ.

գ. Երկայնակեցութիւն—բժայ. Արտէմ Ի. Յովհաննիսեան.

դ. Ընդհանուր առողջապահական ժողովի կարգադրիչ յանձնաժողովի առթիւ—Լ. Տ.
ե. Սպանութիւնները եւ վիրաւորութիւնները Երեւանի գաւառում—բժ. Յ. Անանեան.

զ. Քաղաքային բժշկի լիշատակարանից.

է. Ժողովրդական բժշկութիւն.

ը. Խառն լուրեր.

թ. Խմբագրութեանս առաջարկած լուծելու հարցեր:

ժ. «Առողջապահական Թերթի» առաջին տարուայ հաշիւը:

ժա. Յայտարարութիւններ.

ժբ. Վիճակագրական աղիւսակ պատկերի ծնունդների եւ մահի Երեւանում 1882 թ. յունիս ամսին. եկեղեցական տոմարներից քաղած.

ժգ. Օղի բարեխառնութիւնը Երեւանում թ. յունիս:

առողջապահական պայմանները, բժշկական գիտութիւնը հայոց մէջ դեռ այնքան չէր տարածուել. բժիշկներ, բժշկապետներ այնքան չունէինք ինչքան այժմ: Նախ-

նական շրջաններում առողջապահութիւնը մի երկրորդական բան հաշուելով, աւելորդ էին համարել այդ ծրագրով մի հանդէս հրատարակել: Այդ շատ օգտակար գործի առաջին պատիւն Ռուսաստանում վայելում է բժիշկ պ. Լեւոն Տիգրանեանցը որ այն ժամանակ Երեւանի քաղաքային բժիշկ էր եւ տեղական առողջապահական յանձնաժողովի նախագահ: Պ. Տիգրանեան 1881 թուականի կիսից Երեւանում սկսեց հրա-

տարակել «Առողջապահական» ամսագիրը: «Բժշկականութիւնը գործադրուում է շատ վայրենի ազգերի մէջ. իսկ առողջապահութիւնն ապրում են միայն լուսաւորեալ ազգերը»:

Այս տողերը նշանաբան էր դրել բժիշկը իւր ամսագրի երեսին:

«Առողջապահական Թերթի» սկզբնաւորութիւնը կատարեալ յաջող էր: Գործը ընդունում էր եռանդով. խմբագիր բժիշկից զատ «Առողջապահական Թերթին» աշխատակցում էին Հայ բժշկապետներ եւ բժիշկներ, Աւետիք Բաբայեան, Գր. Տէր-Գրիգորեան, Գր. Քոչարեան, Յ. Անանեան. Ա. Միրմանեան, Ար. Յովհաննիսեան, Ար. Շահազիզեան եւ այլք:

Պրոֆ. Վիրխովը երբ 1881 թուականի սեպտեմբերին գտնուում էր Տփլիսում Հրեա գիտական ժողովին մասնակցելու համար, երբ պատահամբ «Առողջապահական Թերթին» մի համար ձեռքն է ընկնում, զարմանում է որ Հայերէն առողջապահական Թերթ կայ. ասում է իւր շրջապատողներին թէ՛ «Եթէ այդ Թերթը յաջողութիւն ունենայ ձեր (Հայ) ժողովորդի մէջ, դա կը լինի ապացոյց որ Հայոց ազգում կայ մի դասակարգ, որ գտնուում է զարգացման որոշ բարձրաստիճանի վրայ. որովհետեւ առողջապահութիւն կամենում են ապրել միայն լուսաւորեալ ազգերը, իսկ վայրենիները չեն կարող զգալ առողջապահութեան կարեւորութիւնը...»:

Ինչ՞ կասես որ պրոֆեսսորի կարծիքը կարծիք էր, եւ զարմացքը իզուր: «Առողջապահական Թերթը» սկսուելով 1881 թ. յուլիսից, ուղիղ մի տարի կարողացաւ գոյութիւն ունենալ, 1882 թուականի օգոստոսին այլեւս լոյս չը տեսաւ «Թերթի» 8-դ մասը:

«Առողջապահական Թերթի» հաշուից երեւում է, որ ունեցել է ընդամենը 443 բաժանորդ որոնց 60-ը բաժանորդագիրն էր չեն վճարել:

Շատ ակոստ որ այժմ մի առողջապահ-

հական պարբերական չունինք որ անհրաժեշտ է մեր հասարակութեան: Թոյլ ենք տալիս մեզ մի խորհուրդ տալու պ. խմբագրին, որ դարձեալ շարունակէ իւր «Առողջապահական Թերթի» հրատարակութիւնը, որ նիւթական գործն այժմ ապահով կը լինի:

ԺԱՆՅԱՐԴԱՐԱՆՆԵՐ.

- 1.) Առողջապահական Թերթ—աղբիւրներ. ա. «...Երեւանում պ. բժիշկ Լեւոն Տիգրանեանի ձեռքով «Առողջապահական Թերթ» ամսագիրը...» «Արձագանք» 1882. № 22. Ա. Եր.
- 2.) Թերթի վերայ չէր տպագրուում տպարանի անունը:

124.

ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ ԵՒ ՀՈՂԱՎՈՐՆԵՐ

ԱՐԱԳԻՐ

(Երկօրեայ)

Տփլիս (Ռուսաստան) 1882-1894-եւս.

Հրատարակուում է՝ չորեքշաբթի, ուրբաթ եւ կիրակի օրերը:

Խմբագիր-Հր. Կարապետի Սեդար Յովհաննիսեան.

Տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի.

Դիւրքը (Թերթ) միաժառ 4 էջ վեց-սիւնեան 44X61 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը լաւագոյն.

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 10 ռուբ. կէս տարուանը 6 »

Լեզու, ոճը } «... Ինչպէս յայտնի է վերջին կամողիկոսական ընտրութեան ժամանակ սահման...»

Ծրագրերը՝ *)

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ յօդուածներ. ժամանակակից նշանաւոր խնդիրների վերաբերեալ: ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Յօդուածներ ազգային կեանքին վերաբերեալ. նամակներ թըմ բազմութեան, թղթակցութիւններ, լուրեր տեղական եւ այլ հայաբնակ տեղերից, աւօրեայ մանր լուրեր, եւ այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Յօդուածներ ազգային հին եւ արդի գրականութեան մասին. հնագիտական, պատմական, լեզուաբանական գրքուածներ: Հայերէն լեզու, տեղագրութիւն, ճանապարհորդական նկարագրութիւնք եւ այլն:

ՖԵԼԻԿՏՈՆ—Վէպեր, գրամա, լիշողութիւններ, ոտանաւորներ, պատմական տեսութիւն, հատուածական նամակներ, արտասահմանեան նամականի. կենսագրութիւններ, նոր գրքեր:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ.—Յօդուածներ գիտութեան այլեւայլ ճիւղերի վերաբերմամբ. բնախօսութիւն, քիմիա, բժշկականութիւն: Նոր գիտեր, ճարտարապետութիւն, գեղարուեստ, ուսում:

ԹԵՐԹՈՆ—Յօդուածներ զաւեշտական բընաւորութեամբ: Օտարօտի երեւոյթներ:

ՄԱՏԵՆԱՌՕՍՈՒԹԻՒՆ—Քննադատութիւն Հայերէն եւ օտար նշանաւոր գրքերի:

ՔՆԴԻՄԱՌՕՍՈՒԹԻՒՆ—Նամակներ միմեանց հակառակ. ընկերութիւնների, գաղտնիների եւ այլ ազգային հաստատութիւնների հաշիւներ եւ այլն:

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ—Արձանագրութիւն Տըփ-խիսի դատաստանական պալատում քննուած հետաքրքիր գործերի, նա մանաւանդ որոնք վերաբերում են ազգային կեանքին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Արտաքին տեսութիւն Յօդուածներ. քաղաքական աշխարհից, քաղաքական ներկայ գրութիւնը, տեղեկութիւններ, լուրեր, քաղաքական բնաւորութեամբ

*) Վերջերքս աւելցցաւ եւ «Մամուլի Տեսութիւն» անունով մի բաժին:

Ման. աշխատ.

ԶԱՆԱԶԱՆ—Խառն լուրեր, «Նիւթեր հայոց պատմութեան համար» հատուկ հոդուածներ հասարակական կեանքից:

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ—«Հիւսիսային Հեռագրական Գործակալութիւնից»...

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՆՈՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆ, հաշիւներ, նաւերի եւ երկաթուղիների երթեւեկութիւն եւ այլ վաճառականական տեղեկութիւններ, բօրոս.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ—Հայերէն եւ օտար լեզուներով:

Բովանդակութիւն 1892. թիւ 53. (մայիս 6—18.)

«Արձագանքի» հեռագիրներ 3.)

Առաջնորդող—Խրիմեան Հայրիկ (խմբ.)

Ներքին տեսութ.՝ Ներկայացում ի պատիւ տաճկահայ պատգամաւորների: Մանկավարժ Սիմէօնովի ժողոված վիճակագրութիւնը: Ուղղութեալ ծխակ. դպրոցի նուէրներ: Բալակլաւայից: Աշակերտների մարմնամարզական խնդիր, «Գիմիա» «Արծուի մտածմունքը»:

Ֆելիքտոն—Հաւատը: Հայկական ներկայացումներ Աղէքսանդրապոլում. (լիշողութիւններ Գաջերունու): Նօրա՝ գրամա 3 արարուած. Թարգմ, Տիրուհի Կոստանեանցի (շար.)

Բանասիրական—Ս. Էջմիածնի վերանորոգութիւնն ժ. դարում. Կ. Կոստանեան (շարուն.)

Բաղաքական—Փրանսիա, —Բելգիա—Աւրստրիա—Ունգրիա.

Հեռագիրներ—Պետերբուրգ. Ս. Պետերբուրգի բորսան 4.)

Ձանաղան—Մի շապլոնական ռեկլամ. խաղաթղթերի գիւտի 500 ամեակը:

Տեղեկատու—Անգրկովկասեան երկաթուղի, ռուսաց շոգենաւային ընկերութիւն, փոստային կառքերի երթեւեկութիւն, վրաց պատերազմական ճանապարհի վերայ:

Յայտարարութիւններ 5.)

Հասցեն՝ Տիֆլիս «Արձագանք» լրագրի
խմբագրատունն.

կամ Тифлис Редакция газеты „Ардзаганек“

կամ Tiflis Rédaction du journal „Ardzagang“,

որձ» ամսագրի դադարե-
լուց անմիջապէս յե-
տոյ, նորա խմբագիր-
հրատարակիչ՝ քաղաքա-
տնտեսութեան գոքտօր
պ. Աբգար Յովհաննի-
սեան պատրաստուեց եւ
հետեւեալ 1882 թուա-

կանից սկսեց «Արձագանք» գրականական եւ
քաղաքական շաբաթաթերթի հրատարակու-
թիւնը: «Փորձ» ամսագրից պակաս չէր իւր
նիւթերի կազմութեամբ «Արձագանք» շա-
բաթաթերթը: Բաֆֆի, Երիցեան, Նորայր,
Տէր-Աւետիսեան, Արասխանեան, Շիրուան-
զադէ, Մ. Բարխուդարեան իւրեանց դեղե-
ցիկ գրուածքներով հասարակութեան ուշքը
գրաւեցին դէպի նոր շաբաթաթերթը:

Ծերունի Պատկանեանի «Արարատ»-ից յե-
տոյ Տիֆլիսում մի կատարեալ շաբաթաթերթ
չերեւացաւ մինչեւ «Արձագանքը», որ մեր
ժամանակին այն օգուտը տուեց ինչ որ կա-
րող էր տալ մի լրագիր որ «Փորձի» ժա-
ռանգորդը կոչուելու արժանաւորութիւնն ու-
նենար: Արարատնութիւն, մատենախօսու-
թիւն, հրապարակախօսական ընտիր գըր-
ուածքները լի էին «Արձագանք» շաբաթա-
թերթի էջերը: Բաֆֆու վէպերը,
գրուածները, Երիցեանի հնագիտական պատ-
ուական յօդուածները օրէ օր շաբաթաթեր-
թի յարգն էին բարձրացնում մամուլի պատ-
մութեան մէջ: Նորանոր աշխատակիցներ
աւելացան, Յարոյ, Համբօ, Երեմեայ, Եղեկ-

եան, Վր. Փափագեան, Մալխաս, Սիւլիսկ
եւ այլք:

1884 թուականի նոյեմբերի 8-ին Ներ-
քին Գործոց պ. Նախարարի կարգադրու-
թեամբ «Արձագանք» շաբաթաթերթը գա-
զարուեց ութն ամիս ժամանակամիջոցաւ:

1885-ի յուլիսի 9-ից նորից շարունակեց
իւր հրատարակութիւնը՝ նոյն դիրքով եւ
նոյն ծրագրով: Աւելի եւս արտաքին տես-
քը գեղեցկացնելով եւ հետաքրքրական ա-
ռատ նիւթեր ապագրելով:

Պ. Յովհաննիսեան նպատակ ունենալով
իւր ընթերցողների ճաշակը զարգացնել
գեղարուեստի մէջ, 1890 թուականի սկզբ-
բից «Արձագանքը» դարձնում է պատկե-
րազարդ, դիրքը աւելի եւս մեծացնելով
(6) եւ գեղեցկացնելով: Կովկասում մի կա-
տարեալ պատկերազարդ պարբերականի կա-
րեւորութիւնը զգալի էր. ամեն տեղերից
շնորհաւորական, նամակներ, հեռագիրներ
տեղացին «Արձագանքի» խմբագրութեան,
խրախուսելով հրատարակիչ խմբագրին իւր
այդ նոր գործունէութեան մէջ: Կոստան-
դնուպոլսից մի քաջալերական նամակ էլ
գրում է Խրիմեան Հայրիկը, ներկայիս ամե-
նայն հայոց Կաթողիկոսը՝

«Թոյլ տուր, որ ես էլ քո նոր
փառաւոր ձեռնարկութեան շնոր-
հաւորեմ: Ուրախ եմ, շատ ուրախ
պատկերազարդ «Արձագանք» թեր-
թիդ նորափայլ հրատարակութեան
որ մինչեւ ութերորդ թերթ մեզ
հասաւ:

Գիտէ՞ք ես շատ սիրահար եմ
պատկերներու. մանաւանդ երբ այդ
պատկերներ Աստուածաշունչ գը-
րոց եւ Աւետարանին հրաշալեաց վե-
րաբերին: Եւ դուք իմաստուն խոր-
հրդով երկնային մասն երկրին

Հետ կը խառնէք որպէս զի ժողովուրդ ոչ միայն գեղարուեստով պրանչանայ այլ եւ հոգին սուրբ կրակով վառի: Ոչ միայն ինձ, այլ եւ համայն ազգին իրաւի սիրելի են մեր հայրենեաց վանքերու հոյակապ տաճարաց պատկերներ՝ ինչպէս Հաղարծնի վանուց պատկեր: Իսկ ես կօրհնեմ զձեզ եւ ձեր այդ ձեռնարկութիւն, որ տակաւ առ տակաւ աճի, զարգանայ եւ նոր ոգի ներշնչէ ազգին:

Վասն ձեր միշտ աղօթարար՝

ԽՐԻՍԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ.

Կ. Պոլիս.

1890 թ. 25-ապրիլ:

Հեշտ բան չէր Կովկասում «Արձագանքի» պէս մի հանդէս հրատարակել պ ա տ կ ե ռ ա զ ա ռ դ բառիս բուն նշանակութեամբ: Գործին յարատեւութիւն տալու համար անհրաժեշտ էր «Արձագանքի» ն ի լ թ ա կ ա ն ա պ ա հ ո վ ու թ ի լ ն ը: Մի բազմաձայն շքեղ հրատարակութիւն պահպանելու համար հարկաւոր են դրութիւնն ապահովացնելու չափ բաժանորդներ: Ս. Պետերբուրգի մեր այժմեան միակ պ ա տ կ ե ռ ա զ ա ռ դ հանգէսը՝ «Արաքսը» որ տարին միայն երկու գիրք է հրատարակուում այնքան ստորագրողներ չունի որ կարողանայ ապահովուել իւր դրութեան մէջ, այն էլ Պետերբուրգի պէս տեղում որտեղ կրկնապատիկ աժան են նստում հրատարակչի վերայ կլիշները, թուղթը, ապագրութիւնը եւ այլն: Պ. Աբգար Յովհաննիսեան տեսնելով որ թերթի ծախքերը մուտքից գերազանցում են, լաւ համարեց վերջ ապաւանդներին ու նկարներին: 1891 թուականի № 19-ից սկսեց հրատարակել «Արձագանք» որպէս մեծագիր քաղաքական թերթ շաբաթը երեք անգամ որպէս եւ շաբաթնակուում է

մինչեւ այսօր:

Այսպիսի փոփոխական հանգամանքներում «Արձագանքի» հին աշխատակիցներին Շիրուանզադէ, Մալխաս, Պաշեան, Փափագեան, Եղէկեան, Արասխանեան հեռացան. նոր աշխատակիցներ աւելացան՝ Զմըշկեան, Իսահակ Յարութիւնեան (Լօրդ). Գիւտք. Աղանեան, Կ. Կոստանեան, Քաջբերունի, Բագ. Այուլագեան, Տիրուհի Կոստանեանց, Քամալեանց Ս., Ն. Քարամեան, Փ. Վարդանեան, Գ. Մաւրատեան, Յով. Յովհաննիսեան, Բժպ. Յ. Քաջարեան, Յով. Լալայեանց Արշ. Թումանեան, Գ. Շովրեան, Ս. Կանայեանց, Փ. Վարդանեանց եւ այլք:

«Արձագանք» լրագիրը ուղղութեամբ պահպանողական է. համամիտ լինելով տեղացի «Նոր-Դար»ին, Թիւրքիայի «Արեւելք», «Մասիս», «Ծաղիկ» «Արեւ. Մամուլ» լրագիրներին. իսկ հակառակ «Մշակ»ին «Հայրենիք»ին «Մուրճ»ին:

Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ «Արձագանքի» 1884 թուականի թեկնածուն ներսէս Վարժապետեանն էր. իսկ վերջին ընտրութեան ժամանակ թիւրքահայ եպիսկոպոսներից էր աշխատում կաթողիկոս տեսնել:

«Արձագանքը» այժմ մեր յայտնի լրագիրներից մինն է: Կովկասի լրագրական վերջին վիճակագրութիւնից երեւում է որ «Արձագանք» 1892 թուականին մուտք ունեցել է 10,000 ռ. 833 բաժանորդ—220 քաղաքում, 613-ը դուրսը:

1891 թուականին «Արձագանքի» տակ խմբագրի հետ ստորագրում էր՝ Տնօրէն-Յարոյ: Խմբագրապետի Տփլիսից հեռանալու ժամանակ, նախ օգնական խմբագրի՝ Աղէքսանդր Մովսիսեան». վերջերքս «Փոխ-խմբագիր Փիլիպպոս Վարդանեան»:

«Արձագանք»ից արտատպուած, առանձին գրքերով հրատարակուել են՝ Բաֆֆի—Սամուէլ (պատմ. վէպ):—Կ. Կոստանեանցի «Թովմա Մեծփեցու յիշատակարանը»: Շիրուանզադէի «Զուր յոյսերը», «Արամբին», Ա.

Ջարգարեանի «Շիրուանի կոյսը»-Աղ-Մամի-կոնեանի «Հովովի հարսնացուն», Շիրուհի Կոստանեանցի (թարգմ.) «Նորա»-գրաման, Գիւտ ք. Աղանեսունցի (թարգմ.) «Գիւղի սուրբը» եւ այլն:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Արձագանք» լրագիրը եւ աղբիւրները: ա. «Արձագանք» գրականական եւ քաղաքական շարաթաթերթ, Խմբագիր-Հրատարակիչ Արգար Թովհաննիսեան, Տրեխիսի տպ. Յով. Մարտիրոսեան 1882. «Մատենագիր. հայկակ.՝ Ջարք. էջ 70 ր. «... Եթէ մի ժամանակ աշխատակցել է «Արձագանք»-ին եւ ապա անցել է մի այլ լրագրի բանակ, Արգար Թովհաննիսեան կըսկսէ իւր թերթի էջերում ամեն մի քայլափոխում նոյն չափ խայտառակել այդ մարդուն, որչափ առաջ գոյարանում էր նրան. . . .»
«Մշակ» 1892 № 142.
գ. «... եւ Արձագանքն—1885.»
«Պատմ. հայ. մատեն» Ե. Վ. Դ. էջ 97.
դ. «... 1882-ին նոյն խմբագիրը (Թովհաննիսեան) սկսեց հրատարակել «Արձագանք» շարաթաթերթը 1889(°)-90. պատկերազարդ էր եւ 91-ից օրաթերթ շարաթը երեք անգամ: Ձեւը փոխել է այդ ընթացքում, բայց գոյնն ու ուղղութիւնը պահպանել.»
«Հայոց արդի մատենագիր.» (ձեռագ.)
ե. «Արձագանք. շարաթաթերթ գրականական եւ քաղաքական. սկսեալ 1882. Արգար Թովհաննիսեան խմբագիր-հրատարակիչ. Տրեխիս»
«Օրացոյց ժող.-պատկ.» 1893 էջ 66.
զ. «... 1881-ին այդ, («Փորձ») դարձաւ «Արձագանք» շարաթաթերթ որ մինչեւ այժմ շարունակուում է . . .»
«Հայկակ. մատենագ.» Բ. էջ 153.
Im Jahre 1881 wurde sie in ein Wochenblatt „Ardzagank“ (Echo) umgewandelt, das noch bis heute besteht.
«Arm. Bibibot., II. էջ 153
է. «Արձագանք»—լրագիր գրականական եւ քաղաքական, կհրատարակուի շարաթը երեք անգամ, չորեք. ուրբ. եւ կիրակի

օրերը. սկսել 1882 խմբագիր-հրատարակիչ Արգար Թովհաննիսեան. «

«Օրացոյց» 1893 Թ. Ռոստով էջ 94. Ը. «Ներկայումս Ռուսահայոց մէջ հրատարակուում են. . . «Արձագանք» շարաթաթերթը. . .»

- «Պատմ. հայոց» Ս. Պալատան էջ 445. Ջարմանալի է թուում մեզ որ պ. Երեցեան իւր տեսութեանը գրել է «Արձագանք»-ում եւ մոռացել է յիշել այս թերթի անունը:
- 2.) Դիրքը շարաթաթերթ ժամանակ՝ տետր 16 էջ երկ-սիւնեակ 24×32 հ.-մետր:
  - 3) Այս «Հեռագիրները» ամեն ժամանակ չեն լինում:
  - 4) Եւ ներքին փոխառութեան վիճակահանութեան համարները կը տպուին այս բաժնում:
  - 5) Յայտարարութիւններ տպագրուում են բառը 4-գ. երեսում 2. 1-երեսում 4 կոպ.
  - 6) Կէս թերթ տպ. 16 էջ. 1. սիւնեան 27—35 հ.-մ.

125.

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ¹⁾

(Ամսատետր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1882-1886 Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին. Խմբագրութեամբ՝ Տօքտոր Մ. Բ. Իւթիւճեանի.
Ի տպարանի «Մէճմուլը Հաւատիս» լրագրոյ.
Դիրքը (տետր) 24-32 էջ. 11×15 հ.-մ. Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.
Բաժանորդագրինը՝ վեցամսեայ 6 դր. Ծրագիրը՝
Բժշկական, առողջապահական, յօդուածներ, առտնին տնտեսութիւն, գաստիարակութիւն, երկրագործութիւն, խրատներ, գուարճալիք:
Բովանդակութիւն 1883 թիւ 19.
Մշտնջենաւոր քօլեռայք:

անազան ծրագիրներով պարբերական հրատարակութիւններ ինչքան որ ունեցել ենք դորանց մէջ շատ սակաւ են բժշկական-առողջապահական հանդէսները:

Երեւանի «Առողջապահական Թերթ»-ից յետոյ սկսուեց Կոստանդնուպոլսում հետեւեալ 1882 թուականից «Մատենադարան ժողովրդեան» փոքրիկ ամսատետրը, որ բացի բժշկա-առողջապահական գրուածքներից խմբագիր պ. Մ. Իւթիւճեանը տալիս էր իւր ընթերցողներին ընթերցանութեան յարմար այլ եւ այլ նիւթեր:

«Աշակերտ Օսմանեան եւ Գաղիոյ Բժշկական ձեմարանաց՝ բժիշկ կայսերական բանակի եւ արքունի պալատան՝ «Դոքտոր Մանուէլ Բարունակ Իւթիւճեան, «Ժողովրդեան Մատենադարանի» հրատարակութիւնն սկսելով 1881-ի յունիսից, մի-մի տետրակների մէջ պարբերաբար հրատարակեց հետեւեալ նիւթերը՝

ա. Պատուաստ եւ իր օգտակարութիւն.

բ. Ակուսիք եւ զանոնք առողջապահելու միջոց.

գ. Առողջաբանութիւն ընդհանուր.

դ. Դաստիարակութիւն.

ե. Առտնին տնտեսութիւն.

զ. Երկրագործութիւն.

է. Զուարճալի երազներ.

ը. Արիւն.

թ. Միջոցք երկայնակեցութեան.

ժ. Անդամազննութիւն.

ժա. Մորթի անդամազննութիւն.

ժբ. Մշտնջենաւոր քօլեռայք եւ այլն: Զորս տարուալ չափ տեւեց պ. Իւթիւճեանի հանդէսի հրատարակութիւնը: 1886

թուականին այլեւս չերեւցաւ «Մատենադարան»:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մատենադ. ժողովրդեան» եւ աղբիւրներ՝ ա. «... յօրինուած է, որ սոյն կազմուածքին օրինաց համեմատ ապրիլը սովորի, անսպասձուռ եւ անշուշտ մարդիկ մինչեւ մէկ դար՝ հարիւր տարի պիտի ապրեն. զոր կ'բաղձայ իր ընթերցողաց մատենադարանիս խմբագիրն սօքսոր Մանուէլ Բ. Իւթիւճեան»

«Մատենադ. ժողովրդ.» 1883 (էջ 28.)

բ. «Շնորհակալութեամբ ստացանք պ. դոքտոր Մ. Իւթիւճեանից իւր հրատարակումը» «Մատենադարան ժողովրդեան» վերնագրով առողջապահութեան եւ դաստիարակութեան վերաբերեալ փոքրիկ գրքովինը...

«Աղբիւր» 1883. № 3.

126.

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄ^{1.)}

(Ամսագիր)

Կոստանդնուպոլս (Տաճ.) 1882-1889
Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.
Խմբագիր՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեան.

Միակ գրական-փիլիսոփայական հանդէսն է մեր մամուլի պատմութեան մէջ պ. Տէմիրճիպաշեանի «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում» ամսագիրը որ 1882-ից Կոստանդնուպոլսում սկսեց հրատարակուել: Եօթը տարի կեանք ունեցաւ «Շարժում» բայց իւր անմատչելի ծրագրով հասարակութեան մէջ

Հռչակ չը կարողացաւ վաստակել: Ամսագի-
րը հրատարակուում էր իւր մի քանի տաս-
նեակ բաժանորդների համար: 1888 թուա-
կանի վերջերին այս հանդէսը դադարուեցաւ:

ԺՆՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Շարժում Գրակ. եւ Իմաստասիրա-
կան» եւ մեր աղբիւրները—

ա. «... Գրական եւ Իմաստասիրական Շար-
ժում» խմբագրութեամբ Եղիա Տէմիրճի-
պաշեանի...»

«Նոր-Դար» 1886 № 1. էջ 3.

բ. «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում»
ամսաթերթ Կ. Պ. խմբ. Ե. Տէմիրճիպա-
շեան...»

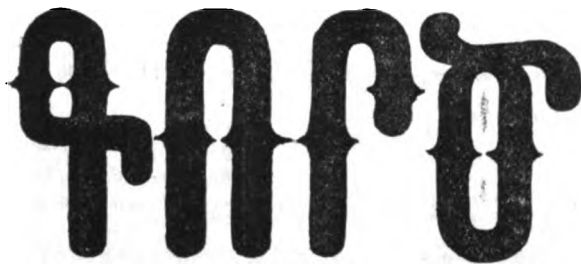
«Հանդ. Ամսօր.» 1889 էջ 261.

գ. «... Շարժում գրական-փիլիսոփայական...»
«Հայկակ. մատենադ.» Բ. էջ 155.

[«... „Scharsum,“ (Bewegung), litterarisch-
philosophische...»

«Arm. Bibliot.» II. էջ 155.

127.

ԳՐԱԿԱՆ-ՓԻՒՍՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տփիս 2.) (Ռուսաստ.) 1882-1884.

Հրատարակուում էր՝ ամսի սկիզբնե-
րին.

Խմբագիր-Հրատարակող՝ Սիմէօն Հա-
խումեան.

Տպարան Ս. Վարդանեանի եւ Ընկ.

Դիւրքը (գիրք) 3 տպ. թերթ. 36 էջ 17×26
Հ-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիւնը՝ տարեկան ութը
րուբլի.

Լեզուն ոճը { «... Մանր եւ յուսահատա-
կան է նրա համար որ մինչ
Ուղղագրութ. { դեռ շահատեսական սկզբանց»

Ծրագիրը՝

Ա. Ժամանակագրութիւն, տէրութեան կար-
գադրութիւններ, ռուսաց արտասահմա-
նի եւ Կովկասի նորութիւններ:

Բ. Քննական յօդուածներ հայերի եւ նոցա
ղրացի ազգերի տնտեսական, բարոյական
եւ մտաւորական դրութեան մասին:

Գ. Վէպեր, մանրավէպեր, զրոյցներ, նկա-
րագրութիւններ, ճանապարհորդութիւն-
ներ, ինքնուրոյն եւ թարգմանական:

Դ. Մատենախօսութիւն—Քննութիւն հայե-
րէն լեզուով տպագրուող, նոյնպէս եւ
այն օտար գրքերի որոնց նիւթը հայոց
ու Կովկասեան, կեանքից է առնուած:

Ե. Քաղաքական տեսութիւն.

Ձ. Ներքին տեսութիւն.

Կ. Մանկավարժական ժամանակագրութիւն.

Ը. Այլ եւ այլք.

Թ. «Յաւելուած» եւրոպական եւ ռուսաց
հեղինակների գրուածներ, թարգմանու-
թիւններ:

Ժ. Յայաարարութիւններ.

Բովանդակութիւն 1884 № 1.

I. Ընթերցողներին—(Խմբ.)

II. Երեւում են (պատկեր)—Շիրուան-
զադէ.

III. Բժիշկ կանայք Հնդկաստանում-Ս.
Թադէոս.

IV. Սիրոյ երգ (ոտանաւոր)—Պատահակ.

V. Սիմէօնի հայրը (Գիւղը-Մոպառ.) Հ.
Մառոյ.

VI. Գեղջուկի յոյսը (ոտանաւոր)-Սրինգ.

VII. Բուրժուազեան մեր գրականութեան
մէջ—Հ. Ա.

VIII. Խրիմեան Հայրիկ—Յ. Տէր-Մովսէս-
եանց.

IX. Անձնագուհի նապաստակ (Շէգերինից)
Շիրուանզադէ.

X. Նամակներ իմ ընկերին—Ընկեր.

XI. Մի պատասխան—Ս. Հախում.

XII. Մամուլի տեսութիւն.

XIII. Յայտարարութիւններ:

մեն մի գործ, եթէ մի մարդ սկսում է, աչքի առաջ է ունենում մի նպատակ՝ որ սուրբ է, անհրաժեշտ է իւր կարծիքով: Իւր աքանջիւր լրագիր որ սկսուել է, նորա խմբագիրը պատրաստուած է եղել մի գաղափար, մի նպատակ տարածելու: Պ. Սիմէօն Հախումեան Գրականության հոգաբարձու եւ աղագայն «Գործ» անունով մի ամսօրեայ Հանդէս սկսեց Հրատարակել 1882-ից: Անունով «ամսագիր» էր «Գործ», բայց տարին մի Համար էր դուրս գալիս: Երրորդ տարին կամ երրորդ գիրքը 1884-ի մայիսի սկիզբներին յայտնուեցաւ, եւ կարծեմ որ այդ, «Գործի» վերջին Համարն եղաւ:

Եթէ «Գործի» Հրատարակութիւնը կանոնաւոր լինէր, կարող էր դառնալ ժամանակակից «Մուրճ», որովհետեւ նորա մէջ տրւաւ պագրուում էին լուրջ եւ պիտանի յօդուածներ: 1884 թուականի կաթող. ընտրութեան ժամանակ «Գործը» պաշտպանում էր «Նոր-Դարի» թեկնածութիւնը:

«Գործի» աշխատակիցներից լինենք՝ Շիրուանզադէ, Յ. Տէր-Մովսիսեան. Հ. Առաքելեան, Սրինգ, Ս. Թադէոսեան եւ այլք:

Ժ ԱՆՍՈՒԹԻԹԻՆՆԵՐ.

1.) «Գործ» ամսագիրը եւ մեր աղբիւրները.

ա. «... Ստացանք «Գործ» ամսագրի երրորդ տարուայ առաջին Համարը. դորա բովանդակութեան մասին մենք կանխաւ տպագրել էինք: ... Ցանկանում ենք յաջողութիւն «Գործին» եւ սպասում ենք, որ նա այսուհետեւ կանոնաւոր կը Հրատարակուի»

«Նոր-Դար» 1884 № 72. էջ 2.

2.) Նախ Շուշիում:

128.

ՎԱՄԲԵՐՄԱՐՄԱՆ

ԲԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԱՄՍԵՐ.

Տփլիս (Ռուսաստան) 1882-1884

Հրատարակուում էր՝ ամսի կիսերին. Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Նիկողայոս Խոսրովեան.

Տպարան՝ Մովսէսի Վարդանեան.

Դիրքը (տետր) 4 տպ. թերթ. 128 էջ 16×25 Հ-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն ը՝ տարեկան Հինգ (8) ռուբլի.

Լեզուն, ոճը՝ } «... Մեզ լուրեր են հասնում
Ուղղագրութ. } ի շատերից անծամբ լսել ենք,
Ծրագրի ը՝ } որ խմբագրութեան իրրւ. Թէ՛»

Ա. Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի եւ թեմական վերատեսուչների կարգադրութիւնները, ազգային ուսումնարանաց վերաբերութեամբ:

Բ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ-Յօդուածներ մանկավարժական բովանդակութեամբ:

Գ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ—Յօդուածներ, պատմութեան, աշխարհագրութիւն, դրականութեան, տոհմագրութիւն եւ լեզուի վերաբերութեամբ:

ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ—Քննական յօդուածներ. դասագրքերի եւ մանկական ընթեր-

Հաջակ չը կարողացաւ վաստակել: Ամսագի-
րը հրատարակուում էր իւր մի քանի տա-
նեակ բաժանորդների համար: 1888 թուա-
կանի վերջերին այս հանդէսը դադարուեցաւ:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Շարժում Գրակ. եւ Իմաստասիրա-
կան» եւ մեր աղբիւրները—

ա. „... Գրական եւ Իմաստասիրական Շար-
ժում“ խմբագրութեամբ Եղիա Տէմիրճի-
պաշեանի . . .“

„Նոր-Դար“ 1886 № 1. էջ 3.

բ. „Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում
ամսաթիւթ Կ. Պ. խմբ. Ե. Տէմիրճիպա-
շեան . . .“

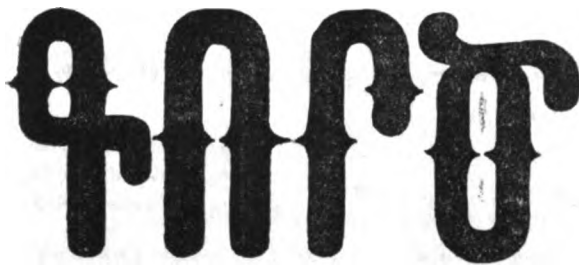
„Հանդ. Ամսօր.“ 1889 էջ 261.

գ. „... Շարժում գրական-փիլիսոփայական . . .“
„Հայկակ. մատենադ.“ Բ. էջ 155.

[„... „Scharsum,“ (Bewegung), litterarisch-
philosophische . . .“

„Arm. Bibliot.“ II. էջ 155.

127.

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՈՂԱՆԴԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՋԻՆՏԵՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տփիս 2.) (Ռուսաստ.) 1882-1884.

Հրատարակուում էր՝ ամսի սկիզբնե-
րին.

Խմբագիր-Հրատարակող՝ Սիմէօն Հա-
խումեան.

Տպարան Ս. Վարդանեանի եւ Ընկ.

Դիւրքը (գիրք) 3 տպ. թերթ. 36 էջ 17×26
հմեար.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան ութը
րուբլի.

Լեզուն ոճը { „... Ծանր և յուսահատա-
կան է նրա համար որ մինչ
Ուղղագրութ. { դեռ շահատեսական սկզբանց“

Ծրագրերը՝

Ա. Ժամանակագրութիւն, տէրութեան կար-
գադրութիւններ, ռուսաց արտասահմա-
նի եւ Կովկասի նորութիւններ:

Բ. Քննական յօդուածներ հայերի եւ նոցա
դրացի ազգերի տնտեսական, բարոյական
եւ մտաւորական դրութեան մասին:

Գ. Վէպեր, մանրամասն, զրոյցներ, նկա-
րագրութիւններ, ճանապարհորդութիւն-
ներ, ինքնակրօն եւ թարգմանական:

Դ. Մտտենախօսութիւն—Քննութիւն հայե-
րէն լեզուով տպագրուող, նոյնպէս եւ
այն օտար գրքերի որոնց նիւթը հայոց
ու Կովկասեան, կենսքից է առնուած:

Ե. Քաղաքական տեսութիւն.

Ձ. Ներքին տեսութիւն.

Ե. Մանկավարժական ժամանակագրութիւն.

Ը. Այլ եւ այլք.

Թ. «Յաւելուած» եւրոպական եւ ռուսաց
հեղինակների գրուածներ, թարգմանա-
թիւններ:

Ժ. Յայտարարութիւններ.

Բովանդակութիւն 1884 № 1.

I. Ընթերցողներին—(Խմբ.)

II. Երեւում են (պատկեր)—Շիրուան-
զագէ.

III. Բժիշկ կանայք Հնդկաստանում-Ս.
Թադէոս.

IV. Սիրոյ երգ (ոտանաւոր)—Պատահակ.

V. Սիմէօնի հայրը (Գիւգը-Մոպաս.) Հ.
Մատոյ.

VI. Գեղջուկի յոյսը (ոտանաւոր)-Սրինգ.

VII. Բուրժուազեան մեր գրականութեան
մէջ—Հ. Ա.

VIII. Խրիմեան Հայրիկ—Յ. Տէր-Մովսէս-
եանց.

IX. Անձնագրահ նապաստակ (Շէգերինից)
Շիրուանզագէ.

X. Նամակներ իմ ընկերին—Ընկեր.

XI. Մի պատասխան—Ս. Հախում.

XII. Մամուլի տեսութիւն.

XIII. Յայտարարութիւններ:

մեն մի գործ, եթէ մի մարդ սկսում է, աչքի առաջ է ունենում մի նպատակ՝ որ սուրբ է, անհրաժեշտ է իւր կարծիքով: Իւրաքանչիւր լրագիր որ սկսուել է, նորա խմբագիրը պատրաստուած է եղել մի գաղափար, մի նպատակ տարածելու: Պ. Սիմէօն Հախումեան Գրականության բազմաթիւն է ազգային «Գործ» անունով մի ամսօրեայ հանդէս սկսեց հրատարակել 1882-ից: Անունով «ամսագիր» էր «Գործ», բայց տարին մի համար էր դուրս գալիս: Երրորդ տարին կամ երրորդ գիրքը 1884-ի մայիսի սկիզբներին յայտնուեցաւ, եւ կարծեմ որ այդ, «Գործի» վերջին համարն եղաւ:

Եթէ «Գործի» հրատարակութիւնը կանոնաւոր լինէր, կարող էր դառնալ ժամանակակից «Մուրճ», որովհետեւ նորա մէջ տրւած պաշտօնական էին լուրջ եւ պիտանի յօդուածներ: 1884 թուականի կաթող. ընտրութեան ժամանակ «Գործը» պաշտպանում էր «Նոր-Դարի» թեկնածութիւնը:

«Գործի» աշխատակիցներից լինենք՝ Շիրուանզադէ, Յ. Տէր-Մովսիսեան. Հ. Առաքելեան, Սրինգ, Ս. Թադէոսեան եւ այլք:

ԺԱՆՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Գործ» ամսագիրը եւ մեր աղբիւրները.

ա՛, . . . Ստացանք «Գործ» ամսագրի երրորդ տարուայ առաջին համարը. դորա բովանդակութեան մասին մենք կանխաւ տպագրել էինք. . . Յանկանում ենք յաջողութիւն «Գործին» եւ սպասում ենք, որ նա այսուհետեւ կանոնաւոր կը հրատարակուի «Նոր-Դար» 1884 № 72. էջ 2.

2.) Նախ Շուշիում:

128.

ԲԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՆ ԵՄԵՆԻՐ.

Տփլիս (Ռուսաստան) 1882-1884

Հրատարակուում էր՝ ամսի կիսերին. Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Նիկողայոս Խոսրովեան.

Տպարան՝ Մովսէսի Վարդանեան.

Դիրքը (տետր) 4 տպ. թերթ. 128 էջ 16×25 հմետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան հինգ (8) ռուբլի.

Լեզուն, ոճը՝ . . . Մեզ լուրեր են հասնում եւ շատերից անձամբ լսել ենք, որ խմբագրութեան իրրեւ թէ՛ Ծրագիրը՝

Ա. Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի եւ թեմական վերատեսուչների կարգադրութիւնները, ազգային ուսումնարանաց վերաբերութեամբ:

Բ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆԻ ԲԱԺԻՆ-Յօդուածներ մանկավարժական բովանդակութեամբ:

Գ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ—Յօդուածներ, պատմութեան, աշխարհագրութիւն, գրականութեան, տոհմագրութիւն եւ լեզուի վերաբերութեամբ:

ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ—Քննական յօդուածներ. դասագրքերի եւ մանկական ընթեր-

ցանութեան գրքերի:

Ե. ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ—Ձանազան տեղեկութիւններ Ռուսաստանի եւ արտասահմանի ուսումնարանական կեանքից:

Զ. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Բովանդակութիւն 1883 № 2.

Կաթողիկոսական ընտրութ. մասին (խմբ.)

Մսակեր բոյսեր—Աղ. Քիշմիշեանց.

Գիտութիւնը եւ իսլամականութ. Փ.

Վարդանեանց.

Խղճի ձայնը մանկակ. Հասակում-Գ. Շահբ.

Մի փոքրիկ նկատողութիւն-Յով. Նազար.

Մատենախօսութիւն—Կ. Կոստանեանց.

Այլեւալլք.

Մանկական բաժին—ա.) Համբ. բ.)

Փախստական (Լերմոնդովից) գ.) Խալ-

խալ անեմ աղուն անեմ:

Ձուարճալիք—Հանելուկներ, խնդիրներ

—Յայտարարութիւններ:

այոց մէջ եղած մանկավարժական հրատարակութիւնները ինչպէս եւ մանկավարժները ստեղծուել են Ռուսաստանում: «Հայկական Աշխարհի, «Դաստիարակի», «Դպրոցի» եւ «Մանկավարժական Թերթի» գործունէութիւններից յետոյ, 1882 թուականին որ այդպիսի բովանդակութեամբ պարբերական հրատարակութիւն չունէինք,

պ. Նիկողայոս Խոսրովեան: օգոստոս ամսից սկսեց Տփլիսում հրատարակել «Վարժարան» մանկավարժական ամսագիրը:

«... Ամեն կողմից տեսնում ենք, որ հայն ուսում եւ կրթութիւն է ցանկանում,

բայց այդ ցանկութիւնը շատ տեղերում դեկավարների պակասութեան պատճառով մընում է անկատար եւ մեր ազգի առաջ գընալու այդ միակ ճանապարհը չէ հարթընում... ընդունելով այսքան ծանր բեռն իւր վերայ, «Վարժարանը» յուսով է դռնեայ մասամբ հասնելու այն նպատակներին, որ համառօտապէս վերը գծագրեցինք: Մեզ սիրելի է յուսալ որ հայ ընտանիքը եւ հայ ուսուցիչը ու վարժուհին, հայ մանկանց դաստիարակութեան գործում իւրեանց օժանդակ կարող կը լինին առնել «Վարժարանը»՝ որ կաշխատի իւր կարողութեան չափ ծառայել ազգային լուսաւորութեան նուիրական գործին: ...»

Այսպիսի յոյսերով պ. Խոսրովեան սկսեց իւր գործունէութիւնը, ամեն կերպ ջանալով հարուստ նիւթեր տալու հայ ուսուցիչներին եւ ընթերցողներին ընհանրապէս...

«Վարժարանի» նպատակն էր «... հեռու պահելով իւրեան անձնական յարձակմունքներից եւ կուսակցական հաշիւներից, քննութեան առնել հայ ուսումնարանի ներկայ (80-ական թուականների) դրութիւնը եւ միջոցներ ցոյց տալ նորան ժամանակի պահանջներին համապատասխան դիրք բռնելու համար... Նպաստել հարթելու ազգային կրթութեան փշալից ուղին, առաջնորդելով ժողովրդեան մէջ գործելու փափաք ունեցող անձանց եւ միջոցներ տալով նոցա ժողովրդեան պահանջին բաւականութիւն տալու... տալ հայ ուսանողի ընթերցանութեան, զանազան հասակների համար վէպեր, զրոյցներ, զուարճալիքներ եւ բանասիրական յօդուածներ ազգային կեանքից...»: Ահա այսպիսի մի գեղեցիկ, ազգօգուտ եւ անհրաժեշտ նպատակով ամսագրի գոյութիւնը տեսեց ընդամենը երկու տարի: Սկզբից խրախուսողներ փառաբանողներ անթիւ էին, բայց նիւթական «օժանդակ լինել» չէին կարող:

«Վարժարանի» լոյս տեսնելու պէս, բարոյական պարտականութիւն հաշուեցին իւ-

րեանց աշխատակցել նոր ամսագրին մեր մանկավարժական աշխարհի մէջ անուն վաստակած անձեր՝ Սեդրակ Մանգինեան, Կարապետ Կոստանեան, Աբիս. Յովհաննիսեան, Յ. Չիգիանեան, օր. Գայանիէ Յովհաննիսեան (այժմ տիկ. Գայանիէ Մատակեան Կ. Պոլսում յայտնի մանկավարժ.) Փ. Վարդանեան, Ս. Պալասանեան, Առաքել Բահաթըրեանց, Ղ. Աղայեանց, Ս. Բէկ-Նազարեանց, Ա. Սպարապետեան, Գր. Երզնկեան, Աղ. Արարատեան: Մասնաւոր գրուածքներով մասնակցողներից յիշենք՝ Գամառ-Փաթիպա, Լօրդ (Իս. Յարութիւնեան) Աղէքսանդր Քիշմիշեան, Գր. Շահբուղդեան:

«Վարժարան» իւր առաջին տարին կանոնաւորապէս հրատարակուեցաւ՝ 1882-ի օգոստոսից 1883-ի օգոստոս: Բ. տարուայ 2-դ տետրակի (սեպտեմբ.) վերայ կանգ առաւ «բաժանորդների աննշան քանակութեան» համար: Զորս ամիս դադարուած մնալով հետեւեալ 1884 թուականի փետրուար ամսից նորից սկսեց հրատարակուել: «Այսպէս չորս ամիս դադարելուց յետոյ—գրում է պ. խմբագիրը—մենք նորից ձեռնամուխ ենք լինում «Վարժարանի» հրատարակութեանը: Այս չորս ամսուայ ընթացքում հանդիսի բաժանորդների թիւը թէեւ զգալի կերպով չաւելացաւ, բայց եւ այնպէս մենք մանկավարժական օրգանի կարեւորութիւնը շատ կարեւոր համարելով, վճռեցինք ամենայն տեսակ դժուարութիւններին յաղթելով, շարունակել, նորա հրատարակութիւնը...»

Ափսոս որ պ. խմբագիրը իւր խօստման համեմատ չը կարողացաւ «ամենայն տեսակ դժուարութիւնների» դիմանալ. 1884 թ. սեպտեմբերի վերջին բոլորովին դադարեց վերջին չորս տետրակները միասին հրատարակուելով: Պ. Խոսրովեան «Վարժարանի» վերջին համարում մի առաջնորդող յօդուած գրեց «Վարժարանի վերջնական դադարումը» վերնագրով, հայկական հետեւեալ առածը նշանաբան ունենալով՝ «գնա մեռի, արի սիրեմ»: Այս յօդուածի մէջ պ. խմբագիրը գայ-

րանում է իւր քննադատների վերայ: «... Վարժարանը» իւր գոյութեան ընթացքում կարողացաւ այն անել, ինչներում էին նորա ոյժերը. հիւրընկալել այն մանկավարժների գրուածքները, որոնք ներկայումս գոնէ մեր մէջ առաջինն են: Մենք էինք սխալ ուղղութեան հետեւում եւ տուժեցինք թէ՛ ուսուցչաց սառն անտարբերութիւնն էր «Վարժարանի» խափանման պատճառ, այդ թողնում ենք պատմութեանը»:

Մենք ասում ենք որ «Վարժարանի» խափանման պատճառը ոչ թէ «խալ ուղղութիւնն էր, այլ ուսուցչաց սառն անտարբերութիւնն էր, այդ օրին հարցնողը: 900 հայ ուսուցիչներից 50-ը միայն բաժանորդ էին «Վարժարանի»: Իսկ ամսագրիս վճարող բոլոր բաժանորդների թիւը 170-ից չանցկացաւ: Իհարկէ մի հրատարակութիւն եթէ չունեցաւ բաւարար ստորագրողներ, անշուշտ կը դադարուէ: Բայց կար արդեօք մի պատճառ որ ուսուցիչները շատ չէին ստորագրում «Վարժարան»ին. շեշտելով ենք ասում որ կար: Պ. Խոսրովեանի ամսագրի մէջ յաճախ պատահում էին այնպիսի գրուածքներ, որոնք պէտք է խօստովանել որ բարձր էին մի շարք ուսուցիչների հասկացողութիւնից: Փիլիսոփայական խրթին յօդուածներ էր տրււած զրուում «Վարժարանի» մէջ, որ անմարս ու անհասկանալի էին շատերի համար. դորա համար գուցէ «Վարժարան» այն ընդունելութիւնը չունեցաւ ուսուցչական շրջաններում, ինչ որ ունեցաւ «Հայկական Աշխարհը»: «Վարժարանի» իւր գոյութեան ընթացքում մի օր չը քննեց մեր դպրոցների ներքին կեանքը, լաւ եւ վատ կողմերը: Այս մասին մանրամասն գրուած կայ «Նոր-Պար» լրագրի 1884 թ. № 133-ի մէջ թէ ինչպէս նոյն թուի օգոստոսի 12-ին տասնից աւելի ուսուցիչներ հաւաքուելով «Մեղուի» խմբագրատունը, «Վարժարանի» հրատարակութիւնը շարունակելու համար են աշխատել: Ժողովի մէջ ուսուցիչներից «գտնուեցան երկուսը» որոնք բացատրեցին «Վար-

ժարանի» անյաջողութեան պատճառները ասելով թէ «Վարժարանը» որ դադարում է դրա պատճառը պարունը (Ն. Խոսրովեանը) թող չորոնէ ուսուցիչներին անտարբերութեան եւ դէպի իրան պաշտօնի թողութեան մէջ, այլ նորա մէջ, որ «Վարժարանը» մինչեւ ցայսօր շատ քիչ կամ բոլորովին չէ համապատասխանել հայ ուսուցիչների պահանջին:

Հանդիսիս խմբագրութիւնը «Վարժարանի» վերջում երբեմն կցում էր որպէս յաւելում «Մանկական Բաժին» որը պարունակում էր իւր մէջ բաւականին հետաքրքիր նիւթեր, հեքեաթներ, զրոյցներ, զրուարճալիք, հանելուկներ, խնդիրներ եւ այլ մանկական ընթերցանութեան յարմար նիւթեր: Այս բաժնի մէջ առանձնապէս աշխատակցում էր հանգուցեալ Աղէքսանդր Արարատեան:

«Վարժարանը» այժմ էլ որ լինէր, իւր մասնագիտութեան մէջ առաջնակարգ տեղը կարող էր բռնել, բայց ամփոս որ «արեւը կտուրից» անցկենալուց յետոյ միայն զգում ենք մեր պակասութիւնը, որ չը կարողացանք օգնել, ու ստիպեցինք դադարելու: Երկու տարի ինչպէս յիշեցինք ապրեցաւ «Վարժարան». 1884 թ. սեպտեմբերի վերջին գաղար առաւ, հայ մանկավարժական գործի մէջ մի բարի յիշատակ թողնելով:

ԹՆՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Վարժարան» եւ մեր աղբիւրները—

ա. .... «Վարժարանը» առարկէզ էր այնպիսի անձերի, ինչպիսիք են Բահաթըրեան, Պալասանեան, Մանդինեան, Աղայեան եւ ուրիշները... չենք կարող չը համաձայնուել «Վարժարանի» խմբագրութեան հայ մամուլի լուծեան մասին արած նկատողութիւնների առթիւ...»

«Նոր-Պար» 1884. № 133.

բ. .... «Վարժարանը այն համեստ, խելացի, պարկեշտ ամսագիրն էր, որ իւր յատկութեամբ, կատարեալ համապատաս-

խան էր իւր բովանդակութեան, դաստիարակչական նպատակին: Համեստ էր ուստի եւ ազնիւ նորա ծագումը, նշանաւոր էր նորա գոյութիւնը եւ կեանքը լի մտածութեամբ եւ գիտնականութեամբ եւ անտրտունջ իւր չքաւոր սնդկով: Նորա աշխատակիցները կրում էին պատուական անուններ, համբաւարներ, փորձառու, ուսումնական, դաստիարակիչք...»

«Մեղու Հայաստ.» 1885. № 3.

129.

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ ^{1.)}

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ

ՀԱՌԱՔԱՇՈՑ

ԲՈՐԱՍՏԱՆ, ԶԻՆՏՈՆԵՐԱՆ, ՊԵՏԲԵՐՆ,
ՌԻՍՏՈՆԵՐԱՆ, ԸՅԻՐԵՀԵՐԵՐԱՆ

ԵՒ ՊԵՏԱՆԻ ԳԻՏՆԵԱՑ.

(Կիսամսեայ)

ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԵՊԵՐ, ՄԱՆԵՐՎԵՊԵՐ, ԶՈՒՐԱՐԱՆԻ ԽՈՂԵՐ-

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1882-1889.

Հրատարակուում էր ամսի 1, 15-ին.

Հրատարակիչք (2.) Նշան Կ. Պերպերեան եւ Ս. Տէօվլաթեան.

Խմբագիր՝ Կ. Կարակիրեան.

Տպագրութիւն՝ Նշան Կ. Պերպերեան.

Դիւրքը (տետր.) ¹⁾ 2 թերթ տպ. 16 էջ 2-սիւն. 19X26 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ վայելուչ.

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 2 արծ. մէճիտ.

Լեզուն, ոճը { «... Մեծ. Մ. Մամուրեան էֆ. խոստացած է մեզ շա- ռունակել նս եւ գալ տարի...»

Ծրագիրը՝

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—Առական, խրատներ, եւ այլ բարոյական յօդուածներ:

ԳՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ—Յօդուածներ կրօնական

բնաւորութեամբ, աղօթքներ . . .

ՊԱՏՄԱԿԱՆ—Հայոց եւ օտար պատմութիւններին գրուածքներ, վէպեր . . .

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—Գիտութեան այլ եւ այլ ճիւղերից համառօտ տեղեկութիւններ, գեղարուեստ, բնութիւն . . .

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ — Ճանապարհորդական նկատողութիւններ տեղագրութիւն եւ այլն: Եւ ԱՅԼ ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏԵԼԵԱՑ մասին տեղեկութիւններ, մանկական թատրոն, կենսագրութիւն, վէպեր, զուարճալի խաղեր, հանելուկներ, խնդիրներ, առտնին տնտեսութիւն.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . .

Բովանդակութիւն 1884 տետր. 22.

Յայտարարութ. 1885 տարւոյ. (խմբ.)

—Առ դատրիկն քերթողին (ոտանաւոր) Լամարտինից՝ Աղէք. Գ. Փանոսեան.

—Պէպիկը (մանկական թատերգութ.)

—Հրաշից վերայ—Պօսիւէ՝—Միթար.

—Յակոբ եւ իւր բարեկամները (շարուն.)

պաշտ. Գ. Յակովբեան:

—Սեբաստիա—Սեւաստ. (շարունակելի) (պատկերով).

—Առտնին տնտեսութիւն մասն բ. (շարուն.) Մ. Մամուրեան.

—Դիւցազունք աշխատութեան (շարուն.) (Բիչարդ Գօպտրնի նկարով)

—Յայտարարութիւններ.

—Հանելուկ.

Թէ մեր պարբերական հրատարակութեանց մէջ ունեցել ենք մի մանկական կատարեալ հանդէս՝ որ իսկապէս ծառայել է իւր նպատակին, մատաղ սերնդին դաս-

տիարակելով եւ հայ ընտանեաց տնտեսութիւն սովորեցնելով, այդ «Բուրաստան Մանկանց» կիսամսեայ հրատարակութիւնն էր, որը 1882 թուականից Կոստանդնուպոլսում սկսեց հրատարակուել մեծ. Նշան էֆ. Պերպերեանի եւ պ. Տէովլէթեանի հրատարակչութեամբ եւ Կ. Գարակիւլեանի խմբագրութեամբ:

Արտաքին տեսքով՝ որ վայելուչ ու դեղեցիկ էր «Մանկանց Բուրաստանը», ներքին կողմով էլ պակաս չէր: Պ. Պերպերեանի հանդէսն իւր համեստ ծրագրով իւր ժամանակին կատարեալ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ մանկական աշխարհի զարգացման գործին: Մեծ. Մ. Մամուրեանի «առտնին տնտեսութիւն», վերնագրով յօդուածները անգին նիւթեր էին «Բուրաստանի» մէջ:

«Բուրաստան Մանկանց» հետզհետէ յառաջադիմեց, ամեն հայ ընտանիք անհրաժեշտ էր հաշուում այդ երկշաբաթաթերթի օտանալը: Գիչ ժամանակում «Բուրաստանի» ստորագրողների թիւը հազարից անցկացաւ: Պ. Պերպերեան Չարդարեանի տպարանից իւր հանդէսը փոխադրեց սեփական տպարան:

Մի խօսքով հետզհետէ ճոխանում ու ընդարձակում էր «Բուրաստանի» դործը: Վերջին տարիներում «Բուրաստանի» խմբագրութիւնը յարմար դատեց իւր բաժանորդների մէջ վիճակ ձգել 40-50-ի չափ նշանաւոր հիղինականների գրքեր, «Փափառական Հրեայ» «Մօնթէ Գրիստօ» եւ այլն: Հանդիսի նկարներն ու պատկերներն էլ քանի գնում բազմանում էր ու դեղեցկանում: Վերջերքս «Բուրաստանի» էջերում երեւում էին հռչակաւոր հայ նկարիչ պ. Այուլազոնի վրձինի արդիւնքները: Ցաւալի էր եւ մի անգամայն ափսոսալի, որ այժմ դադարուած է այդ հրատարակութիւնը, որի նմանը չենք ունեցել եւ այժմ էլ չունիք: Փափաքելի էր որ նորից շարունակէր իւր հրատարակութիւնը պ. հրատարակիչը:

«Բուրաստանի» հրատարակութիւնը տեւ-

ժարանի» անյաջողութեան պատճառները ասելով թէ «Վարժարանը» որ դադարում է դրա պատճառը պարոնը (Ն. Խոսրովեանը) թող չորոնէ ուսուցիչներին անտարբերութեան եւ դէպի իրան պաշտօնի թուլութեան մէջ. այլ նորա մէջ, որ «Վարժարանը» մինչեւ ցայսօր շատ քիչ կամ բոլորովին չէ համապատասխանել հայ ուսուցիչների պահանջին:

Հանդիսիս խմբագրութիւնը «Վարժարանի» վերջում երբեմն կցում էր որպէս յաւելում «Մանկական Բաժին» որը պարունակում էր իւր մէջ բաւականին հետաքրքիր նիւթեր, հեքեթներ, զրոյցներ, զրուարձալիք, հանելուկներ, խնդիրներ եւ այլ մանկական ընթերցանութեան յարմար նիւթեր: Այս բաժնի մէջ առանձնապէս աշխատակցում էր հանգուցեալ Աղէքսանդր Արարատեան:

«Վարժարանը» այժմ էլ որ լինէր, իւր մասնագիտութեան մէջ առաջնակարգ տեղը կարող էր բռնել, բայց ափսոս որ «արեւը կտուրից» անցկենալուց յետոյ միայն զգում ենք մեր պակասութիւնը, որ չը կարողացանք օգնել, ու ստիպեցինք դադարելու: Երկու տարի ինչպէս յիշեցինք ապրեցաւ «Վարժարանը». 1884 թ. սեպտեմբերի վերջին դադար առաւ, հայ մանկավարժական գործի մէջ մի բարի յիշատակ թողնելով:

ԺՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Վարժարան» եւ մեր աղբիւրները—

ա. .... «Վարժարանը» ասպարէզ էր այնպիսի անձների, ինչպիսիք են Բահաթըրեան, Պալաստեան, Մանգինեան, Աղայեան եւ ուրիշները... չենք կարող չը համաձայնուել «Վարժարանի» խմբագրութեան հայ մամուլի լուծութեան մասին արած նկատողութիւնների առթիւ...

«Նոր-Դար» 1884. № 133.

բ. .... «Վարժարանը» այն համեստ, խելացի, պարկեշտ ամսագիրն էր, որ իւր յատկութեամբ, կատարեալ համապատաս-

խան էր իւր բովանդակութեան, դաստիարակչական նպատակին: Համեստ էր ուստի եւ ազնիւ նորա ծագումը, նշանաւոր էր նորա գոյութիւնը եւ կեանքը լի մտածութեամբ եւ գիտնականութեամբ եւ անտրտունջ իւր չքաւոր սնդկով: Նորա աշխատակիցները կրում էին պատուական անուններ, համբաւարներ, փորձառու, ուսումնական, դաստիարակիչք...

«Մեղու Հայաստ» 1885. № 3.

129.

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ՄԱՆԿԱՆՑ ^{1.)}

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ

ՀԱՌԱՔԱԾՈՅ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ, ՊԵՏՐԿԱՆ,
ՌԻՍՈՒՄԵԱԿԱՆ, ԸՅԻՈՐՀԱՅՐԱԿԱՆ

ԵՒ ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏԵԼԵԱՑ.

(Կիսամսեայ)

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՎԵՊԵՐ, ՄԱՆԵՐՎԵՊԵՐ, ԶՈՒՐԱԿԱՆ ԽՈՂԵՐ.

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1882-1889.

Հրատարակողում էր ամսի 1, 15-ին.

Հրատարակիչք (2.) Նշան Կ. Պերպերեան եւ Ս. Տէօվլութեան.

Խմբագիր՝ Կ. Կարակիլեան.

Տպագրութիւն՝ Նշան Կ. Պերպերեան.

Դիւրքը (տետր.) ¹/₂ թերթ տպ. 16 էջ 2-սիւն. 19X26 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ զայելուչ.

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 2 արծ. մէճիտ.

Լեզու, ոճը } ... Մեծ. Մ. Մամուրեան էֆ. խոստացած է մեզ շառուակել նա եւ գալ տարի...

Ծրագիրը՝

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—Առական, խրատներ, եւ այլ բարոյական յօդուածներ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ—Յօդուածներ կրօնական

ընաւորութեամբ, աղօթքներ . . .

ՊԱՏՄԱԿԱՆ.—Հայոց եւ օտար պատմութիւններին գրուածքներ, վէպեր . . .

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.—Գիտութեան այլ եւ այլ ճիւղերից համառօտ տեղեկութիւններ, գեղարուեստ, բնութիւն . . .

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ — Ճանապարհորդական նկատողութիւններ տեղադրութիւն եւ այլն: Եւ ԱՅԼ ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏԵԼԵԱՑ մասին տեղեկութիւններ, մանկական թատրոն, կենսագրութիւն, վէպեր, զուարճալի խաղեր, հանելուկներ, խնդիրներ, առտնին տնտեսութիւն.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . .

Բովանդակութիւն 1884 տետր. 22.

Յայտարարութ. 1885 տարւոյ. (խմբ.)

—Առ դատրիկն քերթողին (ոտանաւոր) Լամարտինից՝ Աղէք. Գ. Փանոսեան.

—Պէպկը (մանկական թատերգութ.)

—Հրաշից վերայ—Պօսիւէ՝—Մխիթար.

—Յակոբ եւ իւր բարեկամները (շարուն.) պաշտ. Գ. Յակովբեան:

—Սեբաստիա—Սեւաստ. (շարունակելի) (պատկերով).

—Առտնին տնտեսութիւն մասն բ. (շարուն.) Մ. Մամուրեան.

—Դիւցազունք աշխատութեան (շարուն.) (Բիչարդ Գօպարնի նկարով)

—Յայտարարութիւններ.

—Հանելուկ.

Թէ մեր պարբերական հրատարակութեանց մէջ ունեցել ենք մի մանկական կատարեալ հանդէս՝ որի կապէս ծառայել է իւր նպատակին, մատաղ սերնդին դաս-

տիարակելով եւ հայ ընտանեաց տնտեսութիւն սովորեցնելով, այդ «Բուրաստան Մանկանց» կիսամսեայ հրատարակութիւնն էր, որը 1882 թուականից Կոստանդնուպոլսում սկսեց հրատարակուել մեծ. Նշան էֆ. Պերպերեանի եւ պ. Տէովլէթեանի հրատարակչութեամբ եւ Կ. Գարակիւլեանի խմբագրութեամբ:

Արտաքին տեսքով՝ որ վայելուչ ու դեղեցիկ էր «Մանկանց Բուրաստանը», ներքին կողմով էլ պակաս չէր: Պ. Պերպերեանի հանդէսն իւր համեստ ծրագրով իւր ժամանակին կատարեալ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ մանկական աշխարհի զարգացման գործին: Մեծ. Մ. Մամուրեանի «առտնին տնտեսութիւն», վերնագրով յօդուածները անդին նիւթեր էին «Բուրաստանի» մէջ:

«Բուրաստան Մանկանց» հետզհետէ յառաջադիմեց, ամեն հայ ընտանիք անհրաժեշտ էր հաշուում այդ երկշաբաթաթերթի ստանալը: Քիչ ժամանակում «Բուրաստանի» ստորագրողների թիւը հազարից անցկացաւ: Պ. Պերպերեան Չարդարեանի տպարանից իւր հանդէսը փոխադրեց սեփական տպարան:

Մի խօսքով հետզհետէ ճոխանում ու ընդարձակուում էր «Բուրաստանի» գործը: Վերջին տարիներում «Բուրաստանի» խրմբագրութիւնը յարմար դատեց իւր բաժանորդների մէջ վիճակ ձգել 40-50-ի չափ նշանաւոր հիղինականների գրքեր, «Թափառական Հրեայ» «Մօնթէ Քրիստօ» եւ այլն: Հանդիսի նկարներն ու պատկերներն էլ քանի գնում բազմանում էր ու գեղեցկանում: Վերջերքս «Բուրաստանի» էջերում երեւում էին հուշակաւոր հայ նկարիչ պ. Այուլազովսքու վրձինի արդիւնքները: Ցաւալի էր եւ մի անգամայն ափսոսալի, որ այժմ դադարուած է այդ հրատարակութիւնը, որի նմանը չենք ունեցել եւ այժմ էլ չունիք: Փափաքելի էր որ նորից շարունակէր իւր հրատարակութիւնը պ. հրատարակիչը:

«Բուրաստանի» հրատարակութիւնը տեւ-

եց եօթը տարի, 1889 թուականին այլ եւս չէր երեւում:

ԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Բուրաստան Մանկանց» եւ աղբիւրներ:
  - ա. «Բուրաստան Մանկանց. երկշաբաթա-
թերթ պատկերազարդ, է. տարի, Կ. Պ.
տպարան եւ տէր տնօրէն՝ Ն. Կ. Պերպեր-
եան.»
  - „Հանդ. Ամսօր.“ 1889. էջ 261.
  - բ. «Բուրաստան Մանկանց Կ. Պոլիս 1881 (‘)»
  - „Մատենագ. Հայկակ. Զարբան. էջ 119
  - գ. «Երաքանչիւր Համարը զարդարած է գե-
ղեցիկ պատկերներով պէտք է ասել որ
„Բուրաստանին“ գործակցում են Թիւր-
քիայի գրականական ընտիր ոյժերը. . .»
  - „Նոր-Դար“ 1888 № 4. էջ 2.
  - դ. «Բուրաստան Մանկանց խմբ. Հրատ. Պեր-
պերեան եւ Դէօվլէթեան 1882-ից Հիմա
(‘) Կ. Պոլիս»
  - „Հայոց արդի մատենագր.“ (Ճեռագ.)
  - ե. «Կոստանդնուպոլսում» «Բուրաստան Ման-
կանց . . .»
  - „Հայկակ. Մատենագ.“ Բ. 8. էջ 155.
  - [„ . . . In Konstantinopel „Burastan Man-
kanz“ (Kindergarten) . . .
  - „Armen. Bibl.“ II. էջ 155.
- 2.) Վերջերքս Պ. Պերպերեան ստորագրում էր՝
„Տէր-տնօրէն Նշան Կ. Պերպերեան“:
- 3.) «Բուրաստանին պակասութիւն կարելի
է հաշուել այն, որ ծրագրի Համեմատ
նիւթերը չէին տպագրուում բաժինների
մէջ, այլ դասաւորուում էր խառն:

130.

ՊԱՏՈՒՄԱՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

ԵՒ

ՏԱԻՆԼՈՒՄՈՎ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Տի խիս (Ռուսաստ.) 1883-1894-եւս.
Հրատարակուում է ամսի վերջերին.
Ժամանակ. խմբ. Վ. Սուլթանեան.
Հրատ. Տ. Նազարեան.
Տպարան՝ Վրաց. Հրատարակչ. Ընկերու-
թեան:

Դիրքը (տետր) մէկ ու կէս ապ. թերթ.
48 էջ 16X24 Հ-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Լեզուն ոճը { „Նա տեղափոխուեց ուրիշ
տուն իր հետ տանելով և
ուղղագրութ. { այդ ծաղիկը. Այդ սենսակն“

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան երեք
րուբլի 28 կոպ.

Ծրագիրը՝ 3.)

Ա. բաժին.

«Մանրավէպեր, զրույցներ, հեքիաթներ, ճանապարհորդութիւններ, կենսագրութիւններ, բանաստեղծութիւններ, գիտութիւն եւ արուեստ, նոր լուրեր, այլ եւ այլք, զուարճալիք, մանկական, ֆրէօբէլեան, շախմատի եւ այլ խաղեր, ռեբուսներ, թուաբանական խնդիրներ, անեկտոտներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, երգեր նոտաներով:»

Բ. բաժին.

«Կրթութեան եւ դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ, տեղեկութիւններ, առաջարկութիւններ, խորհուրդներ, մասենախօսութիւն եւ նոր գրքեր, խառն լուրեր, պատասխաններ, յայտարարութիւններ:»

Բովանդակութիւն 1891. № 7.

Մշակ վարձող տէրը. (պատկեր)

Երկնքի արքայութիւնը. Աւետար. Մատթ.

Էն ձորի միջում (ոտանաւոր) Գ. Ասատուածատ.

Փրեղերիկ Դուկաս (վերջ) Թարգ. օր. Մ.

Սերբերակեան:

Թուրքական վրան (պատկեր).

Ուխտագնացութիւն (Հէյնէից)-Ջ. Բալուդ.

Վիլհէլմ Թէլլ (Լամարթին)-Հ. Առաքել.

Մշուհու վիշտը (ոտանաւ.)-Յ. Ղազարեան.

Ղազարի մօր օրօրոցի երգ (Լերմոնտ.) Գ. Ա.

Ձուարճալիք: Դոմինոյի քարերի հաւասարակշռութեան փորձեր. հանելուկներ.

Յայտարարութիւններ:

Հասցէն՝ Տփլիս, (Ռուսաստ.-Կովկաս)

«Աղբիւր» պատկերազարդ հան-

դիսի խմբագրատուն:

Կամ՝ Тифлисъ (Руссія-Кавказъ) Редація иллюстр. журнал. „Агбуръ“

Կամ՝ Tiflis (Russie-Caucase) Rédaction des journaux illustrés. „Agbur“

ինչեւ 80-ական թուականները հայլրագրութեան մէջ չերեւցաւ մի զուտ մանկական հրատարակութիւն որ ծառայէր մեր մատաղ սերնդի դաստիարակութեան եւ կրթութեան

գործին, ընթերցանութեան յարմար նիւթեր մատակարարելով: 1882-ին Թիւրքիայի կենտրոնում՝ Կոստանդնուպոլսում, լոյս տեսաւ մի այդպիսի հայ հրատարակութիւն «Բուրաստան Մանկանց» անունով որի մասին խօսեցինք իւր տեղում: Հետեւեալ 1883 թուականին մի մանկական հանդէս էլ լոյս տեսաւ ռուսահայոց կենտրոնում՝ Տփլիսում, պ. Տիգրան Նազարեանցի խմբագրութեամբ: Ուրախալի երեւոյթ էր տեսնել մի մանկական պատկերազարդ հրատարակութիւն, որի նպատակն էր՝ «... Հայ սերունդի մէջ զարթեցնել պատուասիրութեան զգացմունքները, զարգացնել հայ երեխայի մէջ սէր դէպի իւր շրջապատողները, բարի նախանձ դէպի ամեն վսեմը, ազնիւը՝ եւ ատելութիւն դէպի ամեն վնասակարն ու չարը...»

«Ծշմարիտ է մենք ունինք պարբերական հրատարակութիւններ—գրում է «Աղբիւրի» հրատարակիչը—որոնք ամենայն անձնուրութեամբ առաջնորդում են հայ հասարակութիւնները, տալիս են նրանց յայտնի ուղղութիւն, ծանօթացնում են նրանց գրականութեան, արդի քաղաքական աշխարհի հետ, մինչեւ անգամ իրանց շրջանակի մէջ նրանք հայ ժողովուրդին ընթերցանութեան նիւթ են մատակարարում, բայց մեր այդ թերթերը ծառայում են հասակ առած ժողովուրդին ու նրանց կոչումից բոլորովին

դուրս է եւ առաջնորդել մատաղ հասարակութիւնները, ցանել նրանց մէջ ազնիւ մարդ լինելու սերմեր, զարթեցնել նրանց մէջ ազնիւ, բարի ձգտումներ եւ արմատախիլ անել չար ու վնասակար որոմն . . . Ահա այսպիսի մի հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնն օր օրի վրայ խիստ զգալի էր լինում մեր մէջ եւ հա ինչու մենք ձեռնարկեցինք այս տեսակ մի հրատարակութեան»:

Գովելի նպատակ էր «Աղբիւրի» նպատակը, եթէ միայն կարողանար հաւասարիմ մնալ իւր խոստումներին, որոնց թղթի վերայ գրելը ամեն մարդ հեշտութեամբ կարող է: «Աղբիւրը» այն ժամանակ կարող էր մի բան անել, եթէ նորա ծրագիրը կազմուած լինէր զուտ մանկավարժական, մանուկների ընթերցանութիւն տարածելու համար. իսկ «գաստիարակիչներին» կարդալու նիւթեր տալու համար պ. խմբագիրը անձեռնահաս էր:

«Աղբիւրը» մանկավարժական մասնագիտական մի թերթ չէ—գրում է Նազարեան—ինչպէս շատերը կարծում են, եւ եթէ նրա բովանդակութեան մէջ մտնում են մանկավարժութեան, ու դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդուածներ, առաջարկութիւնները . . . այդ տեսակ յօդուածները իբրեւ ձեռնարկ պէտք է ծառայեն դաստիարակիչներին ծանօթանալ «Աղբիւրի» ուղուածութեան եւ նպատակի հետ»:

Միթէ «Աղբիւրի» «պատմութիւնը եւ նպատակը» այնքան անհասկանալի, այնքան խրթին էին, որ պատմութիւնը միանգամից չէին կարող հասկանալ՝ կամ ինչպէս խմբագիրն ասում է ծանօթաւ. մանաւանդ որ պ. Նազարեան իւր «պատմութիւն» արդէն «Աղբիւրի» առաջին տետրակում յայտնել է Մանկական պատկերազարդ «Աղբիւր» ամսագիրը տարեկան տասը (4) համար տալով էր հրատարակուում: Բաւականին գեղեցիկ նիւթեր էին պարունակուում պ. Նազարեանի հանդէսի էջերում, աշխատակցելով՝ Բաֆֆի, Ղ.

Աղայեան, Գաբօ, Կ. Մելիք-Շահնազար, Սրբինգ, Քամալեանց Ս., Գ. Բարխուդարեան, Լ. Մելիք-Աղամեան, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Ծատուրեան, Գ. Աստուածատրեան, Ս. Բէկ-Նազարեանց, Պ. Պաօշեան, Լէօ, Փ. Վարդանեան, Հ. Առաքելեան: Վերջերս՝ Ք. Թագէտեան, Յ. Կոստանեան, Ս. Հախումեան, Փ. Վարդանեան, Լէօ, Զ. Բալուդեան, Յար. Թումանեան, Յով. Թումանեան, Աւ. Իսահակեան, Մ. Նաւասարդեան, Գ. Սինանեան, Կ. Գիւլնազարեանց, Ս. Աւետեան եւ այլք:

Խմբագիր պ. Տիգրան Նազարեանի հետ խմբագրական գործերում հաւասար չափով, գուցէ եւ աւելի աշխատող պ. Գաբրիէլ Միրզոյեան, 1885 թուականին դուրս եկաւ «Աղբիւրի» խմբագրութիւնից չը կարողանալով Նազարեանի հետ միասին գործ շարունակել: Պ. Միրզոյեան պատրաստուում էր «Աղբիւր»ին հակառակորդ մրցող մի հանդէս հրատարակել «Նաւակ» անունով, բայց չ'աջողուեցաւ:

Պ. Միրզոյեան մի բաց նամակով դիմում է Նազարեանցին իւր իրաւունքները պաշտպանելու համար՝

«Ձեզ յայտնի պատճառներով ես օտարուած եղայ առ ժամանակ դադարել յուլիսի 1-ից «Աղբիւրի» խմբագրութեան մէջ աշխատելուց»:

«Դուք լաւ գիտէք որ ես հաշտարար դատաւորին դիմող չեմ Ձեզանից ոտնակոխ տրած իրաւունքներս վերականգնեցնելու համար, ինչ մնում է առաջարկել Ձեզ միջնորդ դատարան (третейский суд) մեր յարաբերութիւնները պարզելու համար . . .»

Միրզոյեան իւր կողմից միջնորդ նշանակեց պ. պ. Ղ. Աղայեանին եւ Յակ. Տէր-Յովհաննիսեանին. գործը քննուեց. պ. Նազարեան ներողութիւն խնդրեց Միրզոյեանից եւ հաշտուեցին: Այդպիսով «Նաւակի» հրատարակութիւնը առկախ մնաց մինչեւ այժմ:

Նազարեանի վարմունքների պատճառով «Աղբիւրի» կանոնաւոր աշխատակիցներից հե-

առցան շատերը որոնց հետ եւ պ. Միրզոյեան:

Պ. Տիգրանը մնաց միայնակ մի քանի երիտասարդների հետ, սկսեց զանազան հնարներ մտածել. որպէս զի բաժանորդները չը պակասեն, տարուայ վերջերին մեծ մեծ խոստումներ տալով, «եօլա» էր գնում մինչեւ որ հասաւ 1892 թ. հոկտեմբեր ամիսը: Տեսնելով որ այլ եւս պաշտօնում մնալ անկարելի է, եւ եթէ մնար հետեւեալ տարին բաժանորդների քառորդ մասը չէր կարող տեսնել, նոյեմբերի 1-ից «Աղբիւրի» հրատարակութեան իրաւունքը եւ գործերը յանձնեց բժ. Դանիէլ Լիսիցեանին, իբր մի քանի տարի արտասահման գնալու նպատակով. սակայն մինչեւ այսօր Նազարեանը արտասահմանի երես չէ տեսել: «...Խոչնդոտները, դժբախտութիւնները անթիւ էին, սակայն դրանք մեր եռանդը չէին սառեցնում, մանաւանդ որ ամեն կողմից միշտ համակրական ցոյցերի ենք հանդիպել մեր վերաբերմամբ, սակայն տոսաներկու (") տարուայ անընդհատ գիշեր-ցերեկ աշխատութիւնից մենք յոգնել ենք եւ մի առ ժամանակ դիտաւորութիւն ունենալով հեռանալ արտասահման (") հրաւիրել ենք իբրեւ խմբագրութեան մշտական աշխատակիցներ՝ «Աղբիւրի» սկզբնական հիմնադիրներից եւ աջակիցներից առաջագոյնին՝ պ. Գաբրիէլ Միրզոյեանին...» — գրում է Նազարեան:

Տարիներով քանդած գործը շուտով չէր կարող շինուել. Նազարեան այնպէս էր ձանձրացրել իւր ընթերցողներին որ չը նայելով խմբագրութեան նորոգութեան, նորանցից շատերը չէին ուզում վերանորոգել իւրեանց բաժանորդագինը: Նոր խմբագրութիւնը այդ բանի հնարը մտածելով, թըղթիկներ տպագրել տուեց եւ ցրուեց հեռացող բաժանորդներին, այսպիսի բովանդակութեամբ... նոյեմբ. 1-ից լոյս տեսած համարները-15 համար «Տարագի», եւ երեք համար «Աղբիւրի»-կարող են գաղափար տալ 1892 թ. բաժանորդներին, թէ ինչ ուղղու-

թեան է հետեւելու ներկայ խմբագրութիւնը. ինչ ոյժերով է գործելու եւ որչափ ճշտակատար է լինելու: Մեր կողմից ոչ մի ջանք չենք խնայիլ, մանաւանդ որպէս զի բաժանորդները ճշտօրէն ստանան թերթերը: Այս աւել քան եռամսեայ փորձը վստահութիւն է տալիս մեզ Զեզ առաջարկելու, որ իբրեւ «Աղբիւրի» եւ «Տարագի» անցեալ տարուայ բաժանորդների, վերանորոգել Զեր բաժանորդագրութիւնը, եւ աջակցել մեզ գտնելով Զեր ծանօթ շրջաններում թերթերիս համար նոր բաժանորդներ...»

Ի՞նչ համեմատութիւն... «Աղբիւրը» երբ նոր սկսուեց, երբ նորան աշխատակցում էին Իաֆֆու, Պաօշեանի, Աղայեանի պէս մարդիկ, բաժանորդների թիւը հասնում էր 3000ի. իսկ 1892 թուականին երբ Նազարեան հեռացաւ, թողեց նոր խմբագրութեան ընդամենը 285(5) ստորագրուող: Ճարպիկ գտնուեց Նազարեան որ հեռացաւ, մի տարի էլ եթէ մնար շատ հաւանական է որ բաժանորդների թիւը կը հասնէր 0-ի:

Առանձին գրքով հրատարակութիւններ, արտատպած «Աղբիւրից»՝ Ֆէրօ—Յ. Ղազարեանի: Փայտաշէն խրճիթից սպիտակ տուներ: Մենաքեմ Գամաղացու պատմ. եւ այլն:

«Աղբիւրը» սկզբից մինչեւ 1890 թուականը տպագրուում էր Յ. Մարտիրոսեանի տպարանում. այնուհետեւ մինչեւ 1893-ը «Արօր» տպարանում, 1893 թուականի ըսկզբից մինչեւ այժմ տպագրուում է «Վրաց Հրատ. Ընկեր.» տպարանում:

Բժիշկ Դանիէլ Լիսիցեան «Ժամանակաւոր խմբագիր» մանկական «Աղբիւր» հանդէսի, վաղճանուեց 1893 թ. կարծեմ սեպտեմբերի վերջերին կամ հոկտ. սկիզբներին: «Աղբիւրի» խմբագիր է ճանաչուում այժմ «Ժամանակաւոր խմբագիր Վ. Սուլթանեան»:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Աղբիւրի» աղբիւրներ չունինք, միայն
պ. Լալսդ լիշել է՝

ա. „...Տփլիսում մանկական „Աղբիւր“...“
„Հայկ. Մատեն.“ ք. էջ. 196.

[„In Tiflis die „Acbur“ (Die Quelle)...“
„Arm. Bibliothek“ II. էջ 156.

բ. „... Խեղճ Տիգրան Նազարեանց իր
Համար Հանգիստ նստած էր Թիֆլիսում
եւ Հրատարակում էր իր Հրատարակու-
թիւնները, ... յանկարծ ... տըզզզ ...
եկան նստեցին նրա գլխին Գարբէէլ Մի-
զոյեան եւ Ստեփ. Լիսիցեանց ...“
„Մշակ“ 1892 № 142.

2.) „Յաւելուածներ“ սակաւ էին տեսնուում.

3.) „Աղբիւրի“ նիւթերը դասաւորուում էին ցրիւ
ու անկանոն.

4.) Տարուայ մէջ մայիս-յունիս, եւ օգոստոս-սեպ-
տեմբերի Համարները տպագրուում էին
միասին.

5.) Որոնց 130 տեղում, 150-ը օտար տեղերում.

6.) „Աղբիւրի“ ուղղագրութիւնը մի քանի փոփո-
խութիւնների է ենթարկուել. սկզբից մինչեւ
1890 թուականը Հետեւում էր Հին եւ ըն-
դունուած ուղղագրութեան՝ „ու“ գործա-
ծելով 90 թուականից „ւ“ է գործածում.
93-ի սկզբից դարձեալ „ու“ մտցրին „Աղ-
բիւրի“ մէջ.

131.

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ ^{1.)}

ԱՄՍԱԳԻՐ „ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ“

ՀԱՆԳԵՍ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՑՆԱԿԱՆ.

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու ա ղ լ ի ս (Տաճ.) 1883-1889
Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին:
Հրատարակութիւն «Ասիական Ընկե-
րութեան»

Խ մ բ ա գ ի Ր-Տ ն օ Ր է ն՝ Յակովբ Պարոնեան.
Ի տ ա ղ ա ռ ա ն ի Արամեան.

Դ ի Ր ք ը (տետր.) 11¹/₂ տպ. թերթ 48 էջ.
Թ ու ղ թ ը եւ տ ի ա ղ՝ մաքուր.

Բ ա ժ ա ն ո Ր գ ա գ ի ն ը՝ տարեկան երկու
արծ. մէճիտիէ.

Ծ Ր ա գ ի Ր ը՝

ԳՐԱԿԱՆ—Մատենախօսական, պատմական,
վիպական, բանաստեղծական գրուած քնն-
կենսագրութիւն, ճանապարհորդութիւն
երգիծաբանութիւն...

ԳԻՏՆԱԿԱՆ—Բանասիրական-Հնագիտական,
գեղարուեստական գրուած քնն- յօդուած-
ներ գիտութեան այլ եւ այլ ճիւղերից:
ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ.—Յայտարարութիւններ:

ո ս տ ա ն դ ն ու ա ղ լ ի ս ու մ 80-
ական թուականների
սկիզբներին կազմը-
ուած Հայկական «Ա-
սիական Ընկերութիւ-
նը» 1883 թուակա-
նի յունուարից Յա-
կովբ Պարոնեանի խմբ-

բագրութեամբ սկսեց Հրատարակել «Երկրա-
գունտ» գրական եւ գիտական միամսեայ Հան-
գէսը: Իւր ճիւղի մէջ վայելուչ տեղ է բռն-
ում մեր «Երկրագունտը»՝ թէ արտաքին
գեղեցկութեամբ, թէ նիւթերի ընտրու-
թեամբ: Աւելի լաւ ու գովելի կը լինէր, եթէ
լուրջ վերնագրի տակ երբեմնապէս Հանդի-
սիօ էջերում տեղ չը բռնէին զանազան կի-
սազաւեշտական բնաւորութեամբ նկատո-
ղութիւններ եւ այլն:

«Երկրագնտի» տետրակները շատ անգամ
լոյս էին տեսնում երկու Համարը մի անգա-
մից, ինչպէս պատահում է այդ շատ ամա-
գիրների հետ:

1884-ից «Երկրագունտ» Հրատարակուել

սկսեց Եղիա Տէմիրճիպաշեանի տնօրէնութեամբ եւ խմբագրութեամբ. մինչեւ որ 1888 թուականին լուծուեցաւ «Ասիական Ընկերութիւնը», «Երկրագունտ» էլ ստիպուեցաւ դադարելու:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԱՆԿԱԿԱՆ.

- 1.) «Երկրագունտ» եւ մեր աղբիւրները—
ա. «... Թէեւ պէտք է խոստովանենք որ «Երկրագունտը» մինչեւ այժմ մեր տեսած Կ. Պոլսում հրատարակուած ամսագիրներից աւելի լաւ է կազմած եւ բովանդակութիւնը բաւականին հետաքրքիր է...»
«Նոր-Իար» 1888 № 86. էջ 2.
բ. «Երկրագունտ հանդէս գրական եւ գիտական Զ. տարի Կ. Պ.»
«Հանդ. Ամսոր» 1889. էջ 261.
գ. «... Կոստանդնուպոլսում .. «Երկրագունտ»
«Հայկակ. Մատեն.» բ. էջ 155.
[«In Konstantinopel... Erkragunt (Globus).»
«Arm. Bibliot.» II. էջ 155.

132.

ԸՆՏԱՆԻՔ ¹⁾

ԿԻՍՏԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏ

ՐԱՐԱՑԱԿԱՆ ՑԵՆՏՐԱԿԱՆ ԵՒ ՈՅԼ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՑ.

(Երկշաբաթաթերթ.)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1883-1884
Հրատարակուում էր երկու շաբաթը
մի անգամ՝ կիրակի օրերը:
Խմբագիր՝ Սիմէօն Գափամաճեան:

Պարոն Սիմ. Գափամաճեանի խմբագրութեամբ եւ մի խումբ հայ կանանց եւ օրիորդների աշխատութեամբ, 1883 թուականի

սեպտեմբերի 15-ից Կոստանդնուպոլսում հրատարակած «Ընտանիք» կիսամսեայ թերթը մէկ տարի տեւեց, այսինքն մինչեւ 1884 սեպ. 1-ին: Հանդիսիս յարգելի աշխատակցուհիք զանազան կեղծ անունների տակ ընտանեկան, տնտեսական եւ զուարճալի յօդուածներ գրելով, հետաքրքիր դարձրին «Ընտանիք» երկշաբաթաթերթը: Սակայն կարճ ժամանակում 24 համարի վրայ դադարուելով, միակնյայտնի օգուտ չերեւեցաւ:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԱՆԿԱԿԱՆ.

- 1.) «Ընտանիք» եւ մեր աղբիւրները—
ա. «Հնգետասանօրեայ Ընտանիք մը կայ որ մեծ մասամբ զանազան կեղծ անունաց տակ վարդապետ տիկիներ եւ օրիորդներ կը խմբագրեն» (...)
«Նոր-Իար» 1884 № 34. էջ 3.
բ. «Կ. Պոլսում» «Ընտանիք» (...)
«Հայկակ. Մատենադ.» բ. էջ 155.
[«... In Konstantinopel «Ntanik» (Die Familie).»
«Arm. Bibliothek.» II. էջ 155.

133.

ԵՐԵՒԱՆԻ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Երեւան (Ռուսաստ.) 1883-1886.
Հրատարակուում էր՝ կիրակի, չորեքշաբթի, եւ ուրբաթ օրերը:
Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Էմին Տէր-Գրիգորեանց:
Տպարան՝ Էմին Տէր-Գրիգորեանց.
Դիրքը (թերթ.) միաժալ. երկ-սիւն. 4 էջ. 25X35 հ-մետր.
Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ.

Բ ա ժ ա ն ո ղ ա գ ի ն ը՝ տարեկան մէկրուբ.
 Լ ե գ ու ն, ո ճ ը } ,, . . . Առաւօտեան ինչպէս
 Ուղղա գր ու թ. } երեւանում, գետնաշարժի...“

Ծր ա գ ի ը ը՝

Տեղական Լուրեր.

Անեկտոտներ, ծիծաղաշարժ գրուածքներ.

Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն 1885. № 1.

ԼՈՒՐԵՐ—Գետնաշարժ երեւանում եւ Էջմիածնում: Կ. Պոլսի ազգային ժողովի ընտրութիւնները: Երեւանի պ. նահանգապետի ժողովը: Երեւանի եղանակը: Երեւանի փոխ նահանգապետը: Նահանգիս հայ ուսումնարանները: Երեւանի թուրք մսագործները: Երեւանի նահանգապետի դասախօսութիւնները: Քաղաքագլուխ Վ. Գեղամեանցը: Երեւանում ծառաների ռոճիկները:—Երեւանի թեմական պատգամաւորի ընտրութիւնը:

ԱՆԵԿՏՈՏՆԵՐ ԵՒ ԾԻԾԱՂԱՇԱՐՉԻ ԶՐՈՅՏՆԵՐ:

Տփիսիսի պարբերական մամուլի մասին, ծիծաղացնող խորհրդածութիւններ: Մեղու, Մշակ, Արձագանք, Նոր-Ռար, Աղբիւր, Գործ: Զորս հատ անեկտոտներ: Մի էպիգոգ գաւառական ուսուցչի կեանքից: Երկու անեկտոտներ. պարապմունքներ: Յայտարարութիւններ՝ Արարատ, Նոր-Ռար, Մեղու Հայաստանի, Աղբիւր, Մանկավարժանոց, Кавказъ.

Մեր պատմութեան մէջ եղել են այնպիսի լրագիրներ, որոնք հրատարակուելով ոչ հայաշատ կենտրոններում՝ որ ծառային ընդհանուր հայ հասարակութեան, օգուտ են տուել միայն իւրեանց ծննդավայրերում. այսինքն այն քաղաքներին, որտեղ նորանք հրատարակուել են: Այդպիսի լրագիրներից մէկն է «Երեւանի Յայտարարութիւններ» կոչուած թերթը, որ 1883 թուականից երեւանում սկսեց հրատարակուել պ. Էմին Տէր-Գրիգոր-

եանի խմբագրութեամբ, տպագրութեամբ եւ հրատարակութեամբ:

«Երեւանի Յայտարարութիւնները» շաբաթը երեք անգամ հրատարակուելով, տալիս էր իւր ընթերցողներին զանազան հետաքրքիր նորութիւններ, լուրեր, տեղեկութիւններ եւ այլն: Իւր փոքր շրջանում կատարեալ գործում էր պ. Տէր-Գրիգորեանի երկօրեան:

Թերթիս վերնագիրը թէեւ «Յայտարարութիւններ», բայց ինչպէս ծրագրից երեւում է՝ բացի յայտարարութիւնները պարունակում էր իւր մէջ լուրեր տեղական դրութիւնից, անեկտոտներ, զաւեշտական գրուածքներ, առակներ, զրոյցներ եւ այլ հետաքրքիր նիւթեր: Չենք սխալուում որ ասենք թէ Երեւանում այժմ էլ անհրաժեշտ է «Յայտարարութիւնների» գոյութիւնը: Երեւանի թերթիկը եթէ հրատարակուի նորից, հաւատացած ենք որ բացի Երեւանից շրջակայ քաղաքներից էլ ստորագրուողները պակաս չեն լինի, մանաւանդ որ բաժանորդագիրնը շատ չնչին է:

«Երեւանի Յայտարարութիւնները» աշխատակիցներ չունէր, գուցէ ունենար տեղական լրատուներ միայն: Թերթիս բոլոր նիւթերը գրում եւ խմբագրում էր պ. Տէր-Գրիգորեան. սորա գրուածքի իւմորի հետ ծանօթացնելու համար առաջ բերենք հետեւեալը, որ գրուած է Տփիսիսի մեր լրագիրների մասին:

«ՄԵՂՈՒ»

Մեր ներկայ անդրանիկ լրագիր, իմ անդրանիկ եղբայրը 25 տարին շուռ տուեց դափնի պսակներ ու պարգեւներ ստացաւ, ազգային եւ կրօնական հարցերը պաշտպանեց... Հների սէրը, նորերի ատելութիւնը շահեց 1000 բաժանորդների ձայներ լսեց, հոտն առաւ ու ինքը երբէք չը տեսաւ. այդպիսով այսօր 28 տարին մտաւ եւ խոստովանեց որ կարծեմ 250 բաժանորդէն աւելի չունի... Ես իմ Աստուածը ապրի ին-

քը աֆերիմ համբերութիւնը...

«ՄՇԱԿ»

Լուսահոգին էլ շատ չար ու բարիք տեսաւ. իւր միշտ եռացող կեանքում շատ օգտաւէտ եւ պիտանի առաջնորդող յօդուածներ տուեց մեզ, թէեւ մի քանի տեղ սրխալուեց ու իւր սխալը չուզեցաւ ճանաչել... Կրօնն ու եկեղեցին երրորդ պլանում թողեց, բայց էլի նրա պէս ոչ ոք գործ չը տեսաւ:

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»

Շատ խօսեց, շատ գողգողաց, մեծ մեծ բրդեց, հայոց ազգի նեցուկն իրան հրատարակեց, օրինաւոր «Փորձ» ամսագիրը շաբաթաթերթի փոխեց... Ուղիղն ասած «Արձագանքը» պիտանի թերթ է. ես ցանկանում եմ. դուք էլ ցանկացէք որ ութ ամիս շուտ անցնի, նորա ապաշխարանաց օրերը լրանան:

«ՆՈՐ-ԴԱՐ»

Նոր մարդ, նոր լուսաւորիչ, սկիզբը շատ յաջողակ եղաւ, դեռ գլուխը ձուկի չը հանած, թեւերը 1200 կողմեր տարածեց, 1200 բաժանորդ ունեցաւ, ուրիշ թերթերի սիրտը պատռացրեց... Ես իմ Աստուածը «Նոր-Դարը» մեծ ծառայութիւն արեց անցեալ տարի. սա էր որ մեր կաթողիկոսական խնդիրը դրեց ընտանեկան կեանքի վրայ: Ապրիլինքը, շատ ապրի:

«ԱՂԲԻԻՐ»

Անունը մեծ, ինքը պստիկ... Սա իւր մտքումը դրել է մեր երեխաների սիրտը շահել. երբեմն արդարեւ շատ լաւ երեխաների մարսելու յօդուածներ է տպում, բայց միմին էլ այնպէս անմարս բաներ է բուց թողնում, որ ստամոքս պէտք է որ աղա...

«ԳՈՐԾ»

... Խալիի ութ ութ մանէթներն առաւ ջերը դրեց, մէկ ու կէս համար տպեց ու փաստափուսէն քաշեց... (2.)

ԺԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Երեւանի Յայտարարութիւններ»—

ա. «Որախութեամբ լսում ենք որ տեղացի պ. Է. Տէր-Գրիգորեանը, անցեալ փետրուարին խնդրամատոյց է եղել որ «Երեւանի Յայտարարութիւններ» անունով պարբերական թերթը թոյլ տրուի նորից հրատարակելու...»

«Նոր-Դար» 1893. № 41.

2.) Տես «Երեւանի Յայտարար.» 1885. № 1.

134.

ՆՈՐ-ԴԱՐ

ՔԱՂԱՔԱՂԱՆ ԵՒ ԳՐԱԳՆԱԿԱՆ 2.)

ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ ԱՐԱԳԻՐ 3.)

Տփիսիս (Ռուսաստ.) 1884-1894-ԵԱՍ.

Հրատարակուում է ամեն օր, բացի կիրակի եւ տօներին հետեւող օրերից:

Խմբագիր - Հրատարակիչ՝ Սպանդար Սպանդարեան.

Տպարան եւ վիճագրատ. Ա. Մելիք-Շահնազար.

Դիւրքը (թերթ.) միածալ 4 էջ հինգ. սիւն.

31X50 Հ.մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ միջակ.

Բաժանորդագրիւն տարեկան 10 ռ.

կէս տարուայ 6 „

Լեզուէն, ոճը, { ... Կարծես թէ այդ մի մասնաւոր դէպքով, մամուլից Ուղղագրութ. { դուրս կիւնքի մէջ կատար... »

Հասցեն՝ Տիֆլիս (Ռուսաստ. Կովկաս)
«Նոր-Դար» լրագրի խմբագրու-
թեան.

Կամ՝ Тифлис (Россія Кавказъ) Въ
Редацію газеты „Норъ-Даръ“.

Կամ՝ Tiflis (Russe Caucase) Redaction
du journal „Nor-Dar“

Ծրագիրը՝

Տէրութեան կարգադրութիւններ 4.)

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ—Յօդուածներ ժամանակա-
կից լուրջ եւ նշանաւոր խնդիրների մասին:
ՔՐՈՆԻԿՈՆ—Տեղեկութիւններ, լուրեր ա-
ռօրեայ ամեն տեսակ հարցերի մասին. նո-
րութիւններ, լուրեր տեղից եւ օտար հայա-
բնակ կողմերից: Պատահական յօդուած-
ներ զանազան նիւթերի վերաբերմամբ:
ԹՂԹԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ—Նամակներ, Կովկա-
սի զանազան հայաբնակ քաղաքներից, գիւ-
ղերից, Ռուսիայի եւ արտասահմանի նշա-
նաւոր քաղաքներից:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ԹԵՐԹԵՐԻՑ—Քաղուածքներ մայ-
րաքաղաքի նշանաւոր թերթերից. հետա-
քըքիր տեղեկութիւններ, նախարարա-
կան նոր կարգադրութիւններ, եւ այլն:
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ԹԵՐԹԵՐԻՑ—Տեղեկութիւն-
ներ արտասահմանի հայերից. Սրբ. պատ-
րիարք հայրերի մասին, նորանց նոր կար-
գադրութիւնները. Կիլիկիայի եւ Աղթա-
մարայ կաթողիկոսների մասին եւ այլ հե-
տաքրքիր յօդուածներ:

Յօդուածներ ազգային կեանքից, գաւառա-
կան ընդարձակ նամակներ, տպաւորութիւն-
ներ, հայկական թատրոն, ճանապարհորդու-
թիւններ, նամակներ խմբագրութեան, գրա-
խօսութիւն նոր գրքերի մասին, հնագի-
տական, առողջապահական եւ այլ պիտա-
նի յօդուածներ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ընդարձակ գրուածքներ եւ
տեղեկութիւններ. քաղաքական արդի դրու-
թիւնից: «Քաղաքական լուրեր» ժամանա-
կից գրութիւնից:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ (գծի տակ)—Վիպասանու-
թիւններ, պատկերներ, եւ այլ յօդուած-

ներ ազգային կեանքից. կենսագրութիւն,
ընդարձակ մատենախօսութիւն, գիտու-
թիւն եւ արուեստ, նամակներ արտա-
սահմանից, լիշողութիւններ, զրոյցներ
հայ գիւղական կեանքից, դասախօսու-
թիւններ, ճառեր, քարոզներ, եւ այլն:
ԽԱՌՆ ԼՈՒՐԵՐ—Ձանազան լուրեր, օտար-
ների կեանքից, արտասովոր նորութիւններ
մեր կեանքից:

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ—«Հիւսիսային Հեռագրական
Գործակալութիւն»ից: Բօրսա:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ—«Նոր-Դարի»
Պատասխաններ:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ—Երկաթուղի, պոստային կառ-
քերի, շոգենաւերի երթեւեկութիւն, Ազ-
գային հիմնարկութիւնների հաշիւներ, նա-
մակներ, ընդգիմախօսութիւն.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ—Հայերէն եւ օտար
լեզուներով:

Բովանդակութիւն 1893 № 21.

Առաջնորդող—Հայոց պարբերական մամուլի
դրութեան մասին. (խմբ.)

Քրոնիկոն—Փետր. 1-ի ներկայացումը: Ներ-
սիսեան Դպրանոցի նոր քարտուղար: Սգնու-
թիւն խեղճերին: Նոր սպանդանոց: Փիր-
դուսի Ռոստամ եւ Ձոհրապա: Զեռնագը-
րութիւն Վաղարշապատում: Ախալքալա-
կից: Պետերբուրգից: Թաթլուից: Սիմֆե-
րապոլից: Փոթիից: Մէջիտ Պետերբուրգում:
Արմաւրից: Ալեքսանդրապոլից: Սուչաւայից:
Գիտական շարժում—Հրատ.

Մամուլի շուրջը—Ռ. Բ.

Թղթակցութիւններ—Սաղիան—Սաղիանցի.
Քաղաքական—Վիեննայի Wiener Tagediatt
թերթի յօդուածը, գերմանա-ռուս դաշնակ-
ցութեան մասին:—Ռուսիայի եւ Գերմա-
նիայի միջեւ տնտեսական պատերազմ:—Ռու-
սական նաւատորմի Ֆրանսիա դուրս գա-
լը:—Սանդուխեան կղզիների թագուհու իւր
երկրի սահմանադրութեան փոխելը:—Եւ-
րոպական մամուլի կարծիքը Վիլհելմ Կայ-
սրի խօսած ճառի մասին:—Սոֆիա եւ Փի-
լիպպոպոլ ուղարկուելիք ծրարների բըռ-

նուիրը:—Գերմանիայի պետական կանցլեր գրաֆ. Կապրիւի կազմած նախագիծը պատերազմական նաւատորմիդի համար:—Գըլադստոնի Եգիպտական քաղաքականութեան պաշտպանութիւնը:

Բանասիրական—Լուսաւորութեան կենդրոնը (շարունակ.)—Մուրացան:

Խառն լուրեր—Վոսկո-դե-Գամա: Դաւադրութիւն: Մեծագին ընծայ:

Հեռագիրներ (5.) Պետերբուրգ, Բերլին, Վաշինգտոն, Վիէննա, Պարիզ, Պետերբուրգ: Յայտարարութիւններ . . .

Բիւխսում եւ Կոստանդնուպոլսում 1884 թրուականին լոյս տեսան միասին քանի մի լրագիրներ, որոնց մէջ նշանաւոր են, եւ մինչեւ այժմ հրատարակուում են «Արեւելքը» Կոստանդնուպոլսում, եւ «Նոր-Դարը» Տփլիսում:

Դօքտոր Սպանդարեան 1883 թուականից արդէն պատրաստուելով, 1884 թուականի յունուարի սկզբից (6) սկսեց հրատարակել «Գրականական եւ քաղաքական» «Նոր-Դար» լրագիրը:

«Նոր-Դարը» լոյս աշխարհ գալով, Տրփլիսում իրեն գործակիցներ տեսաւ «Մեղու Հայաստանի» լրագրին, եւ հակառակ բանակում «Մշակ»ին եւ «Արձագանք»ին:

«Նոր-Դարի» ստեղծուելը անհրաժեշտ էր. հարկաւոր էր գործել տարբեր ուղղութեամբ, «Թմրութեան մեռելային անտարբերութեան» մէջ, ինչպէս գրում է իւր առաջին համարում թերթիս խմբագիր-հրատարակիչը: «Մտքի՝ աղքատութիւն, հոգւոյ ա-

պականութիւն, սրտի սառնութիւն, կեանք առանց ազնիւ ձգտումների, երիտասարդութիւն առանց իդիալների—ահա «Նոր-Դարի» տեսած աշխարհը . . .»: Այն անհրաժեշտ էր մի թերթի գոյութիւնը, ուր կամենում էր «զարթեցնել թմրած ոյժերը, առաջ մղել ժողովրդի մէջ առողջ ձգտումները: «Նոր-Դարը» պէտք է առաջ քաշէ այն մարդիկներին, որոնք կարող կը լինին հայ ժողովրդին առաջնորդելով ցոյց տալ պարտիզի դուռը, որոնք կը ջոկեն կճեպը պտուղից, ծաղիկը փուշից. որոնք ծարաւ ժողովրդին ցոյց կը տան աղբիւրների տեղը, եւ չեն թոյլ տալ նրան խմելու լճակի կանգնած վնասակար ջրիցը . . .»

Թէ ի՞նչ նպատակով սկսեց իւր թերթի հրատարակութիւնը պ. Սպանդարեան, այդ շատերին յայտնի է: «Նոր-Դարը» տասնեակ տարի է որ ազատամիտների բարեփոխումներից պաշտպանում է ազգային սրբութիւնները: «Ձեն(ք) թողնիլ—գրում է պ. խմբագիրը—որայդ մանուկ ժողովուրդը համարձակ ձեռք բարձրացնէ հրաշակերտների վրայ. մօտենայ նրան մինչեւ որ հասկանայ հրաշակերտների գեղեցկութեան խորհուրդը»: Եւ ճշմարիտ ինչո՞ւն է ձեռք բարձրացնել՝ ազգային սրբազան հաստատութիւնների վերայ, որոնցից բացի մի օգուտը ոչ մի վնաս չի հասնում մեզ: Թող ազատամիտ թերթերը աշխատեն լուսաւորութիւն տարածել գրականութեամբ, դիտութիւններով, ուսումով. երբ ամենը եղաւ, երբ այլ ուրիշ գործ չունեցանք, եկեղեցու բարեփոխութիւնները շատ հեշտ է: Բայց մենք որ ոչինչ չենք արել, դեռ ժողովուրդը չէ հասել գիտակցութեան մի որոշ աստիճանի, որ եկեղեցին, ազգային սրբութիւններն ու ծէսերն է նորանց կապողը, այժմ աշխատում ենք կերպարանափոխել այդ բոլորը, մի երկրորդական, երրորդական բան հաշուելով: Ո՞վ է ընդդէմ առաջադիմութեան, ո՞վ է ընդդէմ լուսաւորութեան. խաւարասէր մարդ չի լինի աշխարհում. ամեն ազգ-

աշխատում է հասնել ցանկալի նպատակին, ամեն մի անհատ ձգտում է դէպի յառաջ, դէպի ազնիւը, գեղեցիկը, բարին: Մէթէ մի նորութիւն որ օգտակար է մեզ չը պէտք է ընդունենք, կամ մի հնութիւն որ վնասակար չը պէտք է բաց թողնենք եւ ընդհակառակը:

«Նոր-Դարի» նպատակն էլ հէնց այդպէս է. դեռ 83 թուականի վերջերին նա մի յայտարարութիւնով յայտնեց իւր նպատակը որ առաջ ենք բերում այստեղ:

«Նպատակը.— Տարածել հայերի մէջ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, պատրաստելով մտաւորապէս եւ բարոյապէս զարգացած եւ լաւ բնակութեան տէր հայեր:»

«Ուղղութիւնը.— Երբ պէտք է պաշտպանել մայրենի լեզուն, եկեղեցին, պատմական յիշատակները, աւանդութիւնները, գեղեցիկ սովորութիւնները եւ այլն, «Նոր-Դարը» պահպանողական է:

«Երբ պէտք է արմատախիլ անել, հարուածել այն ամենը, ինչ որ դէմ է հասարակութեան շահերին, ինչ որ թունաւորում է ժողովրդի մտաւոր եւ բարոյական զարգացումը, ինչ որ արգելք է ժողովրդի կազմի աճելուն, այդտեղ նա ազատամիտ է, արմատական է:

«Խղճի, մտքի եւ համոզմունքի ազատութիւնը ընդունելով, հասարակութեան եւ եկեղեցւոյ կենսական շահերի պաշտպանութիւնը իբրեւ սկզբունք է ընդունել «Նոր-Դարը»:

Իրաւ որ շատ պիտանի էր օր առաջ տեսնել «Նոր-Դարի» ուղղութեան մի թերթ: Շատ լաւ է նկատել մեծ. Ս. Մամուրեան թէ՛ «Նոր Ծրագրով եւ նոր հմտութեամբ զինուած թերթ մը պէտք էր եւ այդ թերթըն եղաւ «Նոր-Դարը» որով պաշտօնն այնքան ծանր ու տաժանելի էր, որքան Թիֆլիսի հասարակութեան գլուխները պաշարող մշուշը թանձր, եւ ներքին դաւերու ցանցն անտեսանելի էին: «Նոր-Դար» մտաւ անվէհեր այդ փշալից ասպարէզն . . . »

«Նոր-Դարը» իւր հրատարակման առաջին օրերից ունեցաւ իւր համակրողների, իւր հետեւորդների մի խումբ, որ հետզհետէ ստուարացաւ եւ այսօր գարձել է մի բազմանդամ հասարակութիւն: Այն անձը որ գիտէ գնահատել իւր մայրենի եկեղեցին, իւր նախորդներից ժառանգած ամեն մի սրբութիւններ, նա «Նոր-Դարի» կողմն է, նա «Նոր-Դարի» բարեկամն է: Բացի Ռուսաստանի մէջ, արտասահմանում էլ «Նոր-Դարի» անկեղծ համակրողները պակաս չեն եւ հետզհետէ աւելանում են: Մեր երիտասարդներից շատերը որոնք որ դեռ իսկապէս չեն հասկացել թէ ներկայիս գրութեան մէջ ինչ գին ունի մեր եկեղեցին, մեր ազգային սրբութիւնները, հակառակ են «Նոր-Դար»ին. մինչեւ անգամ կարծելով թէ մի վնասակար թերթ է պ. Սպանդարեանի լրագիրը: Յիշեալ մի շարք անձնակորութիւններից հետզհետէ հասնելով գիտակցութեան այն աստիճանին որ լսում, հասկանում են թէ «Նոր-Դարի» այսօրուայ պաշտպանածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր ժողովրդի, մեր ազգութեան հիմը, սիւնը, սկսում են սրբօրինակ յարգել «Նոր-Դար»ին եւ փայփայել նորա զաղափարները: Այս բաները փաստեր են եւ օրինակները բիւրաւոր:

Շատերն էլ ուղիղն ասած, իսկութեամբ չը հասկացած «Նոր-Դարի» ուղղութիւնը, հակառակ են նորա հետ: Կարծում են թէ «Նոր-Դարը» խաւարասէր է, յետագէմ է. լաւ, օգտաւէտ բաներ երբէք չի սիրում. յառաջադիմութիւն, լոյս չի քարոզում եւ այլն:

Տասներորդ տարին է որ հրատարակուում է «Նոր-Դարը» եւ այդ միջոցում նա շատ օգուտներ է տուել մեր հասարակութեան, շատ օգտաւէտ խնդիրներ է յարուցել եւ ի կտուար հանել: Թերթեցէք ուշադրութեամբ նորա 10 տարուայ համարները, դուք կը տեսնէք որ սա ճիշտ է եւ արգարացի:

Իժուար է եղել անցեալում «Նոր Դարի» գործը եւ դժուար է ներկայումս, այսքան կեանքի զանազան հոսանքների մէջ նա աշխատ-

տեղ է հաւատարիմ մնալ իւր ուղղութեանն ու նպատակին որ արդէն յայտնեցինք: Տասը տարուայ մէջ հրատարակուել է կանոնաւոր կերպով, ոչ մի անգամ չը ընդհատելով հրատարակութիւնը: Բայց ցաւելով պէտք է ասենք, որ չենք կարողացել գոնէ սորա հրատարակութեան համար նիւթական դրութիւնն ապահովացնել: Շատ ազգային հիմնադրութիւնների «Նոր-Պարն» ուղարկուում է նուէր, եւ որպէս զի թերթը չը վնասուի նորա բաժանորդները ցանկալի էր անտրտունջ ուղարկէին, վճարէին իւրեանց հասանելիքը: «Նոր-Պարը» վերջերքս մի քանի ամիս տպուում էր կաթնագոյն ընտիր թղթի վերայ, որ ոչ մի հայ օրաթերթ չէր տրպագրուում. բայց խմբագրութիւնը նախատեսելով որ այդ բանը ձեռնտու չէ, կարող է վնասուել, վերջացրեց եւ ենթարկեց նախկին դրութեան: Ամենիս ցանկութիւնն է որ մեր թերթերը, ոչ մի օր չը լետաձգուեն, կանոնաւոր լոյս տեսնեն, լաւ թուղթ ու տպագրութեամբ, բայց չէ որ այդ ամենը դրամով կը հոգացուեն: Զեմ լիշում համարը, անցեալներում «Նոր-Պարը» լիշել էր թէ ինչքան ստացուելիք ունի բաժանորդներից, եւ այդ փողի քանակութիւնը հասնում էր մի քանի հազարների: Շատ հաւանական է որ թերթիս խմբագրութեան ցանկութիւնը լինի «Նոր-Պարը» հրատարակել շաբաթական 6-7 անգամ, տպագրել ընտիր թղթի վերայ, ունենալ սեփական տպարան, բայց այդ ամենը, այդ ցանկութիւնը ինչ միջոցով կարելի է կատարել, եթէ ոչ դրամական օգնութեամբ: «Նոր-Պար» բաժանորդների թիւը սկզբից էլ բարձր է եղել հազարից, եւ այսօր էլ իւր ըստորագրողներով «Նոր-Պարն» առաջինն է Ռուսաստանի հայ թերթերի մէջ: Բայց ինչ արած որ 1500 բաժանորդներից մի մասն են միայն վճարում:

Ահա այս է մեր հասարակութեան մի գասակարգի սովորութիւնը. լրագիր ստանալ, կարգալ ցանկանում է, բայց վճարել՝ ոչ. եթէ

նպատակ ունի խմբագիրը դործն ընդարձակելու, հարկաւ չի կարող: Ահա հայ լրագրի դրութիւնը: Երբ գործիչը, խմբագիրն արդէն ծերանում է կամ ոյժը կորցնում, նրուազում ֆիզիքապէս եւ մտաւորապէս, մաշուում է մի հասարակ պատճառից կեանքի ծանր լրծի տակ, ահա այնժամ մեր հասարակութիւնը, մեր ինդելիգենցիան չը տեսնուած հանգիսով եւ մեծ ծախսեր անելով հողն է իջեցնում իւր սիրելի առաջնորդդ խոնջացած մարմինը: Ամեն կողմից ծրարներ, հեռագիրներ, պսակներ է որ գալիս է հանգուցեալի հասցէին, որ եթէ նորա կենդանի ժամանակ ստացուէին այդ ծախսերի համեմատ դրամ, կատարեալ ապահովուած կը լինէին թերթն ու խմբագիրը:

Ռուսաստանում բացի «Նոր-Պարը» ամենօրեայ լրագիր չունինք: Կովկասում շաբաթը հինգ անգամ հրատարակուող հայ լրագիրները կոչում են ամենօրեայ, ինչպէս եւ կոչուել է 1878 թուականին «Մշակ» լրագիրը:

Ահա թէ ինչ է ասում արտասահմանի մի հայ թերթ այդ մասին «...Եւ գիտէք թէ ինչ է Կովկասի հայերէն ամենօրեայ լրագիր անուանածը: Այնտեղ ամենօրեայ կասեն այն լրագրին որ շաբաթը շատ շատ 5 անգամ է հրատարակուում... մթթէ պարծանք կրնայ բերել Ռուսիայի հայերին, որոնք միլիօն ու կէսի չափ մի թիւ կը կազմեն, որոնք բարձրամտութեամբ չեն հաւնել Թիւրքիայի հայերին եւ կը սիրեն քննադատել զանոնք միշտ յիշուի կամ անիրաւի, երբ դեռ մինչեւ այժմ մի ամենօրեայ լրագիր չեն կրցած ունենալ: Իսկ «Նոր-Պարը» որ ամբողջ Ռուսիայի հայերի ամենօրեայ կոչուող միակ թերթն է, շաբաթը 5 անգամ միայն կը հրատարակուի... մինչդեռ Կ. Պոլսի մէջ այժմ իսկ... ամենօրեայ հինգ լրագիր կը հրատարակուի հայերէն լեզուով կամ տառերով, որոնց չորսը կիրակի եւ տօն օրերը միայն չեն հրատարակուիր...»

Արդարացի է այս թերթի նկատողութիւնը Ռուսահայերի վերաբերմամբ. բայց

պէտք է խոստովանել որ Կ. Պոլսի եւ Տրփ-խիսի միջոցները միեւնոյնը չեն լրագրի հը-րատարակութեան ծախսերի համար: Այնու-ամենայնիւ «Նոր-Դարը» Տփլիսի միւս թեր-թերից շատ համարներ է տալիս, տարեկան առնուազն 220-225, միեւնոյն բաժանոր-դագնով:

«Նոր-Դարը» իւր առաջին տարուանից սկսած մինչեւ օրըս տուել է հայ ընթեր-ցողներին բազմակողմանի համեղ նիւթեր: Գծի տակ «Բանասիրական» բաժնում շա-րունակ ո՞վ չէ կարդացել Մուրացանի վէ-պերը՝ «Չհաս է», «Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», Անպատճառ իշխանուհին», «Խորհրդաւորմի-անձնուհին» եւ այլն: Նար-Դոսի «Զազուն-եանը»: Վարսամի «Մատենախօսութիւննե-րը, Պ. Հ.-ի «Գրականական աշխարհից» հե-տաքրքիր գրուածները: Մանաւանդ առա-ջին տարիներում Թիւրքիայից Գարեգնի, Սը-լաքի նամակները: Գերմանիայից Յովհան-նէս Տէր-Միրաքեանի, Լորդի հատուածական նամակները, վերջերքս պ. Խաչումեանի Շի-կաքօյից գրած հետաքրքիր նամակները եւ այլն:

«Նոր-Դարի» մշտական աշխատակիցնե-րից լինենք՝ Իւնիւս, (7) Գէորգ Տէր-Յովհան-նիսեան, (Մուրացան.) Մանուկ Աբեղեան, Մակար Տէր-Սարգսեան, (Փառնակէս.) Կոս-տանդին Կ. Մելիք-Շահնազարեան, (Տմբլաճի Խաչան.) Գրիգոր Նիկողոսեան, Յակովբ Ճա-ղարբէկեան, Նար-Դոս, ԲԺ. Միսաք Արամ-եանց, Աղէքսանդր Թարխանեանց, Ա. Մե-լիք-Աղամալեանց, Յովհաննէս Խաչումեանց, Մինաս Բերբերեան, Աղէք. Ծատուրեանց, Ս. Շահազիզեան, Զարմայր Մսերեանց, Պետրոս Սիմէոնեանց, Ոստանիկ, Գ. Սեւ-Իրիցեան, Գիւտ ք. Աղանեանց, Գէորգ Զմշկեանց, Ռ. Պատկանեան, Արշակ Ագապեանց, Ղազարոս ք. Յովսէփեան, Գամալեանց Սարգիս, Պերճ Պաօշեանց, Սեգրակ Մանդինեանց, Սլաք, Յով. Տէր-Միրաքեանց, Իսահակ Յարութիւն-եան, (Լորդ.) Բ. Այուաղեան, Աղ. Մամիկոն-եան, Եղիշէ Թոփճեան, Գէորգ Շերենց, Աղ.

Նաջարեանց, Փիլիպպոս Վարդանեանց, Աղ. Քիշմիշեանց, Մահաֆզագէ, Շիրակեցի, Գէ-որգ Զուբար, Գալուստ Շերմազանեան, Գոշ, Յովհաննէս Մալխասեան, Ստարական, Հրատ. Յ. Ճուղուրեան, Ճանապարհորդ եւ այլք:

Որ «Նոր-Դարն» աւելի ժողովրդակա-նացած է քան մի ուրիշ լրագիր, այդ ամեն մարդ խոստովանում է: Անձամբ պատահել ենք զանազան հեռաւոր գիւղեր, որ մարդ կարծում է թէ այդ տեղեր գուցէ մի կար-դացող էլ չի լինի. բայց տեսել ենք «Նոր-Դար», որ կամ իւրեանք են ստանում, կամ հարեւան գիւղից են բերել կարդալու: Մի ապացոյց էլ կարող է լինել «Նոր-Դարի» մէջ զանազան գիւղերից ուղարկուած լուրերը կամ թղթակցութիւնները. որ եթէ այդ տե-ղերից լուր կամ նամակ են ուղարկում, կը նշանակէ ստանում, կարգում էլ են:

Առաջ ենք բերում այստեղ մի ցանկ, որով յայտնի կը լինի թէ «Նոր-Դարը» մի տարուայ մէջ ինչքան նիւթեր է տալիս իւր ընթերցողներին: Վերցնենք 1891 թուակա-նը, որ խմբագրապետի արտասահման գնալու պատճառով քիչ համարներ հրատարակուեց. ընդամենը 183:

Առաջնորդող յօդուածներ — —	62.
Բանասիրական — — — —	74.
Փէյլիէտօն — — — —	4.
Պատահական խառն յօդուածներ	142.
Թղթակցութիւններ — — —	138.
Լուրեր (օտար տեղերից) — —	718.
Մատենախօսական յօդուածներ	21.
Նամակներ խմբագրութեան —	21.
Խմբագրութեան կողմից — —	46.
Արտասահմանի հայ թերթերից	50.
Ռուսիայի թերթերից — — —	8.

Զենք հաշուել տեղական լուրերը, խմբ-ագրութեան կողմից գրած տեղեկութիւն-ները, զանազան լրագիրներից արտատպած մանր լուրերը, խառն լուրերը, հեռագիր-ները, տեղեկատու, յայտարարութիւնները:

«Նոր-Դարը» առաջին տարիներում ու-նէր Առեւտրական բաժին, որ շատ պիտանի

էր մեր վաճառականներին: Ունէր Օբայայ, ունէր Պապաններ. սկզբի երկուսը թնչ պատճառով վերացուեց, այդ մեզ անյայտ է:

Նկատել այստեղ մի բան, որ «Նոր-Դարի» մէջ «Հեռագիրներ» վերնագիրը իհարկէ սխալմամբ վերջին տարիներումս սկսել է անճիշտ տպագրուել: Թէեւ մի աչքի ընկնող նշանաւոր բան չէ, բայց պէտք է ուղղել որ շփոթութիւնից հեռու մնայ կարգացողը:

Այսինքն փոխանակ տպագրելու

«Նոր-Դարի» հեռագիրներ.

Հիւսիսային գործակալութիւնից, գրուում է
Հեռագիրներ

Նոր-Դարի Հիւսիսային գործակալութիւնից:
Կարծես թէ «Հիւսիսային Գործակալութիւնը» պատկանում է «Նոր-Դար»ին:

Պահպանողական ուղղութիւն ունենալով, «Նոր-Դար» այսօր համամիտ եւ հաշտ է «Արձագանքի», «Արեւելքի», «Մասսի», «Ծաղկի» հետ, եւ հակառակ է «Մշակի» «Հայրենիքի» «Մուրճի» հետ: Վերջերքս կաթող. ընտրութիւնների ժամանակ լրագիրների հետ յայտնի է լինում եւ ընթերցողների ուղղութիւնները: Զարմանալի մարդիկ կան եթէ մի գեղեցիկ օգտաբեր յօդուած, առաջնորդող է լոյս տեսնում մի լրագրում, հակառակ բանակի մարդիկ չեն հաւանում, չեն էլ ուզում կարդալ, սխալ են դատում. որովհետեւ գրողը իւրեանց լրագիրը չէ, թէեւ գիտենան. էլ որ այդ յօդուածը ճիշտ է, արդարացի է: Այդպէս էլ հակառակ կողմըն է: Բայց այդպէս չը պէտք է կարծել. ինչ որ մէկի տեսակետից սխալ է, միւսի համար ուղիղ. ազատական ծրագրով գործելուն արգելք է, պահպանողականին շահաբեր, կամ հակառակը: Ոչ մի լրագիր ոչ մի հանդէս հասարակութեան դժբախտութեան, ժողովրդի թշուառութեան համար չի աշխատել, բոլորն էլ աշխատում են նորա բարորութեան, բարգաւաճման, լուսաւորութեան, լուսաշագիւնութեան եւ կենսական շահերի օգտին: Ամենի նպատակները, ամենին ցանկալի կետը մէկ է, ծրագրները, ճանապարհ-

ները տարբեր. ով ուզում է ազատ կարող է կամ այս, կամ այն ճանապարհով գնալ մէկը միւսին անուանարկելու հարկաւորութիւն չկայ: Մէկի կարծիքով ինքը կարող է շուտ հասնել եւ անվնաս ցանկալի նպատակին, միւսի կարծիքով ինքը:

«Նոր-Դար» սկզբում տպագրուում էր Միխելսոնի տպարանում: 1886—87-ի յուլ. 20-ը Կրամարենկոյի, այնուհետեւ մինչեւ 1893 թ. մայիսի 8-ը, Ռուս «Կաւկազ» լրագրի գրասենեակի տպարանը եւ մինչեւ այժմ Շահնազարեանցի տպարանում:
Հրատարակութիւններ՝ արտասպ. «Նոր-Դար»ից
Մուրացանի—«Իմ կաթողիկ հարսնացուն» (վէպ.)

Նար-Դոսի—«Աննա Սարոյեան. (նամակներ):
Եիրակեցի—«Պատկերներ իրակ. կեանքից»
Բժ. Մ. Արամեան—«Սալիանից Էջմիածին» (ճանապ.) եւ այլն:

Թերթիս խմբագրապետ պ. Սպանդար Սպանդարեանի Տփլիսից հեռանալու ժամանակ, «Նոր-Դարի» տակ նախ ստորագրում էր՝ «փոխ. խմբագիր Գ. Տէր-Յովհաննիսեան». իսկ վերջերքս «սլաշտօնակատար-խմբ. Ման. Արեղեան»:

«Նոր-Դարը» անցեալ 1893 թ. սկզբին իւր 10-ն ամեայ տարեմուտի առթիւ երբ շատ տեղերից համակրական նամակներ, հեռագիրներ, եւ շնորհաւորութիւններ ստացաւ, մի քանի մարդիկ եւ զանազան կիսահայ անձնավորութիւններ, „ПРАВОС“-ների խմբագիրներ, կոյր նախանձից սկսեցին իւրեանց վայել հայույանքներ թափել «Նոր-Դարի» հասցէին հասարակութեան մէջ. եւ որ ստացան ըստ կարգին պատիժը: Հակառակ այդպիսիների ցանկութեան, «Նոր-Դարը» մինչեւ այժմ յաջողութեամբ հրատարակուում է ոչ մի անգամ դադարման կամ նկատողութեան չը ենթարկուելով:

պէտք է խոստովանել որ Կ. Պոլսի եւ Տրփ-խիսի միջոցները միեւնոյնը չեն լրագրի հը-րատարակութեան ծախսերի համար: Այնու-ամենայնիւ «Նոր-Պարը» Տփխիսի միւս թեր-թերից շատ համարներ է տալիս, տարեկան առնուազն 220-225, միեւնոյն բաժանոր-դագնով:

«Նոր-Պարը» իւր առաջին տարուանից սկսած մինչեւ օրըս տուել է հայ ընթեր-ցողներին բազմակողմանի համեղ նիւթեր: Գծի տակ «Բանասիրական» բաժնում շա-րունակ ո՞վ չէ կարդացել Մուրացանի վէ-պերը՝ «Ձհառ է», «Իմ կաթուղիկ հարսնացուն», Անպաաճառ իշխանուհին», «Խորհրդաւոր մի-անձնուհին» եւ այլն: Նար-Դոսի «Ձագուն-եանը»: Վարսամի «Մատենախօսութիւննե-րը, Պ. Լ.-ի «Գրականական աշխարհից» հե-տաքրքիր գրուածները: Մանաւանդ առա-ջին տարիներում Թիւրքիայից Գարեգնի, Սը-լաքի նամակները: Գերմանիայից Յովհան-նէս Տէր-Միրաքեանի, Լորդի հատուածական նամակները, վերջերքս պ. Խաչումեանի Եի-կաքօյից գրած հետաքրքիր նամակները եւ այլն:

«Նոր-Պարի» մշտական աշխատակիցնե-րից լինենք՝ Իւնիւս, (7) Գէորգ Տէր-Յովհան-նիսեան, (Մուրացան.) Մանուկ Աբեղեան, Մակար Տէր-Սարգսեան, (Փառնակէս.) Կոս-տանդին Կ. Մելիք-Շահնազարեան, (Տմբլաճի Խաչան.) Գրիգոր Նիկողոսեան, Յակովբ Նա-ղարբէկեան, Նար-Դոս, Բժ. Միտաք Արամ-եանց, Աղէքսանդր Թարխանեանց, Ա. Մե-լիք-Աղամալեանց, Յովհաննէս Խաչումեանց, Մինաս Բերբերեան, Աղէք. Ծատուրեանց, Ս. Շահազիզեան, Ջարմայր Մսերեանց, Պետրոս Սիմէոնեանց, Ոստանիկ, Գ. Սեւ-Իրիցեան, Գիւտ ք. Աղանեանց, Գէորգ Զմշկեանց, Ռ. Պատկանեան, Արշակ Ագապեանց, Ղազարոս ք. Յովսէփեան, Քամալեանց Սարգիս, Պերճ Պաօշեանց, Սեդրակ Մանգինեանց, Սլաք, Յով. Տէր-Միրաքեանց, Իսահակ Յարութիւն-եան, (Լորդ) Բ. Այուազեան, Աղ. Մամիկոն-եան, Եղիշէ Թոփճեան, Գէորգ Շերեանց, Աղ.

Նաջարեանց, Փիլիպպոս Վարդանեանց, Աղ-Գիշմիշեանց, Մահաֆզադէ, Շիրակեցի, Գէ-որգ Չուբար, Գալուստ Շերմազանեան, Գոշ, Յովհաննէս Մալխասեան, Օտարական, Հրատ. Յ. Ճուղուրեան, Ճանապարհորդ եւ այլք:

Որ «Նոր-Պարն» աւելի ժողովրդակա-նացած է քան մի ուրիշ լրագիր, այդ ամեն մարդ խոստովանում է: Անձամբ պատահել ենք զանազան հեռաւոր գիւղեր, որ մարդ կարծում է թէ այդ տեղեր գուցէ մի կար-գացող էլ չի լինի. բայց տեսել ենք «Նոր-Պար», որ կամ իւրեանք են ստանում, կամ հարեւան գիւղից են բերել կարդալու: Մի ապացոյց էլ կարող է լինել «Նոր-Պարի» մէջ զանազան գիւղերից ուղարկուած լուրերը կամ թղթակցութիւնները. որ եթէ այդ տե-ղերից լուր կամ նամակ են ուղարկում, կը նշանակէ ստանում, կարդում էլ են:

Առաջ ենք բերում այստեղ մի ցանկ, որով յայտնի կը լինի թէ «Նոր-Պարը» մի տարուայ մէջ ինչքան նիւթեր է տալիս իւր ընթերցողներին: Վերցնենք 1891 թուակա-նը, որ խմբագրապետի արտասահման գնալու պատճառով քիչ համարներ հրատարակուեց. ընդամենը 183:

Առաջնորդող յօդուածներ — —	62.
Բանասիրական — — — —	74.
Ֆէլիէտօն — — — —	4.
Պատահական խառն յօդուածներ	142.
Թղթակցութիւններ — — —	138.
Լուրեր (օտար տեղերից) — —	718.
Մատենախօսական յօդուածներ	11.
Նամակներ խմբագրութեան —	11.
Խմբագրութեան կողմից — —	46.
Արտասահմանի հայ թերթերից	50.
Ռուսիայի թերթերից — — —	8.

Ձենք հաշուել տեղական լուրերը, խմբ-ագրութեան կողմից գրած տեղեկութիւն-ները, զանազան լրագիրներից արտասպա-մանը լուրերը, խառն լուրերը, հեռագի-րները, տեղեկատու, յայտարարութիւնները:

«Նոր-Պարը» առաջին տարիներում ու-նէր Առաջնորդի բաժին, որ շատ պիտանի

էր մեր վաճառականներին: Ունէր Օբյայոյ, ունէր Պապախաններ. սկզբի երկուսը թնչ պատճառով վերացուեց, այդ մեզ անյայտ է:

Նկատել այստեղ մի բան, որ «Նոր-Դարի» մէջ «Հեռագիրներ» վերնագիրը իհարկէ սխալմամբ վերջին տարիներումս սկսել է անճիշտ տպագրուել: Թէեւ մի աչքի ընկնող նշանաւոր բան չէ, բայց պէտք է ուղղել որ շփոթութիւնից հեռու մնայ կարդացողը:

Այսինքն փոխանակ տպագրելու

«Նոր-Դարի» հեռագիրներ.

Հիւսիսային գործակալութիւնից, գրուում է
Հեռագիրներ

Նոր-Դարի Հիւսիսային գործակալութիւնից:

Կարծես թէ «Հիւսիսային Գործակալութիւնը» պատկանում է «Նոր-Դար»ին:

Պահպանողական ուղղութիւն ունենալով, «Նոր-Դարն» այսօր համամիտ եւ հաշտ է «Արձագանքի», «Արեւելքի», «Մասսի», «Ծաղկի» հետ, եւ հակառակ է «Մշակի» «Հայրենիքի» «Մուրճի» հետ: Վերջերքս կաթող. ընտրութիւնների ժամանակ լրագիրների հետ յայտնի է լինում եւ ընթերցողների ուղղութիւնները: Զարմանալի մարդիկ կան եթէ մի գեղեցիկ օգտաբեր յօդուած, առաջնորդող է լոյս տեսնում մի լրագրում, հակառակ բանակի մարդիկ չեն հաւանում, չեն էլ ուզում կարդալ, սխալ են դատում. որովհետեւ գրողը իւրեանց լրագիրը չէ, թէեւ գիտենան. էլ որ այդ յօդուածը ճիշտ է, արդարացի է: Այդպէս էլ հակառակ կողմըն է: Բայց այդպէս չը պէտք է կարծել. ինչ որ մէկի տեսակետից սխալ է, միւսի համար ուղիղ. ազատական ծրագրով գործելուն արգելք է, պահպանողականին շահաբեր, կամ հակառակը: Ոչ մի լրագիր ոչ մի հանդէս հասարակութեան դժբախտութեան, ժողովրդի թշուառութեան համար չի աշխատել, բոլորն էլ աշխատում են նորա բարորութեան, բարգաւաճման, լուսաւորութեան, լուռաջողիմութեան եւ կենսական շահերի օգտին: Ամենի նպատակները, ամենին ցանկալի կետը մէկ է, ծրագրները, ճանապարհ-

ները տարբեր. ով ուզում է ազատ կարող է կամ այս, կամ այն ճանապարհով գնալ մէկը միւսին անուանարկելու հարկաւորութիւն չկայ: Մէկի կարծիքով ինքը կարող է շուտ հասնել եւ անվնաս ցանկալի նպատակին, միւսի կարծիքով ինքը:

«Նոր-Դարն» սկզբում տպագրուում էր Միխելսոնի տպարանում: 1886—87-ի յուլ. 20-ը Կրամարենկոյի, այնուհետեւ մինչեւ 1893 թ. մայիսի 8-ը, Ռուս «Կաւկազ» լրագրի գրասենեակի տպարանը եւ մինչեւ այժմ Շահնազարեանցի տպարանում: Հրատարակութիւններ՝ արտատպ. «Նոր-Դար»ից Մուրացանի—«Իմ կաթողիկ հարսնացուն» (վէպ.)

Նար-Դոսի—«Աննա Սարոյեան. (նամակներ): Եիրակեցի—«Պատկերներ իրակ. կեանքից» Բժ. Մ. Արամեան—«Սալիանից Էջմիածին» (ճանապ.) եւ այլն:

Թերթիս խմբագրապետ պ. Սպանդար Սպանդարեանի Տփլիսից հեռանալու ժամանակ, «Նոր-Դարի» տակ նախ ստորագրում էր՝ «փոխ. խմբագիր Գ. Տէր-Յովհաննիսեան». իսկ վերջերքս «պաշտօնակատար-խմբ. Ման. Աբեղեան»:

«Նոր-Դարը» անցեալ 1893 թ. սկզբին իւր 10-ն ամեայ տարեմուտի առթիւ երբ շատ տեղերից համակրական նամակներ, հեռագիրներ, եւ շնորհաւորութիւններ ստացաւ, մի քանի մարդիկ եւ զանազան կիսահայ անձնավորութիւններ, „ПРАВОС“ -ների խմբագիրներ, կոյր նախանձից սկսեցին իւրեանց վայել հայուանքներ թափել «Նոր-Դարի» հասցէին հասարակութեան մէջ. եւ որ ստացան ըստ կարգին պատիժը: Հակառակ այդպիսիների ցանկութեան, «Նոր-Դարը» մինչեւ այժմ յաջողութեամբ հրատարակուում է ոչ մի անգամ դադարման կամ նկատողութեան չը ենթարկուելով:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Նոր-Դար» եւ մեր աղբիւրները—
 ա. «... Իսկ Ձեր համապիւռ «Նոր-Դար»
 առաջին եւ երկրորդ համարները մեծ
 համակրութիւն գտան «Թէրճեման» էն եւ
 «Արեւելք» էն մէկ քանի մասերը վերջի-
 նին մէջ արտատպուեցան...»
 «Նոր-Դար» 1884. № 2.
 բ. «Տիկնիսում» «Նոր-Դար»
 «Հայկակ. Մատենագ.» բ. էջ 155.
 [In Tiflis „Nor-Dar“ (Das neue Zeitalter)“
 „Arm. Bibliot.“ II. էջ 155.
 գ. «Նոր-Դար» խմբ. Ս. Սպանդար. 1883“
 «Հայոց արդի մատեն.» (ձեռագ.)
 դ. «Նոր-Դար»... ներկայումս Ռուսահայոց
 մէջ հրատարակուում են“
 «Պատմ. Հայոց» Ս. Պալասան. էջ 445.
 ե. «Որքան որ Ծրանսիւն... անյաջողութիւն-
 ների հանդիպեց որքան մեծ յաջողութեամբ
 է պատկուել Անգլիական ձեռնարկութիւն-
 ները Ասիայում, հետեւաբար աւելի քան...
 Որքան բառին տրամաբանօրէն միայն այն-
 քան բառը պէտք է հետեւի եւ ոչ հետե-
 ւաբար...»
 «Մեղու Հայաստանի» 1885. № 98.
 2.)—3.) Այս տողերը «Նոր-Դարի» համարներին
 չեն գրուում թէեւ հարկաւոր են.
 4.) «Տէրութեան կարգադրութիւններ» շատ սա-
 կաւ են պատահում. Համարի սկիզբը գրուում
 են Առաջնորդող յօդուածները.
 5.) «Հեռագիրները «Նոր-Դարը» նախ տպագրե-
 րում էր առաջին երեսում խոշոր տառերով, այ-
 ժըմ տպագրուում է 3-դ կամ վերջին երեսում.
 6.) Բաժանորդագրութիւնից դուրս, փորձի հա-
 մար 2 թերթ լոյս տեսաւ 1883 թուականի
 դեկտեմբերի 30-ին եւ 31-ին.
 7.) Եթէ չենք սխալուում «Իւնիւս» ստորագրու-
 թիւնը պատկանում է թերթիս խմբագրապե-
 տին. Պ. Սպանդարեան այդ ստորագրութեամբ
 70-ական թուականներին աշխատակցում էր
 նաեւ «Մշակ» լրագրին.

135.

ԼԱՊՏԵՐ ԴԻՕԳԻՆԵԱՆ^{1.)}

ՀԵՆՐԻ ԱՋԳՈՅԻՆ ՆԻ ԶԼԻՆԵՆԿՈՎՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1884-1889

Հրատարակուում էր՝
 Տէր եւ Տնօրէն՝ Արամ Աշճեան.

«սանդնուպոլսում Աշ-
 ճեան պ. Արամ 1884
 թուականին փորձ
 փորձեց մի զաւեշ-
 տական եւ ազգային
 փորձիկ հանդէս հը-
 րատարակելու: «Դիօ-
 գինեան Լապտերը»
 երկու համար լոյս տեսնելով, Տաճկաց «Կըր-
 թական Նախարարութիւնից» զադարման
 դատապարտուեցաւ: Զորս տարի յետոյ 1888
 թուականի վերջերին «Դիօգինեան Լապտեր»
 քանի համար էլ լոյս տեսաւ եւ յաւետեան
 դադարեց:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ «Լապտերի»
 ա. «Դիօգինեան Լապտերը» հազիւ երկու ան-
 զամ վառուեցաւ, անդէն մարել տուաւ
 կրթական նախարարութիւնը, Լապտերի
 իւղը պաշտօնական ձեռնարկաճառէն առ-
 նուած չըլլալուն համար...»
 «Նոր-Դար» 1884 № 34. էջ 8.
 բ. «Լապտեր Դիօգինեան» հանդէս ազգային.
 եւ զաւեշտական Տէր եւ տն. Աշճեան Ա.
 Կ. Պ. 40դր.,
 «Հանդ. Ամսօր.» 1889. էջ 262.

136.

ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ^{1.)}

(Ամսատետր)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1884-1886:

Հրատարակուում էր՝ ամսի կիսերին.
Խմբագրութեամբ՝ Տօքթոր Մ. Բ. Իւ-
թիւնճեանի.

Տպագրութիւն Ա. Աշճեան.

Դիւրքը (տետր) 1 թերթ տպ. 32 էջ 10X15
Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 6 դրշ.

Լեզուն ոճը } ... և գոնուած տեղն ալ
Ուղղագրութ. } ծովուն խիստ մօտ ըլլալուն
յարմար պարագայից մէջ կեր-

Ծրագրիւր՝

Աշխարհահայկ երեւելի արանց կենսագը-
րութիւններ, հանդերձ կենդանագրերով:

Քովանդակութիւն 1884 թիւ 1-2.

Դիտութիւն եւ Ֆրանքլին:

Հակերտ Օսմանեան եւ
Գաղիոյ բժշկական
ճեմարանաց, բժիշկ
կախերական բանա-
կի եւ արքունի պա-
լատան՝ դօքտոր պ.
Մանուէլ Բարունակ
Իւթիւնճեան՝ որ մի

ժամանակ խմբագրում էր «Կիլիկիա» հան-
դէսը եւ վերջերքս 1882 թուականից սկսեց
հրատարակել «Մատենադարան ժողովրդեան»
ամսատետրը, երկու տարուց լետոյ էլ սկսեց
«Թանգարան ժողովրդեան» անունով տետ-
րակներ ի հրատարակութիւնը, տարեկան 12
տետրակներ տալով, պ. Իւթիւնճեան նպա-
տակ ունէր տասներկու երեւելի արանց կեն-
սագրութիւններ հրատարակել: Այդպէս
«Թանգարանի» ընթերցողները ծանօթացան
միշտ քնշանաւոր անձանց կենսագրութեան,
ինչպիսիք են՝ Պենիամեն Ֆրանքլին, Առա-
քել Բահաթրեանց, Կիւթէնպերկ, Պիւֆոն,

Մովսէս Խորենացի, Միռապո, Ռափայել, Ե-
ղիշէ, Առակօ եւ այլք:

«Ժողովրդեան Թանգարանի» տետրակնե-
րը լաճախ պատահում էին երկուսը միա-
սին կազմած:

«Մատենադարանի» շատ չը կարողա-
ցաւ տպել «Թանգարան» եւ որ նորահետ
միասին դադար առաւ 1885 թուականի վեր-
ջերին:

137.

ԱՐԵՒԵԼՔ

ՕՐԱԳԻՐ

ՀԱՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱՋԳԱՅԻՆ

(Ամենօրեայ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1884-1894-եւս

Հրատարակուում է՝ ամեն օր.

Արտօնատէր՝ Ս. Տամատեան.

(Խմբագիր՝ Բիւզանդ Քեչեան):

Տպագրութիւն՝ «Արեւելք» լրագրոյ.

Դիւրքը (թերթ.) միածալ 4 էջ 6-սիւնեան
47X68 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 150 դա-
հեկ. արծաթ: Կէս տարին 75 "

Ռուսաստան տարեկան 15 ըուրլի

Ալլ երկիրներ " 40 ֆրանք.

Հասցէն՝ խմբագրութիւն «Արեւելք» օրա-
գրի.

Ղալաթիա. Կոստանդնուպոլիս.

կամ՝ Rédaction du journal „Arevelk“

Galata Constantinople.

Լեզուն ոճը } ... Հնչեց հրաւերի զանգակն
Ուղղագրութ. } Լեւոնտիոսի իջան յնկերե-
ցի ուր ատենար բացուեցաւ....

Ծրագրիւր՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Ընդարձակ յօդուածներ քաղաքական աշխարհից, արտաքին տեսութիւն, տեղեկութիւններ, լուրեր, արդի քաղաքական դրութիւնից, արտասահմանեան նամականի՝ քաղաքական բնաւորութեամբ։ Պաշտօնական կարգադրութիւններ, տեղեկութիւններ, լուրեր տիրող կառավարչութեան եւ այլ օտար պետութիւնների պաշտօնական լրագիրներից քաղուած։

ԱԶԳԱՅԻՆ.

Առաջնորդող—Յօդուածներ առօրեայ ազգային խնդիրների մասին. պաշտօնական տեղեկութիւններ, լուրեր, ազգային պատրիարքարանից. Ազգային ժողով, նոր կարգադրութիւններ սրբազ. պատրիարք Հօր. ճառեր, քարոզներ, ուղերձներ, շրջաբերականներ եւ այլ գրուածներ։

Թերթօն Արեւելքի—(Գծի տակ.)

Պատմական վէպեր, ժամանակակից յայտնի հեղինակների գրուածներ, վիպասանութիւններ օտարների կեանքից, թարգմանական գրուածներ Եւրոպական նշանաւոր անձանց աշխատութիւններից. հատուածական նամակներ, կենսագրութիւններ, վիճակագրութիւն, եւ այլ գրուածներ ազգային կեանքից։

Ներքին Լուրեր—Նոր կարգադրութիւններ Բարձրագոյն Դրան. պետական օրինաց փոփոխութիւններ. Բարձրագոյն Հրաման. կառավարչական պաշտօնեաների տեղափոխումն, մանր լուրեր, տեղական թիւրք լրագիրներից թարգմանօրէն արտատպած։

Ազգային Լուրեր—Յօդուածներ հայկական լուրջ խնդիրների մասին. հառաւորութիւններ, զարագրութիւններ, օտանաւորներ, ազգային հանդէսներ. առօրեայ պատահական դէպքեր, մեր կեանքին վերաբերեալ. նամակներ. խմբագրութեան. թղթակցութիւններ, լուրեր գաւառներից եւ այլ հեռաւոր հայաբնակ տեղերից. խմբագրութեան կողմից . . .

Հեռագիր—Օրական հեռագիրներ Հիւսիսային եւ Հաւասի հեռագրական Գործա-

կալութիւններից։

Սակարան—Բորսա տեղական եւ արտասահմանեան, զանազան վիճակահանութեան աղիւսակներ . . .

Աստի Անտի—Զանազան հետաքրքիր խառն լուրեր, արտասովոր դէպքեր ու նորութիւններ . . .

Յայտարարութիւններ—Հայերէն եւ օտար լեզուներով։

Բովանդակութիւն 1893. 2 յունիսի (թ. 2799.)

Քաղաքական—Ֆրանսիական գործեր, Ռուսիա, ի Շիքաօ, Կալիչա, Հապէշտան, Աւստրիա եւ Ռուսիա, Բողոքականք եւ կաթողիկէ ի Գերմանիա, Մարդակերք, Յանդուքն աւազակութիւն, Սեղանաւորական, Կաւկասիայէն, Փարիզի սակարան, Պէհրինկի . . Սիպէրիա։

Թերթօն Արեւելքի. Լուրի ժաքուիւ—Իւզօրի ջաղացքին ոճիրը (շարունակելի)։

Ազգային Լուրեր—Սահակ-Մեսրոպեան մըրցանակաբաշխութեան ներկայացուած աշխատութիւններ. Խասգիւղի Գալֆայեան Ուրբանոցի մայրապետի Իզմիր մեկնիլը. Գանտիլիի եկեղեցին։

Ներքին Լուրեր—Պաշտօնականք—ի Կայս. պալատ. ի Բարձր. Դուռն. Դատաւորաց երդումը, Ղալաթիոյ մաքսատունը, Նոր ծրագիր, Ազգարարագիր, Բէթի նոր կանոնագիրը, Ռուսական դեսպան, Կ. Պոլսի արուեստահանդէսը, Մահու պատիժ, Վիճակ, Մարդահամար, Սամսոն-Սեբաստիոյ երկաթուղին, Հնդախտ, Օտար պատուանդան, Կազի մենաշնորհ, Ոգելից ըմպելիներ, Թիւնելի ընկերութիւնը, Իտալական հիւպատոսը, Սպանիական գեսպանատունը, Անտառաց վարչութիւնը, Թուրքոյ ծիրտ, Մախսիսէի վարչութիւնը, Կիսարիոյ դաւառը, Դիակ, Հայրասպան, Զբոսանաւ, Ծովային նախագահ, Տերքոսի ջուր, Եմէնի, Ինսայի սուրհանդակ, Մալաթիա, Սիւրքէճի, Ոճիրք եւ արկածք, Պուրքէյից, Ոչխարներ Ադրիանուպոլսոյ, Օրթաքեոյ գաւառակը։

—Նեւրուզ-23 Քիւշիւքեօրկիւստիս-Խան }
 —Համբուրգի Մ. Մ. Վալաթէն եւ Ընկ. } 2)

Լինարտի փողոցին ոճիւրը—

—Հեռագիր այսօրուան—Փարիզ, Վիէննա,
 Պելկրատ, Փետերսպուրկ:

—Սակարան—Ղալաթիա, Եւրոպական պոր-
 տա:

—(«Ազգային լուրեր») —Իզմիրի առաջինկալ
 հունձքը—Տ. Գ.

—Նամակ Ամերիկայէ—Գոլոմպեան ցա-
 ցահանգէսը—Հ. Ա.

—Աստի Անտի — Գարեջուրն յԵւրոպա,
 Էրիկ մարգուն մարթին տակ, կեանքի պալ-
 քարը:

Յայտարարութիւնք:—

այ լրագրութեան մէջ ա-
 ռաջին տեղն է բռն-
 նում «Արեւելք» իւր
 հսկայական մեծու-
 թեամբ: Փառաւոր
 դիրքով քաղաքական
 եւ ազգային նիւթե-
 րի ընդարձակ շտե-
 մարան է «Արեւելք» ամենօրեայ լրագիրը,
 որը 1884 թուականից ի վեր Կոստանդնու-
 պոլսում հրատարակուում է արտօնատէր
 պ. Ստեփան Տամատեանի տնօրէնութեամբ
 եւ պ. Բիւզանդ Քեչեանի խմբագրապետու-
 թեամբ:

«Արեւելք» 400 Օսմանեան լիրայի չափ
 դրամագլուխ ունենալով, մինչեւ այսօր յա-
 ջողութեամբ հրատարակուում է, որ շաբա-
 թական ամեն օր համար լոյս հանելը այդ-
 պիսի մեծութեամբ հեշտ չէ. եւ այսօր «Ա-
 րեւելք» կարող է պատիւ բերել մեր լրա-
 գրութեան Եւրոպական ազգերի առաջ:

«Արեւելք» ղեկավարները սկզբից էլ ե-
 ղել են մի խումբ աշխոյժով ազգասէր երի-
 տասարդներ, նորանցից ամեն մինը ժրաջա-
 նութեամբ աշխատելով խմբագրական եւ այլ
 գործերում:

Ս. Տամատեան «Արեւելք» պատաս-
 խանատուն է, «Արեւելք» արտօնատէրն է.
 իսկ խմբագրապետն է պ. Քեչեան ղիտնական
 եւ քաղաքագէտ երիտասարդը:

«Արեւելք» սկզբի տարիներում յաւել-
 ուած էր տալիս արտասահմանեան բաժա-
 նորդների համար:

«Արեւելք» տասներորդ տարին ղիմաւորեց
 եւ այդ տասնամեակում իւր ուղղութեամբ,
 իւր գործունէութեամբ, այսօր նշանաւոր է
 մեր լրագրութեան մէջ: Թիւրքիայի մայրա-
 քաղաքում գործելով, լինելով յայտնի, բար-
 ձըր դիրքով եւ համարեա կիսապաշտօնա-
 կան հայ լրագիր, պաշտպանում է ազգային
 շահերը, մեր եկեղեցու եւ պատրիարքարա-
 նի իրաւունքները եւ այն ամենը, ինչ որ
 սիրելի է ազգի մեծամասնութեան, ինչ որ
 օգտակար է մեր հասարակութեան կենսա-
 կան շահերին, յառաջադիմութեան:

«Արեւելք» ձեռք ձեռքի տուած իւր հա-
 մաքաղաքացի մի երկու եւ Կովկասի մի եր-
 կու թերթերի հետ, աշխատում է պահպա-
 նողական դիրք բռնել յօգուտ ազգի եւ ընդ-
 հանրապէս կրօնական խնդիրների մէջ: Վեր-
 ջերքս կաթողիկոսական ընտրութիւնների
 ժամանակ պ. Քեչեանի լրագիրը պաշտպանում
 էր Թիւրքիայի հայ եպիսկոպոսների կողմը.
 այսինքն այն թեկնածութիւնը, որը կամե-
 նում էին պահպանողական լրագիրները—որ
 եւ յաջողուեց:

«Արեւելք» այսօր մեր ամենատարածուած
 լրագիրներից մինն է: Ռուսաստան եւ այլ
 հեռաւոր երկիրներ, մինչեւ անգամ հեռա-
 ւոր Ամերիկա, Անգղիա եւ այլ ուրիշ տեղեր
 հարկւրաւոր համարներով է տարածուում,
 եւ հեռագէտէ ընդարձակուում, պատկառելի
 կերպարանք ստանում:

«Արեւելք» լրագրին աշխատակցում են

Թիւրքիայի հայ գրադէտներին շատերը: Տիգրան եւ Հրազդան (կեղծ անուն) Արփիարեան եղբայրների վաւարուուն ոճով գրած յօդուածները զարդարում են «Արեւելք» էջերը:

«Արեւելք» ինչքան որ պաշտպանում է ազգային կենսական շահերը, նոյնքան հաւատարիմ է եւ սիրելի տիրող Պետութեանը՝ Վէհ. Սուլթանին եւ Նորա իրաւունքներին հպատակ ու պաշտպան:

Այն սովորութիւնը որ վարակել է Թիւրքիայի մեր միւս լրագիրներին, շուտ շուտ կերպարանափոխուել, կամ տասն օրը մի անգամ դադարման ենթարկուել, «Արեւելք» իւր տասնամեայ գոյութեան միջոցին ոչ մի փոփոխութեան չէ ենթարկուել: Վերջերքս միայն 1891 թուականի հոկտեմբերամսին մի ոչ այնքան անմեղ յօդուածի համար «Արեւելք» պարտաւորուեցաւ դադարելու, բայց շուտով ներումն ստացաւ եւ սկսեց հրատարակուել ու մինչեւ այսօր հրատարակուում է յաջողութեամբ:

Յարատեւութիւն եւ յաջողութիւն «Արեւելք»ին:

ԹԵՆՈՐԱԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Արեւելք» օրաթերթը՝

ա. «...Որ Կ. Պոլսի «Արեւելք» լրագիրը դադարեցրած է Թիւրքաց Կառավարութեան հրամանով անորոշ ժամանակով դադարման շարժառիթը ինչպէս հաւատացնում են «Արեւելք»ում տպուած մի յօդուած էր որի մէջ այդ լրագրի էրզրումի թղթակիցը խօսում է առեւտրի անկման մասին էրզրումում եւ այդ անկման պատճառների մասին...»

«Մշակ» 1891. № 121. էջ 2.

բ. «...Կ. Պոլսի «Արեւելք» օրաթերթը հաստատուն քայլերով կամենում է բարձրացնել լրագրի դիրքը Կ. Պոլսում իւր նիւթերի ընտրութեամբ, թղթակցութիւններով եւ լուրջ դատողութեամբ: Ինչպէս երեւում է «Արեւելք» Կ. Պոլսի «Մշ-

ակ» (Մ) պիտի դառնայ...»

«Մանկավարժանոց» 1884 № 4.

գ. «Արեւելք լրագիր քաղաքական եւ ազգային, հանապազօրեայ, սկսեալ 1884 յունուարի 1-ին. հրատարակութիւն յատուկ ընկ. Ստեփան Տամատեան...»

«Օրացոյց ժող. պատկ.» 1893 թ. էջ 65.

դ. «Ստացանք Պոլսում նոր լոյս տեսնող «Արեւելք» անունով թերթի... համարները... ցանկանում ենք այդ նոր թերթին ամեն կերպ յաջողութիւն: Ինչպէս երեւում է թերթը լայն շրջանակի վրայ է հաստատուած...»

«Նոր-Դար» 1884. № 7. էջ 3.

ե. «Արեւելք օրագիր քաղաքական Ե. տարի Կ. Պ. տպ. Արեւելք 150 դրշ.»

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1889 էջ 261.

զ. «Կ. Պոլսոյ մէջ լոյս են տեսնում հետեւեալ հայ լրագիրները եւ պարբերական հրատարակութիւնները. «Արեւելք» ամենօրեայ 3-դ (Մ) տարի...»

«Արձագանք» 1885. № 18. էջ 245.

է. «Ուրեմն այդ դէպքում «Արեւելք» ին թիւն անուն ենք տալու, եթէ ոչ հայութեան ամենակենսական շահերի դրդիչ...»

«Հայրենիք» 1886. (6-ն յունուար).

ը. «Արեւելք-լրագիր քաղաքական եւ ազգային ամենօրեայ սկսեալ է 1-ն յունուարի 1884. հրատարակութեան յատուկ ընկերութեան. Ստեփան Տամատեան արտօնատէր...»

«Օրացոյց» 1893 թ. Ժող. Ռաս. էջ 90.

թ. «...Ահա կանցնի «Արեւելք» որ ինչպէս յայտնի է Հայոց առաջին թերթն է...»

«Խիկար» 1887. թիւ ա.

ժ. «...Իսկ մօտ ժամանակների մէջ 'ի լոյս կ'ընծայուին... եւ Արեւելք...»

«Պատմ. հայ. մատեն.» Ե. վ. Դուր. էջ 97.

ժա. «...Այժմս դուրս են գալիս հայերէն լեզուով հետեւեալ լրագիրները եւ հանգէսները... Կոստանդնուպոլսում ամենօրեայ Արեւելք յաւելուածով արտասահմանեան բաժանորդների համար...»

«Հայկակ. մատենագ.» ք. էջ 154.

{, ...Gegenwärtig erscheinen in armenischer Sprache folgende Zeitungen und Zeitschriften. In Konstantinopel: Die Tageblätter «Arewelk» (Der Orient) mit einer Wochenausgabe für

das Ausland . . .“

„Arm. Bibliot.“ II. էջ 154.

Պ. Փարսադան Տէր-Մովսիսեան Կոստանդնուպոլսի միւս լրագիրներէ անունները յիշել է, մինչեւ անամ շատ անշան հըրատարակութիւններէ, բայց, Արեւելքի՝ անունը գրել մոռացել է:

- 2) Նրեւի կրկնակի վճարով, ինչպէս Կովկասի թերթերը յայտարարութիւններ տպագրում են առաջին երեսում, Կոստանդնուպոլսոյ թերթերի մէջ էլ տպագրուում է յայտարարութիւններ երկրորդ, երրորդ էջերում՝ յօդուածներէ մէջ:

138.

ԽԻԿԱՐ

ՀԱՆԳԻՍ ԱՄՍԵԼՑ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1884-1888

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.

Խմբագիր՝ Յ. Յ. Պարոնեան.

Տնօրէն-Գործակալ Նշան Կ. Պերպերեան.

Տպարան Նշան Կ. Պերպերեան.

Դիրքը (տետր.) տպ. 32 էջ 15 $\times$ 24 1/2 մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն ը տարեկան 2 արծ.

մէճիտիէ.

Լեզուն, ոճը, { „... Այս պարտականութիւն կատարելէն ետքը կը յուանը որ պիտի ներուի մեզ...“

- Թատերական—Թատրոնական գրուածներ—կատակերգութիւններ ազգային կեանքից.
- Գրական—Առտին կեանքից յօդուածներ, նամակներ խմբագրութեան, նոր գրքեր...
- Երգիծաբանական—Զաւեշտական յօդուածներ, մանր լուրեր, զուարճալիք, այլ եւ այլ գրուածներ ծիծաղաշարժ բնաւորութեամբ:

Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն 1886 թիւ (նոյեմբ.)

Պաշտասար աղբար—կատակերգութ. երեք

արարուածով. (շարունակութ.)

Սգտակարագունին.

Եթէներ.

Գիտութիւնը մանկացնել.

Նամակ առ խմբագրութեան.

Առտին կռիւներ:

արոնեան Յակովբ, Տնօ-

րէն-Խմբագիր «Սեղ-

ուի», «Եփրատի»,

«Թատրոնի». «Փող

Առաւօտեանի», «Երկ-

րագնտի» եւ այլոց, խմբ-

ագիր եղաւ նաեւ 1884

թուականի օգոստոսին

Ազրիանուպոլում «Խիկար» ամսեայ Հանդէսին:

«Խիկարը» մեր երգիծաբանական զաւեշտական պարբերական հրատարակութիւնների մէջ առաջինը կարելի է հաշուել: Մարդ մի քանի տող չի կարող կարգաւ առանց ծիծաղելու: Պարոնեանի գրչի տաղանդն այստեղ հասել է իւր գագաթնակետին:

«Խիկարի» 1886-1887 թուերը որ մեր մօտ ունինք, մեծ տեղ են բռնում այստեղ Պաշտասար աղբար կատակերգութիւնը, «Առտին կռիւներ», «Քաղաքավարութեան վնասները»: Չենք լիշում այն հատ ու կրտոր գրուածները, «Պիտանի հարցումները» «Նամակները» 2.) եւ այլն որ «Խիկարի» նիւթերի հետ ծանօթանալու համար պէտք է միայն կարգաւ: Մեր լիշածներից առաջինը «Պաշտասար աղբար» մի շատ ծիծաղելի եւ ուրախ կատակերգութիւն է, ծիծաղի հետ ունի նաեւ իւր բարոյականը: Մեր տաղանդաւոր, հանգուցեալ երգիծաբանի լիշատակը վառ պահելու համար մի բարեկամական խորհուրդ ենք տալիս Տփլիսի հայ թատրո-

նական ժողովին արտագրել այս պիեսը եւ գրաքննչական ատեանից թողտուգութիւն ստանալով բարձրացնել մեր բեմի վերայ:

Երկրորդը՝ «Առտնին կռիւներ» պարբերաբար տպագրուող յօդուածները ցոյց են տալիս հեղինակի սաստիկ ատելութիւնը դէպի նորանոր ձեւութիւնները, հօգաները եւ ընտանեկան այլ շռայլութիւնները:

Երրորդը՝ որի վերնագիրն է «Քաղաքավարութեան վնասները», զաւելցած խմբագիրը ցոյց է տալիս թէ զանազան տեսակ քաղաքավարութեան կանոնների հետեւելով մարդ քնքան վնասուում է՝ թէ դրամական թէ ֆիզիքական:

«Խիկարը» սկսուելով օգոստոս ամսից, տարեշրջանը բոլորում էր օգոստոս ամսիներին:

Ա. տարին (1884-85) կանոնաւոր հրատարակուեց:

Բ. „ (1885-86) ոչ կանոնաւոր, տարուայ վերջերին տեղափոխուեց Կոստանդնուպոլիս:

Գ. տարին (1886-87) կանոնաւոր հրատարակուեց:

Դ. „ (1887-88) արդէն դադարուեց:

Կոստանդնուպոլսում «Խիկարի» տնօրէն գործակալ նշանակուեց Նշան Կ. Պերպերեան: Ահա ինչ է գրում խմբագիրը 3-դ շրջանի առաջին տետրակում—«Այս անգամ մեր ի Կոստանդնուպոլիս ուղեւորութեան առթիւ տեսանք որ ամեն կողմէ փափաք կը յայտնուի «Խիկարի» վերստին հրատարակութեան համար, զոր քաջալերելու համար աջակցութիւն եւս կը խոստացուի մեզ: Այս փափաքանաց՝ որոց մէջ մաս մ' ունինք՝ չը կրնալով դիմադրել, դիմեցինք առ... Նշան Կ. Պերպերեան ուր ծանօթ է ազգայնոց որքան իւր հաստատամտութեամբն, նոյնքան իւր արհեստովն ու ճաշակովն, խընդրելու համար իւր աջակցութիւն... Իր (Պերպերեանի) աջակցութիւնն ըստ մեզ պատուաւոր երաշխաւորութիւն մ' է «Խիկարի» յարատեւութեան, եթէ դուք ինչ խրախոյս

գտնենք ընթերցողաց կողմէն»:

«Գալով հանդիսիս պարունակութեան, կը յայտնեմք թէ պիտի խօսի նա այն ամեն ճիւղերու վրայ, զորս կընդգրկէ զուարճախօս թերթ մը. ըստ ներքոյ տպագրական ազատութեան, պիտի աշխատինք «Խիկարն» այնպիսի դիրքի մէջ պահենք, որ կարենայ գահացնել ամեն կարգի ընթերցողներու: Կարելի եղածին չափ պիտի ջանանք չը հրատարակել այլաբանական գրուածքներ, զորս հարկն կը ստեղծէ եւ որոց մէջ կը մարի երգիծանքն...»

Եթէ «իր (Պերպերեանի) աջակցութիւնն... պատուաւոր երաշխաւորութիւն մ'ընէր սորա յարատեւութեան»՝ արդեօք քնքն պատճառ դարձաւ «Խիկարի» նոյն թուականին վերջանալուն:

ԹԱՆՈՒԹԱՐԻՆՆԵՐ.

1.) «Կարելոր նամակ մը»—

... Խմբագիր Խիկար... Հանգիսի.

„Կը փութամ իմ ամենազերմ երախտագիտական զգացումներս հրապարակալայտնել ձեզ. որուն պարտ եմ կեանքս:

„Հինգ տարիներէ հետէ սրտի նեղութիւն եւ մեղամաղձոտութիւն ունէի այնպէս որ անապատ քաղաքներու որոշում տուած էի: Մայրաքաղաքիս ամենէն նշանաւոր բժշկիներուն դիմեցի, անոնց ղեղերն առի, գիտարաններու մէջ ղեղ չը ձգեցի, ախտս անոնց ամենն ալ լափեց եւ միշտ յաղթող եղաւ: Իսկ երբ սկսայ „Խիկար“ կարգաւ, ախտս կամաց կամաց տկարանալ սկսաւ, եւ փառք տ(Տ)իրոջը՝ այսօր երկաթի պէս քաջաւողջ եմ:

„Տասն օրինակ „Խիկարի“ բաժանորդ գրեցէք զիս եւ ընդունեցէք կաղաչեմ, իմ ամենախորին երախտագիտութիւնս որով մնամ՝

Խոնարհ ծառայ

Ստեփան Թորոսեան:

Կ. Պոլս 29 յունիս 1887.

(Մանօթ.—Այս Ստեփան Թորոսեանն չփութելու չէ այն Ստեփան Թորոսեաններու հետ, որք կը կարծեն թէ իրանք են այս

Ստեփան Թորոսեանը.) „Խիկար“ ծանօթ.
„Խիկար“ 1886—87. էջ 341.

2.) Այս տեսակ „կարեւոր նամակներով“ լինելն
„Խիկարի“ էջերը, որ կարգացողը ծիծա-
ղելուց յետոյ գովում է հանգուցեալի տա-
ղանդը:

139.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՑ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԿԱՆ 2.)

ԱՄՍՏԱԳԻՐ

Ս. Պետերբուրգ (Ռուսաստ.) 1884-1887
Հրատարակուում էր՝ ամիսների սկզբին.
Խմբագրող-Հրատարակող՝ Խորէն ծ.
վ. Ստեփանէ:

Ի. Ն. Սկորոխոգովի տպարան 3.)
Դիւրքը՝ (տետր.) 1¹/₂-2. տպ. թերթ. 40-
60 էջ. 11X17 հմետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.
Բաժանորդագիւնը՝ տարեկան երեք
րուբլի.

Լեզուն, ոճը { „... Նորան գրաւում է եւ
վերջապէս համոզում է այս
Ուղղագրութ. ինչ տեսակ ուղղութեան հե-
տքաբերը՝

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՆ — Յօդուածներ մանկա-
վարժական աշխարհից: Մեր դպրոցների
արդի դրութիւնը: Դպրոցական վիճակադ-
րութիւններ, տեղեկութիւններ, հաշիւներ
եւ այլն:

ԳՐԱԿԱՆԿԱՆ — Մատենագրական փոքրիկ
յօդուածներ, լիշատակարաններ, բանաս-
տեղծական, աշխարհագրական, կենսագրա-
կան յօդուածներ, տեղագրութիւն:
Պատասխանիք խմբագրութեան.

Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն 1887 № 1.

Դպրոցի ոգին.

Հնգկաստանի եւ Բիրմանիոյ հայեր-Ս. Գուլ.
Լազիստանի հայեր.

Մի երկու խօսք Տրապիզոնի թեմի կրթա-
կան վիճակի առթիւ:

Օտարական հաստատութիւնները Կիլիկիա-
յում:

Թուրքիոյ եւ առանձին Կ. Պոլսոյ հայ ժո-
ղովրդեան արդի վիճակը:

«Ազգարար» անդրանիկ հայ ամսագիրը, եւ
նրա խմբագիր Յարութիւն քահ. Շմաւոն-
եան—Ս. Գ.

Հայաստանի արդի աշխարհագրական եւ ժո-
ղովրդական մատենագրութիւն:

Բովանդակ—ա. գրքի (շապկի վերայ)

որէն ծ. վ. Ստեփա-
նէն «Հայկական Աշ-
խարհի» խմբագրող-
հրատարակող՝ ինչ-
պէս լիշեցինք իւր
տեղում արժանալի-
շատակ Գէորգ դ. կա-
թողիկոսի հրամա-
նով Ս. Էջմիածին

կանչուեցաւ: Հայր Ստեփանէն մնաց Էջմիած-
նում զանազան պաշտօններով. ինչպէս Գէ-
որգեան ձեմարանի ուսուցչութեամբ, «Արա-
րատ» ամսագրի խմբագրութեամբ եւ այլն:
1884 թուականի մարտ ամսից հայր Ստե-
փանէն սկսեց հրատարակել «Մանկավարժա-
նոց» ամսագիրը, որը խմբագրուում էր Էջ-
միածնում, տպագրուում էր Տփլիսում:

«Մանկավարժանոցիս պետագօգիւմի
նոյն ինքն անունը ցոյց է տալիս իւր նը-
պատակը—ասում էր հայր խմբագիրը-մանկա-
վարժներ պատրաստելու տեղ, մանկավարժ-
ների դպրոց école normale, Lehrer-Seminär
учительская семинарія... ոչինչ չէ կա-
րող խել մեզանից այն հաստատուն հաւա-
տը. թէ կը գայ ժամանակ թէպէտ գուցէ

եւ ոչ շուտ երբ մեր սերունդները կը սկըսին զարմանալով լիշել թէ որքան երկար արհամարում էինք մենք կրթութեան գործը եւ թէ որչափ չարչարանքներ կրեցինք այս անհոգութեանց: Սակայն մանուկների կրթութեան սուրբ գործն սկսելով, մենք պիտի քաջ իմանանք որ մեր սեփական կրթութեանը բոլորովին անգոյացուցիչ է եղել եւ նորա հետեւանքներն ընդհանրապէս տխուր եւ թշուառ են, եւ թէ մենք պիտի ամեն միջոցներ գտնենք մեր մանուկներին մեզանից առաւել լաւ մարդիկ դարձնելու համար:»

1885 թուականին «Մանկավարժանոցը» իւր խմբագրի հետ տեղափոխուեցաւ Ախալցխա: Հ. Ստեփանէն նշանակուած էր Ախալցխայի յաջորդ եւ տեղական հայ դպրոցների տեսուչ: Կարճ ժամանակում Հոգեւոր բարձր Իշխանութիւնը հայր Խորէնին Ախալցխայից հեռացրեց: Այդ միջոցներում «Մանկավարժանոցի» մի տետրակ տպագրուեցաւ դարձեալ Տփլիսում: Իսկ երբ նշանակուեցաւ Ս. Պետերբուրգի հայոց քարոզիչ, մի տետրակ էլ հրատարակուեցաւ Ռուսիայի մայրաքաղաքում որ «Մանկավարժանոցի» վերջին համարն էր:

Հոգեւոր իշխանութիւնը այդտեղ էլ հանգիստ չը թողեց խմբագիր-վարդապետին, հրամայեց գնալ Ղրիմի Սուրբ-Խաչի վանքը վանահայրութեան պաշտօնով: Ս. Պետերբուրգից հեռանալով, ինչպէս լիշեցինք 1887 թուականի մարտի տետրակը վերջինն էր:

«Մանկավարժանոցը» շատ խնամքով էր սրբագրուում որ քչերին է այդ յաջողուած:

Հայր խմբագիրը «Մանկավարժանոցին» նշանաբան էր գրել թէ «Faisons notre devoir le reste est vanité» (Մենք մեր պարտքը կատարում ենք, մնացածն ունայնութիւն է): Իւր պարտքը կատարում էր նա, կատարում էր բառիս բուն նշանակութեամբ: «Մանկավարժանոց» իւր փոքր գիրքով պակաս չէր մընում «Հայկական Աշխարհից»: «Մանկավարժանոց» իւր ընթերցողներին ծանօթացրեց

աշխարհահռչակ մանկավարժների եւ նորանց գրուածների հետ, ինչպիսիք են՝ Հ. Թիրար, Պէստալոցցի, Դիստերվէզ, Դիտտէս, Ժ. Ռուսօ, Մարիօն, Կոմպէլըէ եւ այլք:

Այսպիսով հ. խմբագիրն աշխատում էր արդարացնել իւր առաջին նշանաբանը—

Vereis amor da patria nao movido de premio vil, mas alto e guasi eterno—(Կը տեսնես հայրենիքի սէրը ոչ թէ անյարգ շահախնդրութիւնից շարժուած, այլ վսեմ եւ իբր յաւիտենական):

«Մանկավարժանոցն» աշխատակիցներ քիչ ունէր. նորա ինքնուրոյն թէ թարգմանական յոդուածները պատրաստում էր հայր խմբագիրը: Երբեմնապէս երեւում էին մի քանի ստորագրութիւններ՝ Ս. Գուլամիրեանց իշխ. Բագրատունի, Թ. Պալեան, Իգնատիոս եւ այլն:

«Մանկավարժանոց» ամսագիրը տարին տալիս էր տասը համար, յուլիս եւ օգոստոս ամիսներին չէր հրատարակուում:

ԺԱՆՈՒԹԱԻԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մանկավարժանոց» եւ աղբիւրներ—

«... Մանկավարժանոցն» առաջին անգամ հայերիս մէջ հրատարակեց ազգային դպրոցների մէջ աւանդելի բոլոր առարկաների վեցամիայ համակենտրոնական ծրագիր, աշակերտական կանոններով եւ դաստիարակների հրամանով. Նոյնպէս եւ դպրոցների տեղագիրներ եւ օրինակելի դասաւանդութիւններ. ընթերցողներն ուսուցիչներ պիտի լինէին, որոնք աններելի անտարբերութեամբ վարուեցան «Մանկավարժանոցի» հետ, ինչպէս եւ բոլոր մանկավարժական պարբերաթերթերի հետ. սորանով ցոյց տալով իրանց անպատաստութիւնն իհարկէ ուսուցչական վսեմ պաշտօնին... Հայկական ազգի ոչ վերի վերոյ այլ հիմնական կրթութիւն եւ լուսաւորութիւն, եւրոպայացումն մայրենի լեզուով, եւ բարեկարգ ազգային դպրոցով, ամենայն կեղծ ու պատիւ հնոտի պարագաների խալառ արտաքսումն, ազ-

գային դպրոցներում ճշմարտութեան, արդարութեան, գեղեցկութեան, պարտաճանաչութեան, աշխատասիրութեան, հայրենասիրութեան, գաղափարների ծաւալումն, ազգային դպրոցում բանիմաց, անձնուէր եւ աշխատասէր ուսուցիչների բարեխիղճ պաշտօնավարութեամբ, այս նշուիրական նիւթերն էին՝ „Մանկավարժանոցի“ խմբագրութեան դաւանութիւնը...“ (Մի ձեռագրից)։

բ. „...Ախալցխայում...“ „Մանկավարժանոցի“ „Հայկակ. Մատեն.“ բ. էջ 156.

[...in Achalzik (Transkaukasien), die Monatsschrift „Mankawarshanoz“ (Der Erzieher). ...]

„Arm. Bibliot.“ II. էջ 156.

2.) Նախ միայն „Մանկավարժական“

3.) „Մանկավարժանոցը“ տպագրուում էր նախ՝ Տփլիսում եղած միջոցին Յով. Մարտիրոսեանի, Ախալցխայում եղած միջոցին Ղալամքեարեանի, Ս. Պետերբուրգում Ն. Ակորոխոֆի տպարանում։

140.

ԼՐԱՅԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԵՂՈՔԱԿԱՆ ԸՌԵՆՔՐԱԿԱՆ,
ԵՒ ԸՅԼՆ 2.)

(Եռօրեայ)։

Մարտիլ (Փրանսիա) 1885-1894-եւս.

Հրատարակուում է շաբաթը երկու անգամ, երեքշաբթի եւ շաբաթ օրերը. Տնօրէն խմբագիր Մ. Փորթուգալեան. Հայրէն տպարան Մ. Փորթուգալեան. Դիրքը (թերթ.) միաժալ 4 էջ 4-սիւնեան 32X42 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ բաւարար.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 20 ֆր. Հասցէն՝ Մ. Փորթուգալեան. խմբագիր «Արմենիա» լրագրի—Մարտիլ (Փրանսիա) կամ՝ M. Portoukalian rédacteur du journal „Armenia“ Marseille (France)

Լեզուն ոճը } „...Արդէն հայերս լաւ հասկցած եմք որ եւրոպական տէրութեանց շահն կը պահանջէ.“

Ծրագրիւր՝ ԱԶԳԱՅԻՆ—Առաջնորդող յօդուածներ, ազգային խոշոր խնդիրների վերաբերեալ, նամակներ, թղթակցութիւններ, լուրեր Թիւրքիայի Ռուսիայի եւ այլ երկիրների հայաբնակ քաղաքներից եւ տեղերից։

ՔԱՂԱՅԻՆ—Ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղաքական աշխարհից, յօդուածներ, տեղեկութիւններ, լուրեր քաղաքական բընաւորութեամբ, քաղաքական շարժում, զանազան վիճակագրութիւններ ծրագիրներ եւ այլն։

ԱՌԵԻՏԻՎԱԿԱՆ—Նոր լուրեր. տեղեկութիւններ առեւտրական դրութիւնից։

Յայտարարութիւններ, զանազան լեզուներով։ Բովանդակութիւն 1886. № 83.

Նամակ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն—Ոսկան.

Նամակ Թիւրքիայէն (Վան)—

Մի շնորհաւորութիւն Պուլկարիայի նոր առաջնորդի ընտրութեան առթիւ (Վառնա) Յ. Ս. Փ.

Նամակ Ֆրանսիայէն (Փարիզ)—

Նուիրատուութիւն...

Ընդհանուր հայոց եկեղեց. ժողով.

Ֆրանսիական լուրեր.

Ծանուցումներ...

որթուգալեան պ. Մկրտիչ որ մի ժամանակ Կոստանդնուպոլսում հրատարակում էր «Ասիա» լրագիրը եւ երբեմն աշխատակից էր «Մշակ» լրագրին, Թիւրքիայից անցնելով Ֆր-

րանսիա կանգ առաւ Մարսէլում որտեղ եւ սկսեց իւր լրագրութեան գործը 1885 թրուականի օգոստոսի 1-ից հրատարակելով «Արմենիա» «Ազգային եւ քաղաքական» եւ ուրեայ լրագիրը:

Հետո չէր մի լրագիր հրատարակել այն երկրում, որտեղ հայերը շատ փոքր թիւ են կազմում եւ գլխաւորն այն է նորա գոյութիւնը պահել մի քանի տարիներ:

Պ. Փորթուգալեան իւր մի ընդարձակ ծանուցագրի մէջ բացագրում է իւր թերթի ուղղութիւնը, նպատակը. յայտնում է իւր հայեացքները խղճի, ազատութեան եւ Հայաստանեայց եկեղեցու վերայ, ազատութեան եղբայրասիրութեան եւ հաւասարութեան դադափարների վսեմութիւնը եւ այլն: Եւ ցանկալով որ իւր թերթը ամեն տեղ՝ ուր հայեր կան ազատ կարողանայ մուտք գործել, վարուում է այն տէրութիւնների օրէնքներին համեմատ: «Եւ որովհետեւ «Արմենիա» հայ թերթը հաղորդակցութիւն ունի Թիւրքիոյ Ռուսիայի եւ Պարսկաստանի հայերի հետ, որոնք մեր ազգի մեծամասնութիւնն կը կազմեն, բնականապէս պարտաւոր ենք խոհեմութեամբ պահանջած սահմանին մէջ, յարգել նաեւ նոցա տիրող պետութիւնների հաստատած օրէնքները...»

«Մեր լրագիրը մի կողմէն պահպանողական է եւ միւս կողմէն արմատական. մեր թերթը կրօնական թերթ չէ եւ թէ լուսաւորչականութիւն քարոզելու սահմանուած չէ» — գրում էր պ. խմբագիրը:

Մի փորձուած հրապարակախօսից սպասելի չէր այսպիսի խօսքեր թէ «լուսաւորչականութիւն քարոզելու սահմանուած չէ»: Այդ հասկանալի է որ եթէ կրօնական թերթ չէ, ուրեմն լուսաւորչականութիւն քարոզելու չէ:

Ամեն մի ողջամիտ եւ լուրջ մտածող հայ անձն գիտէ որ այսօր մեզ ազգային-կրօնական-քարոյական կասկերով միացնողը մեր Եկեղեցին է եւ լուսաւորչականութիւնը:

Օգոստոս ամսից սկսուելով «Արմենիան», իւր տարեշրջանը լրացնում էր օգոստոս ա-

միսներին, 1888 տարուայ վերջերին խմբագիրը մի «Արմենիան պիտի շարունակուի թէ ոչ» վերնագրով առաջնորդող յօդուածի մէջ յայտնեց որ ստիպուած է «Արմենիան» դադարեցնելու: «...Առաջին հարուածն ստացաւ Արմենիան իւր Թիւրքիա մուտքն արգելուելով եւ մնաց միմիայն այդ երկրէն դուրս գտնուող հայերի հետ... քաւական երկար տարիներ վնասով... քանի որ ուրիշներէ ալ օգնութիւն չկայ շարունակելու համար, մենք ցաւ ի սիրտ ստիպուած ենք դադարեցնել «Արմենիայի» հրատարակութիւնը...»

Վերջերքս նորից սկսեց հրատարակուել:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Արմենիա» լրագիրը եւ մեր աղբիւրները: ա. «...Այդ նոր հրատարակութեան երեւումը խնդրութեամբ ողջունելու պատրաստանքը յաջողութիւն կը մաղթէ խմբագրութիւնս եւ չը վարանի քանի մի համառօտ դիտողութիւններ ընել... Հայք նոր հրատարակելի թերթի մը կրօնական դաւանութիւնը չեն հարցնէր եւ ոչ ինքնայայտ ճշմարտութեան քարոզը կը խնդրեն... Խմբագրի մը նուիրական պաշտօնն է որոշ միջավայրի մը մէջ գտնուող ժողովրդի մը գոյութեան էական պայմաններն ու ճշմարիտ շահերը պաշտպանել եւ դայի վերացական սկզբանց ու երազային միտումներէ անթուղը գահավիժելէ զգուշանալ... Դիւսիսքելի է որ «Արմենիա» թերթն իւր բուռն եռանդը փոքրինչ զըսպէ եւ ազգին ի սկական պիտոյքը հասուն քննութեան առնելով ձեռնարկէ...»
- բ. «Արեւելեան Մամուլ» 1885. № 6 (յուն.)
- բ. «...Արեւելեան Մամուլ» «Արմենիայի» վերաբերմամբ յայտնած մի քանի մտքերին բոլորովին համակրում ենք...»
- գ. «Մեղու Հայաստանի» 1886 № 6
- գ. «...Վանայ Կենտրոնական Վարժարանի բազմաշխատ տեսուչ պ. Պ(Փ)որդուգալեանը... հաստատուել է Մարսէլ քաղաքի մէջ ուր եւ ձեռնարկում է «Արմենիա» անունով լրագրի հրատարակութեան: Պ. Պ(Փ)որդուգալեանը մեր Տաճկա-Հայաստանի ամենայարգելի գործիչներից մէկը:

քաջ յայտնի է հայ հասարակութեան
իւր հրապարակախօսական գործունէու-
թեամբ . . .”

„Արձագանք“ 1885 № 1. էջ 1.

դ. „Արմենիա լրագիրը զկսեց հրատարակ-
ուել 1885-ի օգոստոսի 1. (20 յուլիս) Մար-
սէլլի մէջ, շարաթն երկու անգամ,
Համարատուութեամբ՝ Ֆելիք Անֆանտի-
նի եւ խմբագրութեամբ՝ Մ. Փորթուզալ-
եանի, Ռուսաստանի Համար բաժանոր-
դագիրն 10 բուրլի.

(“)

ե. „ . . . Մարսէլլում երկշարաթաթերթ (“)
„Արմենիա“ լրագիրը . . .”

„Հայկակ. Մատենադ.“ ք. էջ 155.

[„ . . . In Morseille die zweimal wöchentlich
erscheinende Zeitung „Armenia“ . . .”

„Arm. Bibliot. II. էջ 155.

2.) Յայտարարութեան մէջ գրուած էր „ազգա-
յին քաղաքական եւ գրական“

141.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆ ^{1.)}

(Ամսաթերթ.)

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1886-1889
Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին
Խ մ բ ա գ ի ը՝ Ն. Տաղաւարեան.

աղաւարեան պ. Ն. Կոս-
տանդնուպոլսում 1886
թուից հրատարակել
սկսեց «Գիտական Շարժու-
մըն» անունով մի ամսաթերթ,
որ գիտական ու բանասիրա-
կան բովանդակութեամբ մի
հաւաքածու էր:

Յաջողութիւն չունեցաւ պ. Տաղաւարեա-
նի Հանդէսը, երեք տարի միայն հրատա-
րակուելով գաղարուեցաւ:

ԺՆՅՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Գիտական Շարժումն» եւ մեր աղ-
բիւրները:—

ա. „Տարեգլխէն՝ մեր ամենօրեայ (“) Հայերէն
Հանդիսից թիւը ուրեմն պիտի բարձրանայ
վեցի՝ . . . Գիտական Շարժումն խմբ. Ն.
Տաղաւարեանի . . .”

„Նոր-Դար“ 1886 № 1. էջ 3.

բ. „Գիտական Շարժումն դ. տարի. Կ. Պ.“
„Հանդ. Ամսօր.“ 1889. էջ 261.

գ. „ . . . Հանդէսներ՝ „Գիտական Շարժումն“
„Հայկակ. Մատենադար.“ ք. էջ 155.

[„ . . . Die Monatsschriften) „Gitakan Jchar-
shum“ (Wissenschaftliche Bewegung)...“
„Arm. Bibl.“ II. էջ 155.

142.

ՃԱԾԱԿ ^{1.)}

ՈՍԿԵՂԵՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԱԿԱՆ, ԴԻՏԵԱԿԱՆ, ԲՆԵԱՄԻՐԱԿԱՆ.

ՀԱՆԳԵՍ ԵՐԵՐԱՄՈՆԱՅ

Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1886-1890

Հրատարակուում էր՝ յունուարին, ապ-
րիլին, յուլիսին, հոկտեմբերին:

Ը ն գ խ ն ա մ ո ղ՝ Ա. Մատաթիա Գարագա-
շեանի եւ Յ. Գուրգէնի.

Թ ու ղ թ ը եւ տ ի պ ը՝ մաքուր.

Բ ա ժ ա ն ո ղ գ ա գ ի ն ը՝ տարեկան 10 գա-
հեկան 2.)

Լ ե գ ու ն, ո ճ ը } „ . . . Գրգռաց յարոյց ամ-
Ուղղագրութ. } րաստանութիւն ի վերայ նո-
րա . . . յօդուածոյս . . .”

Ծ ը ա գ ի ը ը՝

ՊԱՏՐԱԿԱՆ—Պատմական յօդուածներ, Հայ-

կական եւ ընդհանուր պատմութիւնից, նախնի Հայ մատենագրութեանց վերայ, պատմական տեսութիւն Հայոց գրականութեան հին եւ նոր գալրութեան վերաբերել:

ԳԻՏՆԱԿԱՆ—Յօդուածներ գիտութեանց զանազան ճիւղերից, գեղարուեստ, ուսում, գիտնական գրուածների թարգմանութիւններ:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—Քննութիւններ նախնի գրուածների, գրչագիրների, ոտանաւորների, Հայոց լեզու, մատենախօսութիւն արդի գրական նշանաւոր վաստակներու:

Յայտարարութիւններ . .

ենետիկի եւ Վիէննայի Միթիթարեան վարդապետների տնօրէնութեամբ Հրատարակուող «Բազմավէպ» եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» հանդէսներից ոչ առաւել,

բայց իւր համեստ ծրագրով կարող էր մրցել նորանց հետ Կոստանդնուպոլսում 1886 թուից պ. պ. Ա. Մատաթիա Գարագաշեանի եւ Յ. Գուրգէնի խնամքով Հրատարակուող «Ճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան» գրքային, գիտնական եւ բանասիրական միամսեայ հանդէսը: «Ճաշակ» երկու խնամակալներն էլ քաջ ծանօթ էին Հայերէն լեզուին եւ գրականութեանը. Գարագաշեան իւր «Քննական» Հայոց պատմութեամբ» եւ երկրորդը որ հիմնադիր-տնօրէն էր Հայկական Կրթարանի, ծանօթ են Հայ գրագէտ Հասարակութեան: Յարգելի խմբագիրները ամեն կերպ աշխատում

էին ճոխացնել, հարստացնել իւրեանց հանդէսի նիւթերը եւ հետաքրքիր դարձնել ընթերցողներին: «Ոսկեղէն Դպրութեան» ծաշակը աշխատում էր ծանօթացնել Հայ կարգացողներին մեր նախնեաց մատենագրութիւնների ճոխ լեզուի եւ գրականութեան հետ:

«Ճաշակ» նպատակն էր՝ «...օգտակար ընել հանդէսը նախնի Հայուն բուն եւ հարազատ լեզուն լաւ սովորել ուղղորդելուն, եւ գրականութեան ու գիտութեանց բազմատեսակ պահանջմանցը նայելով՝ արդի Հայերէնին մեծ օգնութիւն մատուցանել . . .»-«Լեզուի ազնուութիւնն» ծաշակի մէջ հասել էր փառաւոր գազաթնակետին: Այս կողմով որ նշանաւորն է՝ շատ բարձր Միթիթարեանների ինքնահնար աշխատարարով Հրատարակուող Հրատարակութիւններից 3.) ճկուն, սահուն եւ վայելուչ էր «Ճաշակ» լեզուն եւ ի բազմաթիւ տեղեկութիւններով ու ծանօթութիւններով:

Երկու տարի կանոնաւորապէս Հրատարակուելուց յետոյ, գ. տարուայ սկզբում փոխուեց եռամսեայ հանդիսի որ շատ ցանկալի չէր: Երկու տարի էլ եռամսեայ մնալով, 1889 թրուականի վերջին դադար առաւ:

ԺՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Ճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան» եւ մեր ազգիւրները—

ա. «Նորհասկալութեամբ ստացանք, յճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան» վերնագրով ամսագրի առաջին երկու համարները: Ամսագիրը ներկայ 1886 թուից սկսել է հրատարակուել Կ. Պոլսում ընդ խնամով . . . յիշեալ Հրատարակութեան լեզուն գրաբար է . . .»

«Նոր-Դար» 1886. № 34. էջ 2.

բ. «... Մեզի կը մնայ դարձեալ բարի յաջողութիւն մաղթել «Ճաշակ» խնամակալաց եւ անյողգող դարատեսութիւն սկսուած գովելի գործոյն մէջ, որ պատիւ է Հայ գրականութեան . . . սակայն ժըտական ապացոյց կը համարենք ամսա-

Թերթին երեքամսեայ ըլլալն . . .

„Հանդ. Ամսօրեայ“ 1889 էջ 159.

2.) Միամսեայ ժամանակ 25 դահեկան.

3.) Եւ զարմանալի է որ „Հանդէս Ամսօրեայի“ մէջ Հ. Գ. Մ. „Ըստ խնդրոյ“ (՝) մեծապ. խնամակալաց“ երկար ու բարակ ճառելով համարձակուում է „ձաշակի“ լեզուն քննադատել:

143.

ՏՆՏԵՍ^{1.)}

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1886-1890
Հրատարակուող էր ամսի սկզբներին.
Տնօրէն-Խմբագրապետ Եղիա Տէմիր-ճիպաշեան.

Տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան (Արամեան)

Դիւրքը՝ (տետր.) մօտ 1. տպ. թերթ.
24 էջ 17×25 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Լեզուն ոճը } „... Իր ժամանակին իր
դրամին, իր առողջութեան,
Ուղղագրութ. } իր սեփականութեան յարգը“.

Բաժանորդագրինը տարեկան տասը դահեկան.

Ծրագրերը՝

ԺՈՂՈՎՐԴ. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ—Առանձին
եւ քաղաքական տնտեսութիւն, կար, ձեւ,
ժողովրդական նիւթեր, դասեր տնտեսագի-
տութեան, տան կառավարելու հետ մի-
ջոց, չափաւոր ապրելու կանոններ եւ այլն:
Բովանդակութիւն 1886. թիւ 1 (Հոկտ.)

Առաջին խօսք— Ե.

Գործակցութիւն—Կարապ. Գարագաշ.

Տան ծախուց կարգադրութիւն—Յակովբ
Արշակ.

Տան ելմտոյցին վրայ—Ե.

Թէ օրն քնչապէս անցնելու է—Յակ. Արշակ.

Տնտեսագիտութեան ժողովրդակ. դասեր-Ե.
Տուն փոքրիկ Գէորգին աղօտքն (ոտան.)—Ե.
Բարեկարգութիւն Հագուստի—Յակ. Արշ.
Պիտանի Հարցումներ.— Յակ. Արշակ.

„Ստանդնուպոլսում մի

խումբ ուսումնական

Հայ անձինք, կամե-

նալով ազգի մէջ

տնտեսական օգտա-

կար գիտելիքները

Հաւաքել եւ ծաւա-

լել, կազմեցին «Ա-

րեւելեան Տնտեսական Միութիւնը» եւ որ

1886 թուականի Հոկտեմբեր ամսից «Մի-

ութեան» Հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ

«Տնտես» ամսօրեայ Հանդիսի առաջին Հա-

մարը:

«Տնտեսը» որ իւր մասնագիտութեան

մէջ միակն է մեր մամուլի պատմութեան

մէջ, եւ որ այժմ էլ չունինք մի այդպիսի

ազգօգուտ պարբերական, նսլատակ ունէր

«Ժողովրդեան ուսուցանելու տնտեսութիւն

եւ զայն առաջնորդել բարեկեցութեան . . .»

Անուան Համեմատ գործ կատարեց «Տնտեսը» որ «բարոյն նուիրեալ» էր եւ իւր

«ձեռնահաս եւ գիտուն անձանց» հետ կա-

րողացաւ օգտակար լինել Հայ ժողովրդին:

«Ինչպէս ամեն գարոց իր տնտեսն ունի,—գը-

րում էր խմբագիրը—նոյնպէս ամեն տուն

պէտք է ունենայ իւր «Տնտեսն» . . .»

1888 թուականին «Տնտեսին» փոքր կար-

գուեց Ո. Յակովբեան: Երկու տարի էլ նոր

խմբագրի ձեռքը մնալով. 1889 թուակա-

նի վերջերին գաղար առաւ երեք տարի հը-

րատարակուելով:

ԺՆՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Տնտեսի» հետ մեր աղբիւրները:
 ա. „...Սկսել է հրատարակուել „Տնտես“
 ամսագիրը, որ ըստ երեւոյթին նպատակ
 ունի ժողովրդական լեզուով եւ ժողովրդ-
 դին մատչելի ձեւով տնտեսագիտութեան
 հիմքերը տարածել հասարակութեան
 մէջ...“
 „Նոր-Դար“ 1887. № 32 էջ 1.
 բ. „Տնտես“ ամսօրեայ հանդէս Տնօրէն Ո. Յա-
 կովբեան. ք. տարի. Կ. Պ. տպ. Գ. Պաղ-
 ատաւ. 10 դշ.
 „Հանգ. Ամսօրեայ“ 1889 № 263.

144.

ԾԱՂԻԿ

ԱՐԱՊԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՆՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻ ԳՐԱԿԱՆ

- Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1886-94-եւս
 Հրատարակուում է շաբաթ օրերը.
 Տնօրէն-Հրատարակիչ՝ Յովնան Գ. Փա-
 լազաշեան.
 Խմբագրապետ՝ Ա. Ա. Սուրենեան.
 Արտօնատէր՝ Ա. Սաքայեան 2.)
 Տպագրութիւն նշան Կ. Պերպերեան.
 Դիւրքը (տեար.)—8 իջեան, 3-սիւնեան
 29X41 հ.—մետր.
 Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, գեղեցիկ.
 Լեզուն ոճը { „...Նրանի՛ք թէ վեր աղ-
 ուղղագրութ. { ջիկները այս ողով դաստի-
 արակուէին...մինչեւ կրնուի“
 Բաժանորդագրիւնը՝ 3.) տարեկան—
 Թիւրքիա—50 դուրուշ.
 Ռուսիա — 5 ռուբլի.
 Այլ երկիրներ—12 ֆրանք.
 Հասցէն՝ Տնօրէն-Հրատարակիչ Յովնան
 Գ. Փալազաշեան: Պահչէ—Գա-

փու Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Խան:

Կոստանդնուպոլիս:

կամ՝ Hovnan Palacachlan, Directeur du
 journal arménien „Dzaqchik“ Pah-
 tchè—Gapou, Chéih-ul-Islam Han.
 Gonstantinople.

Ծրագիրը՝

ԱԶԳԱՅԻՆ—Առաջնորդող յօդուածներ. Ժա-
 մանակակից ազգային առօրեայ նշանաւոր
 խնդիրների մասին: Յօդուածներ աղգա-
 յին կեանքից առնուած, թղթակցութիւն-
 ներ, լուրեր Թիւրքիայի եւ այլ երկիրնե-
 րի հայաբնակ քաղաքներից: Պատրիար-
 քարանի, ազգային ժողովի նոր կարգա-
 գրութիւններ, նիստեր, տեղեկութիւն-
 ներ: Ազգային պաշտօնական լուրեր:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—Տեղեկութիւններ արգի քա-
 ղաքական գրութիւնից. մանր լուրեր հա-
 ու կտոր գրուածներ քաղաքական բը-
 նաւորութեամբ:

Ներքին լուրեր—Բարձր. Դրան նոր կարգա-
 գրութիւնները. նոր օրէնքներ, բարձրա-
 գոյն հրաման եւ պաշտօնական տեղեկու-
 թիւններ. լուրեր, թիւրք պաշտօնական
 լրագիրներից քաղուած:

ԳՐԱԿԱՆ—Գրականական, պատմական բա-
 նասիրական յօդուածներ, մատենախօսու-
 թիւն բանաստեղծութիւն, կենսագրու-
 ական, գիտնական, գեղարուեստական գըր-
 ուածներ, ճանապարհորդութիւններ, վէ-
 պէր, պատկերներ, հատուածական նամա-
 կանի, երգեր, քերթուածք, շարագրու-
 թիւններ եւ այլն:

Յայտարարութիւններ: Զանազան լեզուներ
 րով:

Բովանդակութիւն 1893. յուլիս 3
 (թիւ 25.)

Հաշուոյն մնացորդը—Ա. Ա. Սուրենեան
 Պանդուխտներուն—Ե. Տէմիրճիպաշեան.
 Զմիւռնական գործեր—Ա. Ա. Սուրենեան.
 Ս. Ներսէսեան Վարժարան—Դր. Մարգար.
 Խաս գիւղի հայոց վարժարանը.
 Պակասներ—Սեպուհ.
 Այլին—Յ. Թ. Արամեան.

Գիւղական տունն ի Կոփկաս—(«Հան.Ամս») Թղթադրոշմները—Յ. Մ. Ազնաւորեան. Հանրային կարեկցութիւն—Դալիթա Բարսամեանց.

Որդեկորոյ մայրն...«Հանգանակութիւն».

Դիտական փորձեր—Ոսպ.

Մեր Հորիզոնէն դուրս—Գր. Չաքարեան.

Ազգային լուրեր—Նոր ընտրութիւն,—Իւսկիւտարու ազգային դերազմանատունը,—«Նոր-Դար»էն քաղուած մի լուր,—Դուրեանի «Թատրոն» ներկայացումը,—Տէր Խաչատուր,—Ս. Պատրիարքի Հիւանդութիւնը, Ս. Մատթէոս եպ. Իզմիրլիանցի ս. Պատարագ մատուցանելը, Ս. Մելքիսեդէկ եպ. Մուրատեանի Գանտիլի եկեղեցւոյն մկրտութեան ակազանին օծումը: Պ. Յովհաննէս Տէր-Միրաքեանի Ալէքսանդրապոլ ուղեւորուիլը: Պատրիարք. փոխանորդը Եգիպտոսի Խտիվի մօտ,—Մեղպուրեան աղջկերանց վարժարանի Հանդէսը,—Գում-Գաբուի մայր եւ Լուսաւորչեան վարժարանաց քննութիւնը,—Գանտիլիի Ս. Առաքելոց Նորաշէն եկեղեցւոյ ծախքը,—Գում Գաբուի Միրիճանեան Վարժարանի ը. տարուայ մրցանակաբաշխութեան Հանդէսը, Նախագանութեամբ Մատ. եպ. Իզմիրլեանի: Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի ելմտոյցը—(«Արեւելք»).

Ներքին լուրեր—Սալիսէի աստիճանների շնորհում,—Մէճիտիէի պատուանշանի շնորհում,—Եգիպտոսի Խտիվի առ Վեհ. Սուլթանն արած այցելութիւնը,—Ամասիայից,—Չմիւռնիայի թուղթը,—Օսմանեան սիկառէթի ընկերութիւնը,—Հընդախտ,—Համազգային անկելանոց Կոստանդնուպոլսում,—Հնդախտ,—Կարնեցի Յարութիւն,—Քարանթինա. Օսմանեան ընկ. Հանրօգուտ շինութեանց,—Բաղէշի կուսակալ Թահսի փաշան,—Կրթական նախարարութեան նոր տարեցոյց,—Տիվրիկից,—Տիարպէքիր...

Շերքեթի Խայրիէի շոգենաւք.

Յայտարարութիւններ 4).

ամանակիս Կոստանդնուպոլսում Հրատարակուող «Ծաղիկ» շաբաթաթերթը որ Թիւրքիայի մեր նըշանաւոր լրագիրներէց մինն է, Հրատարակուել սկսեց 1886

թուականի դեկտ. 20-ից շաբաթը երկու անգամ որպէս եւօրեայ Հանդէս:

Սկզբում «Ծաղիկ» Հանդէս ազգային կիսաշաբաթաթերթ՝ Տէր եւ տնօրէն Անտօն Սաքայեան, խմբագիր Յ. Հաճեան: Նախնական դիրքն էր «թերթ» քառածալ 8-էջ 3-սիւնեան 24X31 Հ.-մետր: Ծրագրով աղքատ քան այժմ. մեծ մասամբ տաճկերէն լեզուով: Հատ ու կտոր յօդուածներ, վէպեր, լուրեր, զուարճալիք եւ այլն:

Այսպիսի կազմով «Ծաղիկ» շարունակուեց չորս տարի, այսինքն մինչեւ 1890-ի կիսերին: Յ. Հաճեան Հեռացաւ. պ. Սաքայեանի Հետ գործի գլուխ կանգնեցին պ. Փալազեան որպէս տնօրէն-Հրատարակիչ, պ. Սուրենեան խմբագրապետ: 1890 թուականի սեպտեմբերից սկսուեց «Ծաղիկ» ազգային քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթը: «Ծաղիկից» առաջ տաճկահայ գրականութեան մէջ մի անհրաժեշտ կարիք էր զգացուում լուրջ շաբաթաթերթի Հրատարակութեան, եւ այդ կարիքը յագեցրեց պ. Փալազեանի Հանդէսը, որպէս ուղղամիտ, դեղեցիկ եւ յաջող Հրատարակութիւն:

«Նոր շրջան» սկսուեց ա. Համարով եւ Հանդիսիս ճակատին գրուում էր «...»-ը «...»-ի: «...»-ի պի յառաջագիմութիւն ձգտող

ազգի մը համար, անհրաժեշտ պահանջք է լրագրութիւնն... ժողովուրդ մը ունի իւր ազգային կրօնն ու եկեղեցին, նախանձախնդիր է ամրապինտ պահելու զայնս, ստոյգ է որ այդ ժողովուրդը չը օտարանար եւ յաւիտեան կը պահէ իւր ինքնութիւնը. .» — կարդում ենք «Ծաղիկ» առաջին համարի առաջնորդողի մէջ:

«... Գրականութեան մասը կը կազմէ լրագրութիւնը, կամ թէ ըսենք գրականութիւնը զարգացնող մի գործի մը է լրագիրը: Բայց լրագրութիւն ուրիշ գեր եւս ունի, լրագրութիւնը պաշտօն ունի բարոյապէս եւ մտաւորապէս զարգացնելու ժողովուրդը, միշտ դէպի լոյսը, դէպի ճշմարտութիւնը առաջնորդելով զայն:

«Լրագրութեան այս ընթացքն որ վաղուց ի վեր զգալի էր նոր թերթի մը հրատարակութեան անհրաժեշտ պէտքն եւ ահա վերջապէս ծնունդ կուտայ նորոգ կազմակերպեալ «Ծաղիկին» — «Խնչ է մեր նպատակը, ինչ պիտի ընեմք կարճ խօսքով ահա մեր ընելիքը: Մենք պիտի լինեմք կամ թէ ըսենք մեր թերթը պիտի լինի դպրոց ժողովրդեան, քարոզ ճշմարտութեան... մեր թերթը պիտի ջանայ բարոյապէս եւ մտաւորապէս զարգացընել ժողովուրդը միշտ ճշմարտութեան ուղիղ ճանապարհին վրայ առաջնորդելով զայն» 5.)

Որպէս պահպանողական թերթ «Ծաղիկը» վերջերքս ազգային-կրօնական հարցերում իւր սկզբունքով միացած էր ինչպէս հայրենակիցներից «Մասսին», «Արեւելքին», այնպէս էլ Կովկասի լրագիրներից «Նոր-Դարին», «Արձագանքին»: 1892 թուականի յուլիս թէ օգոստոս ամսին մի փոքր հանգիստ առնելուց յետոյ, «Ծաղիկը» հրատարակուում է մինչեւ այժմս:

Յաջողութիւն եւ արեւշատութիւն Կ. Պոլսի «Ծաղիկին»:

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԹԵՐԹԻՆՆԵՐ.

Մեր աղբիւրները՝ «Ծաղիկ» շաբաթաթերթը:

ա. «... Այժմս սպանում ենք արդէն նոր կազմակերպում, նոր խմբագրութեամբ հրատարակուող «Ծաղիկ» շաբաթաթերթի երկրորդ հրատարակութիւնը... Թերթի մէջ երեւացող աշխատակիցները ցոյց են տալիս մեզ որ «Ծաղիկը» կարող է եւ մտադիր է լրացնել այն պակասը որ ըզգացուում է Պոլսում...»

«Նոր-Դար» 1890. № 157. էջ 1.

բ. «Ծաղիկ-շաբաթաթերթ. ազգային եւ քաղաքական սկսեալ 1887 (») արտօնատէք Ս. (») Սաքայեան. հրատարակիչ Յովհաննէս (») Փալաքաշեան»

«Օրացոյց 1893 թ.» Ռոստով էջ 91.

գ. «Ծաղիկ» հանդէս ազգային եւ քաղաքական գ. տարի Կ. Պոլս. հրատարակիչ Ա. Սաքայեան...»

«Հանգ. Ամսօր.» 1890 թիւ էջ 161.

դ. «Ծաղիկ շաբաթաթերթ. ազգային եւ քաղաքական, սկսեալ 1887 (») Սաքա(յ)եան արտօնատէք. Հրատարակիչ Յովհան Փալաքաշեան.»

«Օրացոյց 1893» Ժողով-պատկ. էջ 65.

2.) Ա. Սաքայեան ստորագրում է թերթի տակ վերջին երեսում. իսկ պ. պ. Փալաքաշեան եւ Սուրենեան ստորագրում են թերթի ճակատին առաջին երեսում:

3.) Նուրեայ ժամանակ բաժանորդագէտներ 100 զըշ.

4.) Յայտարարութիւնների բաժինը չի որդուում «Ծաղիկ» մէջ:

5.) Տես «Ծաղիկ» 1890 թիւ 1.

145.

ԲԱՐԱՅԵՐԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԵՐԻ ՆԻ ԸՐՈՒՆԵՑՈՒՑՆԵՐԵՐԻ

Վիեննա (Աւստրիա) 1887-1894-եւս.

Հրատարակուում է՝ ամսի սկիզբներին:

Հրատարակիչ եւ Պատասխանատու
Խմբագիր՝ Հ. Ռաֆայել վ. Պարոնյ.

Մխիթարեան տպարան.

Դիրքը (տեւոր.) 1 տպ. թերթ 32 էջ
երկսիւնեան 20X30 հ.մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ փառաւոր.

Բաժանորդագինը տարեկան 8 ֆրանք.
Ռուսաստան 4 ռուբլի,

Հասցեն՝ Վիեննա (Աւստրիա) Մխիթարեան
միաբանութեան Վանք.
«Հանդէսի» խմբագրութեան.

կամ՝ A la Redaction de la Revue
„Hantess.“ Au Cauvent des
R.R .P. P. Méchitharistes
à VIENNE (Autriche) VII. | 2.
Mechitaristen gasse, 4.

Լեզուն ոճը { „...Ուժեւտասանորդ դա-
րուն սկիզբները, որ մեծա-
նուն՝ սուր ու հեռատես...“
Շրագիրը՝ 3.)

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ—

Յօդուածներ բարոյական բնաւորութեամբ,
առակներ, վէպիկներ, ոտանաւորներ...

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—

Մատենադրական—Աշխարհագրական, բա-
նասիրական, բանաստեղծական, հնախօսա-
կան, իրաւագիտական, մատենախօսական,
ազգագրական, բժշկական, բնագիտական,
բնապատմական, թատերական, լեզուաբա-
նական, պատմական, քաղաքագիտական,
տեղագրական, դպրոցական, ուղեգրական
յօդուածներ, թղթակցութիւններ...

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ—

Արուեստական, տպագրական, գեղարուես-
տական յօդուածներ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ—Նորալուրք, մանրալուրք,
առտնին տնտեսութիւն...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Համառօտ
լուրեր, տեղեկութիւններ, քաղաքական
արդի գրութիւնից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ—Ձանազան լեզու-
ներով.

Բովանդակութիւն 1892 № 5 (մայիս)
Ուսումնական.

Մատենադրական—Պրոկդի Դիատոխոսի շաղ-
կապք աստուածաբանականք—Յ. Յ. Տ.

Պատմական—Դրանսիլուանիոյ Եղիսաբեթու-
պոլիս քաղքին սկզբնաւորութիւնը ար-
տօնութիւններն ու արքունի կալուածոց
վաճառումը.—Յով. Անեցի.

Աշխարհագրական—Ուղղեւորութիւն ի Փո-
քըր Ասիա.—Ալպեր Տըվըլէ.

Գրական՝ Քանի մը նոր հրատարակութիւնք.
Սոֆուս Բուզգէի աշխատասիրութիւնք
Յ. Յ. Տ.

Մատենախօսական—Բիւզանդ. Մ. Պոզա-
ճեան տեսական եւ գործնական քերական-
ութիւն.

Արուեստական—

Գեղարուեստական—Շրջակայութիւն նկար-
չաց աշխարհին մէջ—Ա. Ֆէթվաճեան:
Տպագրական գիւտը—Տ. Յ. Թուխիկեան:

Այլ եւ ալք.

Նորալուրք—Արուեստական անձրեւ.

Տնտեսական—Կանթեղապակիները ճաթելէ
պահպանելու միջոց:—Մետաքսեայ փող-
պատ ու թաշկինակ լուալու օգտաւէտ
եղանակը:

Մանրալուրք—Աշխարհիս ամենամեծ ագա-
րակը:

Քաղաքական տեսութիւն.

Յայտարարութիւններ.

Իշտ տասն եւ հինգ տա-
րի լուութիւնից յե-
տոյ Վիեննայի Մխի-
թարեան միաբանու-
թիւնը «Եւրոպայից
յետոյ 1887 թուա-
կանին նորից լրագը-
րական ասպարէզ ի-

ջաւ, հրատարակելով «բարոյական ուսումնական արուեստագիտական» ամսօրեայ Հանդէսը, հրատարակիչ՝ եւ պատասխանատու խմբագրութեամբ հ. Ռափայէլ վ. Պարոնչի:

Բացի «Բազմավէպ»ից եւ «Նաշակ»ից մի ուրիշ ուսումնական հանդէս չունէինք: Եւրոպացի դիտնական հայագէտների մեր ազգին վերաբերեալ հետազոտութիւնները, նորանոր աղբիւրները, պատմական քննութիւնները ի միասին ամփոփելու, թարգմանելու եւ հայ ընթերցողներին հաղորդելու համար, հարկաւոր էր մի երրորդ ուսումնական-բարոյական հրատարակութիւն՝ Վիէննայի «Հանգէս Ամսօրեայն» լրացրեց այդ հարկաւորութիւնը, եւ իւր առատ եւ բազմաթիւ ընտիր նիւթերով եւ գեղեցկութեամբ գերազանցեց միջեւ իւր ժամանակ լոյս տեսած հայ հանգէսներին:

Վիէննայի պէս մի տեղում դժուար չէր մի հրատարակութիւն օրէցօր ճոխացնել, ինչպէս որ Կովկասում է: «Հանգէս Ամսօրեան» այսօր իւր կազմութեամբ բարձր է իւր ճիւղի հայ հանգէսներից: Յանձնեցինք ժամանակին պահանջմունքը յարգել... գերում է հայր խմբագիրը իւր յառաջաբանում:—Այդ Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութիւնս ալ չէր կրնար ժամանակիս պահանջմանն առջեւ անտարբեր կենալ՝ այնպիսի ատեն մը որ առհասարակ զարգացման փութոյն ընթանալուն հետ ընթերցանութեան ալ սէրն օրստօրէ յաճախածն պէս պէս եւ նորանոր ճարակ կը փնտրէ...»

«Հանգէս Ամսօրեան» իւր ճակատին չէ կրում պատկերազարդ անունը, բայց յաճախ տալիս է գեղեցիկ նկարներ պատկերներ արձանագրութիւններ ըստ պատշաճի: Բայց աւելի կարելի է պահանջել մի մայրաքաղաքի եւ հարուստ միաբանութեան տնօրէնութեամբ հրատարակուող պարբերականին:

«Հանգէս» որպէս մասնագիտական մի հրատարակութիւն ոչ մի կուսակցութեան

չի պատկանում. իւր նպատակն է միայն. զուտ ուսումնական-գիտնական յօդուածներ տալով, գոհացնել հայ բանասէրներին: «Հանդէս» աշխատակցում են մեծ մասամբ ազգացի Մխիթարեան հայրերը ինչպիսիք են՝ հ. Ղ. Յ, հ. Գ. Գ, հ. Ս. Տ, հ. Գ. Մ, հ. Յ. Թ, հ. Մ. Թ. եւ ուրիշները, ինչպէս եւ ոչ Մխիթարեաններից՝ Յով. Անեցի, Գր. Խալաթեան, Կ. Տիւրեան, Ո. Անոփեան. եւ օտարազգի հայագէտներից:

«Հանգէս Ամսօրեայի» պէս մի դուրեկան մի վայելչապեսիլ ամսագիրը կարող է պատիւ բերել օտար ազգերի առաջ մեր գրականութեան: Օտար հայագէտ-գիտնականներ հայերի մասին ծանօթանում են «Հանդէսի» կամ «Բազմավէպի» միջոցով, ցանկալի էր որ յարգելի հայրերը շատ տեղերում իւրեանց սառնասրտութիւնը, իւրեանց անջատուած լինելը չը ցոյց տային եւ որ գըլխաւորն է շատ հարցեր ըստ իւրեանց կամաց չը վճռէին եւ իբրեւ ճշմարտութիւն հասարակութեան ներկայացնէին: «Բազմավէպը» բոլորովին հեռու է պահում իւրեան. իսկ «Հանդէսը» երբեմն միջամտում է Լուսաւորչական կրօնական խնդիրներին, որ բոլորովին իւր գործը չէ: Եթէ վերապատուելի հայրերը կրօնական խնդիրներով բոլորովին հակառակ են մեզ եւ ճանաչում են «էջմիածնական» անունով մթթէ ներելի է ալլ եւս մասնակցել այն խնդիրներին որոնք իւրեանց համար գոյութիւն չունին:

«Հանգէս Ամսօրեայն» իւր էջերում ամեն տարի տեղ է տալիս նախընթաց տարուայ բոլոր հայերէն հրատարակութիւնների համառօտ ցանկին, թէեւ ոչ լիակատար եւ ազատ վրիպակներից, բայց եւ այնպէս պիտանի աշխատութիւն: 4.)

«Հանգէս Ամսօրեայն» իւր սկզբից մինչեւ այսօր ոչ մի ներքին փոփոխութեան չէ ենթարկուել: Վերջերքս գիրքը կրկնապատկուեց, նախ ¹/₂ տպ. թերթից էր բաղկացած մի տետրակը: «Հանգէսի» արտաքինն էլ 1890 թուականից գեղեցկացաւ, շապիկը

տպագրուում է գեղարուեստական ճաշակով, գոյնզգոյն, եւ որ արտայայտում է՝ ուսում, գրականութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն եւ այլն:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ից արտատպուել եւ առանձին գրքերով լոյս են տեսել՝ Հ. Գաբր. վ. Մէնէվիշեանի «Խաչ ու ծեփիչ» (Թարգմ.) Մարր Ն—նոր նիւթք. հայկ. արձանագրք. (Թարգմ.) Ոնոփ. Անոփեան եւ այլն:

ԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1.) «Հանդէս Ամսօրեայ» եւ անդրերը—

ա. «...Լեզուն իհարկէ արեւմտեան հայ բարբառով է. որ շատ անգամ բոլորովին անհասկանալի է արեւելեան բարբառը գործածող հայերի ստուար մեծամասնութեան համար. մանաւանդ դժուար հասկանալի է Վենետիկի եւ Վիեննայի Միւթարեան հայրերի գործածած աշխարհաբարը—բազմաթիւ գրաբար խրթին խօսքերով, դարձուածներով եւ նախդիրներով համեմուած լինելուն համար. Իսկ բովանդակութեան կողմից ամսագիրը նախանձելի դրութեան մէջ չէ, եթէ առաջին համարի նման կազմուին եւ միւս համարները...»

«Նոր-Գար» 1887. № 1.

բ. «...Միւթարութեան արժանի թերթ մ է սա, եւ տարակոյս չը կայ թէ աւելի շատ համբաւ կը գտնէր, եթէ Վարնայի գիւղերէն միայն մէջ լոյս տեսնէր... Ամսօրեայ Հանդէս անուն թերթն որուն առաջին թիւն ստացանք եւ կարդացինք թէ հաւն ինչպէս կենէ հաւկիթէն...»

«Խիկար» 1886—87. էջ 167.

գ. «Հանդէս Ամսօրեայ» բարոյական, ուսումնական եւ արուեստագիտական ամսագիր, սկսեալ 1887. հրատարակութիւն Միւթարեան միարանից Վիեննայի.

«Օրացոյց 1893 թ.» ծոցի Ռոստ էջ 96.

դ. «Աւստրիա. Հանդէս Ամսօրեայ. Ուսումնական եւ քաղաքական» սկսեալ 1887. հրատարակիչ Միւթ. Միարան. Վիեննայի...

«Օրացոյց 1893» ժողով. պատկ. էջ 67.

2.) Տես ծանօթ. 3.

3) Թէեւ ծրագիրն էր «բարոյական ուսումնական եւ արուեստագիտական» բայց առաջին ընդարձակ տեղը գրաւում է Ուսումնականը»

4.) Տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1888 էջ 22, 36, 82, 127 Տես 1889, 261.

146.

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ ՍՏՆԱԿՆԵՐ

(Վեցամսեայ).

Ս. Պետերբուրգ (Ռուս.) 1887-1894-եւս Հրատարակուում է՝ յունիս եւ դեկտեմբեր ամիսների սկիզբներին:

Հրատարակիչ՝ Սիմէոն Գուլամիրեանց. Տպարան Ա. Ի. Լեբերմանի.

Դիւրքը (գիրք) 12 տպ. թերթ 8-ածալ 384 եւ աւելի էջ. 16X24 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ վալեյուչ, գրաւիչ. Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 3 ռուբլի.

Հասցեն՝ Ս. Պետերբուրգ.

Սիմէոն Գուլամիրեանց:

կամ՝ С. Петербургъ.

Симеону Гуламирянцу.

կամ՝ St. Pétersbourg.

Simeon Goulamiriantz.

Լեզուն, ոճը, { ,,... Հայրենան ուրախու-
 Ուղղագրութ. { թան հետ, ,,Արաքսը՝ գոհ
 Ծրագրի՝ { է որս. Լուսավորչի գահի...՝

ԳՐԱԿԱՆ—Հասարակական խնդիրներ, պատ-
 մական, տեղագրական, կենսագրական, մա-
 տենագրական, բանասիրական, մատենա-
 խօսական յօդուածներ: Ազգային լիշատա-
 կարան, ներքին տեսութիւն, բանաստեղ-
 ծութիւն, թղթակցութիւններ:

Այլ եւ այլք—Նոր լուրեր, հատուկտոր տե-
 ղեկութիւններ, նոր գրքեր: Պատասխանիք
 խմբագրութեան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ—Եւրոպական յայտնի հեղի-
 նակների գրուածների թարգմանութիւն-
 ներ:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ—Յօդուածներ գեղար-
 ուեստական աշխարհից, նկարչութիւն, քան-
 դակագործութիւն, ճարտարապետութիւն...

ԲՆԱԳՐՈՒՄ—Հանդիսիս յօդուած-
 ներին պատշաճաւոր պատկերներ ու
 նկարներ, կենդանագիրներ երեւելի
 անձանց, վանքեր աւերակներ, եւ այլն:
 ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ-
 Տեսարաններ Հայաստանից, քաղաք-
 ների, լեռների, լճերի եւ այլն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵ-
 ՏՈՒԹԻՒՆ—Հայկական հին ճար-
 տարապետութիւն, խաչարձաններ,
 արձանագրութիւններ, քանդակագոր-
 ծութիւն եւ այլն:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺ-
 ՆՈՒՄ—Հռչակաւոր նկարչիչների նկարն.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Զանազան լեզու-
 ներով:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ 1892. գիրք Ա.

Հասարակական խնդիրներ.

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը.

Ամենապատիւ Խրիմեան Հայրիկ.

Գերապատիւ Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան.

Տաճկահայաստանի բարենորոգութ. ծրա-
 գիրը.

Տեղեկագրական.

Ծաղկաձոր եւ Կեչառու վանքերը--Եմիր.

Ծաղկաձոր եւ Կեչառիկք (բանաստ.)—
 Ո. Փ. Շ.

Ս. Մակարայ վանքը.

Մի հայաբնակ գիւղ Ղազախում—Բ. Թու-
 ման.

Սեւանու լիճը եւ վանքերը.

Մենաստան Հռոմոսի.

Բանասիրական.

Բաֆֆի պարսկական նամակները (Ուսում
 եւ գրականութիւն, պարսկական աղանգ-
 ներ, եւ գիրվիշներ):

Արեւ (բանաստ.)—Աշրգ-Ջիւանի.

Կենսագրական.

Սարգիս Սարգսեան.

Իմ թագաւորութիւնը (բանաստ.)—Հայ-Արմէն.

Կաղնի (բանաստ.)—Բարկաս.

Մատենագրական.

Հայդուգներ—Բաֆֆի

Վաղեմի կալուածատէր—Գօդուլի—Թարգ.
 Աթանասեան. (Յաւելուած.)

Երբ արեւոմուտ է արաք—Լերմոնտովի,
 Թարգմ. Յով. Մայիսեանց.

Մատենախօսական.

Մի քանի խօսք Բաֆֆի նշանակութեան
 մասին—Թանգեանց.

Voyage en Turquie d'Asie. Armenia, Kurdis-
 tane et Mésopotamie.

Իրական կեանքի նուագներ.

Ժողովրդի կրթական գործը մեղանում—
 Գրեմ.

The Place and Importance of Armenian in Com-
 par. Philology.

Նոր տարու առթիւ (բանաստ.) Գ. ք. Մկրտ.
 Ներքին տեսութիւն.

Կաթողիկոսական ընտրութիւններ.

Ազգային լիշատակարան.

Թղթակցութիւններ.

Այլ եւ Այլք: Յայտարարութիւններ:

Մահացուցակ—Ռափայել. Պատկանեան.

Գեղարուեստական.

Նկարների մասին—Լ. Մազիրեանց.

Նկարներ ու պատկերներ.

Բնագրում.

ՊԱՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԶԱՆԱԶԱՆ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐ

1. Խրիմեան Հայրիկ.
2. Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան.
3. Կեչառու վանքերի ընդհանուր տեսարանը
4. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տաճարը.
5. Նոյնը Հարաւային կողմից.
6. Ս. Մակարայ վանքը.
7. Քարուանսարայ գիւղը.
8. Սեւանայ լիճը եւ վանքերը.
9. Ս. Յովհաննէս եկեղեցին.
10. Ուխտաւորների հիւրատունը ս. Սեւանայ վանքում.
11. Մենաստան Հոռոմոսի.
12. Սարգիս Սարգսեան.
13. Ռափայէլ Պապկանեան.
- Բնութիւնը Հայաստանում.
14. Ղարսի ձորը եւ Ախուրեան գետը.
15. Մեծ Ղարաքիլիսա աւանը.
16. Խրամ գետի աւազ կամուրջը Սանահնում.
17. Զինորսների նաւահանգիստը ձորախ գետի վերայ.
- Գեղարուեստական բաժնում.
18. Իսրայէլացւոց անցնելը Կարմիր ծովից. (նկար Յով. Այուլազովսքով.)
19. Յիսուս եւ անառակ կինը (Սիմիրադսկով.)
20. Բոկոտն (Վերեջակին.)
21. Նուբիացու գերուհու երգը (Սիմիրադ.)
22. Զինորսուհի Փոն-Բոկ.
23. Հռովմայեցի աղջիկները (Վերեջակ.)
24. Գիշերը Սեւանի ծովի վերայ—(Մզգեստանց.)
25. Զինահալքը Կովկասում (Գ.Բաշինջաղ.)
26. Զէյրէկի կին-քանդակ. (Ոսկանի.)
27. Զէյրէկ (նոյն.)
28. Երեք գիցուհի (Թումանի.)
29. Գարուն (Ռետիկ).

Այսօր մեր միակ գրական-գեղարուեստական հանգէսը «Արաքս» 2.) վեցամսեայ պատկերազարդ հանգէսն է, որ 1887 թրուականից սկսեց հրատարակուել Ս. Պե-

տերբուրգով ա. Սիմէոն Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ:

«Արաքսը» սիրայիւր ընդունելութիւն գրտաւ Հայ հասարակութեան կողմից. յաջողութիւն ցանկացողներին, խրախուսողներին չափ չկար: Ռուսաստանից, Թիւրքիայից եւ այլ հայաբնակ կողմերից նորածին «Արաքսին» ստորագրողներ եղան: «Արաքսի երեւան գալը յանկարծակի չէ. նա պտուղ է երկարամեայ մտածմունքների—գրում է ա. Գուլամիրեան—«Արաքսը» ուղեգրով Հայ աշխարհը՝ անշուշտ գիտէ նա եւ ճանաչում է այդ տեղ բնակուող իր հարազատ ժողովրդին, նրա վիճակն ու կենցաղը, կարիքն ու պահանջը... խմբագրութիւնս՝ միջոցը ներածին չափ ցանկութիւն ունի «Արաքսի» ծաւալը ընդարձակելու, առաջին կարգի նրկարներ տալու, գլխաւորապէս Հայ աշխարհից, Հայ կեանքից եւ թէ նորա ծրագիրը, բազմակողմանի դարձնելուց զատ՝ բովանդակութիւնն էլ լաւացնելու, սակայն այս բոլորը կախուած է սոսկ ժողովրդի ուշադրութիւնից թէ արդեօք նա ծախսի համեմատ մեզ միջոց կ'տա՞յ կատարելու մեր խօստմունքը»

«Արաքսի» առաջին գիրքը լոյս տեսաւ 1887 թուականի նոյեմբերին, բ. գիրքը 1888 թ. մայիսին. այսպէս առաջին տարին հրատարակուեց անկանոն, իսկ 1890 թուականից կանոնաւորապէս հրատարակուում է տարեկան երկու գիրք տալով:

«Արաքսի» իւրաքանչիւր գրքում ինչպէս ծրագրից յայտնի է գետեղում է 20-30 ի չափ երբեմն եւ աւելի մաքուր փորագրուած նկարներ ու պատկերներ. գեղեցիկ հաւաքածու հայկական վանքերի, գիւղերի եւ այլ տեսարանների:

«Արաքս» պատկերազարդ հանգէսը իւր ամեն գրքի հետ տալիս է «յաւելուածում» եւրոպական ընտիր գրուածների թարգմանութիւններ: Առաջին տարին ա. Գուլամիրեան Շէյքսպիրի «Լիր թագաւորը» տուեց իւր ընթերցողներին՝ թարգմ. Ստ. Մալխաս-

եանի. երկրորդ-երրորդ տարիները ուրիշ գրուածներ, Ն. Գօգօլի «Վաղեմի կալուածատէրը» Դոստոեւսկու «Մեռեալ տանից»:

«Արաքսի» պէս մի ընտիր հրատարակութեան յաջողութիւն պէտք է ցանկալ եւ խրախուսել պ. հրատարակչին չընդհատելու իւր ազնիւ գործը: Յ ըբ. չնչին բաժանորդավճարը չը պէտք է խնայել «Արաքսին» ստորագրուելու՝ որ ամեն մարդու տան սեղանի գեղեցիկ զարդը եւ ընթերցանութեան յարմար հատոր կարող է լինել: Նիւթական ապահովութիւնից է կախուած իհարկէ նորա ստուարանալու, աւելի գեղեցկանալու գործը: Շատ հաւանական է որ յարգելի հրատարակչը յաջողութիւնը տեսնելով վեցամսեայ «Արաքսը» փոխարկէ «ամսագրի» ինչպէս նա ալդ ցանկութիւնն յայտնել էր դեռ «Արաքսի» առաջին գրքում՝ թէ «... եթէ բաժանորդագրութիւնը յաջող գնար, յառաջիկայ տարում նրան ամսական կը դարձնէինք...»

ԺԱՆՊԱՐԱԿԱՆ ՆՆՆՐ.

1.) «Արաքս» պատկերազարդ հանդէսը եւ մեր աղբիւրները:

ա. «... Մարդ կատարեալ հոգեկան զուարճութիւն է պզուտ թերթիով, «Արաքսի» գեղարուեստական բաժինները, Նկարների եւ պատկերների յարմարաւոր ընտրութիւնը, նուրբ փորագրութիւնը, թուղթն ու տիպը, ամենը միասին մատակարարում են յերաւի այն գեղարուեստական վայելքը, որ պատկերազարդ հրատարակութիւնների նպատակն է...»

«Արձագանք» 1893 Ն. 8. Ն. Գ.

բ. «... «Արաքսի» ամբողջ արտաքինն այնպէս կազմուած է որ տեսնողին համար կարծես թէ ոչ հանդէս կամ լրագիր մըն է, այլ հաւաքածոյ մը, պատկառելի հատոր մը, «գիրք» մը, ինչպէս իրօք ալ նոյն հանդիսին սկիզբը կը դրուի... Զը մոռնանք միայն յիշի՝ որ այս մաքուր տպագրութեամբ՝ պատկերազարդ եւ ստուար հատորի եւ յաջորդ հրատարակելի ըստ-

ուարագոյն հատորին գինն 'ի միասին—Յ ըբ. միայն է. որ ստուգիւ գովելի է եւ զարմանալի միանգամայն... «Արաքսի» մէջ խմբագրութիւն կը պակսի, կայ սաստիկ յուզումն ու գրգռութիւն եւ միջնադարեան ոգի...»

«Հանդ. Ամսօրեայ» 1888. էջ 65.

գ. «Ստացանք Պետերբուրգում հրատարակուող «Արաքս» պատկերազարդ հանդիսի ա. գիրքը, որի արտաքին տեսքը լաւ տպագրութիւն է գործում ընթերցողի վերայ. թուղթը տիպը եւ պատկերները մաքուր են, ինչպէս երեւում է ոչինչ աշխատանք եւ նիւթական միջոց չէ խնայած հանդիսի շքեղութեան համար»

«Նոր-Իար» 1887. Ն. 215.

գ. «... Արաքսի մէջ աչքի ընկնող պակասութիւնն էլ այն է՝ որ չունի յօդուածների դասաւորութիւն, չունի բաժիններ եւ կարծէք մէկը միւսի յետեւից տպուած են այն բոլորը, ինչ որ ձեռք է ընկել, ինչ որ պատահել է...»

«Մշակ» 1887. Ն. 141.

«Հանդէս Ամսօրեայի» եւ «Մշակի» տարած նկատողութիւնը՝ որ «Արաքսի» նիւթերը կանոնաւոր դասաւորուած չեն, այժմ պ. Գուլամիրեան ուղղել է իւր այդ պակասութիւնը եւ նիւթերը դասաւորուած են որպէս հարկն է:

2.) «Հանդէս Ամսօրեայի» «Արաքսի» քննադատը մի նկատողութիւն է, արել «Արաքսի» անուան վերայ, որ պէտք է «Նրասի» լինէր եւ ոչ ոտար «Արաքս» բառը, Հարկաւոր ենք համարում յիշել որ հրատարակչին, արդէն այդ բանը նախատեսել է եւ պէտք է «Նրասի» կոչէր իւր հանդիսի անունը, բայց նորա ստացած նամակների (Տես «Արաքս» ա. էջ 155). խորհրդով դրեց Արաքսը որ ժողովրդի սրտին աւելի մօտ է քան Նրասիը:

147.

ՔՆՆԱՍԵՐ 1.)

ՀԱՅ ԼԵՋԱՌԻ ԵՒ ԴՐԱՎՆԵՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐԱՑ.

Ս ա ռ զ հ ո լ ' մ (Շուկերիա) 1887-1888.

Հրատարակողում էր՝ անկանոն
Խմբագիր՝ Նորայր Բիւզանդացի.

Ձեռագիր (վիմատիպ)

Թուղթը եւ տիպը...

Լեզուն ոճը { „...Հայկական բառարանու-
թեան համար 500 ֆր.
Ուղղագրութ. { վարձադրուծին մը ստացայ...

(*) Շուեդիայի մայրաքաղաքում «Քննասէր»
անունով մի ձեռագիր հանդէս հրատարա-
կելու ձեռք զարկեց, որ միայն երկու տեա-
րակ լոյս տեսաւ, կամ լաւ է ասել հրատա-
րակուեցաւ ա. պրակը 1887 թ. մայիսի
15-ին, բ. կամ վերջին տետրակը նոյն թը-
ուականի դեկտ. 3-ին:

«Քննասէր» մի գրական լեզուաբանա-
կան հանդէս կարելի էր հաշուել... որուն
միակ նպատակը առաջադրած էր—գրում է
Նորայր—հայ մատենագրութեան եւ լեզուին
վերաբերեալ խնդիրներով զբաղել...»:

ԲՆՅՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

- 1.)—«Քննասէր» եւ մեր աղբիւրները—
ա. «Եթե տարի յետքը Ստոքհոլմի մէջ ըս-
կայ հրատարակել «Քննասէր» անունով
պատիկ հանդէս մը...»
«Արձագանք» 1893. № 131. Ն. Բիւզ.
բ. «Նորայր Բիւզանդացի-Քննասէր հայ լեզ-

ուի եւ գրականութեան խնդրոց. Քննու-
թիւնք, ձեռագիր լիտոգրաֆ. տետր. I.
II. Ստոքհոլմ. 1887»

«Կենդր. գրավաճ. հայ. գրքեր. լիակ.
ցուց.» 1891.

148.

ԼԵԶՈՒ 1.)

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1887-1888
Հրատարակողում էր ամսի վերջերին.
Խմբագիր-Տէր՝ Ն. Սերովբէ Տէրվիշեան
Տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան (Արա-
մեան)
Դիրքը՝ (տետր.) 11½ տպ. թերթ. 16 էջ.
16X25 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն էր՝ տարեկան կէս օսմ.
ոսկի.

Լեզուն, ոճը { „...Դարձեալ զգայարանաց
Ուղղագրութ. { տակ ինկնող նիւթն տեղեաւ
եւ ժամանակաւ սահմանաւոր
Ծրագիրը՝

Կրօնական, Մանկավարժական, Ազգա-
լին, Պատմական, Ուսումնական, Բնա-
գիտական, Բանաստեղծական, Լեզուաբա-
նական յօդուածներ:

Բովանդակութիւն 1887. № 3. (մարտ.)

Աստուած եւ նիւթապաշտք (շարուն.)

Մանկավարժութեան հիմնական վարդա-
պետութիւնք.

Աղքատաց զաւակունք եւ Յակովբեան Վար-
ժարան:

Հայկականք 2. (շարունակութ.)

Հնդեւրոպական նախաժամանակ. ա. Անաս-
նաբուծութիւն:

Այլի մօր մը վերջին ամիսներն զոր կը
պատմէ որք մնացած աղջիկն բ. (շարու-
նակութիւն).

այլ կաթոլիկ գրագէտ հոգեւորականներ մէջ քաջածանօթ լեզուագէտ հայր Սերովբէ Տէրվիշեան որ ծաղիկ հասակում վաղճանուեցաւ անցաւ 1891 թուականին, Կոստանդնուպոլսում 1887 թուականի սկզբից հրատարակել սկսեց «Լեզու» ուսումնական ամսագիրը որ իւր նմանի մէջ կատարեալ էր եւ անուանի: Հանդուցեալը չէր նմանում իւրեանց այժմեան հոգեւորականներին, որ չը մոռանալով որ իւրեանք հայ են, այնուամենայնիւ ամենաջերմ կերպով պաշտպանում են Հռովմի շահերը, մոռանում են՝ որ իւրեանք են ոչ հեռատեսութեամբ հեռացել Մայրենի Եկեղեցուց, եւ այսօր ատում են Լուսաւորչական Եկեղեցուն ու լուսաւորչականներին: Ապագայի լուրջ պատմագիրը թող քննէ արգարուծիւնը:

Հայր Դէրվիշեան իւր զարգացողութեամբ Մխիթարեան հայրերից շատերից մէկը կարելի էր հաշուել: Բացի լիակատար հայերէնից հանգուցեալը ուսումնասիրել էր, Փրորանսերէն, յունարէն, լատինէրէն, անգլիէրէն, արաբերէն, պարսկերէն, ասորերէն, եւ մասամբ ռուսերէն լեզուները: Չը գիտէր միայն մոլի պաշտպանութիւն ցոյց տալ Լեւոնի դահին: Նա հպատակ էր իւր գիտութեանը, իւր նպատակին. ուսում, գրականութիւն, գիտութիւն տարածել հայ ազգի մէջ, բարոյականութիւն, կատարեալ աստուածապաշտութիւն էր քարոզում հ. Դէրվիշեան: 2.) Պարզ բան է որ մի այդպիսի ազնիւ գործչի թշնամիները բազմաթիւ կը լինէին: Նախանձ մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին խափանել «Լեզուի» հրատարակու-

թեան դործը: Բոլորեց «Լեզուի» առաջին տարեշրջանը. 1888 թուականին այլ եւս չէր հրատարակուում: Քիչ լետոյ խմբագիրը աւերացաւ եւ այդ հիւանդութիւնը հետզհետէ տխուր կերպարանք ստանալով, 1891 թուականին մաշուած ու խոնջացած վարդապետ խմբագիրը հանգեաւ 'ի Տէր:

ԺԱՆՍԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Աղբիւրներ եւ «Լեզու» ամսօրեայ.
  - ա. «Լեզու» ուսումնաթերթ ամսօրեայ խմբ. հ. Ս. Տէրվիշեան, Կ. Պ. 50 դր.
  - բ. «Ամսօրեայ ուսումնաթերթի տարեշրջանը կանխիկ կէս օսման. ոսկի. առանձին կը վաճառուի հինգ դահկանի . . .» «Արաքս» 1887. ա. էջ 161.
  - գ. «Սոյն ուսումնաթերթը յանձնարարելով ազգային բանասիրաց եւ մի քանի, մի քիչ, ամէն էնչ գրող հեղինակաց ու թարգմանաց կը հրաւիրենք զանոնք քաջալերել ատոր արժանապատիւ խմբագրերն, որու նպատակն է ազգիս մէջ ընդհանրացնել լեզուաքննական գիտութեան ուսումն, որից զուրկ էր ցարդ ազգային երեսասարդութիւն . . .» «Խիկար» 1886-87. էջ 183.
- 2.) «Լեզուի» երեսին, վերնագրի տակ տպագրուում էր հետեւեալ գեղեցիկ տողերը, որ հ. Դէրվիշեան ընտրել էր իւր գործունէութեան վճռարան—

«Ճշմարիտը, բարին ու գեղեցիկը խնդրել, միակ վախճանն է մարդու . . .»

Ռ. Ս. Տ.

149.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

(Շաբաթաթերթ)

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1887-1888
Հրատարակուում էր՝ շաբաթ օրերը:
Խմբագիր՝ Թէոդոր Իսահակ.

ստուածաբան յայտնի
Թորոս Զուղայեցին
(որդի Իսահակ ք. Զու-
ղայեցու) որ այժմ
Հնդկաստանումն է,
1887 թուականից
Կոստանդնուպոլսում
սկսեց հրատարակել

«Եկեղեցի Հայաստանեայց» անունով շաբա-
թաթերթը: Բառիս ընդարձակ նշանակու-
թեամբ հմուտ էր իւր մասնագիտութեան
մէջ, շաբաթաթերթիս խմբագիր Զուղայեցին.
կրօնական-բարոյական ընտիր յօդուածներով
հայ հասարակութեան հետաքրքիր էր դար-
ձնում իւր հանդէսը, մանաւանդ հոգեւո-
րական դասը սրտանց համակրում էր «Հա-
յաստանեայց Եկեղեցու» ուղղութեան:

«Եկեղեցու» տարին բաժանուած էր չորս
շրջանի: Բաժանորդավճարը երեք ամսեայ
համար, տասը դահեկան էր:

«Եկեղեցի Հայաստանեայց շաբաթաթեր-
թը տեւեց մի տարի: 1888 թուականին այլ
եւս չէր երեւում:

ԺԱՆՅԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ եւ «Եկեղեցի Հայաստանեայց»
ա. «Եկեղեցի Հայաստանեայց շաբաթաթերթ
խմբ. Թորոս Զուղայեցի Կ. Պ. 10 դշ. . . .»
„Հանդ. Ամսօր.“ 1889. № 261.
բ. „ . . . Եւ Թէոդոր Իսահակ նախկին „Հա-
յաստանեայց Եկեղեցի“ ամսագրի խմբա-
գիրն էր որ Նրուսաղէմի ուսուցչութիւնը
Թողնելով գնում էր Հնդկաստան“
„Աբարատ“ (Եջմ.) 1893. № 3. էջ 282.

150.

ԿՐԹԱՐԱՆ^{1.)}

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1888-1889
Հրատարակուում էր՝ ամսի վերջերին
Տնօրէն Պ. Ատրունի.
Տպարան Պերպերեան . . .
Բաժանորդագինը՝ տարեկան 12 դրշ.

ի ամսօրեայ գեղեցիկ
հանդէս «Կրթարան»
անունով սկսեց հը-
րատարակուել Կոս-
տանդնուպոլսում պ.
Ատրունու տնօրէնու-
թեամբ, բայց մի տարու չափ
էլ հազիւ կեանք ունենա-

լով, կրթութեան դործին չը կարողացաւ ծառայել:

- 1.) Աղբիւրներ եւ «Կրթարան» Հանդէսը.
 ,, . . . Իսկ Կ. Պոլսի հայոց գրականութիւնը հարստացաւ մի նոր գիտնական ամսագրով որ կրում է ,,Կրթարան" փառաւոր անունը . . ."
 ,,Մշակ" 1888 № 35. էջ 1.

151.

ԽՕՍՆԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ^{1.)}

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳԵՍ

(Շաբաթաթերթ)

Կ ո ս տ ա ն գ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1888-1889

ոստանդնուպոլսում 1888 թուի մարտի 20-ին տեղի ունեցած Ազգային ժողովի մի նիստում ժողովականները ցանկութիւն յայտնեցին եւ որոշեցին շուտով հրատարակել մի կրօնական հանգէս, որը ծառայելու էր ազգային-կրօնական հարցերը պաշտպանելու՝ ինչպէս եկեղեցւոյ նոյն եւ պատրիարքարանի շահերը, մարտնչելով բողոքականների եւ նորանց թերթերի հետ:

Նոյն թուականի ապրիլի սկզբին լոյս

տեսաւ «Խօսնակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» շաբաթաթերթի առաջին համարը: Ափսոս որ զանազան հանգամանքներ կարճացրին «Խօսնակի» կեանքը, մինչեւ որ տարուայ վերջերը հազիւ կարողացաւ հասնել:

Ժ Ն Յ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր .

- 1.) Մեր աղբիւրները եւ «Խօսնակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»:
 ա. ,, . . . Ժողովն որոշեց գիր մուղղելով Կըթական Նախարարութեան արտօնութիւն խնդրել յառաջիկայ շաբթէն հրատարակելու . . . Ժողովը սոյն հանգիսի տնօրէնութեան համար վարչական խորհուրդ մը կազմեց . . ."
 ,,Նոր-Դար" 1888. № 52. էջ 1.

152.

ՀԱՆԴԻՄ

ԿՐԵԿՆԵԿԱՆ ԵՒ ՊԵՐԵԿԱՆ

(Վեցամսեայ)

Մ ո ս ք ու ա (Ռուսաստան) 1888-1891
 Հրատարակուում էր՝ մայիսին եւ դեկտեմբերին:
 Հրատարակիչ՝ Մկրտիչ Բարխուդարեանց:
 Տպարան՝ Մկրտիչ Բարխուդարեանցի.
 Դիւրքը (գիրք) 10-12 տպ. թերթ 360-380 էջ 14×22 հ.-մետր.
 Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.
 Բաժանորդագիրն էր տարեկան երեք ռուբլի.

Մէկ գիրքը երկու ռուբլի.

Լ ե գ ու ն ո ճ ը } ,, . . . Այս հանգամանքը ի նկատի ունենալով մենք դրժուարանում ենք ժամանակ...
 Ծրագիրը՝

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԻԼԺԵՐ.
Վիպական, բանաստեղծական, կենսագրա-
կան, մատենագրական, ճանապարհորդա-
կան, մատենախօսական, թատերական յօդ-
ուածներ, պատկերներ, զրոյցներ, երգեր,
ժողովրդական նիւթեր եւ այլն:

Այլ եւ այլք. նոր գրքեր, պատասխաններ:
Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն 1889 (գիրք Բ.)
Մի կտոր՝ հանած իմ տպելու պատրաստ
աշխատութիւնից—Պ. Պաշեան.

Բանաստեղծութիւններ—Մ. Նալբանդեան.
Ծեր Մարկոսը (պատկեր)—Լէօ:

Վերջին փափաք (բանաստ.)—Ս. Շահազ.
Կաճետայ ծուր (յիշողութ.)—Տ. Փիրում.
Ընկեր իմ (բանաստ.) Նադսոնից—Յ. Յովհ.
Հասօ (պատկեր)—Գ. Զուբար.

Երեք արմաւենի (բանաստ.) Լերմոնտ.-Գամ.
Քաթիպա.

Յիշողութիւն, Սօնէա (բանաստ.) Յով. Յովհ.
Պօետ (բանաստ.) Ա. Ծատուրեան.

Հայի ճուտ (ոտանաւոր)—Աշքը-Ջիւանի.

Երեք զրոյց Գիւղը-Մոպսսանից-Ա. Ծատուր.
Երգ (բանաստ.)—Նժդէհ.

Մեր գաշտն ու հովիտ (բանաստ.) Գ. Բարիս.

Սիրոյ վշտեր-(բանաստ.) Հէյնէից—Ա. Ծատ.
Լաւ բժշկեցին (պատկ.)—Նար-Դոս.

Պօետ եւ աստղեր (բանաստ.) Ս. Թանգեան
Արձագանք Տաճկա-Հայաստանի եւ Հայք (բա-
նաստ.)—Գ. Բարիսուդարեանց.

Ճանապարհորդութիւն դէպի Հայաստան.

Թարգմ. Յովհ. Բարիսուդարեանի.

Թէ ովքեր էին ս. Վարդանաց եւ նոցա ժա-
մանակակիցք հայ սերունդի դաստիարակնե-
րը—Լօրդ.

Երկու խօսք—Մ. Նալբանդեան.

Ազգային նկատողութիւնք—Ստ. Նազարեան.

Անկողդ զոյս . . . Գ. Այուտեանց.

Յուցակ ստացեալ աղիւից—Մ. Թաղիաթ.

Մատենախօսութիւն—Նորայր Բիւզանդ.

Բանք ի Պօղոս կրօնաւորէ—Ղ. վ. Փիրմա-
ղէլեան.

Ազգ, այլ եւ այլք.

Վարժապետ—Ախտամերիկեան.

Վարժէվոր—Նոյն.

Սատանայի ոջիլ.—Նոյն

Խօնթլաղ.—Նոյն

Յայտարարութիւններ: Հայերէն եւ
օտար լեզուներով:

ատմական եւ գրական
նական գեղեցիկ գըր-
ուածների մի ժո-
ղովածու էր «Հան-
դէս» կիսամեան, որ
1888 թուականից սկը-
սեց լոյս տեսնել Մոսք-
ուայում պ. Մկրտիչ Բար-

իսուդարեանի հրատարակութեամբ եւ տպա-
գրութեամբ: Առաջին գիրքը լոյս տեսաւ
1888 թուականի մայիս-յունիս ամիսներին:
Երկրորդը փոխանակ նոյն թուականի վեր-
ջերին, լոյս տեսաւ հետեւեալ 1889 թուա-
կանի սեպտ.-հոկտ. ամիսներին: Անկանոն
էր հրատարակում պ. Բարիսուդարեանի
գրքերը. որ չորս հատոր միայն տեսաւ հայ
ընթերցող հասարակութիւնը: Երրորդ գիր-
քը 1890 թ. մայիսին, եւ չորրորդը կամ
վերջինը նոյն թուականի դեկտեմբերին: Հե-
տեւեալ 1891 թուականի բաժանորդագրու-
թիւնը բաց էր, պ. հրատարակիչը միտք չու-
նէր դադարեցնելու իւր հանգէսը: Շատ բա-
ժանորդներ ստորագրուեցին նորից եւ բա-
ժանորդագինը վճարելով մինչեւ այսօր էլ
սպասում են «Հանդէս» հոտանալու: Ինչ
բացադրութիւն այս բանին պ. հրատարակ-
չի կողմից:

«Հանդէսի» գոյութիւնը աւելորդ չէր,
մինչեւ անգամ կարող ենք ասել որ պիտա-
նի էր: Միայն այն տրտուեցը որ «Մշակ»

եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» յայտնել էին նիւթերի անկանոն դասաւորութեան համար «Արաքսին», մենք աւելացնում ենք որ միւս եւնոյն բանը պակաս էր եւ պ. Բարխուդարեանի «Հանդէսի» մէջ: Բայց «նիւթերի պարտ ու պատշաճ դասաւորութեան» համար հրատարակիչը ներդրութիւն է խնդրել վերագրելով այդ «մի քանի հանգամանքների»:

ԳՐԱԿԱՆ մասը հարուստ էր հանդիսիս մէջ. Նալբանդեանի, Պատկանեանի, Յովհաննէսեանի, Ադամեանի, Ծատուրեանի, Բալուղեանի բանաստեղծութիւնները, Բաֆֆու, Պուշեանի, Չուբարի պատկերները, մատենախօսութիւնները իւրեանց գեղեցկութեամբ զարդարում էին «Հանդէսի» էջերը եւ հարստացնում գրականական բաժինը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ մասը շատ աղքատ էր. «Հանդէս» իւր գոյութեան ամբողջ շրջանում մի քանի պատմական յօդուածներ տրուեց միայն: Այնուամենայնիւ «Հանդէսը» կարող էր բարեփոխութիւն, կարգաւորութիւն ստանալ նիւթերի տեսակի եւ դասաւորութեան մէջ: Առհասարակ ամեն մի նոր սկսած գործ իւր թերութիւնները կունենայ:

Ահա ինչ է գրում այդ մասին «Հանդէսի» հրատարակիչը՝ իւր գրքի առաջին համարում էջ 382. «...Այդպէս ենթադրելով մենք աւելի ուշագործութիւն ենք դարձնում գրականական մասի վերայ գլխաւոր եւ անհրաժեշտ տարր համարելով նորան: Նախ եւ առաջ գեղարուեստական գրուածներն են ազնուացնում մեծամասնութեան սիրտն ու հոգին, զարգացնում եւ կրթում նորա միտքն ու ճաշակը: Այս ուղղութեանն էլ պիտի հետեւենք մեր հետեւեալ հրատարակութիւններում...»

«Հանդէսին» աշխատակցում էին՝ Պուշեան, Բաֆֆի, Գամառ-Քաթիպայ, Աղայեան, Յովհաննիսեան, Ադամեան, Ծատուրեան, Բալուղեան, Իս. Յարութիւնեան (Լօրդ) Յ. Բարխուդարեան, Լէօ, Գ. Բարխուդարեան, Նահապետեան, Աշոթ-Ջիւանի, Եղեան, Գ. Չուբար եւ այլք: Մասնաւորապէս ապագրը-

ուում էին. Նազարեանցի, Նալբանդեանցի, Գ. եպ. Այուլազուրու եւ այլոց գրուածները:

«Հանդէսի» առաջին երկու գրքերը տրւած գրուում էին «Զուլարան եւ ապարան Ս. Օ. Հերբէկի» իսկ միւս գրքերը Մ. Բարխուդարեան սեփական ապարանում:

Ցանկալի էր պ. հրատարակիչը շարունակէր իւր «Հանդէսի» հրատարակութիւնը:

ԺԱՆՊԱՐԱԿԱՆ ՆՆՆՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Հանդէս» կիսամեայ.

ա. «... Կը ցանկանայիք որ «Հանդէս» հրատարակիչը իւր հրատարակութեան վերաբերութեամբ միմիայն ի նկատի առնէր մեր գրականութեան եւ գեղեցիկ դպրութեան զարգացման գործը, որ անշուշտ նրա համար պէտք է որ թանգ լինին... իրեւ իւր հրատարակութեան. այդ սխալ քայլերն անելով. սպասում ենք որ «Հանդէս» կը լինի լուրջ երգերի եւ յօդուածների հանդէս»

բ. «Նոր-Գար» 1889 № 211. (Վարսամ.)
բ. «... Հանդէսի» առաջին գրքիցի մասին իւր ժամանակին խօսելով, մենք ցանկութիւն էինք յայտնել որ այդ համակրելի հրատարակութիւնը յարատեւ լինի... ահա ինչու մենք կրկնակի ուրախութեամբ ողջունում ենք... երկրորդ գրքի լոյս տեսնելը... զուտ գրական ժողովածուն արհամարելով կուսակցական շահերը, պիտի ձգտէ ծառայել մի բարձր նպատակի. զարգացնել իւր ընթերցողների մէջ գեղեցիկ գրականութեան ճաշակը եւ աշխատել նոցա հոգեկան աշխարհը ընդլայնացնել համաշխարհային գաղափարներ ընդունելու համար...»

«Արձագանք» 1889 № 47, 48, (Շիրուանզադէ)

գ. «... Աւ ալս գրքին մեծագոյն մասն «գրականական» բաժինը կը գրաւէ... «Հանդէս»... իրեն առանձին ճիւղ ընտրելով գեղարուեստն եւ իբր «Ժողովածու» այսկարգի գրութեանց կրնայ յանձնուել վերապիւրաց. եւ անշուշտ խմբագիրն ալ կը ջանայ թերթին հետգհետէ աւելի կենդանութիւն տալ...»

«Հանդ. Ամսօր.» 1889 էջ 51.

153.

ԱՐԵՎԱԿ^{1.)}

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

ԱՐԵՎԱԿԱՆ ԵՒ ԶԱՆԴԱՆԻՆ

Ճ է Ր Ղ Ի Ս Ի Թ Ի (Միացեալ Նահանգներ)
1888-1888

Հրատարակողու էր շաբաթ օրերը.
Տէր-Խմբագիր՝ Հ. Էկինհան.

Տպարան «Արեգակ» լրագրոյ

Դիրքը՝ (տետր) փոքրածալ 8 էջ

Թուղթը կարմիր եւ տիպը՝ տգեղ:

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան 2½ դո-
լար. (12 ֆրանկ.)

Լեզուն ոճը } «...եւ դորա առջին հա-
մարները ծնութ պիտի վա-
նողագրութ. } ճատուն Թիֆլիսի եւ այլ...»

Ծրագիրը՝

Առաջնորդող յօդուածներ զանազան խըն-
դիրների վերաբերեալ. բանասիրական, բա-
նաստեղծական եւ ազգային գրուածներ,
նամակներ, լուբեր, զուարճալիք խառն լու-
րեր, ծանուցումներ...

Քաղաքական յօդուածներ, ժամանակակից
գրութիւնից:

Բովանդակութիւն 1888 № 1.

Նոր տարու գալուստը եւ «Արեգակի» ծը-
նունդը (խմբ.)

Մեր առաջիկայ պատրիարքական ընտրելին.
Թղթակցութիւններ:

Քաղցրենիք՝ խառն լուրեր:

Զուարճալիք, ազգային, խառն եւ քաղաք.
լուբեր եւ այլն:

Անունով գեղեցիկ, բայց ինքը դար-
ձեալ մի աննշան հետք է թողել մեր լրա-
գրութեան պատմութեան մէջ Ամերիկայի
առաջին հայ լրագիրը:

Պ. Էկինհան ձեռքի Սիթիի մէջ 1888.

Թուականի մայիսի սկզբից սկսեց մի քա-
ղաքական ազգային շաբաթաթերթ հրատա-
րակել, որի իսկական նպատակն էր Ամե-
րիկայի հայ գաղթականութեան առաջն առ-
նել: Գովելի էր «Արեգակի» նպատակը բայց
ինչ ինչ պատճառներով չորս ամիս միայն
կարողացաւ ապրել, նոյն թուականի սեպ-
տեմբեր ամսին «Արեգակը» մայրը մտաւ եւ
յաւիտեան դուրս չէ գալու:

ԺԱՆՅԱՆԻՆՆԵՐ.

1.) «Արեգակ» եւ աղբիւրներ—

ա. «Արեգակ շաբաթաթերթ ազգային եւ քա-
ղաքական խմբագ. Հ. Էկինհան ձեռքի Սիթի
„Հանգ. Ամսօր.“ 1889 էջ 261.

բ. «Արեգակի խմբագրութիւնը պատիւ ունի
ծանուցանել արգոյ հայ հասարակութեան
թէ Ամերիկայի հայ անդրանիկ լրագիրն
յառաջիկայ ապրիլի վերջէն պիտի սկսուի
հրատարակուի...»

„Մշակ“ 1888 № 6 էջ 4. (յայտար.)

գ. «Առաջնորդութեան արժանի է այդ Թերթի
հրատարակչի „Ամերիկեան հայք եւ մայր
հայրենիք“ խորագրով փոքրիկ յօդուածը
(բ. տետր.) ոչ թէ նրա մէջ յայտնուած
լաւ կամ նոր մտքերի եւ կամ գրական
արժանաւորութեան համար, այլ որ այդ
յօդուածի մէջ „Արեգակի“ հրատարակչը
խօսում է մայր հայրենիքից Ամերիկայ
գաղթելու դէմ եւ... խորհուրդ է տալիս
հայերին մնալ հայրենիքում... (դրա հա-
կառակ խմբագրութիւնը իրան Թոյլ է
տալիս) . . . տպելու Կալիֆօրնիայից ստա-
ցած մի փոքրիկ Թղթակցութիւն... որից
Հայաստանի հայը պէտք է տեսնէ... որ
Ամերիկա գաղթող հայերը ամեն կերպ
բախտաւոր եւ երջանիկ լինակի մէջ
են...

„Նոր-Դար“ 1888. № 55. էջ 1.

դ. «Մենք „Արեգակի“ հրատարակման մա-
սին լուր առնելով, անցեալ տարի ցան-
կութիւն յայտնեցինք, որ նոր Թերթը իւր
գլխաւոր նպատակը ընտրի՝ բացառել Ա-
մերիկայ գաղթող հայերին գաղթականու-
թեան կորստաբեր եւ մահացու հե-
տեանքները, քարոզել եւ յորդորել, որ

նոքա չը բաժանուին իրանց հայրենիքից՝
Բայց այժմ թերթի նպատակը այլ է ե-
րեւում, րարձրացնել Հայ անունն յաշ-
ամերկայացոցի: Դժուար է ենթադրել,
թէ գործնական ամերկայացին կը սովորէ
հայերէն եւ կը կարգայ մի հայ լրագիր,
որպէս զի իմանայ, թէ ով է եւ ինչ է
հայ ազգը: Սակայն եթէ ամերկայացին
հետաքրքրուի էլ իւր երկիրը գաղթած
մի բուռն հայերի վիճակով,—այդ մի մեծ
բան չէ: Յանկալին այն է, որ այդ մի
բուռն հայերը, ինչպէս գաղթել են, նոյն-
պէս եւ վերադառնան իրանց հայրենիքը:
Արձագանք՝ 1888 էջ 67.

154.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԲԵՐԸՆ ԸՆԴԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ 2.)

(Ամսաթերթ.)

Լոնդոն (Անգղիա) 1888-1892.

Հրատարակողու մէջ ամսի վերջերին.
Խմբագրապետ՝ Մ. Սուազլեան Փաս-
տաբան:

«Հայաստանի Հայկական Տպարան»

Դիրքը՝ (տետր.) 6-10 էջ 3-սին. 29 X 33
Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր, պարզ.

Բաժանորդագրին՝ տարեկան 1½ ան-
գղղ. ոսկի:

Օտար երկիրներ 12 ֆր. 50 ս.

Լեզուն ոճը } «... Հուսկ ուրեմն ծամբը-
նեցաւ արդարութեան նա-
մուշը. ձեկտէտ փաշա...»

Ծրագրերը՝

Առաջնորդող յօդուածներ ազգային եւ
քաղաքական նշանաւոր հարցերի վերաբե-
րութեամբ:

Ներքին եւ արտաքին լուրեր, թղթակցու-
թիւններ, նամակներ խմբագրութեան. բա-
նաստեղծութիւններ, նուիրատուութիւններ:

Յօդուածներ ազգային հարցերի վերաբե-
րաւ, կարեւոր ազդարարութիւններ, խմբա-
գրութեան կողմից եւ այլ պիտանի յօդ-
ուածներ: Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութ. 1890 թ. 1-15 լուսիս.
Խնամակալ յանձնախումբ.

Յայտարարութիւն-ձեյմս Պրայս.

Մեր բարեկամք. Ե. Տը Տըստանսէ

Իրաւարարութեան եւ խաղաղութեան միջ-
ազգային ընկերութեան Յանձնախումբը:
Նուիրատուութիւնք.

Հայաստանի վիճակը—Մուսայ պէյին դատը—
Քուրդ ջորիպան Ալի աղա դատախազին
նոր հարց ու փորձը:—Նոր յայտարարու-
թիւնք Մուսայ պէյի ամբաստանեալ—Յու-
սէփի հարց ու փորձը իբր երդումն:—

Սեբաստիա, Կոստանդնուպոլիս, քրդաց խեղ-
դութիւնք: Ալաշկերտ:

Հայկական խնդիր եւ հասարակաց կարծիք—
Էջմիածին, գալթակղութիւն մի եւս, ա-
հարկութիւնք ի պատրիարքարանի:—Լա-
Լիպերթէ Թուրքական... Բուսական համա-
կրանք:—Մեծանուն պր. Իլատոթոն Տէյլի
Նիդը:—Իրաւարարութեան եւ խաղաղութեան
միջազգային ընկերակցութիւնն,—Կապոյտ
մատեան, Ֆինասիլ. Ստանթարտ,—Երկու
գրաքննական յօդեւեաններ,—Բարենորոգ-
մունք—Հրապարակախօսութիւնք—Թուրք
հայրենասէրը—Ուղղելիք...

Այսպիսի մայրաքաղաք Լոնդոնում
էլ մենք ունեցել ենք մի լրագիր «Հայաս-
տան»

տան» անունով, որը հրատարակուել սկըսեց 1888 թվականի նոյեմբերի 1-ից.

Խմբագրապետ Մ. Սուազլեան.

Քաղաքակ. տնօրէն՝ Յ. Պրուսալեան.

Քարտուղար խմբ. Յ. Մելքումեան.

Թերթիս նպատակը եղել է «... թարգմանկանգնել ընդ մէջ Հայաստանի եւ Եւրոպիոյ. . . եւ լուսաւորել մտքերը հայ ժողովրդին տառապանաց վրայ. . . իսկ մեր քաղաքականութիւն խաղաղարար միջոցներով եւ վայելուչ եւ օրինաւոր եղանակաւ պահանջել յԵւրոպիոյ անմիջական իրականացումն այն վարչական եւ տեղական ինքնօրէնութեան որ խօստացած է Թուրքական Հայաստանի Բեռլինի 1878 թ. դաշնագրին 61-դ յօդուածովն . . . »

«Հայաստանի» գործունէութիւնը գնահատելի էր, դադափարները արժանաւոր, աւայն դորանց մասին անկարող ենք խօսել:

«Հայաստան» նախ հրատարակուում էր ամիսը երկու անգամ, բայց 3-դ համարից փոխուեցաւ ամսաթերթի, միայն դարձեալ իւրաքանչիւր համարի վերայ նշանակուում էր երկու թուահամար՝ օր. № 17-18.

Լրագրիս ուղիղ կէս մասը տպագրուում էր ֆրանսերէն լեզուով՝ գրուում էին միեւնոյն հայերէն նիւթերի ճիշտ թարգմանութիւնները: 6 երես էլ աւելանալով օտար «Հայաստան», կը նշանակէ իւրաքանչիւր համար կազմուած էր 10-12 երեսներից:

Պ. Սուազլեանի լրագիրը իւր գոյութեան ոչ երկար միջոցին փոխադրուել է մի քանի տպարաններ: Տառերը պատկանում էին խմբագրութեան, իսկ տպագրուում էր նախ՝ Gilberv nrd Revingtan յետոյ բ. տարուայ № 9-10-ից՝ ի տպարանի Ronken D. Co, այդ ժամանակ արդէն գրուում էր «Հայաստանի Հայկակ. Տպարան»: Լոնդոնի մեր անգրանիկ հրատարակութեան ղեկավարների բարեկամութիւնը երկար չը տեւեց: Պ. Յով. Պրուսալեան եւ Յակ. Մելքումեան, հեռացան «Հայաստանի» խմբագրութիւնից: Թերթի 3-դ տարուայ 11-12-ի մէջ գրուեցաւ ա-

ռաջինի հրաժարականը: Լրագրի ճակատին կարդացուում էր միայն «Խմբագրապետ Մ. Սուազլեան փաստաբանի» անունը, եւ «Հայաստան» այդ ժամանակից «ամսագիր» բաւը գրեց կիսամսեայի տեղ:

«Հայաստան» ամսագիրը, չորրորդ տարուայ թիւ 3-ի վերայ դադար առաւ (1891-հոկտեմբեր.) եւ առժամանակ մնալով, 1892 թվականի ապրիլ ամսի վերջերին մի թերթ եւս լոյս տեսաւ դ. տարուայ թիւ 4: «Հայաստանի» այդ համարը վերջինն եղաւ, նիւթական սուղ միջոցները թոյլ չը տուին նորան զօրանալու:

ԹԵՐԹԱԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Հայաստանի» մասին մեր միակ աղբիւրը եղել է Մանչեսթրից հայր Պարոնեանի մեզ ուղղած մի նամակը:

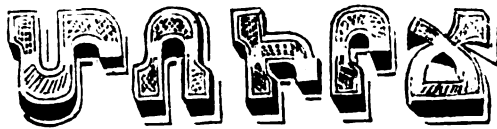
ա. «... իսկ գալով «Հայաստան» թերթին դի եւ գայնմանէ զնոյն օրինակ տեղեկութիւն կը խնդրէք, ահա այսօրէիկ են գիտելիքն . . . դադարման պատճառ դրամական գանձուն նուազութիւնն էր այս բազմաժախս հրատարակութեան՝ ըստ որում իսկ եւ մանրագիր եւ օտարալեզու, որք կը թանգացունէ տպագրութիւնը Լոնդոնի նման թանգ քաղքի մը մէջ . . . Հրատարակիչք որ օրէնսգիտութեան ուսանողներ էին դաստիարակեալ ի Գաղղիա, պատշաճօրէն գայս ուղղութիւն ընտրած էին իրանց ձեռնարկութեանը եւ ընհանրապէս հաւատարիմ մնացած . . . »

Աղօթարար Ձեր՝

Սուքիաս վրդ. Պարոնեան:

2.) Նախ՝ «Բերան Հայկական Հայրենասիրաց Ընկերութեան»:

155.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍՏԱԳԻՐ

Տփլիս (Ռուսաստ.) 1889-1894-եւս.

Հրատարակողու է պմսի վերջերին.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Աւետիք Արասխանեան.

Ն. Դ. Ռոտինեանցի տպարան.

Դիրքը (գիրք) 6 տպ. թերթ. 196 էջ 18X25 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ լավագոյն.

Բաժանորդագրին՝ տարեկան տասը՝ ռուբլի.

մէկ գիրքը 1 ռ. 50 կոպ.

Ուսուցիչներին տարեկ. 8 ռուբլի.

Հասցէն՝ Տփլիս (Ռուսաստ.) «Մուրճ» Հանդէսի խմբագրութեան:

կամ Тифлис (Рущія) Въ Редакцію журнала „Мурчъ“

կամ Tiflis (Russie) Rédactilon de la Revue „Mourteh“.

Լեզուն ոճը } „... Հնուցեան փոշիով
Ուղղագրութ. } ծածկած մտքերը րացի նո-
րա աչքերը կատարող...“

Ծրագիրը՝

Առաջնորդող—Յօդուածներ մեր կեանքի հիմնական խնդիրների մասին:

Ներքին տեսութիւն—Ամսուայ քրոնիկ-յօդ-ուածներ Հասարակական կեանքի ընթացիկ խնդիրների եւ երեւոյթների մասին:

Տնտեսական—Հետազօտութիւններ տնտեսական:

Քաղաքական տեսութիւն—Յօդուածներ քաղաքական անցքերի եւ ընդհանուր քաղաքական դրութեան մասին:

Մատենախօսական—Գրական ընդարձակ քնն-նադատութիւններ:

Գրախօսութիւն—Յօդուածներ ընթացիկ գր-րականութեան վերաբերեալ:

Գիտական—Ընդհանուր յօդուածներ գիտու-թիւններից:

Գիտական քրոնիկ—Յօդուածներ գիտութեան ընթացիկ խնդիրների մասին:

Տեղագրական—Ճանապարհորդական նկատու-ղութիւններ:

Թղթակցութիւններ—Ռուսաց Կայսերութեան զանազան տեղերից:

Արտասահմանեան քրոնիկ:

Վիպական—Վէպեր, վէպիկներ, պատկերներ:

Բանաստղծական—Ոտանաւոր բանաստեղծու-թիւններ:

Գեղարուեստական—Երաժշտական քրոնիկ: Չանազան լուրեր:

Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն 1889 № 1.

«Մուրճը» որպէս Հասարակական օր-գան—Աւետիք Արասխանեան:

Նաւակ (բանաստ.)—Լ. Մանուէլեան.

Ծովը (բանաստ.)—Ալիքեան.

Ցեցեր (վէպ)—Պ. Պաօշեան.

Բարեպաշտ մարդիկ (պօէմ.)—Գ. Բարիու-գաբեան:

Եղևարդ էֆ. գաղտնիքը (պատկ.) Տ. Փի-րումեան:

Երդչի ուխտը (բանաստ.)—Արծիւեան.

Հինգ օր (ճանապարհորդութ.)—Լէօ.

Պ, Պաօշեան եւ նորա վէպերը-Ն. Քարամեան.

Գ. Սունդուկեանցի կենսագրութ.—Գ. Չմբշկ-եան.

Դատաստանական վերանորոգութիւն—Կ. Եա-ղուբեան.

Գրախօսութիւն—Ա.

Ներքին տեսութիւն.

Նամակ Արտասահմանից—* * *.

Երաժշտութիւն—Կարա-Մուրզա.

Քաղաքական տեսութիւն—Ե.

Պատասխաններ—Խմբ.

Յայտարարութիւններ:

ղարէկեանի «Կռունկին»
յաջորդեց «Փորձ»
ամսագիրը. «Փորձի»
դադարելուց յետոյ
Ռուսահայոց մամու-
լի մէջ միւրիւրջ ամ-
սագրի կարիքն ան-
հրաժեշտ էր: Այդ

կարիքը պէտք է յագեցնել պ. Աւետիք Ա-
րասխանեանի «Մուրճ» ամսագիրը որ հրա-
տարակուել սկսեց Տփլիսիում 1889 թուա-
կանի սկզբից:

Ուրախալի տպաւորութիւն ունեցաւ Հայ
գրագէտ Հասարակութեան վերայ «Մուրճի»
ծնունդը: Ամեն կողմից յոյս էին տածում,
որ նոր ամսագիրը կը լինի Հասարակական
մի օրգան, նիւթերով առատ, բազմակող-
մանի: Եւ չը սխալուեցին, ճիշտ որ Հա-
սարակական էր պ. Արասխանեանցի հան-
գէսը եւ նիւթերով «Փորձի» քիչ թերու-
թիւններով միայն պակաս:

«Ամսագիր հրատարակելու գաղափարը
մեզ համար նոր չէր—դրում է պ. Խմբա-
գիրը—նա ծնուել էր մեր մէջ քանի տարի-
ներէից ի վեր...: Ուրախալի է որ պարոնին
վերջապէս յաջողուեց իւր մտադրուած գործը
'ի կատար ածել, բայց ինչպէս մեր մի քանի
լրագիրներ, այնպէս էլ «Մուրճ» ենթագրում
էր որ իւրանից առաջ գրականութիւնը * ո-
չնչութիւն էր, իւրեան գալը շատ շտա-
պով հարկաւոր էր, կամ եթէ մի տարի էլ
ուշանար ո՞վ գիտէ Հայ գրականութիւնն
ինչ օրի կ'ընկնէր: «Մենք գալիս ենք իւր
ժամանակին այդ անկասկած է... Խոստովա-
նում ենք, երեքին խոստովանում ենք մեր
գրութեան աջողականութիւնը. անկոչ հիւր
չենք մենք այլ կոչուած...»

Ո՛ր խմբագիրը կամ լրագիրը կասէ թէ

մենք «անկոչ հիւր» ենք. մենք դորձ
չունինք կատարելու կամ թէ մենք աւելորդ
ենք:

«Մուրճի» օգտաւէտ գործունէութիւնն ակ-
նեւ է: Նիւթերը թարմ են եւ ընթերցա-
նութեան հետաքրքիր:

«Մուրճ» ազատական ուղղութիւն ունի
եւ գաղափարակից է «Մշակի» սկզբունքներին:
Վերջին կաթողիկոսական ընտրութիւնների
ժամանակ միայն կարելի է ասել «Մուրճը»
հակուած էր աւելի հակառակ կուսակցու-
թեան: Նա սկզբից միակն եղաւ «Խրիմեան»
ձայն տուողը: «Մուրճը» Մշակ նման ուրիշ
մի նպատակի համար ձայն չը տուեց ներ-
կայիս Վեհ. Կաթողիկոսի անունը, այլ իւր
միակ եւ ցանկալի թեկնածուն էր «Խրիմեան»
ինչպէս եւ պահպանողական կուսակցութեան
նպատակն էր կաթողիկոս ունենալ Թիւրքիա-
յի եպիսկոպոսներից: «Մուրճը» հետեւում
է Աղայեան ուղղադրութեան. տպագրուում
է «ուռ»-ի տեղ «ւ» գործածելով: Ինչո՞ւ ան-
պատճառ նորը պէտք է լինէր, քանի որ
հին ուղղադրութիւնը ընդունուած ու յար-
գուած է ամբողջ Հայ գրականութեան կող-
մից: Հայերէն լեզուի ամենազարգացեալ
տեղերն այսօր «ուռ» տառով են գործ ածում:
Յոռաջագիմութիւնը միթէ այդպիսի փոքր
բաների մէջ կարելի որոնել, կամ «ուռ» գոր-
ծածելով միթէ յառաջագիմել չի կարելի:

«Մուրճը» այսօր Հասարակութեան մէջ
աւելի յարգանք աւելի համակրանք ու ազդե-
ցութիւն կունենար եթէ այդ Հասարակ, բայց
աչք ծակող թերութիւնը չունենար:

Մինչեւ 1891 թուականի վերջը, այսին-
քըն երեք տարի պ. Աւետիք Արասխանեան
«Մուրճ» ամսագրի թէ խմբագիրը եւ թէ
հրատարակիչն էր, 1892 թուականի սկզբից
հրատարակութեան իրաւունքն անցաւ պ.
Փիլիպպոս Վարդազարեանի ձեռքը:

1893-ի վերջերից պ. Վարդազարեան
դուրս եկաւ. խմբագիր եւ հրատարակիչ ե-
ղաւ Ա. Արասխանեան, որ եւ տեւում է
մինչեւ այսօր:

«Մուրճ» ամսագրին մշտական աշխատակցում են՝ Պ. Պառնեան, Ա. Քիշմիշեան, Լ. Մանուկեան, Յ. Տէր-Միրաքեան, Յ. Թումանեան, Ա. Ծատուրեան, Ջ. Բալուղեան, Արշ. Մխիթարեան, Գ. Խաթակնեան, Եսեմեան, Ս. Ատրպետեան, Լուսինի, Արծիւեան, Ղ. Աղայեան, Երրուանգադէ, Ս. Բալաղեան, Բժ. Վ. Արծրունի, Ա. Նամալեան, Լ. Սարգրսեան, Վրոյր, Կ. Եղղուբեան, Ն. Քարամեան, Տ. Փիրումեան, Լէօ, Գ. Բաշինջաղեան, Գ. Աստուածատրեան, Յով. Բարխուդարեան, եւ այլք:

«Մուրճից» արտատպած առանձին հրատարակութիւններ—

Պ. Պառնեան «Ցեցեր» (վէպ.)

«Բղդէ»

Ս. Ատրպետ. «Խեւ Կարապետ» (վէպ.)

Լ. Սարգսեան. «Այց Թիւրքաց Հայաստանին» Վրոյր Ա.—Պ. Հ. Ագամեան (կենսագր.)

Ա. Քիշմիշեան, «Բոյսերի մեծարանքը»

Ա. Նամալեան (հինգ մանր գրքոյկներ)

Գ. Բարխուդարեան—«Բարեպաշտ մարգիկ»

Արասխանեան Ա. «Արեւել ազգ. հին պատմ.»

Բժ. Վ. Արծրունի.—«Հիպոթոսիս»

Լ. Մանուկեան «Տիգրանուհի» (թատերգ.)

Երրուանգադէ «Արսէն Դիմաքսեան» (վէպ.)

եւ այլն:

Վերջին տեղեկութիւններից երեւում է որ «Մուրճը» ինչքան որ հարկաւոր է այնքան տարածուած, ընդհանրացած չէ: Օրինակ 1892 թուականի «Մուրճի» եկամուտը եղել է ընդամենը 6,500 ռուբլի. ունեցել է 400 բաժանորդ. 100-ը քաղաքում, 300-ը գուրսը:

«Մուրճը» իւր տպարանը չէ փոխել եւ մինչեւ այժմ հրատարակուում է միեւնոյն տպարանից:

ԹԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Աղբիւրներ եւ «Մուրճ» հանգէսը—

ա. «Մուրճ ամսագրին Տիֆլիսի»... շատ նը-

շանաւոր երեւոյթ է, որովհետեւ իբրեւ «հասարակական օրգան» կը ներկայանայ Ռուսահայոց... Մուրճ ամսագրերին ինքնուրոյն առաւելութիւն մը չի ցուցներ, Բայց կը բովանդակէ յապաքային յառաջագիմելու սերմեր, եւ կը մոռցուի անշուշտ այն ամենայն անախորժ տպաւորութիւնն որ թերթին իբրեւ նախադուռն գրուած յօդուածին սեւմբը, կոխելուն պէս կը ըզգացուի—Eigenes Lob. stinkt!..

«Հանգ. Ամսօրեայ» 1889 № 3.

բ. «Մի ամսագիր անուանուում է «Մուրճ»... ինչ պատճառով, որովհետեւ ոչինչ տեսողական, պինտ, ամուր եւ արժէք ունեցող բան չէ դարձնուում հասարակութեան համար, այլ իւր ամբողջ ջանքը գործ է դնում միմիայն իր խմբագիր հրատարակչի համար փառքի պսակը դարձնելու. իսկ վերջի վերջոյ մոլորեցնելով եւ խաւարեցնելով իւր ընթերցողների միտքը՝ կը դարձնի նրանց համար մասաւոր շղթաներ եւ ինքն էլ շղթայակապ կը կորչի... ինչ ասես որ չէ արել «Մուրճը» մի տարուայ ընթացքում. անհամեմատ աւելի քան ուրիշները չիսուն տարիներով կարող էին անել... նոր գրողներ ստեղծել ասես, նա է ստեղծել, նոր բանաստեղծական հանձարներ, նա է ստեղծագործել, նոր եւ մինչեւ այժմ հայոց գրականութեան մէջ չիղած ձեւի քաղաքական տեսութիւն նա է մտցրել... եւ այլն... բայց իր բոլոր արժանաւորութիւններն ու վերանորոգելի նորաձեւութիւնները թուելով, այդ նոր բեֆօրմատօրը մոռացել է ամենանշանաւորը, մենք կօգնենք նրան, բացառելով այդ մեծ վերանորոգութեան մեծ նշանակութիւնը. Այդ պէս է որ «Մուրճի» մէջ միայն խմբագիրն արտօնութիւն ունի իր յօդուածները տակից ստորագրելու, իսկ ամսագրի բոլոր միւս աշխատակիցները իրանց գրուածների վերեւիցն են դնում իրանց ազգանունները... նշանաւոր նորաձեւութիւն, անմահ վերանորոգութիւն...»

«Մշակ» 1890 № 1. (խմբ.)

գ. «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր պ. Ա. Արասխանեանցի ուղեղն առանձին կերպով զրաղեցնում է պ. Գրիգոր Արծրունուն. թողնելով հին սերալիւր խօսքերը որ վերջինս նուիրել է պ. Արասխանեանին, լիւշեմք միայն որ հէնց անցեալ տարի պ.

Ածրունին պ. Արասխանեանցին կ'ըսուէն
եւ հոգեպէս հիւանդ անուանեց...

„Նոր-Դար“ 1891 № 119.

գ. „...Մենք այսօր կարող ենք տեղ տալ
մեր սրտում միմիայն մի զգացմունքի
„Մուրճի“ վերաբերմամբ. այն է որ նա
ունենայ կատարեալ լիցողութիւն եւ զերծ
լինի այն բոլոր թերութիւններից եւ ար-
գելքներից որոնք խանգարում են հայ
մամուլի զարգացմանը... Մաղթում ենք
որ „Մուրճը“ հասնի մեր ցանկացած յա-
ջաղութեան կատարելութեան տիպարին,
իսկ հայ հասարակութիւնն էլ ըստ արժա-
նոյն գնահատէ նորա գործերը. Մենք
հաւատում ենք որ „Մուրճի“ խմբագիրը
բարի ցանկութիւններով օժտուած մարդ է,
այս պատճառով առ այժմ մեր տպաւո-
րութիւնը ամփոփում ենք մի լատինական
առածով՝ ut desint vires tamen est lau-
danda solintas...“

„Արձագանք“ 1889. № 1. էջ 7.

156.

ԾԱՂԻԿ ՄԱՆԿԱՆՑ 1.)

ՇԱՐԱԹԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԵՍԻՆԵՐԱԿՈՒԹԵԱՆ 2.)

(Բ. շրջան «Բուրաստան Մանկանցի» 3.)

Կ ո ո տ ա ն դ ն ու պ ո լ ի ս (Տաճ.) 1889-1893

Հրատարակուում էր՝ կիրակի օրերը 4.)

Տնօրէն-Խմբագիր՝ Միհրան Ասքանազ.

Տպարան՝ Ն. Պէրպերեան...

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 12 ֆր. 5)

Ծրագիրը՝

Մանկանց կրթութեան եւ դաստիարա-
կութեան յարմար դրուածներ, ինչպէս եւ
վէպիկներ, պատկերներ, բարոյական առակ-
ներ, ոտանաւոր, խրատներ, աղօթքներ, գի-
տութեան ճիւղերի մասին ծանօթութիւն-
ներ, մանկական խաղեր, բեբուս, հանելուկ-
ներ, խնդիրներ եւ այլ զուարճալիք:

ատկերազարդ «Բուրաս-
տան Մանկանց» հան-
դիսի դարարկութեւն
տեւեալ տարին, 1889
թուականին, նոյն քա-
ղաքում, նոյն տպարանից
հրատարակուել սկսեց
«Ծաղիկ Մանկանց» պատ-

կերազարդ կիսամսեայ հանդէսը, պ. Սաքա-
յեանի խմբագրութեամբ:

«Բուրաստան Մանկանցի» յաջողութիւնը
չունեցաւ «Ծաղիկ Մանկանց», թէեւ չէր
շեղուում նորա ծրագրից եւ նորա պէս դե-
ղեցիկ նիւթեր էր տալիս: Երկու տարուց յե-
տոյ «Ծաղիկ» մանկական հանդէսին խմբա-
գիր-տնօրէն դարձաւ պ. Միհրան Ասքանազ,
որ եւ ոչինչ սեպելով «Ծաղիկ» երկու տարուայ
կեանքը, հանգէսի ճակատին գրում էր առա-
ջին տարի: Հրատարակութեան պայմանն էլ
փոխեց՝ դարձրեց «շաբաթական հանդէս»:

Պ. Ասքանազ «Ծաղիկ» նոր շրջանը չը
կարողացաւ յարատեւ պահել. ինչ ինչ անյա-
ջողութիւնների հետ միանալով բաժանորդ-
ների հետգհետէ նուազումը, երկու տարին
դեռ չը լրացրած դադարեցրեց:

ԺԵՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Աղբիւրներ եւ «Ծաղիկ Մանկանց»—

ա. „...Այս թերթին յաջողութիւնն ապա-
հով է. քանի որ „Բուրաստան Մանկանց“
ին ուղղութիւնն ու բովանդակութիւն
ունի... ուրախ ենք որ մանկունք գտան
վերստին իրանց Բուրաստանը...“

„Հանդ. Ամսօր.“ 1889. էջ 52.

2.) Պ. Սաքայեանի օրով գրում էր „Պատ-
կերազարդ հանդէս“:

3.) Այս տողը գրուում էր Սաքայեանի օրով.

4.) Կիսամսեայ ժամանակ հրատարակուում

էր ամսի կիսերին եւ վերջերին.
5.) Սաքայեանի օրով 40 դահեկան.

157.

Ն Ե Ղ Ո Ս^{1.)}

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Աղէքսանդրիա (Եգիպտոս) 1889-1889
Հրատարակուում էր կիրակի օրերը.
Խմբագիր-Տէր՝ Անտոն Ռշտունի.

Տպարան Փ. Միգրահի.

Դիւրքը՝ (Թերթ) միածալ 4 էջ 4 սիւ-
նեան 1 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը—բաւարար.

Բաժանորդագինը տարեկան տասը ֆր.

Լեզուն ոճը } ...Նպատակն պիտի լի-
նի ազգային յառաջագիծու-
նաւոր գրութիւնը. } թեան համար իւրովսան...

Ծրագիրը—

«Պիտի պարունակէ ազգային կենաց վրայ
տեսութիւն եւ տեղեկութիւն, արտաքին եւ
տեղական լուրեր, նոյնպէս զաւելտական
բանասիրական եւ այլ օգտակար յօդուած-
ներ եւ գրութիւն...»

Բովանդակութիւն 1889 № 1.

Լրագրոյս նպատակը (խմբ.)

Հաղար եւ մէկ երազներ (գծի տակ) Ֆէլիքսոն.

Ազգային.—Անտեղի սխալ մը.

Լուրեր (քաղուած այլ լրագիրներից,

«Նեղոսին» նուէր (ոտանաւոր)

Մահացուցակ.

Մանր լուրեր.

Ոճի մը 'ի Քիու (քաղուած այլ լրագրից.)

Օգին մէջէն նորէն վերագարձանք (պատ-
կեր) շարունակելի.

Սրախօսութիւններ՝ կատակներ.

Յայտարարութիւններ:

սան, քսան-հինգ տարի անցել էր այն

Ժամանակից երբ Եգիպտոսում հրատարակ-
ուում էր «Արմաւենի» լրագիրը: Ահա ութ-
սունական թուականների վերջերին, 1889-ից
Աղէքսանդրիա քաղաքում պ. Անտոն Ռշտ-
ունու տնօրէնութեամբ լոյս տեսաւ Եգիպ-
տոսի երկրորդ հայ լրագիրը՝ «Նեղոս» շա-
բաթաթերթը մեր այժմեան օրաթերթերի
գիրքով:

«Նեղոսը» ոչ ընդհանուրի, այլ միայն
իւր երկրի հայ գաղթականութեան շնորհիւ-
րասիրութեան եւ յարաբերութեան համար
էր հրատարակուում: Ինչպէս գրում է խմ-
բագիրը իւր յառաջաբանի մէջ «...նպատա-
կըն պիտի լինի ազգային յառաջագիծութեան
համար իւրովսան ծառայել եւ լինել յօգուտ
եղբայրասիրական եւ յարաբերութեան ընդ-
մէջ օտար եւ Եգիպտարեան հայ գաղթա-
կանութեան»:

Սկզբից ոչ այնքան կատարեալ, բայց «Նե-
ղոս» խօստանում էր բարեկարգ ծրագիր եւ
գոհացուցիչ նիւթեր. յուսալի էր որ Ռշտու-
նին իւր շաբաթաթերթը կը բարելաւէր:
Բայց հորեղ չը կան դործի արգելք հան-
դիսացող մարդիկ, որոնք բան ու գործ թո-
ղած աշխատում են ուրիշի սկսած գործը
խափանել: Ամեն միջոց չեն խնայում խո-
չնգոտներ լինել դրացու գործի յաջողու-
թեան, թէեւ իւրեանք էլ հաւատացած լի-
նելով որ «Նեղոսի» պէս մի թերթ բացի
օգուտից վնաս չի կարող տալ հասարակու-
թեան: Բայց ինչո՞ւ են նորանք անում այդ
ամարգի արարքները,—որովհետեւ իւրեանք
չեն շուտ մտածել կամ սկսել լրագիր հրա-
տարակել:

Ահա թէ ինչպէս «Նեղոսի» խմբագիրը
վշտացած, Գահիրէից մի նամակ է դրում
Տփլիսի հայ լրագիրներից մինին, իւր ազ-
գակիցների դէպի իւրեան արած չարիքնե-
րը 'ի գիտութիւն ընդհանրութեան յայտ-
նելու:

.....Խմբագիր Տէր:

«Անձնական անյաջող փառասիրութեանց
եւ կրքերու գոհուեցանք թէ մենք եւ թէ

մեր շաբաթաթերթ «Նեղոսն»։ այս մասին ամեն մանրամասն տեղեկութիւն Հաղորդել յառաջիկային թողնելով, խնդրեմք որ շնորհ ընէք ծանուցանել ներկայիւս «Նեղոսի» ազնիւ ընթերցողաց, որ քիչ ժամանակէն պիտի աշխատեմք շարունակել մեր դադարեալ լրագիրն՝ երբ արգարութեան վրայ վստահացեալ, բառնանք մեր գէմն ելած խոչնդոտներ, իսկ Հակառակ պարագայի մէջ կանխիկ վճարեալ բաժանորդագիններ յետս պիտի վերադարձնենք, Հետեւաբար մինչ ցնոր տնօրէնութիւն ալ եւս յանուն «Նեղոսի» բաժանորդագին ղրկելն աւելորդ է։»

մնամ . . . . .

Ա. Ռշտունի.

15|26 մայիս. Գահիրէ է. 2.)

Այգպէս «Նեղոս» շաբաթաթերթը «անձնական անյագ փառասիրութեանց եւ կրքերու զոհուելով, «կանխիկ վճարեալ բաժանորդագիններ» յետ վերադարձնելով դադարուեց չորս ամիս կեանք ունենալով։

«Նեղոսի» ճակատին նկարուած էր Նեղոս գետը. աջ ափին երեւում են քանի մի Եգիպտական բուրգեր, հնութեան զանազան մնացորդներ . . . իսկ աջ ափին սիւնների նման տնկուած են Նեղոս-տառերը. երեւում են մարդիկ, սֆինկսներ եւ արեւադարձային բոյսեր . . .

ԹՆՅԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Նեղոս» շաբաթաթերթը եւ աղբիւրներ։

ա. «Նեղոս» շաբաթաթերթն որ տարւոյս բազմին սկսաւ հրատարակուել փարաւոններու երկրին մէջ եւ արդէն 6-րդ թիւն ալ լոյս տեսած է . . . Նեղոսի մինչեւ ցայսօր լոյս տեսած թուերն կրնան գոհացուցել ըսուել եւ ընդհանրապէս տիրող հանդարտ հոգին եւ յառաջադիմական ջանքը լաւ ապագայի յոյս կուտայ . . . իւր տեղական լրերովն աւելի տեղացեաց կարեւոր գրոսուցիչ եւ թէթեւ յօգուածներովն

աւելի ընտանեկան, միով բանիւ համեստ եւ որոշեալ սահմանի մը համար օգտակար թերթ մըն է։ Նրկար կեանք եւ յաջողութիւն «Նեղոսի» . . .

«Հանգ. Ամսօր» 1889. էջ 51.

բ. «Սոյն լրագիրը հիմնուել է երից անձանց ընկերութեամբ եւ շարունակութեան երաշխաւորեալ զանազան պայմաններով . . .»

գ. «Ինչ մարդիկ են որ հալածում են «Նեղոսին» եւ նրա հրատարակչին . . . այնուամենայնիւ տխուր մտքեր պատում են միւր մէջ երբ տեսնում ենք որ մի հայ թերթ խափահում է հայերի ձեռքով . . . ազնիւ բարձր գործի մէջ միանալու, համերաշխութեամբ գործելու անկարող եւ անընդունակ, որովհետեւ խելք չկայ, ազնուութիւն չկայ, բնաւորութիւն եւ հոգւոյ վէհութիւն չկայ։ Այլ կայ կոյր նախանձ, անմիտ եսականութիւն եւ փոքրոգութիւն . . .»

2. Տես՝ «Նոր-Գար» 1889. № 88 էջ 1.

158

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ^{1.)}

ԼՐԱԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ

(Ամսաթերթ)

Նիւ-Եորք (Ամերիկա) 1889-1890

Հրատարակուում էր ամսի վերջերին.

Խմբագիր՝

Տպարան Հ. Էկինեան . . .

Դիրքը՝ (թերթ.) միածալ 4 էջ 3 սիւնեան 20X30 Հ.-մետր.

Բաժանորդագինը՝ տարեկան 25 սենտ.

1 ֆր. 60 կ.

Ա

մերիկայի մէջ «Արեգակ» շաբաթաթերթի դադարելուց չորս ամիս յետոյ, 1889 թ. փետրուար ամսից Նիւ-Եորքում սկսեց հրատարակուել «Սուրհանդակ» անունով մի փոքր թերթ, որ պատիւ ունի ամսաթերթ կոչուելու։

«Արեգակ» իբր թէ աշխատում էր Ամերիկայի հայ գաղթականութեան առաջն առնել: «Սուրհանդակը» բնորոշվին հակառակ քարոզում էր որ Սմերիկա գաղթող հայերը մեծ փառքերի կարող են տիրանալ, հարըստանալ եւ այլն: Պ. խմբագիրը յոյս ունէր որ Ամերիկայում հայերը բազմանալով ապագայում կը կազմուի «Հայկական Դաշնակցութիւն» որով ապահովուած կը լինի գաղթականութեան սպսուող փտանգից:

«Սուրհանդակ» էլ «Արեգակի» օրինակին հետեւեց, մի քանի ամիսներ միայն կարողացաւ ապրել:

ԹԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Սուրհանդակ» եւ աղբիւրներ:—

ա. „Սուրհանդակ Նիւ-Յորքի ամսաթերթն այս տարուոյ փետրուարին սկսաւ հրատարակուել... լի ու լի յաջողութիւն կը մաղթենք նոր թերթին...“

„Հանդ. Ամսօր.“ 1889 էջ 52.

բ. „Ամերիկայից ուղարկել են մեզ Նիւ-Յորքում այս տարի նոր լոյս տեսնող հայերէն մի ամսաթերթի մի համարը... ընթերցողը տեսնում է որ „լուսաւորուած տիրացուներ“ Ամերիկայումն էլ ունինք...“

„Նոր-Դար“ 1889 Ն: 48. էջ 1.

159.

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍՕՐԻՆԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

Այս ամսօրեայ հանդէսը 80-ական թուականների գործ է երեւում, որ շատ

աննշան ու կարճ կեանքով, անյայտ է մնացել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Նա ահա հաւանական է Կ. Պոլսումեղած լինի:

160.

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ^{1.)}

Լ Ր Ա Պ Ի Ր

ԸԶԻՇԻՆ ՆԻ ՀԵՂԵՂԵՆ

Ն ի Լ-Ե ո Ր ք (Ամերիկա) 188-188

մերիկայում «Ազատութիւն» անունով մի «ազգային եւ քաղաքական» լրագիր էլ ենք ունեցել, որ իւր ուղղութեամբ եւ նպատակով

տարբեր էր համաերկրացի «Արեգակից» եւ «Սուրհանդակից»: Ամերիկայի այս լրագրի եւ ուրիշ երկու. լրագիրների մասին մի պատուիրած նամակով տեղեկութիւններ էինք խնդրել մեր բարեկամներից մինից: Բաւարար տեղեկութիւններ ստացանք, բայց դժբախտաբար չը կարողացանք առաջ բերել այստեղ:

ԺԱ.
1890-1894.
(ԶԵԲԵՄԵԿ)
12 ԼՐԱԳԻՐ.

Ներկայ քառամեայ շրջանում, նախընթաց տասնամեակի հետ համեմատած, հայ լրագրութեան աճումը նուազել է: 1880 թուականից մինչև 1884-ը, նոր լրագիրներ ունեցանք 16-ը, իսկ այժմ մինչև 1894 թուականը, 12-ից չեն անցկացել: Այս բաժնում նշանաւոր լրագիրներ չեն աւելացել, եւ ոչ էլ լրագրական նշանաւոր գործիչներ աւելացան: Մանկավարժական հայ աշխարհում այս շրջանում միակ գործող պ. Յովհաննէս Բարեւոյեանն է:

161.

Աղբիւրի յաւելում 2.

(Շաբաթաթերթ.)

Տփիս (Ռուսաստան) 1890-1894-եւս.
Հրատարակում է կիրակի օրերը. 3)
Ժամանակ. Խմբ. Գ. Սուլթանեան.
Հրատ. Տիգրան Նազարեանց.
Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութ. 4)
Դիրքը (տետր) 1½ թերթ տպագր. երկսիւնեան 23 X 32 հ.-մետր. 5)
Թուղթը եւ տիպը բաւարար.
Բաժանորդագիրն տարեկան 6 ռուբ.

Հասցէն՝ Տփիս (Ռուսաստ. Կովկաս)
«Տարազ» հանդէսի խմբագրատուն:
կամ՝ Тифлисъ (Руссія Кавказъ) Редакція „Таразъ“.
Լեզուն ռուս. } ... Մակար եպիսկոպոսն ուղարկեց Ռուսաստանից իրրև հրովարտակ՝ Մատթէոս ...
Մրագիրը 6.)
Գեղարուեստ եւ գիտութիւն, պատմական եւ ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, թատրոնական գրուածներ, բանաստեղծութիւն, քննադատութիւն եւ կենսագրութիւն. կար, ձեւ, ձեռագործ եւ ամեն նորութիւն արհեստներին վերաբերեալ. տնային արդիւնաբերութիւն, տնտեսութիւն, ճանապարհորդութիւն եւ արկածք, երաժշտութիւն եւ թատրոն, ժամանակագրական լուրեր, տեղեկութիւններ, յօդուածներ եւ այլն: Ֆէյլիետօն, ծալը, առած, կատակ, շախմատի եւ այլ խաղեր, ռեբուս, հարցեր, խորհուրդներ, այլ եւ այլք, պատառխաններ, Յայտարարութիւններ:
Բովանդակութիւն 1891 № 15.
Մակար կաթողիկոս ամենայն հայոց.
Հասարակական բարոյականութիւն—Ս. Հախ.
Վերջին վերջեր (շարունակ)—Լէօ
Եթէ ես լինէի (ոտանաւոր)—Սրինգ.
Գաւառական ֆէյլիետօն—(Մոծակ)
Խմբագրութեան կողմից.
Ժամանակագրութիւն.
Գեղարուեստ, թատրոն, երաժշտութիւն.
Մամուլի տեսութիւն.

Լիւզվիդ Բէօրնէ (աֆօրիզմներ).

Խառն լուրեր.

Սուրհանդակ (պատասխաններ.)

Յայտարարութիւններ:

Մակար կաթ. ամենայն հայոց.
Թէքիացի երեխաներ.
Կանա-Պալիլիա քաղաքը.
Սուրբ Էջմիածին.
Յիսուս փշեայ պսակով:

«Երկր» ամսագրի նախ-
կին խմբագիր պ.
Տիգրան Նազարեան
1890 թուականի
յունուար ամսից որ-
պէս «Աղբիւրի յա-
ւելուած» սկսեց հը-
րատարակել Տիգրի-

սում «Տարազ» տնունով մի ամսագիր:

Ամսագիր «Տարազը» կարող էր լաւ հա-
մարում ունենալ, եթէ մինչեւ վերջը իւր
նախկին գրութեան մէջ մնար: Բաֆֆի, 7.)
Ա. Քալանթար եւ ուրիշ անուանի գրագէտ-
ներ մասնակցում էին «Տարազին»: 1891 թը-
ռականից խմբագիրը ոչ իւր՝ այլ հանգէսի
աշխատակիցների վերայ յոյս դնելով, «Տարա-
զը» դարձրեց շաբաթաթերթ որ տեւում է
մինչեւ այսօր, բայց այլ անձանց ձեռքին:

Ահա ինչ է գրում պ. խմբագիրը «Տա-
րազ» ամսագրի առաջին համարում— «Ներկայ
համարից սկսում ենք «Տարազի» հրատա-
րակութիւնը, թէ ինչ պիտի լինի «Տարա-
զը» եւ թէ ինչից գրողաւ մենք ձեռնար-
կեցինք այսպիսի մի հրատարակութեան, մա-
սամբ մենք ասել ենք արդէն (գուցէ «Աղ-
բիւրի» մէջ) նորից կրկնել պարտք չենք
համարում, մանաւանդ որ մեր սովորութիւ-

նը խօսելը չէ այլ գործելը եւ ով կամ
ինչը կարող է այնքան պերճաբան լինել,
քան նոյն ինքը գործը...»

Սկզբում երբ այսպիսի փքուն լեզու-
նեւ էին գրում պ. Նազարեանի խմբագր-
ութիւնից, միամիտ ընթերցողը հաւած իւ-
ղի տեղ էր ընդունում եւ հաւատում որպէս
հայ Գրծչի ազնիւ խօսքեր. բայց շուտով հի-
ասթափուեց որ Տիգրան Նազարեանի տասը
խօստումներից երկուսը հազիւ կատար-
ուում են:

«Անշուշտ ամեն պերճաբանութիւնից վեր
է փաստը—գրում է «Տարազ» յաւելուածի
խմբագիր Նազարեանը իւր ամսագրի վերջին
համարում—«Եթէ» ամիսը մի անգամ հրա-
տարակուող «Տարազը» վստահանում ենք
հէնց երկրորդ տարուց շաբաթը մի անգամ
հրատարակել, պարզ ապացոյց է այն
ձեռք համարութիւն եւ սիրտը ընդունելու որ
այս կարճ ժամանակամիջոցում մեր ընթեր-
ցողներից «Տարազը»(ն) արժանացաւ...»

Շաբաթաթերթ դառնալուց յետոյ կո-
րելի է ասել որ «Տարազի» վարկն ընկաւ,
աշխատակիցների մի մասը հեռացաւ, թեր-
թի աշխատակիցներ, ղեկավարներ մնացին
մի քանի երիտասարդներ, որոնք ամեն կերպ
աշխատելով, մի կերպ քարշ էին տալիս «Տա-
րազի» գոյութիւնը: Բայց այդ ամենը իզուր
ջանք էր. «Կաւելուածի» կլիշէները ար-
դէն մաշուել էին ամեն մէկը մի քանի ան-
գամ տպագրուելուց: Բաժանորդները մեծ
անբաւականութիւններով հեռանում էին:
Նազարեան տեսնելով որ աստղը թէքուում
է, զօռ տուեց իւր լեզուամենբրին թէ ա-
ռաջիկայ տարուայ ընթացքում մեր ընթեր-
ցողները ստանալու են մեր խմբագրութիւ-
նից 51, 101, եւ չը գիտենք 1001 ընծա-
ներ:

Խմբագիր Տիգրանի լեզուամենբրի զօրու-
թիւնը ընթերցող հասարակութիւնն արդէն
հասկացել էր: Իզուր ջանք, ապարդիւն խօս-
քեր՝ պ. Նազարեանի կողմից:

Յիշենք այստեղ որ «Աղբիւրի» եւ «Տա-

րազի» խմբագիր պ. Նազարեան 1892 թվականին սկսեց «ԱՊՈՏԵ» անունով մի ռուսերէն թերթիկ հրատարակել: Երեւի ուղում էր զարմացնել հայ խմբագիր-հրատարակիչներին:

«Աղբիւրի» եւ «Տարազի» եւ «ԱՊՈՏԵ» խմբագիր Նազարեան անսնելով որ իւր յայտարարութիւնները, իւր խօսքերը այլ եւս կորցրել են իւրեանց նշանակութիւնը, չեն արժանանում այլ եւս Տե՛հ հոգեւորական եւ սիրայի ընդունելութեան, զգալով որ առաջիկայ տարին իւր սակաւաթիւ բաժանորդների հազիւ քառորդ մասը կը մնան, լուր տարածեց, թէ ինքը անհրաժեշտ գործով մի քանի տարի ժամանակով գնալու է արտասահման:

Երբ պ. Նազարեան պոչը պրծացրեց. «Աղբիւրի» եւ «Տարազի» խմբագրութեան գործերը յանձնեց բժ. Լիսիցեանին, արտասահման դնալը մոռացաւ:

«Տարազը» կարող էր յառաջագիմութիւն ունենալ որպէս շաբաթաթերթ որ Տիսիսում չկայ. կարող էր լաւ ընթացք ունենալ, եթէ՝ լինել մի կատարեալ մարդու ձեռքին, եթէ՝ կամ լաւ պատկերներ ու նկարներ տար, կամ բարոյովին. չը տար եթէ՝ խմբագրութեան մատենաները մաքուր պահուէին եւ տեղիք չը արուէր գաւառացի բաժանորդների անգոհութիւններին, որոնք խեղճ խմբագրի գլխին անգազար գանգատներ ու հայհոյանքներ էին թափում: Եւ իրաւացի էին օտար տեղացի ստորագրողների արտաւայնները: Այնպէս էր լինում, որ բաժանորդներից շատերը թերթի կամ ամսագրի վճարը կանխիկ տալիս, բայց մինչեւ տարուայ կիսին, կամ վերջին ոչ մի համար, կամ ոչ մի ընծայ չէին ստանում:

Աւելի եւս ընկաւ պ. Նազարեանի հրատարակութիւնների ցենզը հասարակութեան աչքից, երբ նա իւր «յաւելուածի» մէջ վրաստահանում էր դիպչել այն մեծ թերթերին, լրագիրներին, որոնք հայ հասարակութեան մէջ արդէն փառաւոր անուն են վաստակել: Այդպիսի վարմունքները «յաւելուածի» ըն-

կած, աննախանձելի դրութիւնից, կարելի է նմանեցնել ռուս երգիծաբան հոգեւորացեալ Գուրլովի «Փիղը եւ քոթօթը» առակին: 8.)

Մեր մամուլի պատմութեան մէջ «Տարազը» օգտաւէտ հրատարակութիւնների շարքը կը բռնէր եթէ փոխանակ անմիտ ֆէյլիստոնների, մոդանների եւ նորաձեւութիւնների տեղ մատակարարէր հայ ընտանիքներին տնտեսական յօդուածներ եւ տեղեկութիւններ, առողջապահական, դաստիարակչական, եւ այլ պիտանի գրուածներ:

«Տարազի» արժանաւոր եւ ընթերցանութեան յարմար նիւթերը եղել են նորա դուրսութեան ընթացքում Պառնասի, Հախումեանի վէպերը, (վերջինս թարգման.) Թումանեանի, Իսահակեանի, Կոստանեանի, Ծատուրեանի բանաստեղծութիւնները եւ Ս. Մալխասեանի ու Ս. Թառայեանի գրախօսութիւնները:

Իսկ առօրեայ պատահական լուրերը շաբաթէ շաբաթ լոյս տեսնելով, արդէն հնանում են, եւ մինչեւ «Տարազի» լոյս տեսնելը միւս թերթերի մէջ արդէն տպուած են լինում:

Բաւական չէ վերնագիրը կրել «գեղարուեստական-երգիծաբանական» հանդէս: Պէտք է նիւթեր տալ: «Տարազը» շատ հեռու էր գեղարուեստից այդ արդէն յայտնի է. իսկ «երգիծաբանական» բնաւորութիւն ունեցող գրուածներ պ. Նազարեանի հիմնած թերթը իւր չորս տարուայ ընթացքում հազիւ չորս հատը թուած կը լինի:

«Տարազին» աշխատակցել են մշտական՝ Ղ. Աղայեան, Ս. Հախումեան, Յակ. Ղազարեան, Հ. Առաքելեան, Լէօ, Ե. Պալեան, Ե. Ղազարեան, Ա. Եզեկեան, Ա. Կրասիլնիկեան, Յար. Թումանեան, Ս. Մալխասեան, Տ. Փիւրումեան, Սրինգ, Ս. Թառայեան, Շիրուման-զադէ, Ա. Իսահակեան, Ա. Ծատուրեան, Շանթ, Յ. Կոստանեան, Սամ. Բալազեան, Սանգալ. Ա. Ահարօնեան, Գ. Միրզոյեան, Ս. Լիսիցեան, եւ այլք:

Հրատարակութիւններ՝ արտատպած «Տա-

րազ» Հանդիսից:

Ի՛նչֆիլ—«Մինը այսպէս միւսը այնպէս»
(վէպ.)

Պռօշեան—«Սկիզբն երկանց» (վէպ.)

Յակ. Ղազարեան—«Գիւլէ» (վէպիկ.)

Յար. Թումանեան—«Խօլեր» (վոդեւիլ)

Ս. Հախումեան—Գալիա (թարգ.) վէպիկ.

«Տարազ» շաբաթաթերթը ինչպէս եւ
«Աղբիւր» ամսագիրը, 1892 թուականի նո-
յեմբ. 1-ից անցնում են բժ. Դանիէլ Լիսից-
եանի ձեռքը՝ «մշտական աշխատակցու-
թեամբ Գաբրիէլ Միրզոյեանի եւ Ստեփան
Լիսիցեանի»: Մի տարի դեռ չը լրացած,
ժամանակաւոր խմբագիր բժիշկ Լիսիցեանը
վաղճանուեց: Հետեւեալ 1893 թուականի
հոկտեմբերի վերջերից «Աղբիւրի» եւ «Տա-
րազի» ժամանակաւոր խմբագիր դարձաւ
մեզ անձանթ ոմն պ. Գ. Սուլթանեան. որ
մինչեւ այժմ շարունակում է հրատարակել
պ. Նազարեանի հիմնած հրատարակութիւն-
ները:

ԺԱՆՈՒԹԱՅԻՆՆԵՐ.

1.) «Տարազ» աղբիւրի յաւելուածը, եւ մեր
աղբիւրները—

ա. «Կովասեան հայոց գրականութեան մէջ
առաջին անգամն է որ լոյս է տեսնում
մի պատկերազարդ հանդէս. այդ պատ-
ճառով որքան էլ պակասութիւն ունենար
այդ հրատարակութիւնը, մեր կարծիքով
պէտք է ներողամիտ լինել դէպի «Տարա-
զը» որպէս դէպի հայերէն պատկերազարդ
հանդէս հրատարակելու առաջին փորձ.»

«Մշակ» 1890. № 6.

բ. «Նուշուայ քաղաքացի պ. Տիգրան Նա-
զարեանցը, որ կամենալով խմբագրի ա-
նունը կրել, 1883 թուականից սկսել է
Թիֆլիսում հրատարակել «Աղբիւր» ա-
նունով մի ամսագիր եւ ապա ներկայ
տարուց մոգաններին նուիրուած «Տարազ»
անունով մի յաւելուած . . .»

«Արձագանք» 1890. № 18.

2.) Նազարեանցի օրով այս տողը շատ մա-
նրէ տառերով էր տպագրուում աւելի ան-

նկատելի անելու համար. իսկ սորա տեղ
գրուում էր «գեղարուեստական, գրական,
երգիծարական, պատկերազարդ շաբա-
թաթերթ».

3.) Ամսաթերթ ժամանակ ամսի վերջերին.

4.) Նախ տպարան «Արար» Տ. Նազարեանի.

5.) Ամսաթերթ ժամանակ դիւրքը (տետր)
16-20 էջ երկսինեան 25×34 հ.-մետր.

6.) «Տարազի» նիւթերը դասաւորուում են
շատ անկանոն առանձին բաժիններ չու-
նին, մանաւանդ սկզբի տարիներում:

7.) Ինչֆիլի վախճանուած էր այդ թուա-
կանին. հանգուցեալի երկերը տպագրուում
էին հեղինակի այբի կարգադրութեամբ:

8.) Ձանազան անտեղի գրադարութիւննե-
րի համար, վերջերք օրէնքը դատապար-
տեց Նազարեանին, որպէս գրադար տի
ս տ ա խ օ ս. (Տես Արձագ. 1893 № 34, 35, 36.)

162.

ՊԱՏԿԵՐ^{1.)}

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ

Կոստանդնուպոլիս (Տաճ.) 1890-1894 եւս.

Հրատարակուում է ամսի կիսերին եւ
վերջերին.

Արտօնատէր Յովսէփ Շէհրեան.

Տպարան ձիվէլէկեան,

Դիրքը (տետր.) 24 էջ 16×24 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն ը՝ տարեկան քառա-
սուն դահեկան.

Հասցէն՝ խմբագրութիւն «Պատկեր» հան-
դիսի: Բերա Եշիլ փողոց թիւ 1.

Կոստանդնուպոլիս:

Կամ Pédaction du «Badcuere»

Péra rue echil № 1.

Konstantinople.

Լեզուն ոճը { «Պատկեր» տաւն է հինգ
Ուղղագրութ. { օր մի անգամ կր հրատա-
րակուի . . . երկրադնոտայ . . .

Ծրագիրը—

Կրօնական, բարոյական, պատմական. լեզուագիտական, ծիսական, գիտական, ճանապարհորդական եւ այլ յօդուածներ: Մատենագրական, բանասիրական, քննական գրուածներ:

Ֆոփանդակութ. 1890. № 1.

Պատճառ «Պատկեր» Հանդիսիս—(խմբ.)

Սուրբ գիրք եւ երկրախօսութիւն—Աղաս.

Միլանի եկեղեցւոյն մէջ գտած Հին նշմարանք—

Օրէնք.

Մաքրարան. երգ առաջին—Թարգ. Հ. Դ. վ. Նազար.

Արդի Հայերէնն նորոգութեան պէտք ունի—Հ.

Սեր. վ. Դեբվիշեան.

Պօբլիոս Կուսնէլիոս Սկիպիոն.

Երկրագնդոյ շարժումն եւ օրուան տեւողութիւնը:

Հայկական թարգմանութիւն նախնեաց—Պի. սիդիայ իմաստասիրի վեցօրեայ:

այ գրականութեան մէջ ներկայիս եղած «պատմական-բանասիրական, լեզուագիտական» ծրագրով պարբերական Հանդէսները երեք են՝ եւ բոլորն էլ կա-

թողիկ Հայերի ձեռքումն են. առաջինը «Բազմավէպ»՝ Վենետիկում, երկրորդը «Հանդէս Ամսօրեայն»՝ Վիեննայում, եւ երրորդը «Պատկեր» կիսամսեան Կոստանդնուպոլսում, որ 1890 թուականի ապրիլի 15-ից 2.) սկսուեց պ. Յովսէփ Շէհրեանի տնօրէնութեամբ:

«Պատկեր» երկշաբաթեայ Հանդէսը եթէ չասենք զուտ կաթողիկական, պէտք է ասել

որ կրօնական խնդիրներում զուտ պահպանողական է պապական շահերի:

Բողոքականների հրատարակութիւնները չը հաշուելով, «Պատկերը» միակ Հանդէսն է Կ. Պոլսում, որը հրատարակուում է ամիսը երկու անգամ: Վերջինս էլ ինչպէս յայտնեցինք կաթողիկութիւն է քարոզում: Կոստանդնուպոլսում այժմ անհրաժեշտ է մի ամսագիր լուսաւորչական Հայերի ձեռքին հասարակական եւ գլխաւորապէս ազգային լուրջ խնդիրներով պարապելու. ինչպէս Իգմիրի «Արեւելեան Մամուլ» եւ Տփլիսի «Մուրճ» ամսագիրները:

«Պատկերի» երեսին (շապկի վերայ) մի գրքի եւ գրչի պատկեր է երեւում, որի վերայ կարդացուում է՝ «Կրօնք եւ Գիտութիւն» 3.)

ԺԱՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Պատկեր» եւ մեր աղբիւրները:
ա. «Պատկեր—Հանդէս կիսամսեայ, սկսեալ 1890, արտօնատէր Յ. Շէհրեան.»
«Օրացոյց» 1893. Ռոստով. էջ 92.
բ. «Պատկեր կիսամսեայ կրօնական Հանդէս. պաշտօն. հրատ. կաթողիկ—Հայոց պատրիարքարանի. սկսեալ 1890: Արտօնատէր Յ. Շէհրեան.»
«Օրացոյց 1893. Ժող-պատկ» Մ. Չ. էջ 66.
գ. «Պատկեր շաբաթաթերթ (') Կ. Պ.»
«Հանդ. Ամսօր.» 1889 էջ 263.
- 2.) Սկսուելով տարուայ կիսից, «Պատկերը» իւր տարեշրջանը լրացնում է տարուայ կիսերին.
- 3.) «Կրօնք եւ Գիտութիւն» թէ՛ «Կրօն եւ Գիտութիւնք»:

163.

Ա Ս Պ Ա Ր Է Ջ ^{1.)}

(Կիսամսեայ)

Ա թ է ն ք (Յունաստան) 189⁰-189⁰

Երջերքս Աթենքում
«Ասպարէզ» ա-
նունով մի ազ-
գային-քաղաքա-
կան երկշաբա-
թաթերթ էր հը-
րատարակուում
մի երիտասարդի
խմբագրութեամբ:

Իւր աննշան գործունէութեամբ յայտնի չը
կարողացաւ լինել. «Ասպարէզ» մի քանի շա-
բաթ կեանք ունենալով, գաղար առաւ:

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Ասպարէզ լրագիրը եւ մեր աղբիւրները:
Հետաքրքիր բանասէրի սրատես աչքե-
րից չը պէտք է կորչի ոչ մի բան, ինչ որ
ինքը որոնում է. «Ասպարէզի» մասին
մեր աղբիւրներից եւ ոչ մինը չէ խօսել:
Իսկ մի պատուիրած համակին որ ուղար-
կել էինք այն կողմերը, մեր մի բարեկա-
մը պատասխանում է՝ թէ բոլորովին ա-
ւելորդ է այդպիսի լրագիրների մասին
Ձեր գրութիւնները, «... որոնք հրատա-
րակուել են մի քանի օր կամ շաբաթ,
խմբագրի ձեռագիր խմաստութիւնները
(որոնք տպագրութեան չեն արժանացել)
լոյս աշխարհ հանելու: Նոյն իսկ այսօր
դեռ կան Պոլսում—աւելացնում է մեր
յարգելի նամակագիրը—քմահաճոյքի, պա-
րապ ժամերի արդիւնքներ, որոնց անհե-
տանալու մասին միայն իրանց խմբագրե-
նները ցաւ կը զգային...»: Բոլորովին
«անտես առնել» չէինք կարող. ընթեր-
ցողը պահանջում է հայ լրագիրների մա-
սին լիակատար ծանօթութիւններ:

164.

Հ Ն Չ Ա Կ

(Ամսագիր)

ոյն հանդիսի մասին գրժ-
բախտապէս չենք
կարող գրել: Մեր
կարծիքով սա հրա-
տարակուում է Ա-
թենքում: Փոքրիկ
գիրքով ութածալ մի
ազատամիտ թերթ
է: «Հնչակի» այժմ հրատարակուելու մասին
չենք երաշխաւորում: 2.)

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) Աղբիւրներ եւ «Հնչակ»—
ա. «Հնչակ հանդէս տասնօրեայ» (") խմբգ.
Փափագեան Կ. Պ. 10 դուրուշ.
«Հանդ. Ամսօր» 1889 էջ 262.
- 2.) Գուցէ հայ ընթերցող հասարակութիւ-
նը ծանօթ լինի այս լրագրի հետ:

165.

Ա Ր Տ Ա Ս Ո Ւ Ք^{1.)}

Մեր բոլոր աղբիւրները լուռ են
«Արտասուքի» մասին: Մեզ այսքանը միայն
յայտնի է որ այս ձեռագիր լրագիրը հրա-

գալին կեանքից. Թիւրքիայի եւ մասամբ Ռուսիայի հայաբնակ տեղերից. քաղուածքներ հայ լրագիրներէն:
ՔԱՂԱՔԱՆԱՆ—

Ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղաքական ժամանակակից դրութիւնից. նոր լուրեր, տեղեկութիւններ...

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ—

Աշխարհագրական, բանաստեղծական, գրական, ազգագրական, տեղագրական, պատմական յօդուածներ: Իւրաւագիտութիւն, մատենախօսութիւն, բժշկութիւն:—Խառն լուրեր:

Բովանգակութիւն 1891. 10 յուլիս.

(«Արարատի» բաժանորդագրութեան պայմանք. հասցէն, եւ այլ տեղեկութիւնք)

Այո՛ այդպէս է (մի քանի խօսք այժմեան լրագիր ընթերցողներին):

Ներկայ դարուս հայոց պատմութեան մէջ մի կարեւոր գէպք:

Հայեր ի Բրովիտէնս—Ականատես մը.

Խառն լուրեր—Տիրան պէյ Տառեանի Փարիզ ուղղեւորուելը. Հասանապատ գիւղէն. Մէքքէի մէջ ժանդարտ. Վաշինքթոնէն. Ամերիկայի հայերի շնորհակալութեան ուղերձ առ Շահն Պարսից. Թիւրքիայից Ամերիկայ գաղթողների աճումը:

Ահ եւ սարսափ:

Պաշտօնական վայրագրութիւնք ի Թրքաստան—Հաճի Կեպուր:

Հայերկրագործաց համար պատեհութիւն մը. Նամակ առ Սարգիս Էֆ. Մինասեանց.

Նամակ Կալվսթընէն առ մեծ. Ս. Մինասեանց.

Հայաստան ինչպէս որ է (շարունակ.)

Լռութեան պետն (շարունակելի.)

Ի նպաստ . . . . . ի կը ծախուին Բաֆֆիի, Յարութիւն Չաքրեանի եւ Կէմ Ալմազ Մանուկի պատկերները:

Հայաստանեայց եկեղեցի յուստը—արդիւնք հանգանակութեանց վասն շինութեան Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ. ցուցակ նուիրատուների (շարունակելի):

Ձուարձալիք:

Այլ եւ այլ ծանուցումներ.

Եկեղեցական ծանուցումներ.

Հանդիսարանք:

„Մեր սկզբունքը ազգին սկզբունքն է

„Մեր քաղաքականութիւնը աշխարհի քաղաքականութիւնը“

Ահա այս էր «Արարատի» սկզբունքը, որ իւրաքանչիւր համարի ճակատին ապագրուում էր:

Կոստանդնուպոլսում 60-ական թուականների վերջերում պ. Մատթէոս Այվատեան հրատարակում էր «Արարատ» անունով մի լրագիր. ինչպէս յիշել ենք իւրեւրում, նա ծրագրով ու նպատակով բոլորովին տարբեր էր Ամերիկայի «Արարատից»: Կարճ ժամանակից Այվատեան դադարեցրեց իւր լրագիրը, եւ վերջերքս 90-ական թեւականների սկզբներին, 1891 թ.-ից Նիւ-Եորքում սկսեց յիշեալ պարոնը մի մեծ երկլեզուեան (անգլ.-հայ.) «քաղաքական, ազգային եւ ուսումնական» թերթ, դարձեալ «Արարատ» անունով:

Մեր ձեռքում եղած «Արարատի» 1891 թուականի համարների վերայ գրուած է «քսան եւ երրորդ տարի»: Այս բանը մի հանելուկ է մնում մեզ: Կոստանդնուպոլսում ինչպէս յայտնի է «Արարատը» մի տարի հազիւ կարողացաւ հրատարակուել, դորա համար եւ անյայտ է մնացել մեր աղբիւրներից շատերին: Իսկ Ամերիկայում 1891 թեւականից շուտ չը սկսուեց, որովհետեւ այդ տարուայ համարների վերայ գրուած է «Նոր հատոր—(Ա): Ուրեմն եզրակացութիւնն այս է, որ պ. Փառնակ Մատթէոս Այվատեան «Արարատի» երկար տարիներ չը հրատարակուած տարիներն էլ է հաշուել: (1869-1891 23). (ն. տ. 12. հրոտից 4382.) (յուլիս 30). «Արարատի» «Նոր հատորի» կեանքը երկար չեղաւ:

ԹՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

- 1.) «Արարատ» Այվատեանի՝ եւ. աղբիւրներ։
 ա. „Հետազայ 1869 թուին Կ. Պոլսոյ մէջ
 սկիզբն առաւ Մ. Այվատեանի խմբագր-
 րութեամբ „Արարատ“ . . .“
 „Արձագանք“ 1892. № 22. Ա. Եր.
 2.) „Արարատի“ մէջ նիւթերի կարգապա-
 հութիւն չկայ. կանոնաւոր բաժանմունք-
 ներ չունի։

168.

ՀԱՅԳ

ՀԱՆԳԵՍ

ԱՂԵՐԵՆ, ԶԵՂԵՐԵՎԱՆ ԵՒ ԳՐԵՆՆ

(Կիսամսեայ)

Նիւ-Եորք (Ամերիկա) 1891-1894-եւս
 Հրատարակուում է ամիսն երկու
 անգամ. 15-ին, 30-ին.

Խմբագիր՝ Տր. Մ. Ս. Գաբրիէլեան.
 Տպագրութիւն Մ. Ս. Գաբրիէլեան:
 Դիրքը՝ (տետր.) ութածալ 16 էջ 2 սիւ-
 նեան 20X29 Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը մաքուր, գեղեցիկ.
 Բաժանորդագիրն ընդ տարեկան 2 տոլար
 (10 ֆրանք.)

Հասցէն՝ Նիւ-Եորք. (Ամերիկա)

Խմբագրութ. «Հայք» Հանդիսի.

Կամ New-York. (U. S. America)

Rédaction de la Bevue „Haik“

202 West. 23 nd. St.

Լեզուն ոճը { „Արդարեւ մի քանի գոր-
 ծիչներ, քաշուեցան ասպա-
 ռիղէն, և հայրենասիրական“

Ծրագիրը՝

ԱԶԳԱՅԻՆ—

Առաջնորդող յոգուածներ, ազգային
 խոշոր խնդիրների վերաբերեալ։ Յոգուած-
 ներ ազգային կեանքից. թղթակցութիւններ,

լուրեր եւ այլ տեղեկութիւններ։
 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—

Յոգուածներ քաղաքական արդի գրու-
 թիւնից, նոր տեղեկութիւններ, լուրեր, աե-
 ղեկութիւններ։
 ԳՐԱԿԱՆ—

Յոգուածներ ազգային գրականութիւնից.
 մատենախօսութիւն, աշխարհագրութիւն,
 տեղագրական, վիճակագրական, ճանապար-
 հորգական գրուածներ։

Բովանդակութիւն 1893 թիւ 16:

Հայ դատն եւ Հայ կուսակցութիւնը.

Առաջարկ առ «Հայրենասիրական Միութիւն»

Հրաւէր զինւորական կրթութեան:

Միութիւն գոյացնելու դործնական կերպ մը:
 Նամակ Խարբերդէ:

Բալուէն աղաղակ մի.

Նամակ Եգիպտոսէ:

Հայ լրագրութեան հարիւր ամեակն.

Մնալ յօտարութեան թէ վերադառնալ Հայ-
 րենիք:

Պատասխան.

Ամերիկայի Հայերն ինչպէս առեւտուր կա-
 նեն.

Ամերիկայի Հայերն եւ օտար անուններ.

Թանկագին արհեստներ Հայոց համար.

Միամեայ հաշուեկշիռ ելեւմտից Ս. Փրկիչ
 եկեղեցւոյ Ուստրրի.

Նամակ Վանէ.

Յայտարարութիւններ:

Նիւ-Եորքում «Արարատի» գոյութիւնը
 բաւական չը համարելով, պ. Մ. Ս. Գաբրիէլ-
 եան 1891 թուականից հրատարակել սկսեց
 «Հայք» անունով «ազգային, քաղաքական եւ
 գրական» երկշաբաթաթերթը որ մինչեւ այ-
 ժըմ հրատարակուում է: Ծրագրից, բովան-
 դակութիւնից մասամբ յայտնի է արդէն
 թերթիս նպատակը, ուղղութիւնը: Աւելի
 խօսել չենք կարող:

ԺԱՆՈՒԹԱԹԻՆՆԵՐ.

1.) Տպագրուած աղբիւրներ չունինք «Հայքի» մասին որպէս նոր թերթ: Իսկ Եւրոպայից մեր մի բարեկամի մեզ ուղարկած մի նամակից՝ «Հայքի» մասին քաղում ենք հետեւեալը՝

ա. «...Վերջիններէս շարքին պատկանում է քեզ երեւի անծանօթ մի թերթ, որ տպագրուում է Նիւ-Նորքում... աւելի լաւ համարեցի թերթն ուղարկել...»
(Նամակ)

169.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ^{1.)}

(Կիսամեայ)

Մոսքովում 2.) (Ռուսաստ.) 1892-1894-եւս
Հրատարակուում է յունիսին եւ դեկտեմբերին:

Հրատարակիչ՝ Յովհաննէս Բարխուդարեան.

Տպարան՝ Մկրտիչ Բարխուդարեան.

Գիրքը՝ (գիրք) 10-12 տպ. թերթ. 300-340 էջ 16 X 22 չափեր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան երկու ր. մէկ գիրքն մէկ »

Հասցէն՝ Տփլիս

Նաբեռեժնայեա փողոց, տուն
թիւ 11.

Յովհաննէս Բարխուդարեանց.

Կամ՝

Тифлисъ

Набережная улица дома № 11

Иоаннесъ Бархударіаничъ.

Կամ՝

Tiflis (Russie) Cavcasse

Naberechnaja № st. 11.

Ioannes Barhoudariantz.

Լեզուն ոճը { ... Սեմինարիոնների մէջ
Ուղղագրութ. { ամենակատարելագործուածն
է նա իւր կազմակերպ... »

ԾՐԱԳԻՐԸ՝

«Դասական մանկավարժականների կենսագրութիւնը եւ ուսումնաբ., ինքնուրոյն գիտնական յօդուածներ մանկավարժութեան եւ նորա օժանդակիչ գիտութիւնների բոլոր ճիւղերից, ժողովրդական լուսաւորութիւնը եւ դպրոցական գործը քաղաքակրթութեան ազգերի մէջ. զանազան օրինակելի գալոցների կազմակերպութիւնը եւ ընդհանուր տեսութիւն այն նոր մանկավարժական շարժումների եւ ուղղութիւնների, որ տեղի են ունենում զարգացած երկիրներում.»

Բովանդակութիւն 1892. գիրք Ա.

Յառաջաբան—Հրատարակիչ.

Յովհաննէս Ամոս Կամենիսոն եւ նորա մանկավարժութիւնը—Յ. Բարխուդարեանց.

Պարիզի միջնակարգ դպրոցները (Լ. Լ. Մարկովից)—Յ. Թ.

Ենայի ճեմարանական մանկավարժական սեմինարիոնը եւ նորա կազմակերպութիւնը—Յ. Բարխուդարեան:

Բարոյական փիլիսոփայութիւն—Ս. ք. Սահակ. Կովկասեան մանկավարժների արդի գերը իրանց տաճկահայտակ ազգայինների կրթական դործում—Յ. Տէր-Միրաքեանց.

Համառօտ ծրագիր Ներսիսեան Հոգեւոր ուսումնարանի գիշերօթիկ սաների դպրոցական ճանապարհորդութեան—Իսահակ Յարութիւնեան.

Կամքի զարգացումն (Հոգեբանական մանկավարժական խորհրդածութիւններ).

Լինհարդ եւ Գերգրուդ. գործ Հայնրիխ Պիտալօցցու—Ի. Յ.

Գրագիտութիւն Ռուսաստանի մէջ (վիճագրական տեղեկութիւններ):

Պրոսայի ժողովրդական դպրոցների մասին. (վիճագրական տեղեկութիւններ):

Բուլղարիայի դպրոցները (վիճագրական տեղեկութիւններ.)

Ընդհանուր տեսութիւն մանկավարժական աշխարհից—Մարթօնիկ.

Ընդհանուր մանկավարժութիւն—Տուխլոն Յիլլեր. ներմուծումն ընդհանուր մանկա-

վարժութեան—Ի. Յ.

Մանկական խաղերի նշանակութիւնը, դաստիարակութեան համար.

Գրախօսութիւններ.

I. Արաթիանեան Աւետիք—«Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը»—Բար.

II. Prof. Dr. Lazaris Ideale. Frag.

III. Rembrandtals Erzeher.

Մանկավարժական տեղեկութիւններ.

Մի քանի խօսք—Յ. Բարխուդարեան:

Յայտարարութիւններ:

այոց մի շարք մանկավարժական հրատարակութիւնները յաջողութիւն չունենալով դադարուեցին. ինչպէս յիշեցինք իւրեանց տեղերում: Վերջին թուականներում մի մանկավարժական կատարեալ հրատարակութեան պէտքն զգացուում էր մեր բազմաթիւ ուսուցիչներին կատարելապէս ծանօթացնելու մանկավարժական հիմքերի հետ: Կրթական ազնիւ գործին մի քարոզիչ, մի առաջնորդող ոյժ էր հարկաւոր, որ ընդհանուր հայ գրականութեան մէջ պակասում էր վերջերքս:

Ահա այդ ծանր գործը յանձն առաւ գերմանական բարձրագոյն ուսումնական երիտասարդ պ. Յովհաննէս Բարխուդարեանը: Սա իւր շրջանում ունենալով իւր պէս քանի մի մասնագէտ անձինք, 1892 թուականի սկզբից սկսեց հրատարակել «Մանկավարժական Գրադարան» անունով կիսամեայ հանդէսը, որ ցաւօք սրտի տակաւին մի գիրք է լոյս տեսել: Փոխանակ ոյժ տալու, օգնելու, խրախուսելու «Գրադարանին», որ

գուցէ եւ ամսագիր դառնար, հայ ընթերցողները, մեծ մասամբ հայ ուսուցիչները, այնքան ստորագրողներ չը տուին այդ օգտակար վեցամսեակին, որ ահա մէկ տարի էլ անց է կացել, բայց դեռ Բ. Գիրքը լոյս չէ տեսել:

Պատիւ չի բերել մեզ, եթէ «Մանկավարժական Գրադարանը» ստիպուած լինի դադարելու:

«Մանկավարժական Գրադարանի» նպատակն է «ըստ կարելոյն զարկ տալ մեր հայրենիքում կրթական գործին մատակարարող հայ ուսուցչին մանկավարժական բոլոր ճիւղերից նիւթեր, որ նա կարողանայ իւր ասպարէզի համար մանկավարժական տեսութիւն եւ հմտութիւն ձեռք բերել, եւ մանկավարժութեան զէնքով հասնել այն նպատակին, որին նա ձգտում է, քնքոյշ հոգով կրթութիւնը ամենաազնիւ եւ գծաւորին գործըն է աշխարհիս երեսին: Առանց մանկավարժութեան սկզբունքների, գուցէ նա ոչ միայն չը հասնէր իւր նպատակին, այլ մինչեւ անգամ կը շեղուէր դէպի նպատակը տանող ճանապարհից եւ բոլորովին հետեւանքի չէր հասնիլ: Ուսուցիչն առանց մանկավարժութեան, նմանում է գինւորի, առանց գիսիպլինայի» . . .

«Այդ գծաւորին գործը ինչ վերայ առնելով-աւելացնում է յարգելի հրատարակիչը հրաւիրում եմ բոլոր բանիմաց հայ ուսուցիչներին ձեռք կառկառել հրատարակութեանս օգնելու. թէ ինքնուրոյն յօդուածներով թէ եւ երկասիրութիւնների թարգմանութիւններով . . .»

«Լիալոյս ենք որ հայ հասարակութիւնը, նա մանաւանդ ուսուցչական շրջանը, կ'աշխատէ ապահովել մեր միակ մանկավարժական ժողովածուն»:

ԹԵՆՑԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մանկավարժական Գրադարան»

ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) Տպագրուած աղբիւրներ չունինք «Հայքի» մասին որպէս նոր թերթ: Իսկ Եւրոպայից մեր մի բարեկամի մեզ ուղարկած մի նամակից՝ «Հայքի» մասին քաղում ենք հետեւեալը՝

ա. «...Վերջիններս շարքին պատկանում է քեզ երեւի անծանօթ մի թերթ, որ տպագրուում է Նիւ-Սորքում... աւելի լաւ համարեցի թերթն ուղարկել...»
(Նամակ)

169.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ^{1.)}

(Կիսամեայ)

Մ ո ռ ժ ու ա 2.) (Ռուսաստ.) 1892-1894-եւս
Հրատարակուում է յունիսին եւ դեկտեմբերին:

Հրատարակիչ՝ Յովհաննէս Բարխուդարեան.

Տպարան՝ Մկրտիչ Բարխուդարեան.

Դիրքը՝ (գիրք) 10-12 տպ. թերթ. 300-340 էջ 16 X 22 հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ մաքուր.

Բաժանորդագրինը՝ տարեկան երկու ր. մէկ դրքն մէկ »

Հասցէն՝ Տփլիս

Նաբեռնի թիւ 11.

Յովհաննէս Բարխուդարեանց.

Կամ՝ Тифлисъ
Набережная улица дома № 11
Иоаннесъ Бархударіаничъ.

Կամ՝ Tiflis (Russie Cavcasse)
Naberechnaja № st. 11.
Ioannes Barhoudariantz.

Լեզուն ոճը { ... Սեմինարիոնների մէջ
Ուղղագրութ. { ամենակատարելագործուածն
է նա իւր կազմակերպ. ... »

Ծրագիրը՝

«Դասական մանկավարժականների կենսագրութիւնը եւ ուսմունքը, ինքնուրոյն գիտնական յօդուածներ մանկավարժութեան եւ նորա օժանդակիչ գիտութիւնների բոլոր ճիւղերից, ժողովրդական լուսաւորութիւնը եւ դպրոցական գործը քաղաքակրթութեան ազգերի մէջ. զանազան օրինակելի գալրոցների կազմակերպութիւնը եւ ընդհանուր տեսութիւնն այն նոր մանկավարժական շարժումների եւ ուղղութիւնների, որ տեղի են ունենում զարգացած երկիրներում.»

Բոլանդակութիւն 1892. գիրք Ա.

Յառաջաբան—Հրատարակիչ.

Յովհաննէս Ամոս Կամենիսոն եւ նորա մանկավարժութիւնը—Յ. Բարխուդարեանց.

Պարիզի միջնակարգ դպրոցները (Լ. Լ. Մարկովից)—Յ. Թ.

Ենայի ճեմարանական մանկավարժական սեմինարիոնը եւ նորա կազմակերպութիւնը—Յ. Բարխուդարեան:

Բարոյական փիլիսոփայութիւն—Ս. ք. Սահակ. Կովկասեան մանկավարժների արդի գերբերանց տաճկահայաւան ազգայինների կրթական դործում—Յ. Տէր-Միլաքեանց.

Համառօտ ծրագիր Ներսիսեան հոգեւոր ուսումնարանի գիշերօթիկ սաների դպրոցական ճանապարհորդութեան—Իսահակ Յարութիւնեան.

Կամքի զարգացումն (հոգեբանական մանկավարժական խորհրդածութիւններ).

Լինհարգ եւ Գերգրուդ. գործ Հայնրիխ Պիտալօցցու—Ի. Յ.

Գրագիտութիւն Ռուսաստանի մէջ (վիճադրական տեղեկութիւններ):

Պրոսայի ժողովրդական դպրոցների մասին. (վիճադրական տեղեկութիւններ):

Բուլղարիայի դպրոցները (վիճակագրական տեղեկութիւններ.)

Ընդհանուր տեսութիւն մանկավարժական աշխարհից—Մարթօնիկ.

Ընդհանուր մանկավարժութիւն—Տուխուկոն Յիլլեր. ներմուծումն ընդհանուր մանկա-

վարժապետան—Ի. Յ.

Մանկական խաղերի նշանակութիւնը, դաստիարակութեան համար.

Գրախօսութիւններ.

I. Արաբիանեան Աւետիք—Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը—Բար.

II. Prof. Dr. Lazaris Ideale. Frag.

III. Rembrandtals Erzeher.

Մանկավարժական տեղեկութիւններ.

Մի քանի խօսք—Յ. Բարխուդարեան:

Յայտարարութիւններ:

այոց մի շարք մանկավարժական հրատարակութիւնները յաջողութիւն չունենալով գաղարուցին. ինչպէս յիշեցինք իւրեանց տեղերում: Վերջին թուականներում մի մանկավարժական կատարեալ հրատարակութեան պէտքն զգացուում էր մեր բազմաթիւ ուսուցիչներին կատարելապէս ծանօթացնելու մանկավարժական հիմքերի հետ: Կրթական ազնիւ գործին մի քարոզիչ, մի առաջնորդող ոյժ էր հարկաւոր, որ ընդհանուր հայ գրականութեան մէջ պակասում էր վերջերքս:

Ահա այդ ծանր գործը յանձն առաւ գերմանական բարձրագոյն ուսումնաւարտ երիտասարդ պ. Յովհաննէս Բարխուդարեանը: Սա իւր շրջանում ունենալով իւր պէս քանի մի մասնագէտ անձինք, 1892 թուականի սկզբից սկսեց հրատարակել «Մանկավարժական Գրադարան» անունով կիսամեայ հանդէսը, որ ցաւօք սրտի տակաւին մի գիրք է լոյս տեսել: Փոխանակ ոյժ տալու, օգնելու, խրախուսելու «Գրադարանին», որ

գուցէ եւ ամսագիր դառնար, հայ ընթերցողները, մեծ մասամբ հայ ուսուցիչները, այնքան ստորագրողներ չը տուին այդ օգտակար վեցամսեակին, որ ահա մէկ տարի էլ անց է կացել, բայց դեռ բ. գիրքը լոյս չէ տեսել:

Պատիւ չի բերել մեզ, եթէ «Մանկավարժական Գրադարանը» ստիպուած լինի դադարելու:

«Մանկավարժական Գրադարանի» նպատակն է ըստ կարելոյն զարկ տալ մեր հայրենիքում կրթական գործին մատակարարող հայ ուսուցչին մանկավարժական բոլոր ճիւղերից նիւթեր, որ նա կարողանայ իւր ասպարէզի համար մանկավարժական տեսութիւն եւ հմտութիւն ձեռք բերել, եւ մանկավարժութեան զէնքով հասնել այն նպատակին, որին նա ձգտում է, քնքոյշ հոգով կրթութիւնը ամենաազնիւ եւ գթուարին գործըն է աշխարհիս երեսին: Առանց մանկավարժութեան սկզբունքների, գուցէ նա ոչ միայն չը հասնէր իւր նպատակին, այլ մինչեւ անգամ կը շեղուէր դէպի նպատակը տանող ճանապարհից եւ բոլորովին հետեւանքի չէր հասնիլ: Ուսուցիչն առանց մանկավարժութեան, նմանում է գինւորի, առանց դիսիպլինայի» . . . .

«Այդ գթուարին գործը ինձ վերայ առնելով-աւելացնում է յարգելի հրատարակիչը հրաւիրում եմ բոլոր բանիմաց հայ ուսուցիչներին ձեռք կառկառել հրատարակութեան օգնելու. թէ ինքնուրոյն յօդուածներով թէ եւ երկասիրութիւնների թարգմանութիւններով . . . »

«Լիայոյս ենք որ հայ հասարակութիւնը, նա մանաւանդ ուսուցչական շրջանը, կ'աշխատէ ապահովել մեր միակ մանկավարժական ժողովածուն»:

ԺԵՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Մանկավարժական Գրադարան»

եւ մեր աղբիւրները—

ա. «Շնորհակալութեամբ ստացանք Յովհաննէս Բարխուդարեանցի խմբագրութեամբ այս տարի հրատարակուած «Մանկավարժական Գրադարան» գիրքը . . . պէտք է խոստովանել որ այդ մանկավարժական ժողովածուն լաւ է կազմած: Մեզ հայե-րիս համար նշանակութիւն ունի այդ տեսակ մանկավարժական ժամանակակից հարցեր ամփոփող ժողովածուն, որը կարող է մեր մանկավարժներին օգտուած պահել մանկավարժական ժամանակակից դրութեան եւ հայացքներին, մանաւանդ այժմի առջեւ ունենալով որ այժմ մեր հայոց գրականութիւնը զուրկ է մանկավարժական որեւէ պարբերական հրատարակութիւններից, Յօդուածները լաւ մշակուած են, գրուածների ոճը եւ լեզուն լաւ են»

«Մշակ» 1892. № 118.

բ. «Խմբագրութիւնս ստացել է մանկավարժ պ. Յովհաննէս Բարխուդարեանի հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Մանկավարժական Գրադարանի», առաջին գիրքը, որ հրատարակուած է Մոսքուայում: . . . Մեզ ոչինչ չէ մնում ասելու, եթէ ոչ կատարեալ յաջողութիւն ցանկալ պ. Բարխուդարեանի այդ համակրելի ձեռնարկութեան, որի կարեւորութիւնը վաղուց է վէր զգացուում էր մեր մանկավարժական գրականութեան մէջ: Մընում է, որ մեր ուսուցիչներից նրանք, որոնք կարող են, աջակցութիւն ցոյց տան այդ ձեռնարկութեանը: . . .

Առաջին գիրքը լաւ տպուկութիւն է թողնում»

«Նոր-Դար» 1892. № 157.

2.) Տպագրուում է Մոսքուայում, բայց խմբագրութիւնը գտնում է Տփլիսում: Պէտք է դիմել մեր առաջ բերած հասցէով:

170.

Ա Ր Օ Ր ^{1.)}

ՇԱՐԱՓԱՓԵՐԹ

ԱՂԳՈՅԻՆ ՆԻ ԶԵՂՈՂԱԿԱՆ

Գ ա լ ա ջ (Ռուսմանիա) 1892-1894

Հրատարակուում էր կիրակի օրերը. Հրատարակի՛չ՝ Ղեւոնդ քահան. Փափաղեան . . .

Բաժանորդագիւնը՝ տարեկան 12 ֆրանք. (2.)

գիւտոսում պ. Անտոն Ռշտունի, երբ «Նեղոս» շաբաթաթերթի հրատարակութեան գործում անյաջողութիւնների հանդիպեց, գնաց Ռուսմանիա եւ Գալա-

ցում 1892-ին սկսեց հրատարակել «Արօր» ազգային եւ քաղաքական շաբաթաթերթը: Բայց պէտք է հասկանալ որ պարոն Անտոն Ռշտունի եւ արժ. Ղեւոնդ ք. Փափաղեան միեւնոյն անձնաւորութիւնն է. քահանայ ձեռնադրելով Անտոն անունը դարձաւ Ղեւոնդ, իսկ Ռշտունի ազգանունը Բնչ կերպով դարձաւ Փափաղեան, այդ մեզ մոլթն է: Բայց դրական փաստ է այն, որ «Արօրի» խմբագիր տէր Ղեւոնդը, խմբագիրն էր «Նեղոս» շաբաթաթերթի. այդ վկայում է բացի շաբերից հանգուցեալ հայագէտ պրոֆ. Գ. Ա. Շուումֆի խօսքերը՝ թէ «Նեղոսը» դադարեց որովհետեւ խմբագիրը պէտք է գնար Գալաց «Արօրն» հրատարակելու . . . 3»

ԺԱՆՈՐԴԱԿԱՆՆԵՐ.

1.) «Արօր» եւ մեր աղբիւրները—

ա. . . .ի Կալաց (Ռուսմանիա) Արօր շաբաթաթերթ: ազգային եւ քաղաքական, հայերէն ուսմաներէն, Հրատարակիչ Ղե-

Լոնդ. քահանայ Փափաղեան, սկսուեց 1892. թ. “

„Օրացոյց“ 1892 Ռոստով. էջ 96.

2.) „Արօր“ խմբագրուում էր կէս Հայկէս ուսմաներէն լեզուներով: Բաժանորդագիրն էր՝ առանձին 12 ֆրանք. միասին 20 ֆրանք:

3.) Տես „Մուրճ“ 1892 № 7-8. (Ֆիւլքս.) Ռուսիենի մեր ուղարկած մի պատուիրած նամակը. որով տեղեկութիւններ էինք խընդրել „Արօրի“ մասին, մենաց անպատասխան, դորա Համար չը կարողացանք աւելի մանրամասն խօսել:

131.

ԾԱՆՈՒՑՄԱՆ ՑԱԲԱԹԱԹԵՐԹ 1.)

ՀԱՅ. ՏՆՎ. ԳԵՂ. ԵՒ ՅԱՆՆԵՐԻՆ

Լ Ե Ջ Ո Ւ Ն Ե Ր Ո Վ

Կոստանդնուպոլ. (Տաճ.) 1892-1894-եւս

Հրատարակուում է կիրակի օրերը.

Հրատ.-Արտոնատէր Ս. Պէկեան.

Խմբագիր՝ Յ. Եազըճեան:

Տպարան Մինասեան եղբայրք. 2.)..

Բաժանորդագիրն էր՝ տարեկան 27 դր2.

Հասցէն՝ Տպարան Մինասեան. Ս. Պէկեանին:

Կոստանդնուպոլիս:

Կամ Tipograf. Minasian. S. Pekian.

Constantinople.

Ծրագիրը՝ 3.)

Յայտարարութիւններ ամեն տեսակ. չորս լեզուներով:

Առեւտրական մանր լուրեր: . . .

Կոստանդնուպոլսում 1892 թուականից սկսեց լոյս տեսնել «Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ» անունով չորս լեզուեան շաբա-

թական Հրատարակութիւնը, որը պարունակում էր իւր մէջ մայրաքաղաքի մի շաբաթուայ յայտարարութիւնները. Հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, յունարէն լեզուներով:

«Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ» շաբաթականում է այժմ:

ԺՆՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.) «Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ» եւ մեր աղբիւրները:

ա. „Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ. Հայ. տաճկ. գաղղ. եւ յունարէն. Կ. Պոլ. տպ. Գ. Պաղտ. Հրատ. Սրապիոն Պէկեան. րժնգ. 25 դր. “

„Հանդէս Ամսօրեայ“ 1893 էջ 302.

բ. „Շաբաթաթերթ Ծանուցմանց“ Առեւտրական եւ արհեստական. չորս լեզուաւ ... արտօնատէր Ս. Պէկեան, խմբագիր Յ. Եազըճեան. տարեկան. րժ. 27 դր2. օտար երկրաց 40. տպ. Մինասեան եղբայրք. „Գրացուցակ“ 1893 թիւ. 88. էջ 8

2.) Նախ „տպագր.“ Գ. Պաղտատեան:

3.) „Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ“ մէջ երբեմնապէս տպագրուում են „առեւտրական եւ արհեստական“ մանր լուրեր: Որեւէ Համարի բովանդակութիւնը աւելորդ Համարեցինք առաջ բերել:

172.

ԳՐԱՑՈՒՑԱԿ 1.)

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ

(Ամսատետր.)

Կոստանդնուպոլ. (Տաճ.) 1893-1894-եւս

Հրատարակուում է ամսի սկիզբներին:

Հրատարակութիւն Վ. Գ. Զարդարեան Գրատան.

Կազմեց Վահան Գ. Զարդարեան,

Տպագր. Ս. Տամատեան.

Դիրքը՝ (տետր). քառածալ 8 էջ 13X19
Հ.-մետր.

Թուղթը եւ տիպը մաքուր.

Ձրի. 2.)

Հասցէն Վ. Գ. Զարդարեան. գրավաճառ-թղ-
թավաճառ. Կոստանդնուպոլիս.

Սուլթան-Համամ փողոց, թիւ 12.

կամ՝ V. K. Zardarian Papeterie-

Librairie. Constantinople.

Rue Sultan- Hamam. № 12.

Ծրագիրը՝ 3.)

«... եւ կը պարունակէ նախորդ ամսոյս բո-
լոր հայերէն հրատարակութեանց ցանկն,
լրագրաց գլխաւոր յօդուածոց շարունակու-
թիւնն եւ այլն»

Կոստանդնուպոլսում գը-
րավաճառ եւ թղ-
թավաճառ պ. Վա-
հան Գ. Զարդար-
եան 1893 թուա-
կանից, իւր «գրա-
տան» հրատարա-
կութեամբ լոյս է

ընծայում «Գրացուցակ» անունով մի ամ-
սատետր, որ պարունակում է հայերէն
«նոր հրատարակութեանց ցանկը»։ «Կը
խնդրուի հրատարակիչներէ եւ հեղինակ-
ներէ—գրում է իւր տետրի վերջում պ.
Զարդարեան—որ իրենց նոր հրատարակած
երկերէն մէկ մէկ հատ ուղարկեն որպէս
զի յիշատակուի նոյն ամսոյ ցանկին մէջ»։
Պ. հրատարակիչը եւ կազմողը եթէ ուզում
է իւր գործը աւելի պիտանի դարձնէ քան
է, պէտք է լիակատար տեղեկութիւններ
ունենայ հայ ընդհանուր «նոր հրատարակու-
թանց» մասին։

ԺԱՆՊԱՐԱՆՆԵՐ.

1.) «Գրացուցակ» եւ աղբիւրներ—

ա. «... Այժմ Պոլսոյ մէջ կը հրատարակուի
մի պարբերական ամսաթերթ «Գրացու-
ցակ» անուամբ որ կը պարունակէ նոյն
ամսոյ բոլոր հայերէն հրատարակու-
թեանց ցանկն լրագրաց անունք եւ այլն։
Սոյն ցանկն ամեն գրավաճառաց կ'ու-
ղարկուի ձրի. ձեզ հս կուղարկեմ կանո-
նաւորապէս ամեն ամիս...»

(Նամակ) ձեռագիր. Վ. Գ. Զարդար.

2.) «Սոյն ցանկն կ'ուղարկուի բոլոր գրա-
վաճառաց, հրատարակչաց, հեղինակաց
եւ վարժարանաց, ձրի. Այն վարժարանք
կամ հրատարակիչք, որք չեն ստանար
սոյն ցանկն հաճին իմացնել մեզ իրենց
հասցէն... Անհատաց համար հատը 10
փարա. փոստի ծախքով 20 փարա».

3.) Մի որեւէ համարի բովանդակութիւնը
աւելորդ համարեցինք առաջ բերել։

Մեր տեսութեան մէջ այս տասնա-
մեակը վերջանում է «Գրացուցակ»ով։ Առա-
ջիկայ 1894 թուականից սկսուող լրագիրնե-
րը կը մնան ապագայում հրատարակելիք
բաժնի մէջ սոյն գրուածի բ. հատորում։
Ուրեմն 100 տարուայ ընթացքում ունեցել
ենք ընդամենը 172 պարբերական հրատա-
րակութիւն։ Ներկայիս ընթերցանութեան
ծաւալումը կարծել է տալիս որ հարիւր
տարի յետոյ՝ 1994 թուականին, հայ լրա-
գրութեան թիւը կը կրկնապատկուի։ Բայց
ապագայի հաւաքադրողը այնքան դժուա-
րութիւնների չի հանգիպիլ, քան մենք հան-
դիպեցինք։

Հարեւանցի կերպով յիշենք այն լրա-
գիրները, որոնք թէեւ հրատարակուել են
հայ խմբագիրների ձեռքով, հայ ազգային
կեանքով են պարապել, տպագրուել են

Հայերէն նշանագրերով, բայց խմբագրուել են տաճկերէն լեզուով որ Հայ գրականութիւնից գուրս են:

Այդպիսի թերթեր մենք ունեցել ենք 17-ը:

1. Ճերիտեի Հաւատիս.

1840—18

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Խաչատուր Ոսկանեան:

2. Մեծմուշի Հաւատիս.

1852—18

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Յ. Վարդանեան:

3. Ախապիր Գօսրանքիմի.

1855—18

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Ռ. Քիւրքճեան:

4. Զօհալ.

1855—1857.

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Յովհ. Տէրոյեանց:

5. Միւնատիի Էրճիս.

1859—1864.

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Կարապետ Փանոսեան:

6. Թերճմանը Հագիգար.

186—18

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝

7. Մանգուլեի Էֆքեար

1866—1894-եւս

Կ. Պոլիս խմբագիր՝ Կարապ. Փանոսեան.

8. Գոար.

1867—18

Հալէպ. խմբագիր՝

9. Էվրազը Շարգըյի

1867—18

Կարին. խմբագիր՝

10. Վարազայի Հաւատիս

1868—186

Կ. Պոլիս խմբագիր՝ Կար. Փանոսեան:

11. Թռչնիկ

1868—186

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Իփէքեան.

12. Խիւտավեկտիկեար

1869—187

Բրուսա. խմբագիր՝

13. Սեփաք Հագրգար

1870—187

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝

14. Թերճմանը Էֆրեսար.

1878—1884

Կ. Պոլիս. խմբագ. Տիգր. Նիւֆէլէկեան.

15. Ճերիտեի Շարգիյի

1885—1894-եւս

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Տիգրան Նիւֆէլէկեան

16. Մեճմուսյը Ախարար

1885—1894-եւս

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Յովսէփ Թուլայեան.

17. Ֆելեկ.

1885—1887

Կ. Պոլիս. խմբագիր՝ Յովհաննէս Պալաճեան.

Ուղիղ պատմութեան մէջ Հրատարակուած
լրագիրներէ հետ չը շփոթելու համար,

այնպիսիները որոնց միայն յայտարարութիւններն են լոյս տեսել, բայց իւրեանք տակաւին ոչ, յիշում ենք դորանց տնօնները՝ «Լապտեր Հայկազեան», «Ոճ Արեւելեան», «Ամիս», «Էջմիածին», «Թանգարան Հայկազեան», «Յոյս», «Նաւակ», «Արագած», «Ազդարար», «Աստղ Արեւելեան», «Ճշմարտութիւն», «Դպրեմանք», «Դաւթաղալ», «Հրեշտակն Հայոց», «Փիւնիկ», «Էլումայ», «Ծաղկաձոր», «Հայկական Թութակ», «Շաւիղ» . . .

Եղել են եւ մի այլ տեսակ պարբերական Հրատարակութիւններ, բայց անկանոն ժամանակներում Հրատարակուելով, լրագիրների կարգը չեն անցել. այդպիսիներից կարելի է հաշուել Բագուում արժ. Գրիգոր քահանայ Գրիգորեանցի Հրատարակած «Սոխակ» երգարանները, հանգուցեալ Գաբր. եպ. Այվազովսքու Հրատարակած «Լսարան» տետրակները, Էմին Տէր Գրիգորեանի «Հայկական Թատրոնները». Տփլիսում Հրատարակուող «Ժողովրդական Գրադարան» վերնագրով գրքովները Կ. Պոլսի եւ Տփլիսի գրադաճառանոցների հայերէն գրքերի ցուցակները եւ այլն»

Պարբերական Հրատարակութիւններ են նաեւ ամեն տարի Ս. Էջմիածնում, Տփլիսում, Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Ռոստովում եւ այլն լոյս տեսնող օրացոյցները:

Կան եւ մի այլ տեսակ լրագիրներ որոնք թէեւ Հրատարակուում են հայ խմբագիրների ձեռքով, հայ ազգութեան վերաբերեալ, բայց օտար լեզուներով. օրինակ հունդարերէն «Արմենիա» թերթը Հունդարիւում. անգլիերէն «L' Armenie» թերթը Լոնդոնում պ. Մինաս Զիրադի խմբագրութեամբ: Հնդկաստանում «Ara» (Արա) թերթը գարձեալ անգլիերէն լիզուով պ. Յ. Մելիք-Բեգլարեանցի խմբագրութեամբ. Բուլղարիայի Վառնայ քաղաքում «Huis» շաբաթաթերթը՝ 1883-ից որը Հրատարակուում էր հայերէն բառերով, լատինական տառերով, որպէս՝ «Organ Evropai hai gahtakanuthiantz»

Լ ր ա ց ո շ մ ն.

Ջագիւ է պատահում, որ մի մեծ աշխատութիւն իւր վերջում կցուած չունենայ որպէս լրացում մի քանի երեսներ, որոնք «յաւելուած», «ուղղելիք», «վերջաբան» եւ այլ խորագրերի տակ ցոյց են տալիս այն պակասութիւնները, վրիպումները, որոնք կամ մինչեւ գրքի տպագրութեան վերջում են յայտնի եղել կազմողին, կամ անզգուշութիւնից են առաջացել: Մինչեւ մեր գրքի լոյս տեսնելը մեզ հասնող տեղեկութիւններից օգտուելով եւ անտես չանելով նաեւ մինչեւ օրըս պատահած փոփոխութիւնները, որպէս լրացում մեր սոյն գործի, առաջ ենք բերում հետեւեալը:

Էջ 13. լրագիր 4. Յիշատակարանը մի տարի գոյութիւն ունեցաւ:

” 20. ” 6. Հայելի Կալկաթեան. հրատարակուած է 1820-ից:

” 25. ” 7. Շտեմարան սկսուեց 1821-ին խմբագրութեամբ Շիրազեցի տիրացու Մարտիրոս Մկրտչեանի: Ի տպարանի «Օճանասփռեան ժողովոյն» լրնծաեալ ի պ. Պօղոսէ Յորդանեանց: Դիրքը ութածալ. (տես «Հանդ. Ամս» 1894 էջ 364)

” 42. ” 11. Արշալոյս Արարատեան. Մեզ հասած վերջին տեղեկութիւններին նայելով, ճշտուում պ. Երեցեանի խօսքը՝ թէ Պալտաղարեանի որդին յաջորդեց իւր հօրը որպէս արտօնատէր: Իսկ խմբագրութեան պաշտօնները վարել են պ. Սաւալանեան եւ Սուաճեան:

” 90. ” 21. Մասիս լրագրին աշխատակցել են Թիւրքիայի հայ գրագէտներից նաեւ՝ Նիկողայոս Զօրոյեան, Խաչատուր Միսաքեան, Պօղոս Պարնասեան, Տիգրան Իւսուֆեան, Ա. Միհրդատեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, վերջերքս Տիգրան Կոմսարական: «Մասիս» նորերումս դարձեալ փոփոխութիւնների ենթարկուեց: 1892-ից երեքշաբաթաթերթ: 93-ից շաբաթաթերթ եւ վերջը երկշաբաթաթերթ. 1894-ից «Մասիս» հանդէս նախնական եւ երկրորդական կրթութեան— Վերաանասութեամբ ուսումնական եւ կենտրոնական վարչութեան:

” 127. ” 32. Նոյեան Աղաւնի. խմբագիրների հնձանալուց յետոյ թերթի տակ ստորագրուում էր «Արապեանց տպարան» որպէս տեւեց մինչեւ 1874 թ: Կարծուում է թէ այս շրջանում խմբագրողը եղել է հանգուցեալ գիտնական Նիկ. Մ. Զօրայեան:

” 137. ” 35. Թուրքալ Հայկազեան. իսկապէս տպագրուում էր «Աշխատասիրութեամբ երից աշակերտաց Մեսրոպեան Վարժարանի»:

” 139. ” 36. Արծուի Վասպուրական. Կոստանդնուպօլսում. «Ի տպարանի երից եղբարց Արապեան» 1864-ի դադարումից երկար ժամանակ յետոյ 1873 թուականի յունուարի 12-ից «Արծուի» սկսում է ութներորդ շրջանը, որպէս շաբաթաթերթ: Մինչեւ երբ է շարունակուել այդ, մեզ յայտնի չէ. բայց նոյն թուականի մարտի 10-ի թիւ 9 տեսնուած է:

” 158 ” 39. Արեւելք Փարիզ— հանդէս կրթութեան տեւեց մինչեւ 1856 թ. փետրուարի 1-ը:

” 165. ” 42. Մուսայք Մասեաց Կեօր Քաթիւն. Հեղինակ եւ Տընօրէն Ա. Հ. Ճիզմէճեան, նոյն է Արմենակ Հայկունի:

” 205. ” 49 Արեւմուտք Արշագան Երոտայի յոստոսրութեան: 1864-ին Բ. տարին սկսուել է փետրուարին, եւ կանգ է առել յունիսի 1-ին: 10-դ համարը 1865

Էջ 275. Լրագիր 80. Արժուիկ Տարոնոյ թուուցեալ թեւոք , , Վասպուրական Արժուոյն : Ի Մամիկոնեան աշխարհէն յԽակնեան Լերանց Ի Մշոյ Ս. Կարապետի Հրաշալի ուխտէն : Կիսամսեայ. 1863 թ. ապրիլի 1-ից մինչեւ 1864 թ. օգոստ. 15 : Թիւ 1—24 'ի տպ. Վ. Արժուոյն 'ի Տարոն Ս. Կարապետի Հայոց վանքը :

,, 277. ,, 81. Լ ու ս ա փ ա յ Լ . , , փխտփայտն, բարոյան եւ վխտանտն. Ա. Համարը լոյս տեսաւ 1864, Հոկտ 17-ին :

,, 289. ,, 85. Ծ ի ա ծ ա ն. շաբաթաթերթ : Խմբագիրը Կարապետ վարժապետ Զուխաճեանն է եւ ոչ Տիգրան Զուխաճեան երեւելի գաշնակահարը : 1866 Հոկ. 1-ին թիւ Ա. լոյս տեսաւ եւ կանգ առաւ : Բ. տարին 1869 յունուարի 15-ին սկսուեց Բ. Համարով Հայ-տաճիկ լեզուներով. տպարանատէր Յ. Միւհենտիսեանի գործակցութեամբ : 1869 թ. սեպտ. 27-ից դարձեալ Բ. տարի թիւ 1 ասելով սկսում է Հրատարակուել Ա. Աւետիս Սուրենեանցի ձեռքով մինչեւ դեկտեմբեր : Հետեւեալ 1870-71-ին փոքր դիրքով մերթ Հայերէն, մերթ տաճիկերէն էր Հրատարակուում զանազան խմբագրների միջոցով :

,, 309. 96. Յ ո յ ս ի Հրատարակութեան սկիզբը Հիմնուելով մեր մի երկու արժանա Հաւատ աղբիւրների. գրել ենք 1870-ին, բայց մեր ստացած վերջին տեղեկութեանց վերայ Հիմնուելով գրում ենք 1864-ին : Ուրեմն ճիշտ է պ. Գափամաճեան :

,, 325 ,, 104. Արեւելեան Մամուլ. այժմ կիսամսեայ.

,, 425 ,, 130. Աղբիւր. այժմ դարձեալ Տ. Նազարեան որպէս խմբագիր-Հրատարակիչ :

,, 438 ,, 134. Ն ո Ր -Պ ա Ր. 1894 թ. յունուարի 30-ին Տփլիսում շքեղ Հանդիսով կատարուեց խմբագրապետ պ. Սպանդար Սպանդարեանի գրական գործունէութեան 20 -ամեայ եւ թերթի գոյութեան 10-ն ամեայ յօրելեանը : Հանդիսի Համառօտ նկարագիրը տես «Նոր-Պարի տօնը» կազմեց Ս. Գաբրիէլեան. 1894 թ. Ս. Պետերբուրգ : Յետոյ տպարան Ա. Ի. Պետրովի. այժմ գարձեալ Շահնազարեանի :

,, 504 ,, 152. Հ ա ն գ է ս ը ն ո Ր ից սկսել է Հրատարակուել : 5-դ դիրքը լոյս տեսաւ 1894 թ. օգոստոսին : Հասցէն՝ Москва, Мясницкая д. Ермаковыхъ Мертвѣу Бархударьянъ.

,, 529 ,, 161. Տ ա Ր ա գ. տես՝ լրագիր թիւ 130-ի լրացումը :

,, 545 ,, 167. Հ ա յ ք. վերջերքս աւելի լաւ ծանօթացանք , , Հայքի՝ ուղու-թեան եւ նպատակի Հետ : Պ. Գաբրիէլեան իւր Հիմնական սկզբունքի Հետ պահպանողական է : «Հայքի» մուտքը Ռուսաստանում ազատ է :

,, 547 ,, 169 ,, Մ ա ն կ ա վ ա Ր ժ ա կ ա ն Գ Ր ա դ ա Ր ա ն. սպասում ենք Բ. գրքին :

Եջ 275. Լրագիր 80. Արժուիկ Տարոնոյ թուղցեալ թեւոք ,Վասպուրական Արժուոյն՝ ի Մամիկոնեան աշխարհէն ինականեան Լերանց ի Մշոյ Ս. Կարապետի Հրաշալի ուխտէն: Կիսամսեայ. 1863 թ. ապրիլի 1-ից մինչեւ 1864 թ. օգոստ. 15: Թիւ 1—24 ՚ի տպ. Վ. Արժուոյն ՚ի Տարոն Ս. Կարապետի Հայոց վանքը:

,, 277. ,, 81. Լուսափայլ. , Քիւրճեայտէն, Բարդուէն եւ Վիպասանէն. Ա. Համարը լոյս տեսաւ 1864, Հոկա 17-ին:

,, 289. ,, 85. Ծիածան. շաբաթաթերթ: Խմբագիրը Կարապետ վարժապետ Չուխաճեանն է եւ ոչ Տիգրան Չուխաճեան երեւելի դաշնակահարը: 1866 Հոկ. 1-ին թիւ Ա. լոյս տեսաւ եւ կանգ առաւ: Բ. տարին 1869 յունուարի 15-ին սկսուեց Բ. Համարով Հայ-տաճիկ լեզուներով. տպարանատէր Յ. Միւհենտիսեանի գործակցութեամբ: 1869 թ. սեպտ. 27-ից դարձեալ Բ. տարի թիւ 1 ասելով սկսում է Հրատարակուել Ա. Աւետիս Սուրենեանցի ձեռքով մինչեւ դեկտեմբեր: Հետեւեալ 1870-71-ին փոքր գիրքով մերթ Հայերէն, մերթ տաճիկերէն էր Հրատարակուում զանազան խմբագրների միջոցով:

,, 309. 96. Յոյսի Հրատարակութեան սկիզբը Հիմնուելով մեր մի երկու արժանա Հաւատ աղբիւրների, գրել ենք 1870-ին, բայց մեր ստացած վերջին տեղեկութեանց վերայ Հիմնուելով գրում ենք 1864-ին: Ուրեմն ճիշտ է պ. Գափամաճեան:

,, 325 ,, 104. Արեւելեան Մամուլ. այժմ կիսամսեայ.

,, 425 ,, 130. Աղբիւր. այժմ դարձեալ Տ. Նազարեան որպէս խմբագիր-Հրատարակիչ:

,, 438 ,, 134. Նոր-Պար. 1894 թ. յունուարի 30-ին Տփիսիսում շքեղ Հանդիսով կատարուեց խմբագրապետ պ. Սպանդար Սպանդարեանի գրական գործունէութեան 20 -ամեայ եւ թերթի գոյութեան 10-ն ամեայ յօբելեանը: Հանդիսի Համառօտ նկարագիրը՝ տես «Նոր-Պարի տօնը» կազմեց Ս. Գաբրիէլեան. 1894 թ. Ս. Պետերբուրգ: Յետոյ տպարան Ա. Ի. Պետրովի. այժմ դարձեալ Շահնազարեանի:

,, 504 ,, 152. Հանդէսը նորից սկսել է Հրատարակուել: 5-դ գիրքը լոյս տեսաւ 1894 թ. օգոստոսին: Հասցէն՝ Москва, Мясницкая д. Ермаковыхъ Мертвчу Бархударьявъ.

,, 529 ,, 161. Տարագ. տես՝ լրագիր թիւ 130-ի լրացումը:

,, 545 ,, 167. Հայք. վերջերքս աւելի լաւ ծանօթացանք ,Հայքի՝ ուղղութեան եւ նպատակի հետ: Պ. Գաբրիէլեան իւր Հիմնական սկզբունքի հետ պահպանողական է: «Հայքի» մոտքը Ռուսաստանում ազատ է:

,, 547 ,, 169 ,, Մանկավարժական Գրագարան. սպասում ենք Բ. գրքին:

Սոյն դրուածն արդէն յանձնել էինք գրաքննչական կոմիտէին, երբ 1893 թ. դեկտեմբերին լոյս տեսաւ մի նոր Հայ պատկերազարդ-Հրատարակութիւն—

173.

Թ Ա Տ Ր Ո Ն

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԹՄՏԵՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Գ Ե Ս

(Կիսամեայ)

Տփլիս (Ռուսաստ.) 1893-1894-եւս.

Հրատարակութիւն է՝ յունիսին եւ գեղ-տեմբերին:

Հրատարակիչ՝ Աղէքսանդր Թարխանեան.

Տպարան՝ Մ. Մարտիրոսեանի եւ Ընկ.

Դիւրքը՝ (գիրք) մեծագիր ութածալ 6 թերթ տպագր. 180 էջ երկսիւն 21X29 Հ.մետր.

Թուղթը եւ տիպը՝ փառաւոր.

Լեզուն ոճը { „...Ուստի հասկանալի պի-
տի լինի, որ մեր գլխաւոր
Ուղղագրութ. { նպատակը կը լինի...“

Բաժանորդագիրն՝ տարեկան Տփլիս-սում 3 ռ.

Օտար տեղեր 3 ռ. 30 կ.

Արտասահմանում 10 ֆրանք:

Հասցէն՝ Տփլիս Աղէքսանդր Թարխանեանց կամ

Тифлисъ Александръ Тарханьянъ.

կամ Tiflis Alexandr Tarchanian

Ծրագիրը՝

ԳՐԱԿԱՆ—Յօդուածներ ազգային գրակա-նութեան վերաբերեալ, ոտանաւորներ, բա-նաստեղծութիւններ ինքնուրոյն թէ թարգ-մանական. կրիտիկա:

ԹՄՏԵՐԱԿԱՆ—Ընդարձակ յօդուածներ, տե-սութիւններ, լիշողութիւններ, թատերա-կան ճիւղին վերաբերեալ: Ողբերգութիւն գրամա, կատագրերութիւն, վոդեւիլներ, ազգային թէ եւրոպական յայտնի հեղի-նակների: Հայոց, եւ օտար թատրոնների մասին: Յօդուածներ բեմական աշխարհից:

Ցուցակ պիեսների: Թատրոնական քրոնի-կոն:—Նկարներ ու պատկերներ թատե-րական կեանքից:

Յայտարարութիւններ:

Բովանդակութիւն բ. գրքի. (1894 սեպտեմբեր.):

Ցուցակ պիեսների:

Մարիա Սաիւարտ, ողբերգ. 5 գործ. հեղ-Շիլլերի—Գ. Բարխուդարեանց:

Ողբերգութեան էթիքական նշանակութիւնը Յ. Ճաղարէկեան:

Դանդուլ (Լըգուվէից) ոտանաւոր—Ս. Թանգ-եան:

Վրաց թատրոնի մասին—Վ. Գունիա:

Գիշեր (բանաստ.) Տ. Ի.

Կանոններ դերասանների համար (Վ. Գէօ-թէից)—Ս. Կանայեան:

Թատրոնական քրոնիկոն արտասահմանից—Վ. Փափագեան:

Մասկանից եւ Զուգերման (կենդանագրերով) Թատրոնասէր:

Թատրոնական տեսութիւն 1893-94 թաաե-րաշրջանի—Դիլետանդ:

Ընտանեկան փոթորիկ (վոդ) փոխագր.—Աբ-գար Յովհաննիսեան:

Յայտարարութիւններ:

Եղարուեստական-գրա-կան ընտիր գըր-ուածների մի շքեղ հաւաքածու է պ. Աղէքսանդր Թա-րխանեանցի Հրատա-րակութեամբ Տփլի-սում 1893 թուա-կանի դեկտեմբերից լոյս տեսնող «Թատրոն» գրական եւ թատերական վեցամսեայ պաա-

կերպարդ Հանգէսը: Ներկայիս մեր միակ թատերական Հանգէսը թէ արտաքին շքեղութեամբ թէ ներքին կազմակերպով պակաս չէ Ռուսաց «Артисты» թատերական փառահեղ ամսագրից: Ցանկալի է որ երկար կեանք ունենայ «Թատրոն» որ կարող է պատիւ բերել մեր գեղարուեստական գրականութեան:

«Թատրոն»ին բացի հրատարակիչը, աշխատակցում են պ.պ. Գ. Բարխուդարեան, Պ. Պուշեան, Ս. Կանայեանց, Փառնակէս. Յ. Նաղարէկեանց, Վրթ. Փափաղեանց. Ս. Թանգեանց, Թատրոնասէր, Դիլետանտ եւ այլք:

Սպասում ենք որ հայկական թատրոնի ջերմ սիրահարներ երկու բարեկամ պատկառելի դրամատուրգ պ. Սունդուկեան եւ յարգելի դերասան պ. Չմշկեան հեռու չեն մնալ «Թատրոն»ին մասնակցելու գործից: Ցաւում ենք որ Հանգիսիս մասին այժմ չենք կարող երկար խօսել: «Թատրոն» բացել է իւր 1895 թուի բաժանորդագրութիւնը:

Չմշկեան

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՄԲ

Մեզ յարգելի պատճառներով մեր տեսութիւնից դուրս մնացին Կ. Պոլսում հրատարակուող պ. Փափաղեանի տասնօրեայ «Հնչակը», Կալկաթայի «Նդրայրասէր» եւ Կ. Պոլսի «Փող Արեւելեան» լրագիրները եւ Մոսքուայի «Փարոսը»: 1864-ին հրատարակուող «Լեզուն»-ով, ուղագրութիւնը սկզբում բնագրի մէջ աւելի ընդարձակ էր—մի քանի նախադասութիւններից. արտագրելու ժամանակ կրճատուեց երկու տողի դիմաց տեղաւորելու համար: Նոյն պատճառով աւելի կրճատուեց ապագրութեան միջոցին. ինչպէս ընթերցողը տեսնում է շատ տեղեր բառը կիսատ է թողնուած: Այս բանը նկատել է մեր երկի քննընթաց պ. Իւթիւճեան «... փափաքելի է որ պ. Գ. Ջ. Լեւոնեան լրագրաց իւրաքանչիւրի լեզուն եւ ոճոյն նմուշներն առաւել ընդարձակ դնէ . . . սոյն նկատողութիւն խնդրեմ հաղորդել պ. Գ. Ջ. Լեւոնեանին . . . »

Կ. Ս. Իւթիւճեան:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

ՍԽԱԼ.	ՈՒՂԻՂ.	ԷՋ.	ՏՈՂ.
Շահմիրեանց	Շահմիրեանց	3	8
Ինճիճեան	Ինճիճեան	7	5
	1.)	12	11
1891	1831	27	14
	1.)	28	15
1740-1741	1840-1841	47	7
1846-1858	1846-1848	74	6
	1.)	85	13
1848-1849	1854-1855	137	25
1828	1868	149	(վերջին)
1853	1855	163	20
1858	1862	199	34
1850	1860	,	37
Գ. Տէյիրմէնճեան	Մ. Գ. Տէյիրմէնճեան	225	33
76	77	262	1
բեղմնաւոր	բեղմնաւոր	342	44
ունենալ	ունենալ	403	27
solintas	voluntas	521	20
ДОМА	ДОМЪ	547	32
131	171	553	14
կատարգործութիւն	կատարգործութիւն	567	35

Ձեռք լիշում աչքի չընկնող մանր վրիպակները, որոնք թուանշանների պէս չեն փոխիլ մաքի կամ ժամանագրական նշանակութիւնը. մեզ մնում է միայն ընթերցողի ներդաժառութիւնը խնդրել:

300.

8

5

11

4

5

7

6

3

5

0

4

7

3

1

4

7

)

2

3

5

0

4

7

3

1

4

7

)

2

3

5

0

4

7

3

1

4

7

)

2

[illegible]

113018779*

